

Miroslav Jeremić

SIRMIUM
GRAD NA VODI
CITY ON THE WATER
SIRMIUM

Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka
Urban and Architectural Development
from 1st to the 6th century

Knjiga *Sirmium – grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka*, autora dr Miroslava Jeremića (1943–2016), predstavlja kapitalno delo ovog naučnog savetnika Arheološkog instituta u Beogradu i dugogodišnjeg korukovodioca naučno-istraživačkih radova u Sirmijumu. Bolest i prerana smrt sprečili su autora da, od predviđenih deset poglavlja, pripremi za štampu i preostala tri poglavlja ove knjige. Međutim, izdanje ove monografije i u ovom obimu pokazuje da je reč o delu izuzetnog poznavoca antičke arhitekture i urbanizma koji je svoj naučni rad započeo baš u Sirmijumu, kao član međunarodnog projekta istraživanja ovog lokaliteta koji je Arheološki institut još 1974. godine, pod rukovodstvom Vladislava Popovića, organizovao u saradnji sa univerzitetom Sorbona, muzejom Luvr i Francuskom školom u Rimu. Rukovodilac francuskog dela ove ekipe bio je Noel Dival, istaknuti profesor rimske i ranohrišćanske arheologije iz Pariza. Pod budnim okom V. Popovića i N. Divala, Miroslav Jeremić se formirao u evropski priznatog eksperta za istoriju antičke arhitekture, specijalizovajući svoja znanja tokom studijskih boravaka u Francuskoj školi u Rimu i u Institutu za antičku arhitekturu u Pou (Francuska). Saradnju sa eminentnim stručnjacima iz Francuske nastavio je i kasnije, držeći predavanja na Sorboni o arhitekturi Sirmijuma i Salone, te mu je 2010. godine uručen francuski orden viteza Akademске palme za doprinos u razvoju srpsko-francuske kulturne i naučne saradnje. Knjiga koja je pred nama posvećena je akademiku Vladislavu Popoviću, čoveku svestranog obrazovanja i tvorcu modernog sistema arheološke dokumentacije, nastalog baš u Sirmijumu, dok je predgovor za nju napisao Noel Dival. Miroslav Jeremić je odao dužno poštovanje svojim mentorima, a Arheološki institut se ponosi njegovim rezultatima istraživanja arhitekture i urbanizma Sirmijuma, jednog od najznačajnijih antičkih lokaliteta u Srbiji.

dr Miomir Korać
direktor Arheološkog instituta, Beograd

SIRMIUM – GRAD NA VODI

RAZVOJ URBANIZMA I ARHITEKTURE OD I DO VI VEKA

Miroslav Jeremić

SIRMIUM CITY ON THE WATER

CITY ON THE WATER
SIRMIUM

Urban and Architectural Development
from 1st to the 6th century

Belgrade 2016.

Miroslav Jeremić

SIRMIUM GRAD NA VODI

GRAD NA VODI
SIRMIUM

Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka

Beograd 2016.

ARHEOLOŠKI INSTITUT BEOGRAD, Posebna izdanja 59/INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY BELGRADE,
Monographs 59

2016.

Izdavač/Published by

Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade
Knez Mihailova 35

Odgovorni urednik/Editor in Chief

Miomir Korać

Recenzenti/Reviews

Ivana Popović
Miroslava Mirković

Prevod/Translated by

Mirjana Vukmanović

Dizajn i tehničko uređenje/Graphic designe

Slobodan Tripković

Fotografije/Photographs

Dokumentacija Arheološkog instituta, Beograd / Documentation of Institute of Archaeology, Belgrade

Crteži/Drawings

Vesna Generalski
Jelica Jeremić

Likovno rešenje korica/Designe of Cover

Miroslav Jeremić

Štampa/Print

GRAFIKA JUREŠ, Čačak

Tiraž/Printing

300 primeraka/300 copies

ISBN 978-86-6439-002-6

Štampanje ove knjige pomogli su Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije, Skupština grada Beograda i Skupština opštine Sremska Mitrovica.

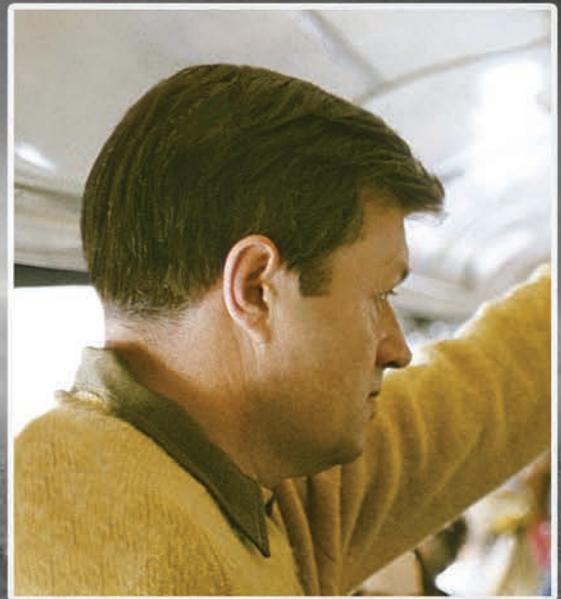
This book was published by a support of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, Ministry of Culture of the Republic of Serbia, Assembly of the City of Belgrade and Assembly of Community of Sremska Mitrovica.

Knjiga je rezultat rada na projektu br. 177007 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

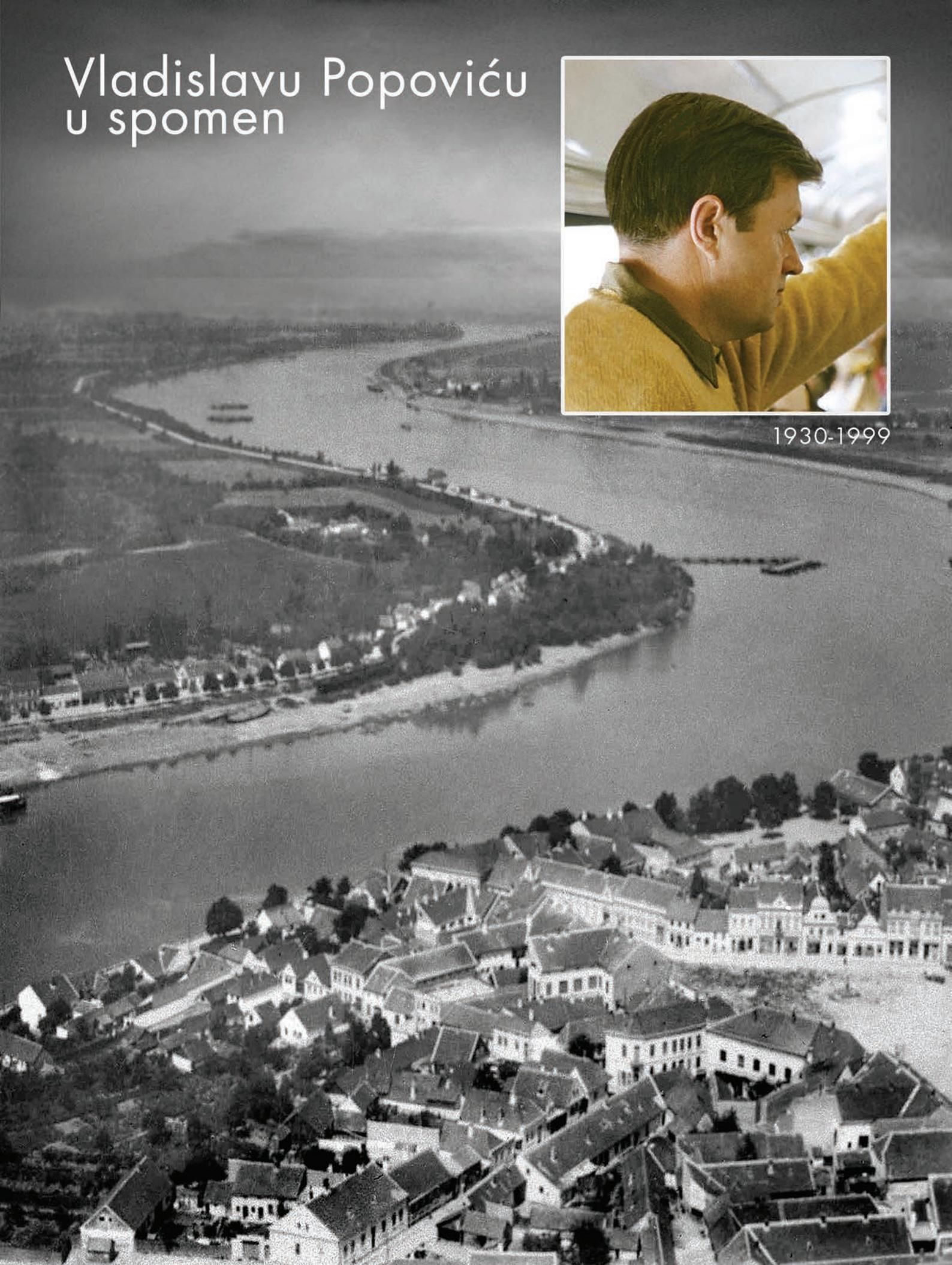
This book is result of work on the project no 177007 of the Ministry of Education, Science and Technological Developpment of RS.

Avio-snimak Sremske Mitrovice, 1930.

Vladislavu Popoviću
u spomen

1930-1999

SADRŽAJ

P R E F A C E	9
P R E D G O V O R	11
NAPOMENA AUTORA	13
UVOD	17
I URBANA ARHEOLOGIJA U SREMSKOJ MITROVICI	21
Urbana arheologija u Sremskoj Mitrovici s kraja XIX veka	24
Urbana arheologija u Sremskoj Mitrovici u XX i XXI veku	30
Stanje istraženosti arhitekture i urbane strukture Sirmijuma	38
Stanje očuvanosti arhitekture Sirmijuma	39
II IZVORI ZA PROUČAVANJE URBANE FIZIČKE STRUKTURE SIRMIJUMA	47
Istorijski izvori	49
Podaci o Sirmijumu iz putopisa i arhivske građe novijeg datuma	57
Kartografski izvori	73
Arhivski foto-materijal	74
III PRIRODNI USLOVI I ISTORIJSKI OKVIR NASTANKA I RAZVOJA SIRMIJUMA	81
Morfološke i hidrografske karakteristike tla Sirmijuma	83
Reka Sava	88
Zasavica	94

Savske ade Cassia i Carbonaria	95
Potok Čikas	97
Bare i močvare Sirmijuma	98
Podzemne vode	99
Položaj grada i mreža rimskega putevja	101
Mostovi Sirmijuma	105
Istorijski okvir osnivanja i razvoja Sirmijuma	113
IV URBANA STRUKTURA SIRMIJUMA OD I DO IV VEGA U SVETLU NOVIH ISTRAŽIVANJA	125
Prva faza gradske fortifikacije (I vek)	127
Druga faza gradske fortifikacije (II vek)	139
Treća faza gradske fortifikacije (IV vek)	144
Kapije Sirmijuma	151
Kule sirmijumske fortifikacije	156
Urbana planimetrija Sirmijuma i struktura gradskih saobraćajnica	157
V PREGLED RAZVOJNIH ETAPA U SVETLU REZULTATA NOVIH ISTRAŽIVANJA	197
Prva urbana razvojna faza (I vek)	199
Sirmijum v vremenu II-III veka	203
Sirmijum krajem III veka	205
Sirmijum v IV veku	205
VI KOMPLEKS CARSKE PALATE I HIPODROMA U SIRMIJUMU	215
Granice kompleksa carske palate IV veka	221
Arhitektura palate na lok. 1/a	222

Hipodrom	236
Ostali objekti kompleksa palate	263
Grad u gradu	280
DEVELOPMENT OF SIRMIUM ARCHITECTURE AND URBANISM FROM THE 1 ST TO THE 6 TH CENTURY - SUMMARY	299
BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY	321

P R E F A C E

Ce livre était à l'origine une thèse que le directeur scientifique du site de Sirmium, Vladislav Popovic, désireux de favoriser à la fois la carrière de ses collaborateurs et les progrès de nos connaissances sur la ville à laquelle il avait consacré la première moitié de sa vie scientifique, avait incité M. Jeremic à préparer et qui a pu être soutenue un an avant sa mort, à la Faculté d'architecture de Belgrade en 1998. Douze ans se sont écoulés depuis et le texte et l'illustration ont été continuellement enrichis au fur et à mesure que de nouvelles découvertes fortuites ou des travaux programmés ajoutaient à notre documentation sur la ville romaine. Nous pouvons suivre assez facilement les progrès effectués en quarante ans dans la découverte de Sirmium puisque V. Popovic en 1971, dans le volume I de la série Sirmium éditée par l'Institut archéologique de Belgrade avait proposé une synthèse sur la topographie et l'organisation de la ville romaine telles qu'on les connaissait alors, que l'on comparera aux chapitres IV - V du présent livre. Il y dressait le bilan des recherches effectuées à Sremska Mitrovica depuis qu'un programme d'études systématiques avait été lancé en 1957 en associant le musée de Srem, les Instituts pour la préservation des monuments culturels de la République de Serbie à Belgrade et de la Voïvodine à Novi Sad, et l'Institut archéologique de Belgrade qui reçut en 1959 la responsabilité scientifique des recherches sous la direction de M. Grbic, décédé en 1969, puis de V. Popovic. Cet état de la topographie de Sirmium tenait compte aussi des fouilles effectuées depuis 1968 par une mission américaine. Au total suivant la numérotation commencée par M. Grbic, on avait fouillé en 1970 38 sites plus ou moins vastes, dits « localités », sans compter les nombreux sondages sur le tracé des murs, des voies et des égouts. Un fascicule de plans était joint au livre et le plan I présentait l'ensemble des sites fouillés, et les tracés des murailles et des rues que l'on pouvait restituer. Le nombre de sites est actuellement de 85. On peut comparer le plan de 1970 à l'état actuel de la topographie de Sirmium dont témoignent le plan général et l'élegant vue perspective, fig. 138.

L'auteur du livre, Miroslav Jeremic est un excellent exemple de la formation délivrée par la faculté d'architecture de Belgrade qui l'a diplômé en 1968 : avant le triomphe des instruments numériques qu'il utilise maintenant, il alliait les trois qualités, rarement réunies, qu'on attend de l'architecte archéologue : la précision et l'intelligence du relevé (sans compter la rapidité dans le travail) qui sont la base de la description dans le rapport de fouille et en garantissent l'exactitude, la finesse et l'élegance du dessin qui sont liées au rendu à la main et qu'on retrouve rarement dans le travail à l'ordinateur, enfin la familiarité avec les différentes catégories de monuments et les techniques de construction alliée à l'imagination raisonnable en trois dimensions, qui permettent de proposer des restitutions graphiques solides et « parlantes », en même temps que des interprétations argumentées. La formation de l'étudiant d'architecture comportait aussi des stages pratiques et M. Jeremic avait choisi de suivre une initiation à la restaurateur (pour l'architecture religieuse médiévale) qui explique son goût pour les techniques du bâti et son expérience personnelle en la matière, bien que la distinction, traditionnelle en Serbie, entre deux métiers et deux carrières dans des administrations différentes lui ait donné rarement l'occasion de diriger par la suite des restaurations. A défaut, M. Jeremic a souvent pu donner libre cours à sa vocation d'artiste et à ses talents de dessinateur en proposant de belles planches pour illustrer les monuments et les paysages de ses chantiers de fouille comme on le constatera ici.

La vocation d'architecte-archéologue de M. Jeremic s'était affirmée dès la période du cursus universitaire par d'autres stages dans des administrations de monuments historiques, notamment à Novi-Sad où il avait eu comme tâche, de mettre au propre des relevés effectués à Sremska Mitrovica, ce qui présageait le travail d'une vie entière qui aboutit au présent livre. Entré à la fin de ses études en 1970 à l'Institut archéologique

de Belgrade, M. Jeremic rejoignit l'équipe de Sirmium dirigée par Vladislav Popovic en 1973 au moment où se préparait la première campagne en collaboration avec la Mission française créée cette même année. Il s'est trouvé ainsi que nous avons travaillé ensemble depuis lors sans discontinuer pendant plus de trente ans sur nos différents chantiers à Sremska Mitrovica puis à Caricin Grad et, avec l'accord de l'Institut archéologique de Belgrade, à Salone, la capitale de la Dalmatie romaine, et encore maintenant pour les publications que nous devons à nos collègues et au public.

Même si M. Jeremic a beaucoup donné de son talent et de son savoir à bien d'autres chantiers et abordé pour son compte de multiples thèmes de recherche, il n'a jamais abandonné Sirmium où, dans l'intervalle des fouilles programmées, il a surveillé les travaux d'urbanisme et les constructions neuves susceptibles d'atteindre les niveaux antiques, d'abord sous l'autorité de Vladislav Popovic pour le compte de l'Institut archéologique de Belgrade qui avait la responsabilité des recherches archéologiques et de leur exploitation scientifique en collaboration avec le bureau local des monuments historiques et le Musée de Srem, puis, à la mort de V. Popovic en 1999, comme co-directeur scientifique avec Ivana Popovic, la veuve de ce dernier.

Par tous les temps et quelles qu'aient été les circonstances, pendant plus de trente-cinq ans, M. Jeremic s'est donc déplacé à Mitrovica pour examiner la moindre excavation et les projets de construction, relever les vestiges visibles. Depuis la mort de V. Popovic et celle de P. Milosevic, archéologue du musée de Srem, il est donc la principale «mémoire» de la recherche scientifique moderne à Sirmium. Parmi ces multiples interventions, on peut citer quelques grandes découvertes dues aux chantiers d'archéologie préventive qui n'ont jusqu'à présent pas été publiés *in extenso* et dont on trouvera ici une analyse attentive et la documentation graphique inédite : par exemple la fouille spectaculaire du sanctuaire de la station des «bénéficiaires» (militaires détachés pour des missions spéciales, notamment de police, au IIIe siècle) qui a fait l'objet de plusieurs communications préliminaires mais dont l'épigraphie seule a été complètement publiée par la prof. M. Mirkovic tandis que les vestiges architecturaux étaient sacrifiés à l'extension de l'hôpital (loc. 70), ou encore la découverte plus récente au centre de la ville, à l'emplacement de l'ancienne prison, d'un important édifice de l'Antiquité tardive surmonté par les ruines de l'église médiévale(loc.85).

La série Sirmium s'était ouverte avec la volume de 1971, qui apportait une synthèse historique solide due à M. Mirkovic et l'analyse de la topographie par V. Popovic que nous avons citée. Quarante ans plus tard, au moment de la retraite administrative de M. Jeremic, la collection sera mieux illustrée encore par ce livre très complet qui est le fruit d'une vie scientifique où Sirmium a occupé la première place mais requis beaucoup de sacrifices. On peut souhaiter que quelqu'un fonde un jour ces trois sources pour nous restituer la vie quotidienne des Sirmienses.

Noël Duval,
Professeur émérite d'archéologie de l'Antiquité tardive de l'Université
Paris IV- Sorbonne. Membre étranger de l'Académie des Sciences de Serbie
Ancien directeur de la mission archéologique française à Sirmium.

P R E D G O V O R

Ova knjiga je nastala iz doktorske teze, čime je naučni rukovodilac istraživanja lokaliteta Sirmijum, Vladislav Popović, želeo da učini svrshodnim naučno napredovanje svojih saradnika, a istovremeno da pomeri granice naših saznanja o gradu kojem je posvetio najveći deo svog naučnog rada, što je podstaklo i M. Jeremića da svoju tezu pripremi i odbrani na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu (1998), godinu dana pre smrti V. Popovića. Od tada je proteklo dvanaest godina, a prvo bitni tekst i ilustracije teze bili su postepeno obogaćivani rezultatima novih, neočekivanih otkrića. Danas možemo sa lakoćom da pratimo napredak ostvaren tokom proteklih četrdeset godina, budući da je Vladislav Popović 1971. godine, u prvom broju serije *Sirmium*, čiji je izdavač Arheološki institut u Beogradu, objavio prvu sintezu o topografiji i organizaciji rimskog grada, onoliko koliko su dotadašnji podaci dozvoljavali, što možemo uporediti sa tekstovima u poglavljima V i VI ove knjige. Rezultati iskopavanja izvedenih u Sremskoj Mitrovici poznati su zahvaljujući primeni programa sistematskih proučavanja, počev od 1957. godine, u čemu su učestvovali Muzej Srema, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Beogradu i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu.

Arheološki institut u Beogradu je kao vodeća naučna institucija imao od 1959. godine vodeću ulogu, najpre na čelu sa Miodragom Grbićem (preminulim 1969. godine), a zatim sa V. Popovićem. Treba reći i da je obim poznavanja topografije Sirmijuma uvećan rezultatima iskopavanja ostvarenim u saradnji sa američkom ekipom, u periodu od 1968. do 1972. godine. Počev od M. Grbića, do 1970. je istraženo ukupno 38 lokaliteta, ne računajući brojne sonde postavljene na trasama zidova budućih građevina, kao i u rovovima ulične kanalizacije. Na situacionim planovima, koji su prezentovani 1971. godine (*Sirmium I*), kartirani su svi do tada istraženi lokaliteti, kao i ostaci zidova i trasa rimskeh ulica, uz njihove parcijalne grafičke rekonstrukcije. Broj istraženih lokaliteta u Sremskoj Mitrovici iznosi 85. O razlici između stanja iz 1971. godine i današnjeg obima poznavanja topografije Sirmijuma svedoče opšti i pojedinačni planovi u ovoj knjizi, a posebno elegantni perspektivni prikaz Sirmijuma (pogl. V).

Autor knjige, Miroslav Jeremić, predstavlja izuzetan primer obrazovanja stičenog na Arhitektonском fakultetu u Beogradu, gde je diplomirao 1968. godine. Još pre početka dominacije mernih instrumenata, koje danas koristimo, on je objedinio tri osnovna kvaliteta: preciznost i razumljivost crteža (da ne računamo i brzinu obavljanja posla), što čini podlogu za deskripcije u izveštajima sa iskopavanja, uz pouzdanu tačnost, finese i eleganciju crteža izvedenih ručno, a kakve retko dobijamo radom na kompjuteru. Najzad, njegova bliskost sa različitim kategorijama građevina i tehnikama gradnje, povezanim razboritom imaginacijom u trodimenzionalne celine, omogućavala mu je prezentaciju solidnih i rečitih grafičkih rekonstrukcija. Obrazovanje studenta arhitekture podrazumeva i učešće u praktičnim poslovima, a M. Jeremić je izabrao da sledi poziv restauratora (za srednjovekovnu arhitekturu), što ukazuje na njegovu sklonost ka tehnikama gradnje i na njegovo lično iskustvo u toj materiji, iako mu razlike, tradicionalne u Srbiji, između dva zanata i dve karijere (pogotovu kada je reč o različitim administrativnim uzusima) nisu dale mnogo šansi da odmah samostalno rukovodi restauratorskim zahvatima. Zato je M. Jeremić mogao slobodno da prati i vokaciju umetnika i da iskaže svoj crtački talenat, iz čega su proizašli lepi crteži građevina i pejzaža na terenima gde je iskopavao.

Vokacija arhitekta-arheolog M. Jeremića afirmisana je još u periodu praćenja univerzitetskog programa, kao i praksom u zavodima za zaštitu spomenika kulture, posebno u Novom Sadu, gde je radio na obradi terenskih crteža, koji su slati iz Sremske Mitrovice u Novi Sad, što je bio sudbinski predznak da će on u arheologiji provesti čitav svoj život. To se jasno odslikava i u ovoj knjizi. Po završetku studija, M. Jeremić

se 1970. godine zapošjava u Arheološkom institutu u Beogradu, a 1973. pridružuje se ekipi Sirmijuma, sa Vladislavom Popovićem na čelu, upravo u jeku pripreme prve kampanje u saradnji sa francuskim misijom, organizovane iste godine. Od tada radimo zajedno bez prekida, tokom više od trideset godina, na različitim lokalitetima u Sremskoj Mitrovici, zatim na Caričinom gradu, sa odobrenjem Arheološkog instituta, u Saloni, glavnom gradu rimske Dalmacije, a trenutno na publikacijama, što dugujemo i našim kolegama i široj javnosti.

Iako je M. Jeremić uložio mnogo od svog talenta i iskustva i na mnogim drugim lokalitetima gde je bio posvećen brojnim istraživačkim zadacima, on nikada nije napustio Sirmijum. U intervalima između regularnih, planskih arheoloških iskopavanja, on je pratilo i radove na izvođenju komunalnih objekata u gradu (kanalizacija, vodovod, ptt-okna...), što je bio vrlo delikatan posao, s obzirom na moguću pojavu zidova antičke arhitekture. Sve ovo je obavljavao najpre pod rukovodstvom Vladislava Popovića (za potrebe Arheološkog instituta u Beogradu), odgovornog za arheološka istraživanja i njihovu naučnu eksploraciju, uz saradnju sa lokalnim Zavodom za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici i tamošnjim Muzejom Srema. Posle smrti V. Popovića 1999, zajedno sa njegovom suprugom Ivanom Popović postaje kodirektor naučnog projekta *Sirmium*. Kad god su to okolnosti nalagale, tokom više od trideset godina M. Jeremić je boravio u Sremskoj Mitrovici, pa čak i kada su u pitanju bili i najmanji radovi u gradu, snimajući pritom otkrivene segmente arhitekture Sirmijuma. Nakon smrti V. Popovića i P. Miloševića, arheologa Muzeja Srema, on je, dakle, glavni svedok modernih naučnih istraživanja Sirmijuma. Među brojnim intervencijama možemo pomenuti i neka velika otkrića, zahvaljujući zaštitnim arheološkim iskopavanjima koja nisu publikovana u potpunosti, o čemu ćemo ovde naći pažljive analize i neobjavljenu grafičku dokumentaciju. Pomenimo, na primer, spektakularna iskopavanja svetilišta beneficijarne stanice na lok. 70 (čiju posadu čine vojni veterani poslati u Sirmijum za specijalne misije, posebno policijske), što je postalo predmet mnogih preliminarnih izveštaja. Zasada je jedino epigrafija kompletno publikovana od strane M. Mirković. Nažalost, po završenim iskopavanjima, ostaci otkrivene arhitekture su žrtvovani zarad proširenja postojećeg bolničkog kompleksa. Pomenimo takođe i najnovije otkriće, u samom centru grada, veoma važne gradevine kasne antike, nad čijim je ruševinama kasnije podignuta velika srednjovekovna crkva (lok. 85).

Serija časopisa *Sirmium*, započeta 1971, dala je temeljnu istorijsku sintezu, zahvaljujući M. Mirković, i urbanu topografiju Sirmijuma V. Popovića. Četrdeset godina kasnije, u trenutku odlaska M. Jeremića u administrativnu penziju, ova kolekcija će biti obogaćena njegovom dragocenom knjigom. Ona je plod jednog života posvećenog nauci, gde Sirmijum zauzima prvo mesto, ali zahteva i mnogo žrtvovanja. Na kraju, možemo samo da poželimo da neko objedini sva tri pomenuta izvora podataka, što bi nam u velikoj meri omogućilo rekonstrukciju svakodnevnog života nekadašnjih Sirmijaca.

Noel Dival,
zaslužni profesor na Katedri za kasnoantičku arheologiju Univerziteta Sorbona (Paris IV),
inostrani član Srpske akademije nauka i umetnosti
i nekadašnji direktor francuske arheološke misije u istraživanju Sirmijuma

Napomena autora

Sirmijum, jedan od najznačajnijih rimskih gradova na prostoru Panonije, u literaturi često nazivan i panonskom metropolom, leži u svom punom opsegu ispod tla sadašnje Sremske Mitrovice (sl. 1). Možda su ovakvom ili sličnom rečenicom započinjale i beleške pionira-arheologa, A. Hitreka, Š. Ljubića i J. Brunšmida, u vreme njihovih prvih i jedinih arheoloških misija u Mitrovici s kraja XIX veka. Sva tri gostujuća istraživača, poslata u Mitrovicu od strane *Jugoslavenske akademije* u Zagrebu, obavila su iskopavanja nezavisno jedan od drugog, u periodu od 1882. do 1894. samo na tri arheološka lokaliteta. Tada su svetlo dana ugledale antičke građevine čije se medusobno rastojanje moglo meriti kilometrima. Autori iskopavanja su dobro procenili njihovu namenu i hronološke okvire, ali u to vreme, o fizičkoj strukturi Sirmijuma kao urbanoj celini još se ništa pouzdano nije moglo reći. Nakon njihovih blic-poseta Mitrovici, Sirmijum je kao u priči o uspavanoj lepotici bio probuđen tek nekih šezdesetak godina kasnije, i to nimalo nežno – uz brundanje kamiona i dovikivanje radnika na iskopima za temelje novog stambenog bloka lociranog u centralnoj gradskoj zoni, u Pivarskoj ulici, odmah pored dobro znane stare pivare. Te 1957. godine, prst sudbine je mitrovačke graditelje doveo upravo pred vrata imperijalne palate, najreprezentativnije građevine Sirmijuma (sl. 2). Ova građevinska parcela ubrzo je preimenovana u ar-heološki lokalitet 1/a. Tako je otpočelo novo doba arheoloških istraživanja Sirmijuma, koje bismo u nekim sretnijim uslovima rada mogli nazvati i *La Belle époque* mitrovačke arheologije.

Sl. 1. Pogled iz vazduha na Sremsku Mitrovicu. Crvenom linijom je naznačen gabarit Sirmijuma, plavom obale Save i gabariti ada Sirmijuma, a narandžastim tačkama pretpostavljene pozicije sirmijumskih mostova

Fig. 1. Aerial view of Sremska Mitrovica. Red line denotes the zone of Sirmium, blue the Sava river banks and the river islands; orange dots represent the assumed position of the Sirmium bridges

Sl. 2. Sremska Mitrovica 1957. godine. Kopanje temeljnog rova za modernu građevinu na budućem lokalitetu - 1/a

Fig. 2. Sremska Mitrovica in 1957. Digging of foundation trench for the modern structure on future site - 1/a

Naša saznanja o fizičkoj strukturi Sirmijuma uvećavana su postepeno, iz godine u godinu, u srazmeri sa stepenom učestalosti arheoloških iskopavanja i objavljivanja postignutih rezultata. U većini slučajeva, radovi publikovani nedugo po završenim arheološkim kampanjama imali su karakter izveštaja ili grade, dok se na radove sintetičkog karaktera moralo čekati više godina, pa i decenija. To je sasvim razumljivo, pogotovo u kontekstu urbane arheologije, koja je u Sremskoj Mitrovici, kao i u bilo kom drugom gradu sa arhitektonskim i urbanim istorijskim nasleđem, obeležena neizbežnim kompromisima arheologa sa planerima razvoja modernog grada u savlađivanju brojnih prepreka tehničkog i finansijskog karaktera. Uprkos činjenici da su, sem Sirmijuma, u jezgru modernog grada registrovani i tragovi predrimskog naselja, kao i urbani horizonti iz vremena srednjeg veka, turske i austrijske dominacije, rimski grad je, ne samo za arheologe već i za širu javnost, ostao tematski najprivlačniji. Nažalost, još dugo do željno iščekivanog cilja smenjivaće se generacije i generacije arheologa. Reč je o teoretskoj rekonstrukciji fizičke strukture Sirmijuma u svim njegovim razvojnim etapama. Konačan rezultat ovog poduhvata, koji traje već pola veka, zasada se samo nazire. Stoga, sadašnjim istraživačima ne preostaje ništa drugo već da, naoružani strpljenjem, u mozaik restitucije urbanih etapa Sirmijuma ugrade onoliko *kockica* koliko im to dopušta njihov radni i životni vek. Kako nam kazuju statistički podaci, za okončanje čitavog posla biće potrebno još najmanje nekoliko stotina godina. On će zasigurno biti obavljen u znatno drugaćijim uslovima i okolnostima (socijalnim, političkim, finansijskim, klimatskim...) od predstavnika mlađih generacija istraživača. Ipak, da sve nije tako crno uverava nas činjenica da je, zahvaljujući postojećoj bazi podataka nastaloj upornim istraživačkim aktivnostima, slika Sirmijuma danas znatno kompletnija u odnosu na onu od pre pola veka. Već danas možemo, makar i šematski, predstaviti osnovne razvojne etape ovog grada specifične planimetrijske matrice, nastale kao rezultat delovanja konstantnih prirodnih uslova lokalne sredine u vidu tekućih i stajačih voda, rasporedenih oko relativno skučenog lesnog platoa na kome je osnovan antički grad. Otuda i naslov *Sirmium – grad na vodi*, čime je opravdano data prednost konstantnim prirodno-geografskim uslovima, dok oni drugi, promenljivog karaktera, koji nas zapravo više zanimaju, bilo da je reč o idejnim, programskim ili izvođačkim urbanim konceptima, nadjavljeni su u podnaslovu monografije: *razvoj urbanizma i arhitekture (Sirmijuma) od I do VI veka*.

Dosadašnju arheološku praksu istraživanja u Sremskoj Mitrovici možemo vremenski grubo ograničiti na dva ciklusa. Prvi, od 1957. do 1971. godine i drugi, od 1971. do 2006. Među objavljenim rezultatima prvog, poseban značaj imaju dva sintetička rada profesora Vladislava Popovića, dugogodišnjeg rukovodioca arheoloških istraživanja Sirmijuma, o rezultatima arheoloških istraživanja na temu urbane organizacije i karakteristika razvojnih etapa fizičke strukture Sirmijuma. Ovi radovi, objavljeni 1971. i 1975. godine, postali su smernica svih potonjih istraživanja o toj temi. Istovremeno, oni su predstavljali značajan doprinos trasiranju puta kojim su i Sirmijum i Sremska Mitrovica dospeli u sferu interesovanja svetske naučne javnosti, čime je učinjen i veliki korak ka afirmaciji srpske arheologije van granica naše zemlje.

Monografija *Sirmium – grad na vodi* zamišljena je kao sinteza rezultata istraživanja urbane strukture Sirmijuma iz oba pomenuta ciklusa. Drugim rečima, ona je nastala iz potrebe da se analizom novih, neobjavljenih rezultata, kao i sažimanjem i novih i starih, naučnoj javnosti prikaže kompletnija i realnija slika Sirmijuma u odnosu na do sada poznatu. Neminovno je da će pri tome naše dosadašnje predstave o fizičkoj strukturi ovog antičkog grada u manjoj ili većoj meri biti izmenjene, a neka pitanja će i dalje ostati otvorena. Arheologija, kao dinamična, kumulativna nauka, uvek donosi nova iznenadenja, pa stoga ni novu sliku Sirmijuma ne možemo smatrati konačnom. Buduće arheološke aktivnosti u Sremskoj Mitrovici daće nove rezultate, što će, opet, usloviti etapno pojavljivanje novih sinteza. Svako novo otkriće u tom smislu, činiće istovremeno i novi doprinos postojećim saznanjima ne samo o karakteru strukture Sirmijuma već i o suštini sličnosti i razlika u nastanku, razvoju i transformaciji rimske gradova na čitavom prostoru nekadašnje Rimske imperije.

Vladislav Popović, univerzitetski profesor, redovni član SANU i pridruženi član Francuske akademije nauka (l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres), čiji se život prerano zaustavio, učinio je za afirmaciju arheologije Sirmijuma, zahvaljujući svom obrazovanju i dalekovidosti, više nego bilo ko drugi pre njega.

Njegovim odlaskom, u svetskoj arheološkoj porodici, koja ne zna za geografske okvire, ostala je zapažena praznina. Ja je lično doživljavam i kao nenadoknadivu, jer naša saradnja, u početku zasnovana na zajedničkom obavljanju različitih poslova u okviru projekta - *Sirmijum*, vremenom je dobila i dimenzije iskrenog i trajnog prijateljstva. Sa osećanjem izuzetnog poštovanja, teško se mirim i sa prevremenim odlaskom kolega i prijatelja, dr Petra Miloševića, mr Dragana Popovića, Radomira Price, Ljubice Nonin-Prodanović i Miomira Petrovića, upornih pregalaca na otkrivanju i spasavanju materijalnih ostataka nestalih civilizacija, ne samo u Sremskoj Mitrovici već i na širem prostoru Srema.

Slučaj je htio da moje tridesetpetogodišnje učešće u istraživanju Sirmijuma započne 1973. godine, kada su, zahvaljujući ličnim kontaktima i obostranoj inicijativi nekadašnjih kolega sa Univerzitetom Sorbona (Paris IV), V. Popovića i N. Divala (Noël Duval), započela u Sremskoj Mitrovici petogodišnja sistematska arheološka iskopavanja Sirmijuma od strane mešovitog srpsko-francuskog tima. Zadovoljstvo postignutim rezultatima bilo je obogaćeno i obostranim osećanjem bliskosti članova obe ekipe, podstaknuto, rekao bih, i sveštu o već poslovičnom tradicionalnom srpsko-francuskom prijateljstvu nastalom u vreme vojevanja, rame uz rame, (1915–1918) naših predaka. Saradnja sa tadašnjim članovima francuske ekipe, danas uglednim profesorima na univerzitetima širom Francuske, i dalje traje, kao i davno utemeljeno osećanje obostranog prijateljstva. U tom kontekstu, sa posebnim zadovoljstvom ističem koliko naučnu saradnju, toliko i čvrste prijateljske odnose sa profesorom Divalom, nekadašnjim šefom Katedre za kasnoantičku arheologiju na Univerzitetu Sorbona (Paris IV) i inostranim članom Srpske akademije nauka i umetnosti. Njegovo interesovanje za srpsku arheologiju, kao i bezrezervna podrška i pomoć srpskim kolegama (pre svega u domenu naučne saradnje) uvek je, poput roditeljske brige, iskazivana u pravom trenutku. Njegova iskrena zabrinutost i kolegijalna solidarnost u vreme raspada nekadašnje Jugoslavije, devedesetih godina XX veka, ne može biti zaboravljena.

Ovim putem izražavam zahvalnost i svim kolegama arheolozima, arhitektima i svim drugim stručnjacima različitih specijalnosti, iz Arheološkog instituta u Beogradu, Muzeja Srema i regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, Pokrajinskog zavoda u Novom Sadu i Univerzitetu Sorbona (Paris IV). Njihova predusretljivost mi je znatno olakšala posao na prikupljanju podataka za rad na doktorskoj disertaciji iz koje je proizašla i ova monografija. Posebnu zahvalnost dugujem rukovodicima i saradnicima preduzeća i ustanova u domenu građevinskih, geodetskih, komunalnih i vodoprivrednih delatnosti u Sremskoj Mitrovici. Zahvaljujući njihovom istinskom razumevanju potrebe da se nastavi sa tumačenjem novih rezultata istraživanja Sirmijuma (a samim tim i proširivanjem granica saznanja o istoriji Mitrovice), bili su mi dostupni svi podaci relevantni za obradu brojnih tema prezentovanih u poglavljima koja slede. U monografiju *Sirmium – grad na vodi* ugrađen je i veliki trud Nebojše Borića, jednog od najboljih poznavalaca tajni arheološke fotografije, što je osvedočeno u brojnim domaćim i stranim arheološkim publikacijama. Za realizaciju grafičkih priloga (opštih i pojedinačnih planova, karti i brojnih arhitektonskih detalja) i poslova na njihovoj grafičkoj i kompjuterskoj obradi, zahvalan sam Vesni Generalski, arhitekti i Jelici Jeremić, diplomiranom grafičkom dizajneru. Za deo teksta na engleskom jeziku dugujem veliku zahvalnost vrsnom prevodiocu i lektoru, arheologu Mirjani Vukmanović.

Započinjanjem svoje arheološke prakse u Sremskoj Mitrovici 1973. godine, u svojstvu člana mešovite ekipe stručnjaka iz Arheološkog instituta i Narodnog muzeja u Beogradu, Muzeja Srema i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici i Novom Sadu, zatekao sam istraživače na lokalitetu br. 48. Danas, posle 35 godina mog učešća u istraživanju Sirmijuma, arheološki lokalitet na kome se kopa zapadno krilo imperijalne palate Sirmijuma nosi oznaku 85. Možda će baš tu biti polazna tačka ka ostvarenju sna nekog mlađeg, tek diplomiranog arheologa ili arhitekte, kome su, u njegovom budućem traganju za još neotkrivenom *karakter koja nedostaje*, već ostavljena diskretno odškrinuta vrata ka laverintu daleke prošlosti.

Uvod

Možda će naslov monografije *Sirmium – grad na vodi*, nekoga asocirati na grad poput Venecije, gde kanalima svakodnevno plove znatiželjom ili romantikom motivisani turisti? Ulicama Sirmijuma svakako se nije plovilo, kao što se to ni danas ne čini. Doduše, bilo da je reč o Sirmijumu ili Sremskoj Mitrovici, sve do vremena izgradnje novog savskog keja osamdesetih godina XX veka, u vreme velikih poplava, čamci su bili jedino prevozno sredstvo na prostoru gradskog priobalja (sl. 3 i 4). Zapravo, ovako formulisan naslov ove

Sl. 3. Poplava u Sremskoj Mitrovici tridesetih godina XX veka
Fig. 3. Flood in Sremska Mitrovica in the 1930s

Sl. 4. Evakuacija stanovništva u poplavljenoj Sremskoj Mitrovici tridesetih godina XX veka
Fig. 4. Evacuation of population in flooded Sremska Mitrovica in the 1930s

monografije odslikava viševekovnu sudbinsku vezu Sirmijuma i njegovog prirodnog okruženja. Sirmijum je nastao na tlu specifičnih geomorfoloških i hidrografske osabenosti. Uokviren velikom okukom Save i brojnim barama i močvarama, grad je odavao izgled ostrva. I ne samo Sirmijum, već i čitava teritorija Srema je zbog konstelacije stajačih i tekućih voda nazivana ostrvom. U vreme života Sirmijuma, ostrva su zaista i postojala, ali kao savske ade, čija imena pominju istorijski pisani izvori, no o tome će više biti reči u poglavlju o hidrografiji (poglavlje III).

Od osnivanja rimskog grada u sam osvit nove ere, pa sve do njegove propasti 582. godine, sveprisutna voda, i ona vidljiva i ona nevidljiva, podzemna, bila je genetska determinanta osnovnih elemenata njegove

urbane fizičke strukture, bilo da je reč o položaju trasa prilaznih puteva, obimu i obliku gradske fortifikacije ili opštem konceptu gradske planimetrije. Kao dobar sluga ili kao zao gospodar, vode Sirmijuma imale su dvojak učinak i u životu gradske populacije. S jedne strane, bare i moćvare su i pre nastanka gradske fortifikacije činile svojevrstan prirodni odbrambeni pojas. Reka Sava, kao magistralni plovni put, bila je od izuzetnog značaja, koliko za saobraćaj i trgovinu, koliko i za opstanak stanovnika u kriznim vremenima. S druge strane, česte poplave i konstantna, neizlečiva vlaga, ostavljali su trajne posledice ne samo na zdravlje stanovništva već i na postojanost ukupnog građevinskog fonda Sirmijuma, pogotovo u vreme kasne antike. Kada je reč o *bolestima* monumentalnih zdanja Sirmijuma, njihov sindrom mogli bismo definisati kao – kocka šećera u vodi. Manje-više, ovakva situacija ostala je nepromenjena ne samo do kraja života antičkog grada već i do sredine XX veka. Pakosti koje su podzemne vode priredivale žiteljima grada, mogle su se meriti brojem neprospavanih noći ambicioznih investitora, koji su često bespomoćno pratili postepeno širenje pukotina u već naherenim zidovima monumentalnih građevina. Ne treba sumnjati da su bolesti iz moćvara zagorčavale život i žiteljima predimskog ilirsko-keltskog naselja, koliko i stanovnicima srednjovekovne i turske Mitrovice, ali su barem njihova laka drveno-zemljana staništa od kolja, pletera i lepa bila otpornija na čudi reke i podzemnih voda nego teška masivna zdanja iz vremena tetrahrije.

Genijalni um rimskih graditelja, koji je sažeо dragocenu tehničku znanja starijih civilizacija, čije je teritorije Rim okupirao, bio je spremjan da u svakom kutku Rimske imperije odgovori najvećim graditeljskim izazovima, pa stoga, zatečena voda na odabranim lokacijama za gradnju nije smatrana nepremostivom preprekom. Rimljani su bili istrajni u uverenju da se bilo koji građevinski problem, već toliko puta uspešno rešavan u drugim provincijama imperije, može i u Panoniji uspešno savladati. To svakako nije bila puka samouverenost bez pokrića, no konačni ishod bio je ipak daleko od ružičastog. Tokom procesa urbanizacije, najefikasnijeg sredstva za temeljno sprovođenje romanizacije pokorenih naroda, nije se uvek mnogo marilo za prirodne konstante lokacija. Čak su i mudri saveti dobromamernog Vitruvija, povodom izbora pogodnog mesta za osnivanje naselja, bili zanemareni. Pragmatični osvajači, ostavljajući u prvom momentu po strani karakter prirodnih konstanti, dali su prednost vojno-strateškim vrednostima lokacije. Zahvaljujući svom geografskom položaju, Sirmijum je zaista vrlo brzo i postao strateško uporište od prvorazrednog značaja, kako za dalje širenje *Lebensraum-a* imperije ka istoku, tako i za kontrolu dunavskog limesa, čija je bezbednost vremenom postajala sve ranjivija, a manevri varvara sve zlokobniji.

Danas, Sremska Mitrovica mirno leži na obali Save, na nekih osamdesetak kilometara zapadno od Beograda (sl. 5). U tkivu ovog živopisnog ravnicaškog sremskog grada, sa očuvanim pitoresknim zdanjima iz XVIII i XIX veka, nema više ukletih bara i moćvara. Nema više ni poplava. Sava je ukroćena moćnom obalom-utvrdom, a njena šljunkovita plaža smatra se danas jednom od najlepših na teritoriji čitave Srbije. Lik sadašnjeg grada nosi u sebi pečat graditeljskog nasleda različitih epoha, ali ipak, kao njegov glavni trend slovi Sirmijum, grad-rezidencija brojnih rimskih imperatora. On je prethodnik svih kasnijih urbanih aglomeracija nastalih na istom prostoru, u različitim periodima i istorijskim okolnostima, tokom proteklih dve hiljade godina.

Već krajem VI veka, posle pustošenja od strane Avara, Sirmijum prestaje da postoji kao antički grad. Dolaskom Slovena, ime antičkog grada, *Sirmium*, biće transformisano u Srjam ili Srem i označavaće, do današnjeg dana, širu oblast između Save i Dunava. Srednjovekovno naselje ruralnog karaktera, koje će se nakon pet vekova formirati na istoj lokaciji, oko pravoslavnog manastira Sv. Dimitrija, neće se više zvati *Sirmium*, već *Villa Sancti Demetrii*. U vreme punog srednjeg veka, prvobitno naselje dobija karakter grada evropskog tipa i zvaće se, shodno novom statusu, *Civitas Sancti Demetrii* ili *Szawa-Szent-demeter*. U izvorima XV veka, a posebno u vreme dominacije Turaka, počev od prve polovine XVI veka, srednjovekovni grad postepeno dobija izgled orijentalne islamske varoši, poznate kao *Dimitrovci* ili *Dimitrovica*. Putopisci XVI i XVII veka beleže ga još i kao *kasaba* i *šeher Mitrovica*. Posle izgona Turaka, ime Mitrovica ustalilo se u vreme Vojne granice, kada je grad jedno vreme bio sedište štaba IX Petrovaradinskog graničarskog puka. Nekakvu vidljivu ili opipljivu sponu antičkog i modernog grada, danas možemo jedino naći u ostacima zidova Sirmijuma, prezentovanih bilo pod vedrim nebom, bilo u arheološkim kriptama, dok se ona nevidljiva ogleda u kontinuitetu upotrebe

Sl. 5. Pogled sa juga na na Sremsku Mitrovicu (leva obala Save)

Fig. 5. Sremska Mitrovica (left bank of the Sava), view from the south

pojedinih delova trasa antičkih saobraćajnica u jezgru savremenog grada.

Na kraju, evo nekoliko napomena tehničkog karaktera. O Sirmijumu i njegovom otkrivanju postoji priličan broj pisanih radova. I autor ove monografije je postojećem fondu u ranijim godinama dao svoj prilog. Stoga su već poznati podaci o fizičkoj strukturi Sirmijuma i prirodnim uslovima njegove lokacije ovde upotrebljeni samo u onoj meri koja je neophodna za tumačenje novih rezultata. Ilustrativni materijal u monografiji (opšti i pojedinačni planovi i fotografije), potiče iz fonda dokumentacije Arheološkog instituta (DAIB), Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu (PZNS), Zavoda za geodeziju i Zavoda za urbanizam u Sremskoj Mitrovici. Kako bismo pomogli čitaocima da izbegnu nedoumice koje mogu proizaći iz zamršene superpozicije planova iz različitih perioda istorije grada, dužni smo da ukratko obrazložimo metod rada. Dakle, kada je reč o urbanoj arheologiji, međuzavisnost novih i nasleđenih urbanih struktura može se najubedljivije prikazati i pratiti upravo superpozicijom planova urbanih aglomeracija nastalih u različitim periodima i istorijskim okolnostima. Jer, na njima se jasno raspoznavaju prirodne konstante, kao ključne odrednice nastajanja hronološki različitih struktura na jednoj istoj lokaciji. One su ostale nepromenjene još od vremena života panonskih, ilirskih i keltskih plemena, pa sve do sredine XX veka. Stoga su radi lakšeg razumevanja hidrografske situacije iz vremena života Sirmijuma, na superpozicionirane planove antičkog i savremenog grada, Sremske Mitrovice, preneseni i gabariti površina pod močvarama preuzeti sa planova Mitrovice XVIII i XIX veka. Njihov položaj se, kako su pokazali zbirni rezultati arheoloških iskopavanja i

geotehničkih bušotina, približno poklapa sa gabaritima bara i močvara iz vremena života antičkog grada.

Arheološke situacije, kao podloge za prostorna i hronološka razvrstavanja urbanih elemenata Sirmijuma za svrhu izdvajanja glavnih razvojnih etapa grada, plod su upornog višedecenijskog kartiranja arheoloških sondi i lokaliteta sa ostacima prostorija antičkih građevina i gradskih saobraćajnica. Za tu svrhu upotrebljene su geodetske podloge Sremske Mitrovice, u razmeri 1 : 1000. Na pojedinim situacijama, kao i idealnoj rekonstrukciji Sirmijuma, ucrtana su i dva rečna ostrva, pomenuta u istorijskim izvorima kao *Cassia* i *Carbonaria*. Pozicije, oblik i veličine ovih savskih ada, u nedostatku verodostojnjih podataka, dati su na planovima hipotetično. Ono što nas je ohrabriло да ih na opštem planu antičkog grada ipak naznačimo nije plod ni mašte ni sugestivnih indicija, već rezultat realnih parametara proisteklih iz podataka dobijenih tokom sporadičnih geomorfoloških i hidrografskih istraživanja na širem prostoru Srema i Mačve. Nažalost, davno planirana temeljna sistematska geotehnička i hidrološka istraživanja na pretpostavljenim lokacijama pomenutih ostrva, za sada, čekaju bolje dane.

I

URBANA ARHEOLOGIJA U
SREMSKOJ MITROVICI

Sl. 6. Sremska Mitrovica – Sirmium („Žitni trg” – lok. 28): zona istorijskog urbanog nasleđa. U prvom planu vide se ostaci glavne trgovачke ulice južnog kvarta Sirmijuma (IV vek)

Fig. 6. Sremska Mitrovica – Sirmium („Žitni trg” – loc. 28): zone of historical urbane heritage. In the foreground are visible remains of main commercial communication in the south quarter of Sirmium (4th century)

Sl. 7. Pogled na Mačvansku Mitrovicu sa leve obale Save

Fig. 7. View of Mačvanska Mitrovica from the left Sava bank

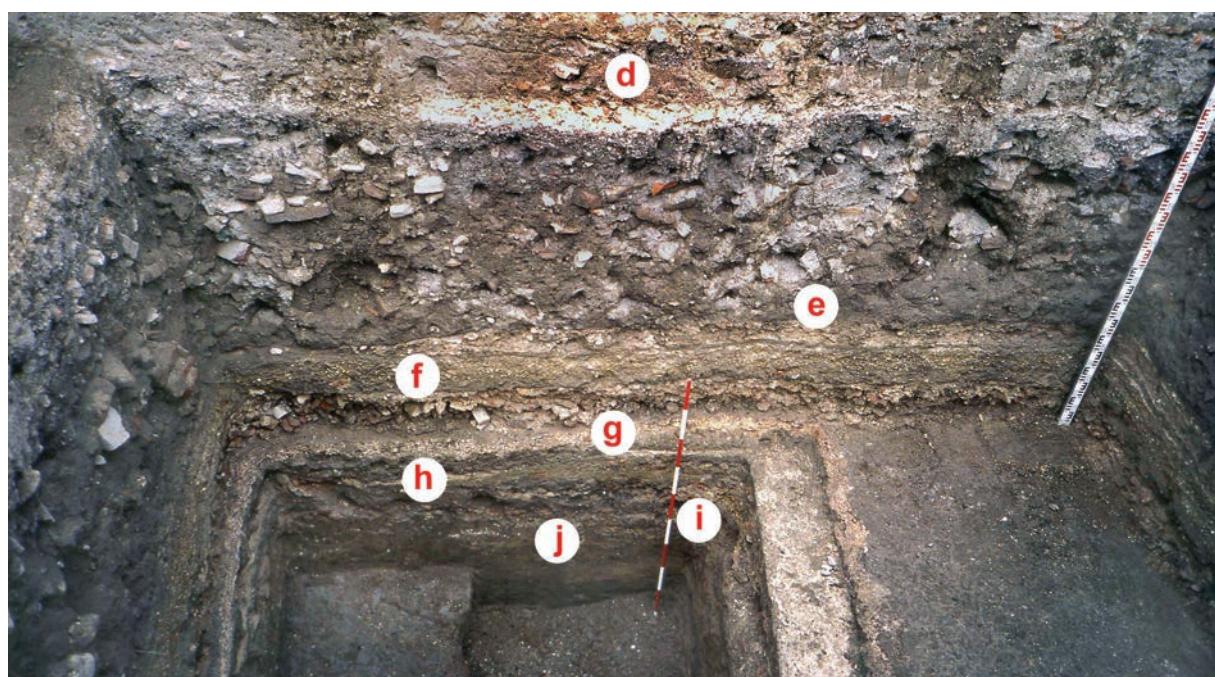

Urbana arheologija ne predstavlja posebnu naučnu disciplinu. Nju definišu uslovi istraživanja u živom modernom gradu, a oni se, kada je reč o Sremskoj ili Mačvanskoj Mitrovici, radikalno razlikuju od onih na lokalitetima van naseljenih mesta, Gamzigrada, Viminacijuma, Caričinog Grada i drugih sličnih. Sirmijum leži ispod centralnog dela Sremske Mitrovice u zoni urbanog i arhitektonskog istorijskog nasledja XVIII i XIX veka (sl. 6), dok se njegove nekropole najvećim delom prostiru ispod novoizgrađenih kvartova gradske periferije. Arealu Sirmijuma pripadalo je i naselje na desnoj obali Save pod današnjom Mačvanskom Mitrovicom, drugačije zvanom i Mala Mitrovica (sl. 7). Arheološka istraživanja na severnom delu M. Mitrovice, iako obavljena na veoma redukovanoj površini terena, dala su dragocene rezultate. Reč je o ostacima antičkog i srednjovekovnog naselja ruralnog karaktera, kao i o segmentima nekropola i kulturnih građevina.

Sa aspekta horizontalne i vertikalne stratigrafije, slika istorijskih kulturnih slojeva u različitim zonama Sremske Mitrovice veoma je promenljiva, zavisno od intenziteta naseljavanja i kontinuiteta života populacija različitog etničkog porekla na jednom istom prostoru i u različitim istorijskim epohama. Najbogatiji kulturni slojevi, formirani počev od vremena iliro-keltskih predrimskih naselja pa do nestanka Sirmijuma sa istorijske scene, zabeleženi su na prostoru južne polovine antičkog grada, bliže reci Savi (sl. 8). Prema dosadašnjoj arheološkoj praksi, oni se ovde mogu pratiti do dubine od oko 5 metara, počev od nivelete uličnog kolovoza. To istovremeno ne znači da nas na toj dubini čeka zdravica, već da dubinu arheoloških iskopa određuje trenutni nivo podzemnih voda. U takvim okolnostima, najniži arheološki kulturni horizont do koga se u ovoj gradskoj zoni može doći pripada kulturi latena (*la Tène*). Na severnoj polovini antičkog grada, na uzdignutom lesnom platou, na prostoru i unutar i van bedema, stratigrafska slika je daleko jednostavnija. Tu se, u arheološkim iskopima, zdravica javlja već na dubini od 1,5 do 2 metra.

Sl. 8. Stratigrafska situacija na zapadnom profilu sonde (iz 2002. godine) na zapadnom delu kompleksa imperijalne palate Sirmijuma; d) tragovi kaldeme srednjovekovne ulice (XV.-XVI. vek); e) supstrukcija od krečnog maltera od podnih kamenih ploča; f) malterni pod izведен preko sloja šuta srušene konstrukcije hipokausta; g) donji pod konstrukcije hipokausta iz vremena gradnje palate (III.-IV. vek); h) pod od krečnog maltera građevine III. veka; i) pod od krečnog maltera građevine II. veka; j) tragovi latenskog naselja

Fig. 8. Stratigraphic situation of the west profile of the trench (from 2002 in the western section of the imperial palace complex); d) traces of cobbled medieval street (15th-16th century); e) lime mortar substructures of stone slabs pavement (second half of 4th century); f) lime mortar floor on top of rubble from the destroyed hypocaust structure; g) lower floor of the hypocaust structure from the time of palace construction (3rd-4th century); h) lime mortar floor of the 3rd century building; i) lime mortar floor of the 2nd century building; j) traces of the La Tène settlement

Ono što u arheološkim iskopima odslikava hronološki različite naseobinske horizonte nisu samo ostaci arhitekture, već i pokretni arheološki materijal, koji dokumentuje poreklo i funkciju otkrivenih građevina. Stoga je svaka nova lokacija budućeg modernog objekta u gradu za istraživače bila prilika da se uveća postojeći fond podataka o strukturi keltskog opiduma, rimskog ili srednjovekovnog grada, turske Mitrovice ili grada iz vremena austrijske dominacije, posebno u vreme XVIII i XIX veka. S druge strane, za urbaniste i stručnjake lokalne službe zaštite, ona predstavlja svojevrsni izazov, ali i obavezu da se iznađu najcelishodnija rešenja za zaštitu i prezentaciju spomeničke baštine. No, krenimo redom, jer priča o urbanoj arheologiji ima i svoj početak, a on nas vraća u osamdesete godine XIX veka, kada su kao po nekom čudnom scenariju, sirmijumsku arheologiju zastupali jedan učitelj, jedan župnik, dva teologa i jedan (pravi) arheolog.

Urbana arheologija u Sremskoj Mitrovici s kraja XIX veka

Uprkos činjenici da 1957. godina obeležava početak sistematskih arheoloških istraživanja u Sremskoj Mitrovici, ne možemo zaobići napore pionira arheologije s kraja XIX veka da pojedine lokalitete stručno istraže i da iz različitih izvora sakupe podatke o slučajnim nalazima materijalnih ostataka Sirmijuma. U to vreme, u Mitrovici nije bilo ni muzeja ni arheologa. Iskopavanja su obavljali gostujući stručnjaci. Oni su u arheološku misiju dolazili iz Zagreba, na poziv poverenika zagrebačkog Narodnog muzeja, mitrovačkog učitelja i arheologa-amatera Ignjata Junga (1860–1915)(sl. 9). Njegova desna ruka bio je lokalni župnik Pavle (Paja) Miler, koji je od svojih parohijana, posebno onih iz istočnog gradskog kvarta poznatog kao Palanka, uredno dobijao informacije o lokacijama slučajnih nalaza, bilo da je reč o arhitekturi, bilo o pokretnom arheološkom materijalu. Jung je nalaze arhitekture Sirmijuma uredno unosio na šematski plan Mitrovice, koji, iako nedovoljno precizan, može poslužiti kao vrlo koristan vodič (sl. 10). On nije samostalno vodio iskopavanja, ali ih je redovno inicirao. Za sobom je ostavio možda ne uvek tehnički doteranu, ali svakako dragocenu arheološku dokumentaciju.¹ Za

arheološka istraživanja u Mitrovici najviše je bio zainteresovan katolički kler, jer, Sirmijum je bio ne samo mesto boravka već i stradanja pobornika Hristovog učenja, čija su imena dobro znana poznavaocima ranohrišćanske martirologije. Najpoznatiji martiri potiču upravo iz Sirmijuma: Irinej (prvi episkop Sirmijuma), Sinerot, Dimitrije (dakon), Anastasija, Hermagora...

Prva arheološka iskopavanja izvedena su u vremenu od jeseni 1882. do proleća 1883. godine, pod rukovodstvom Adolfa Hitreka (1853–1899)(sl. 11). Jugoslavenska akademija u Zagrebu je, po razmatranju priloženih preporuka i uz posredovanje uticajnog Franje Račkog, odlučila da Hitreku poveri ovu arheološku misiju.² Iako nije bio školovani arheolog, Hitreku je ukazana posebna čast da u tlo severne nekropole Sirmijuma upravo on zabode prvi arheološki kramp u istoriji arheoloških istraživanja u Sremskoj Mitrovici. To naravno nije prošlo bez jetkih komentara njegovih kolega, što je vremenom preraslo u veoma oštре primedbe, koje ipak nisu ozbiljno ugrozile značaj Hitrekovih otkrića. Istini za volju treba reći, da su ovakva govorkanja bila delimično opravdana, kao i da Hitreku ne treba mnogo zameriti. On je zaista ovom poslu prišao krajnje predano, ali bez dovoljno arheološkog iskustva. No, o tome će kasnije još biti reći u poglavju o kulturnim građevinama Sirmijuma.

Sl. 9. Ignjat Jung (1860–†1915)

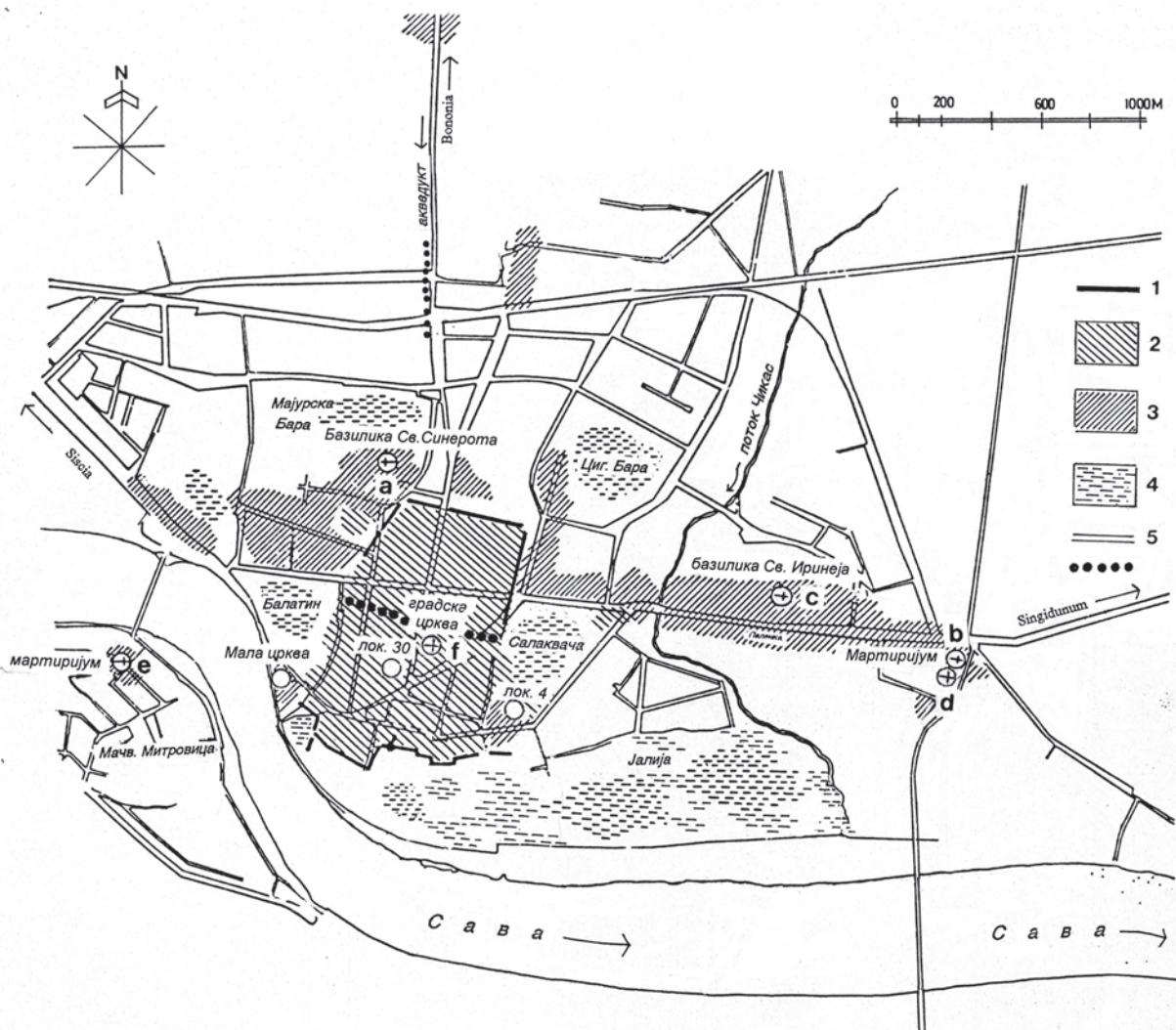
Sl. 10. Jungov šematski plan Mitrovice s početka XX veka sa naznačenim lokacijama nalaza ostataka arhitekture Sirmijuma
Fig. 10. Jung's schematic plan of Mitrovica from the beginning of the 20th century with locations of the architectural remains of Sirmium

Sl. 11. Adolf Hitrek (1853 - †1899)

Hitrek je rođen u Obrovcu u Gornjoj Šleziji. Studirao je teologiju, ali je istovremeno pasionirano sakupljao pesme i običaje svog naroda. Izvesno vreme studirao je u Rimu filozofiju, istoriju crkve i hrišćansku arheologiju. Bio je učenik slavnog De Rosija (Giovanni Battista de Rossi, 1822–1894), u to vreme jednog od najboljih poznavalaca ranohrišćanske arheologije. Hitrek je imao i tu čast, da kao član De Rosijeve ekipe učestvuje na tromesečnim arheološkim iskopavanjima ranohrišćanskih nekropola u Tunisu i Alžiru.³

Povod Hitrekovom dolasku u Mitrovicu bile su dve slučajno nađene nadgrobne ploče, na imanju domaćina Save Simatkovića u blizini velike Majurske bare, na prostoru zapadnog dela severne nekropole Sirmijuma (sl. 12). Narodni muzej u Zagrebu odmah je obavešten o ovim značajnim nalazima. Oba epitafa pominju ime Sinerota (...ad dominum Synerotem... i ...ad beatum Synerotem...)⁴, što je istovremeno ukazivalo i na lokaciju martirijuma sv. Sinerota. Hitrek je martirijum zaista i otkrio,⁵ tako da od 1882. godine on slovi kao prva stručno istražena antička građevina Sirmijuma u istoriji mitrovačke arheologije (sl. 13).⁶

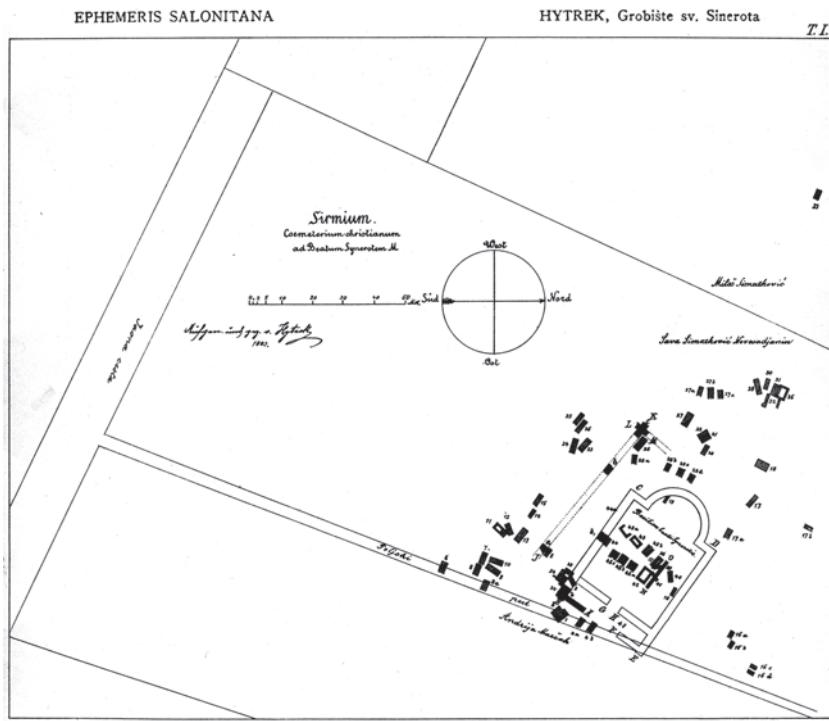

Sl. 12. Situacija Sirmijuma u superpoziciji sa Sremskom Mitrovicom. 1) bedemi Sirmijuma; 2) površina intra muros; 3) nekropole Sirmijuma; 4) močvare; 5) pretpostavljena granica Sirmijuma u V i VI veku; narandžastom bojom naznačeni su martirijumi, IV veka, plavom gradska crkva V veka i zelenom pretpostavljene pozicije parohijskih crkava u V i VI veka

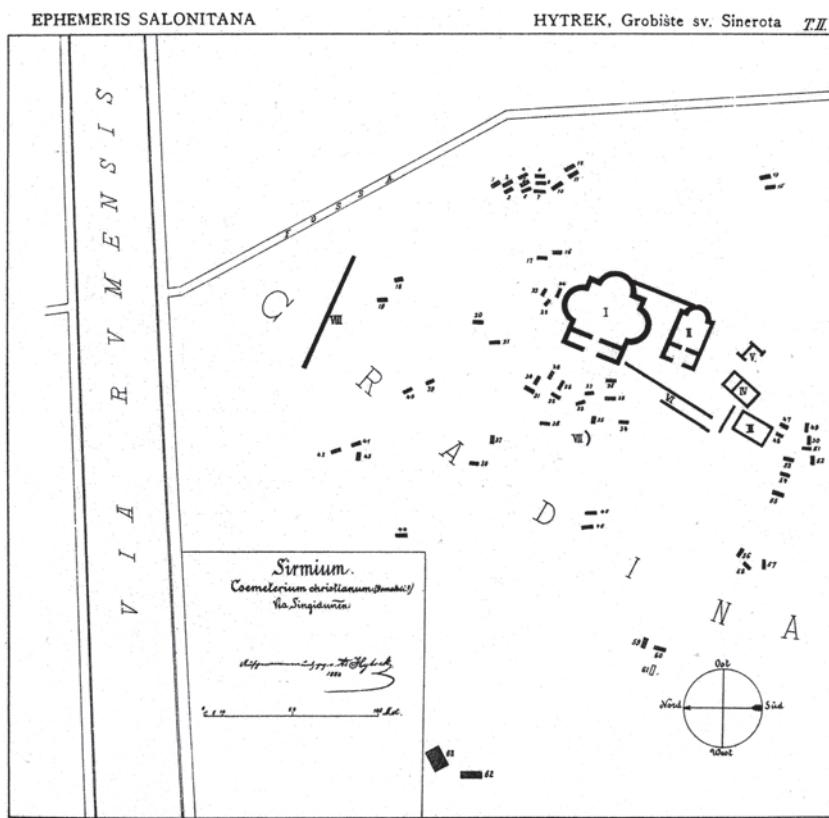
Fig. 12. Site plan of Sirmium and Sremska Mitrovica in superposition. 1) Sirmium ramparts; 2) area intra muros; 3) Sirmium necropoles; 4) marshes; 5) assumed outline of Sirmium in the 5th and 6th centuries: orange color denotes 4th century martyria, blue is the 5th century town church, and green the assumed locations of the parish churches in the 5th and 6th centuries

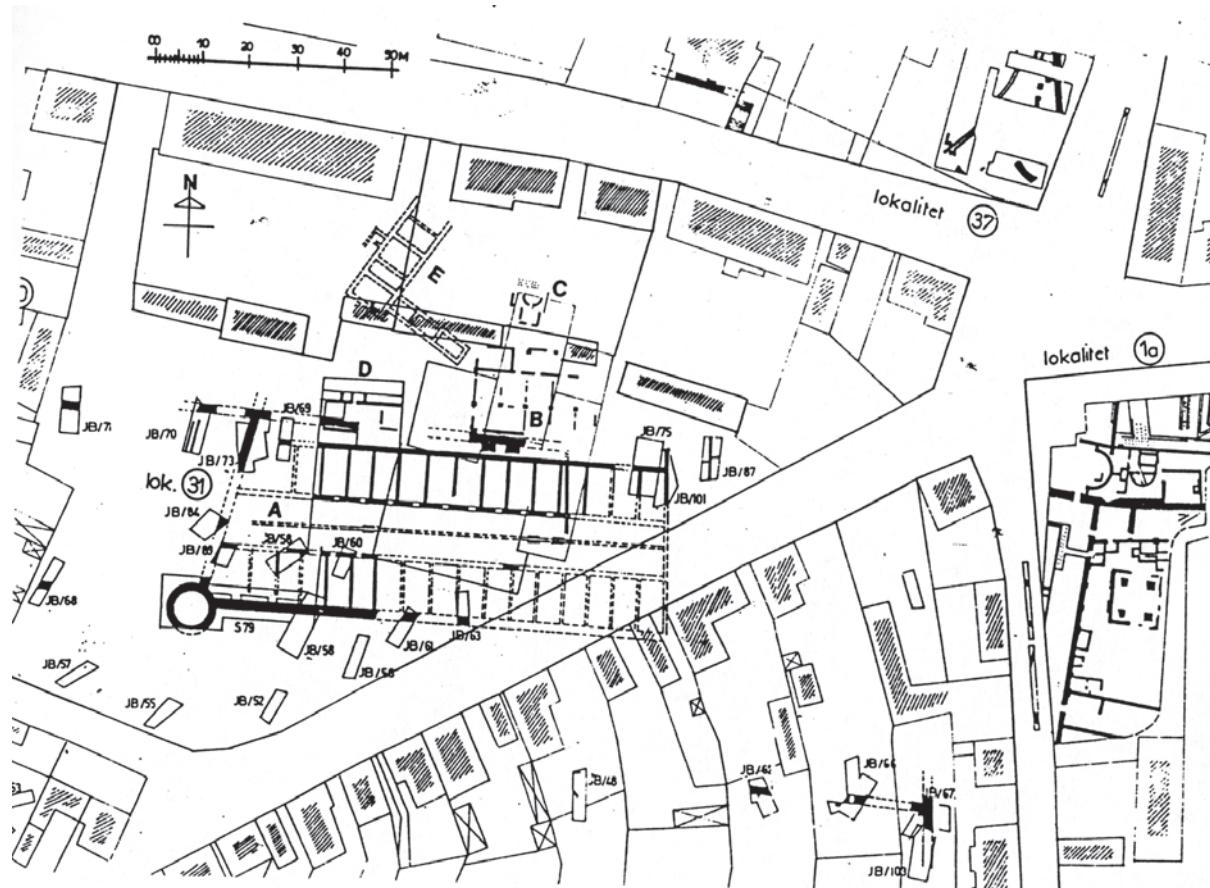
Istovremeno, u bliskom okruženju martirijuma istražen je i manji segment severne sirmijumske nekropole, na prostoru danas poznatom kao lok. 26, gde su, između ostalog, zabeleženi različiti tipovi konstrukcija zidanih grobnica.⁷ U proleće 1883. godine, Hitrek je preduzeo istraživanja i na istočnoj nekropoli Sirmijuma, na lokalitetu „Gradina“, na raskrsnici puta za Jarak i Rumu, gde se po predanju nalazio *hram sv. Dimitrija*.⁸ Uprkos Hitrekovoj najavi, izveštaj o tim radovima nije nikada ugledao svetlo dana. Srećom, Hitrek nam je ostavio sumarni plan lokaliteta, na kome su ucrtane osnove jednog trikonhalnog martirijuma, jedne kapelice sa apsidom i još dva manja objekta pravougaone osnove (sl. 13 i 14). Po odlasku iz Mitrovice, njegovo mesto službovanja bio je ženski samostan Studenica u Štajerskoj (u današnjoj Sloveniji), gde je vršio dužnost kapelana.

Sl. 13. Hitrekov plan dela severne nekropole IV veka sa ostacima martirijuma sv. Sinerota
 Fig. 13. Hitrek's plan of the section of the 4th century northern necropolis with remains of martyrium of St. Sineiros

Sl. 14. Hitrekov plan dela istočne nekropole IV veka sa trikonhalnim martirijumom
 Fig. 14. Hitrek's plan of the section of the 4th century eastern necropolis with triconchal martyrium

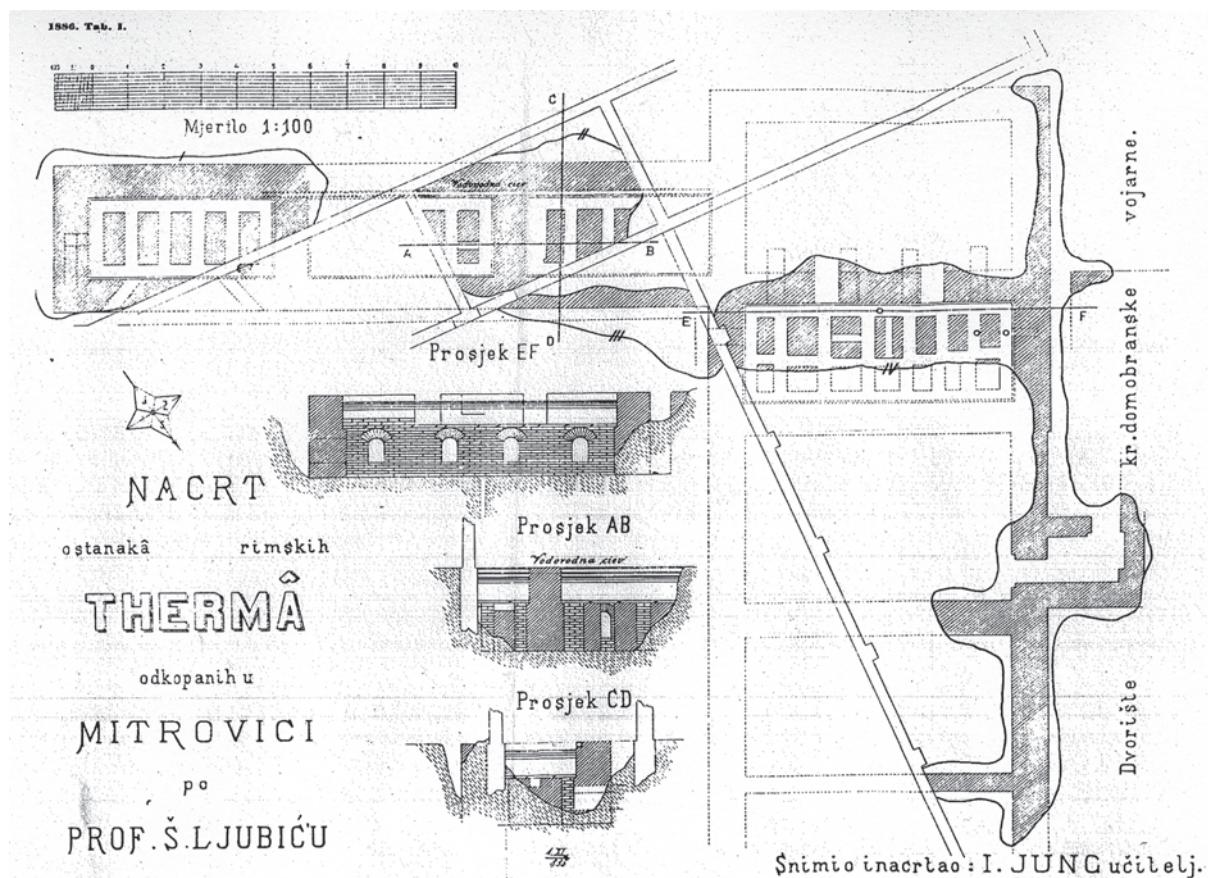

Sl. 15. Situacija sa naznačenim gabaritom termi (E) otkrivenih od strane Š. Ljubića 1894. godine
Fig. 15. Site plan with the outline of thermae (E) discovered by Š. Ljubić in 1894

Godine 1884, na poziv Junga, u Mitrovicu iz Zagreba dolazi Šime Ljubić (1822–1896), koji, kao i Hitrek, nije bio profesionalni arheolog, ali je bio veoma oštar kritičar Hitrekovih iskopavanja. Ljubić je u Dubrovniku završio filozofiju i bogosloviju. Rukopoložen je za sveštenika, a jedno vreme bio je i na dužnosti kapelana. Na Univerzitetu u Beču slušao je istoriju i slavistiku. Pasionirano se bavio proučavanjem narodnih običaja sa područja Dalmacije.⁹ Svoju karijeru završio je kao upravitelj arheološkog departmana Narodnog muzeja u Zagrebu, gde mu je numizmatika bila omiljena naučna disciplina. Pozivu koji mu je upućen iz Mitrovice prethodio je slučajni nalaz dela rimske građevine u dvorištu gradskog zatvora (na prostoru između sadašnje zgrade Arhiva i hotela *Sirmijum*, severno od lok. 31)(sl. 15 i 16).¹⁰ Na osnovu nalaza masivnih zidova, suspenzura hipokausta i komada vodovodnih keramičkih cevi duž zidova građevine, Ljubić je otkrivene prostorije identifikovao kao delove rimske terme. Pozivajući se na poznati natpis sa ostrva Brača, koji pominje klesanje kapitela za ...thermae Liciniane u Sirmijumu, pomenuo je mogućnost da bi tek otkrivena građevina mogla biti upravo kupatilo koje pominje natpis.¹¹ Planovi otkrivenih delova građevine, čiji je autor bio Jung, urađeni su grafički korektno (sl. 16).

Deset godina kasnije (1894) iz Zagreba u Mitrovicu dolazi arheolog Josip Brunšmid (1858–1929), profesor na Katedri za arheologiju i novi upravitelj zagrebačkog Narodnog muzeja. Namera Brunšmida je bila da na lokalitetu Gradina, gde je Hitrek 1883. godine otkrio trikonhalni martirijum, preduzme reviziona iskopavanja i proveri verodostojnjost Hitrekovih crteža. Brunšmid je, kako sam kaže, doživeo ...posvemašnji neuspjeh... i ubrzo je odustao od daljeg traganja za trikonhosom, jer su u vreme pre njegovog dolaska, bili do

Sl. 16. Jungov plan termi koje je otkrio Š. Ljubić 1894. godine
 Fig. 16. Jung's plan of thermae discovered by Š. Ljubić in 1894

temelja uništeni ne samo trikonhos i kapelica, već i svi ostali objekti sa Hitrekovog plana II iz 1883. godine (sl. 14). Dimenzije građevina Brunšmid je izmerio na osnovu otiska (negativa) temeljnih zidova nekadašnjih građevina.¹² Nezavisno od njegove intervencije na lokalitetu Gradina, Brunšmidu moramo biti zahvalni što je od zaborava spasao brojne dragocene epigrafske nalaze sa nekropola Sirmijuma, kao i brojne slučajne nalaze fragmenata arhitektonskog klesanog dekora sirmijumskih građevina. Zapravo, on je podatke o njima dobijao od poverenika Narodnog muzeja u Zagrebu. Nalaze je pedantno obradivao i proučavao, a rezultate svog rada redovno objavljivao u sveksama VHAD u periodu od 1895. do 1910. Čitaoci koje iz različitih pobuda bude interesovalo vreme pionira mitrovačke arheologije, uočiće znatnu razliku u kvalitetu pisanih radova arheologa amatera Hitreka i Ljubića i profesionalnog arheologa Brunšmida. No, bez obzira na ovu konstataciju, ni o koga se ne smemo ogrešiti. Naprotiv, mi ih sve zajedno prihvatomo kao dobronamerne i časne ljudi, koji su savesno, svako prema svom stepenu obrazovanja i stručnosti, dali dragocen doprinos kasnijem zamahu arheološke prakse u Sremskoj Mitrovici.

Rezultati istraživanja Hitreka, Ljubića i Brunšmida danas se relativno lako mogu uklopiti u kontekst urbane strukture antičkog grada, ali u vreme s kraja XIX veka, kada je arheološka karta Sirmijuma bila gotovo prazna, ondašnja Mitrovica je bila samo mesto sporadično zabeleženih nalaza rimskih zidova i grobova, na osnovu čega se nisu mogle ni u grubim crtama naslutiti granice bilo kakve urbane celine. Nakon Brunšmidovog odlaska iz Mitrovice, arheološka istraživanja Sirmijuma potpuno su zamrla. Nekakvih arheoloških aktivnosti ipak je bilo u prvoj deceniji XX veka, ali one su svedene jedino na Jungova rekognosciranja i na otkupe slučajnih

nalaza od vlasnika imanja na perifernim delovima Mitrovice. Godine 1907, Jung, duboko pogoden odlukom gradskih vlasti da se dinamitom unište visoko očuvani zidovi sirmijumskog akvadukta na severu grada, za potrebe izgradnje puta i savske obaloutrvde, demonstrativno napušta i Mitrovicu i svoju porodicu (?) i odlazi u Zagreb, gde mu se dalje gubi svaki trag. Nakon Brunšmidovih istraživanja na istočnoj nekropoli, 1894. godine, trebalo je da prođe više od 60 godina da se stručna arheološka istraživanja Sirmijuma ponovo pokrenu.

Urbana arheologija u Sremskoj Mitrovici u XX i XXI veku

Počev od 1957. godine, urbana arheologija definitivno postaje sastavni deo života grada. Na samom početku, njeni ciljevi nisu bili jasno definisani. Oni su kristalizovani postepeno, tokom višegodišnje arheološke prakse. Tako je prvih godina fokusna tačka arheologa bio rimski grad, *Sirmium*, što je imalo za posledicu da su tragovi naselja iz gornjih slojeva, a samim tim i mlađih perioda, često izmicali oku nestrpljivih istraživača, nenaviknutih na danas već ustaljenu arheološku stratigrafsku sliku. U periodu od 1957. do 1962. godine, zaštitne arheološke istraživačke radove vodio je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu, u saradnji sa Arheološkim institutom u Beogradu i Muzejom Srema u Sremskoj Mitrovici. Od 1962. godine, pod rukovodstvom dr Miodraga Grbića, arheološka iskopavanja preuzima Arheološki institut iz Beograda, u saradnji sa Muzejom Srema i Zavodom za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici.

Sirmijum je, kao i u ranim godinama istraživanja, i dalje ostao prioritetni cilj arheologa, s tim što se danas tokom arheoloških iskopavanja ravnopravno primenjuju metode savremene arheološke prospekcije i na materijalne ostatke naselja koja prethode Sirmijumu, kao i potonjih, nastalih na njegovim ruševinama. Koliko god da Sirmijum važi kao brend Sremske Mitrovice, dosadašnja arheološka istraživanja su pokazala da, bar kada je reč o fizičkoj strukturi istorijskog urbanog nasleda, savremeni grad ipak nosi pečat nasleđenih urbanih struktura znatno mlađih od Sirmijuma: srednjovekovne, turske i austrijske Mitrovice. Položaj praistorijskih naselja je i dalje u granicama nagadanja, dok je lokacija keltskog opiduma (iz vremena mlađeg gvozdenog doba), iako u grubim okvirima, konačno identifikovana (sl. 78).

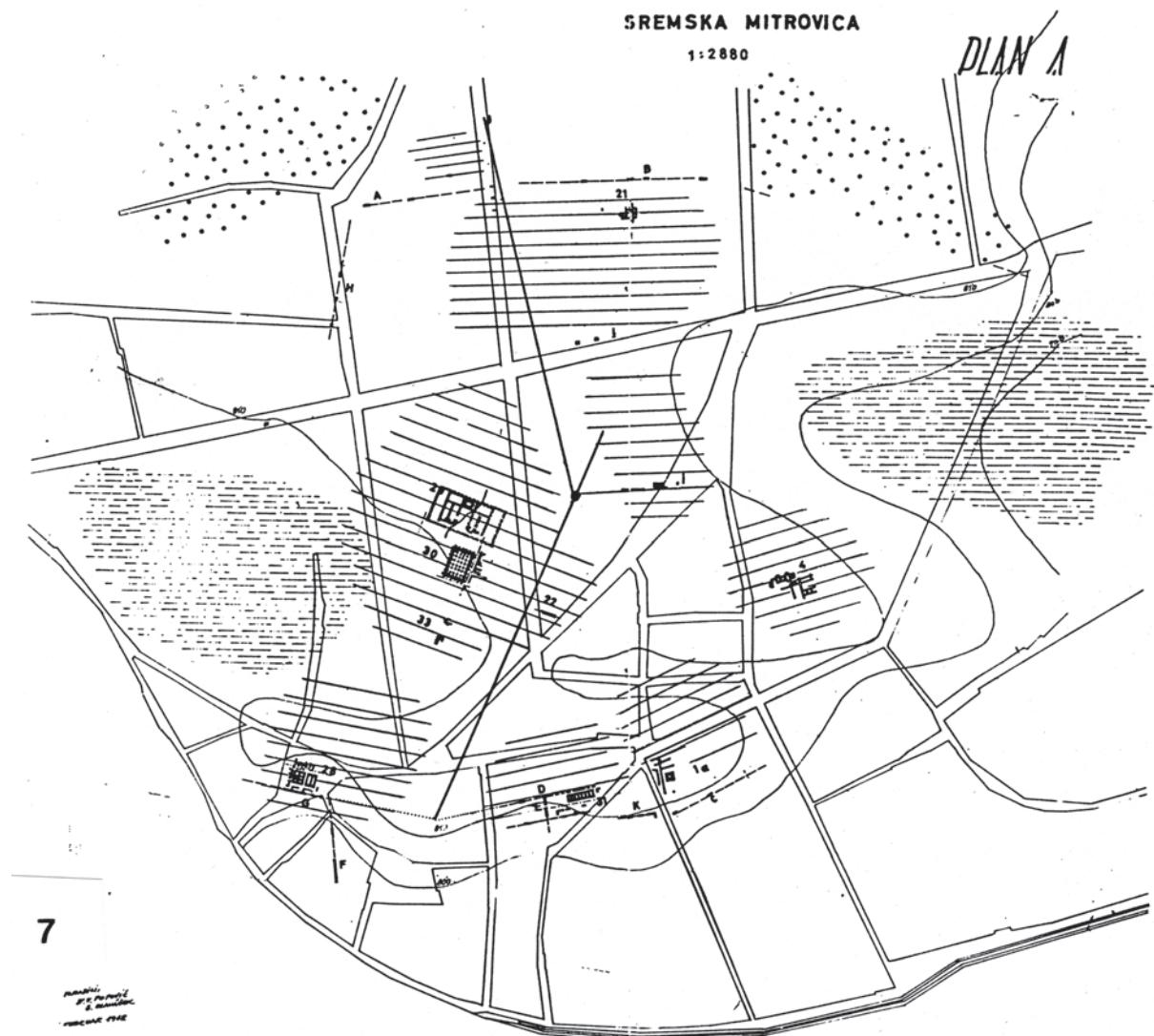
Već šezdesetih godina XX veka, oko pitanja osnovnog karaktera fizičke strukture Sirmijuma iz vremena Seobe naroda, perioda srednjeg veka i dominacije Turaka, više nije bilo nedoumica. Dosadašnji nalazi ostataka srednjovekovnih građevina na lok. 31, 34, 37 i 85 pokazuju da je urbana matrica Mitrovice u ovom periodu u najvećoj meri formirana od nasleđenih delova trasa gradskih saobraćajnica Sirmijuma i relativno dobro sačuvanih prostorija antičkih građevina iz vremena kasnog carstva.¹³ U periodu od 2002. do 2006. godine pouzdano je konstatovana centralna zona srednjovekovne Mitrovice, gde je urbanu dominantu predstavljala gotička gradska crkva impozantnih dimenzija (dužine oko 45 m), posvećena sv. Mariji Magdaleni.¹⁴ Na zidovima njene kripte sačuvani su ostaci fresaka vizantijske provenijencije, s kraja XIII ili početka XIV veka. Činjenicu što danas na pojedinim arheološkim lokalitetima u gradu, među konzerviranim i prezentovanim ostacima arhitekture dominiraju oni iz vremena antike, treba shvatiti kao sticaj okolnosti. Reč je o nedovoljnim mogućnostima prezentacije *in situ* ostataka građevina mlađih perioda od slabog materijala (zidovi od pletera i lepa ili delova prostorija od fragmenata rimskih opeka u blatnom malteru, na primer), a ne želji za favorizovanjem Sirmijuma po svaku cenu.

Više od 80 lokaliteta i nekoliko stotina arheoloških sondi zatrpano je po obavljenim istraživanjima ili je odlukom stručne komisije odobrena gradnja modernih objekata od vitalne važnosti za grad (hotel *Sirmium*, zgrada Skupštine opštine Sremska Mitrovica, kompleks Hitne pomoći i hirurškog bloka Gradske bolnice, robna kuća *Stoteks* i brojni stambeni blokovi). Ipak, nekoliko arheoloških lokaliteta u centralnoj gradskoj zoni, billi su po završenim istraživanjima prezentovani pod vedrim nebom¹⁵ ili pod zaštitnom konstrukcijom, kao svojevrsni istorijski reperi razvoja modernog grada.¹⁶ Okolnost da se površina antičkog grada preklapa sa centralnom zonom modernog (sl. 1 i 6), umnogome je odredila kako buduće planove razvoja Mitrovice,

tako i uslove arheoloških istraživanja i zaštite otkrivenih spomeničkih celina. Te prve istraživačke godine, nostalgično nazivane i *zlatnim godinama Sirmijuma*, bile su, bar kako je to na početku izgledalo, obeležene nesporazumima dve suprotstavljene strane. Jedna, arheološka, svesna važnosti svoje istraživačke misije, ponesena spektakularnošću i značajem prvih otkrića¹⁷, tražila je *životni prostor* za antički grad. Druga, racionalnija, bliža životnim problemima Mitrovčana i potrebama razvoja grada, bila je zabrinuta za krajnji ishod planiranih komunalno-građevinskih radova i poslova na finalizaciji generalnog urbanističkog plana.¹⁸ Na sreću, sukob interesa obe strane izglađen je u atmosferi obostranog razumevanja i uvažavanja, a konačno rešenje je bilo nužni kompromis. Savetovanje povodom dalje sudbine Sirmijuma, održano u Sremskoj Mitrovici 3. VII 1959. godine, inicirano je od Saveta za kulturu Vojvodine. Sastanku su prisustvovale najznačajnije ličnosti iz sveta politike, kulture i nauke iz Republike Srbije i Pokrajine Vojvodine. Navećemo samo deo zaključaka, koji su imali značaj zvanične deklaracije: *Svi učesnici današnjeg sastanka složili su se da Sirmijum nije samo briga Sremske Mitrovice, već je to značajni istorijski spomenik cele naše zemlje, koji ne sme propadati pod pijucima današnjih graditelja. Sastanak je bio informativnog i savetodavnog karaktera, neka vrsta pomoći za saradnju svih onih koji grade novu Sremsku Mitrovicu i onih koji nastoje da zaštite antički grad.*¹⁹ Arheolozi su odustali od zahteva za dislociranje moderne gradnje van gabarita antičkog grada, a predstavnici ondašnjih opštinskih i pokrajinskih struktura vlasti i planera razvoja grada shvatili su da se u planiranju budućih građevinskih aktivnosti mora računati na zaštitna arheološka iskopavanja. Finalizacija generalnog urbanističkog plana bila je povremeno zaustavljana tek toliko, koliko je arheolozima bilo potrebno da brzim postavljanjem sondi utvrde granice areala antičkog grada i izvrše kategorizaciju spomeničkih arhitektonskih i urbanih celina (sl. 17). Usaglašavanjem urbanističkog plana sa rezultatima arheoloških istraživanja početkom šezdesetih godina, arheologija je konačno integrisana u život savremenog grada. Tako su počele godine koegzistencije Mitrovice i Sirmijuma.²⁰ Najzad, ono što će ubuduće biti od dalekosežnog značaja za sudbinu Sirmijuma jeste odluka, doneta 1990. godine, da se šira prigradska teritorija i Sremske i Mačvanske Mitrovice proglaši za nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja.²¹ Na taj način, Sirmijum se znatno približio statusu najznačajnih spomenika svetske kulturne baštine koji se nalaze pod zaštitom UNESCO-a.

Za dalju perspektivu urbane arheologije u Sremskoj Mitrovici, najznačajniji deo generalnog urbanističkog plana bio je onaj u kome su definisane osnovne smernice zaštite arhitektonskog i urbanog istorijskog nasledja u savremenom gradu. Reč je o zaštitnim zonama na široj teritoriji Sremske i Mačvanske Mitrovice, određenim na osnovu valorizacije arhitektonskih i urbanih celina Sirmijuma. Ustanovljeno je ukupno pet zaštitnih zona. One su rangirane prema značaju spomeničkih vrednosti otkrivenih objekata, počev od monumentalnih zdanja iz centralne zone antičkog grada, pa do nekropola i naseljenih površina van gradskih bedema.²² Odredba da se moderna gradnja u zaštitnim zonama uslovjava prethodnim zaštitnim arheološkim iskopavanjima bila je od dalekosežnog značaja za dalja arheološka istraživanja. Svako izigravanje ovih propisa zakonski je sankcionisano. Tako su arheološka iskopavanja postala obaveza za sve investitore koji su se opredelili za gradnju u pomenutim zonama. Na ovaj način, u Sremskoj Mitrovici je istražen najveći broj arheoloških lokaliteta. Ovakav vid istraživanja imao je i svoju cenu. Izbor lokacije, kao i veličine gabarita budućeg objekta bio je u kompetenciji investitora i lokalne urbanističke službe. Na primer, arheolozi su morali poštovati zahteve investitora da se tokom arheoloških iskopavanja ne sme preći gabarit budućeg modernog objekta. Time je, nažalost, mogao biti ostvaren samo delimičan uvid u strukturu građevina, čiji je najveći deo ostao neistražen, van zadataog gabarita buduće moderne građevine. Tako su planovi mnogih značajnih objekata Sirmijuma ostali nekompletni do današnjeg dana.

Suprotno zaštitnim iskopavanjima, otkrivanje ostataka Sirmijuma odvijalo se mnogo ređe kroz formu sistematskih arheoloških istraživanja. Ona su izvođena ili sondažno ili u širokim iskopima, shodno obimu materijalnih sredstava i procenama arheologa na licu mesta. Najintenzivnija i najobimnija sistematska istraživanja izvedena su upravo na samom početku, u prvih nekoliko godina, počev od 1957. (sl. 17). U relativno kratkom vremenskom razmaku, posebno od 1959. do 1962. godine, obavljena su sondažna istraživanja sirmijumskih bedema. Time je u grubim crtama određen gradski areal *intra muros*, s tim što je položaj istočnog bedema

Sl. 17. Šematski plan V. Popovića iz 1962. godine sa otkrivenim površinama Sirmijuma u superpoziciji sa planom Sremske Mitrovice. Površine antičkog grada date su šrafirano

Fig. 17. Schematic plan of V. Popović from 1962 with superposed area of Sirmium and plan of Sremska Mitrovica. Areas of antique city are hatched

i dalje ostao zagonetka. U to vreme, podaci o unutrašnjoj strukturi antičkog grada unutar bedema dobijeni su u najvećoj meri sondažnim istraživanjima na površinama označenim kao sektori (od I do XII). Reč je o prostranim dvorištima i baštama iza izgrađenih uličnih frontova. Dešavalo se da značaj nalaza u sondama manjih dimenzija bude povod da se tokom daljih istraživanja njihove površine uvećaju više puta, pa je konačan gabarit iskopa imao razmere arheoloških lokaliteta velikih dimenzija. Na njima su, potom, godinama obavljana iskopavanja (*Licinijeve terme* na lok. 29, na primer).²³ U periodu od 1963. do 1964. godine, sistematski su istraživane komunikacije na prostoru unutar i van bedema antičkog grada.²⁴ Rezultati iskopavanja tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka potvrdila su ranije konstatovane podatke o kontinuitetu korišćenja trasa pojedinih segmenata antičkih gradskih saobraćajnica i posle propasti Sirmijuma.

Uprkos brojnim arheološkim kampanjama, koje su relativno brzo smenjivale jedna drugu, metodologija iskopavanja, kao i obrada otkrivenih nalaza, bilo da je reč o delovima arhitekture ili pokretnom arheološkom materijalu, nije bila dovoljno plodotvorna. Jednostavno, sve je i dalje ostalo u okvirima okoštale nasleđene arheološke prakse. Kraj šezdesetih godina XX veka predstavljaće prelomnu tačku metodologije arheoloških aktivnosti ne samo na terenu Sremske Mitrovice već i čitave Srbije. U tom kontekstu, dolazak profesora V. Popovića na čelo sirmijumske ekipe 1968. godine predstavlja radikalni zaokret u metodologiji istraživanja, implantacijom novih ideja, koje će prvo zaživeti u Sremskoj Mitrovici, a nešto kasnije i na svim značajnim lokalitetima na teritoriji Srbije.²⁵

Godine 1968., zahvaljujući dobro osmišljenom programu V. Popovića, Sirmijum je na velika vrata zakoračio u svet nauke. Reč je o sporazumu o partnerstvu u domenu arheoloških istraživanja Sirmijuma između Arheološkog instituta iz Beograda, s jedne strane, a sa druge, Denison univerziteta iz Ohaja (Denison University, Ohaio), Smitsonian instituta iz Vašingtona (Smithsonian Institution, Washington) i njujorškog Univerziteta Olbani (City University Albany, New York).²⁶ Mešovita jugoslovensko-američka ekipa (uz učešće Muzeja Srema i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici) istraživala je južni gradski bedem, kompleks carske palate i hipodroma, kompleks građevina poznat kao *villa urbana* (lok. 4), deo severne nekropole Sirmijuma (lok. 26), kao i kompleks sakralnih građevina i nekropola na desnoj obali Save u Mačvanskoj Mitrovici na lokalitetu Širingrad. Na čelu ovog tima bili su prof. E. Ochsenschlager i prof. V. Popović. Na inicijativu V. Popovića, 1968. godine započet je kompleksan program arheološko-topografskih istraživanja na širem vangradskom području uključujući obronke Fruške gore, kao i lokacije na desnoj obali Dunava, Banoštor (*Bononia*), na primer. Reč je o antičkim naseljima i pojedinačnim objektima koji su ekonomski, strateški, politički i kulturno bili vezani za Sirmijum. Istovremeno, obavljena su rekognosciranja trasa rimskih puteva, Sirmijum–Bononija i Sirmijum–Basijana,²⁷ a zatim i trase gradskog akvadukta. Narednih godina, ovaj program je dobrom delom realizovan, ali i proširen istraživanjem granica paleovizantijskog Sirmijuma i srednjovekovne Mitrovice, kao i istorijskih okolnosti u vreme njihovog nastanka i razvoja. U tom kontekstu, posebno je bilo zanimljivo prikupljanje podataka o stepenu uticaja sirmijumskog urbanog nasleđa na formiranje njihove fizičke strukture.²⁸ Godine 1971., V. Popović objavljuje prvu sintezu o urbanoj topografiji Sirmijuma (sl. 18), a 1975. i drugu, manjeg obima ali ne manje važnu.²⁹ Reč je o prvoj prezentaciji etapnog razvoja Sirmijuma (formiranja i raspada njegove fizičke strukture) od I do VI veka (sl. 19). Ova dva dragocena rada biće nezaobilazne smernice daljih istraživanja.

Međunarodna arheološka saradnja biće nastavljena i po odlasku američke ekipe. Vladislav Popović, francuski đak, koji je od rane mladosti francuski jezik govorio bez akcenta i doktorirao na Univerzitetu Sorbona (L'Université de la Sorbonne – Paris IV) u dvadeset petoj godini života, organizovao je sa sorbonskim kolegom N. Divalom i predstavnicima Francuske škole u Rimu nov petogodišnji jugoslovensko-francuski projekat istraživanja Sirmijuma, od 1973. do 1977. godine. Jugoslovensko-francuska iskopavanja su započeta na kompleksu carskih žitnica (lok. 31). Reč je o dugačkoj dvotračnoj građevini A, sa funkcijom carske žitnice, čiji je istočni deo već bio istražen tokom zaštitnih iskopavanja 1961/62. godine na lokaciji rezervisanoj za izgradnju hotela *Sirmium* (sl. 15 i 18). Ova jugoslovensko-francuska arheološka kampanja proširena je 1976. godine i na prostor istočne nekropole, gde je, sem mnoštva grobova, otkrivena i bazilika posvećena Irineju, prvom episkopu Sirmijuma, što je osvedočeno tekstom na potpuno očuvanoj nadgrobnoj ploči, nađenoj u samoj bazilici (sl. 12 i 13).³⁰

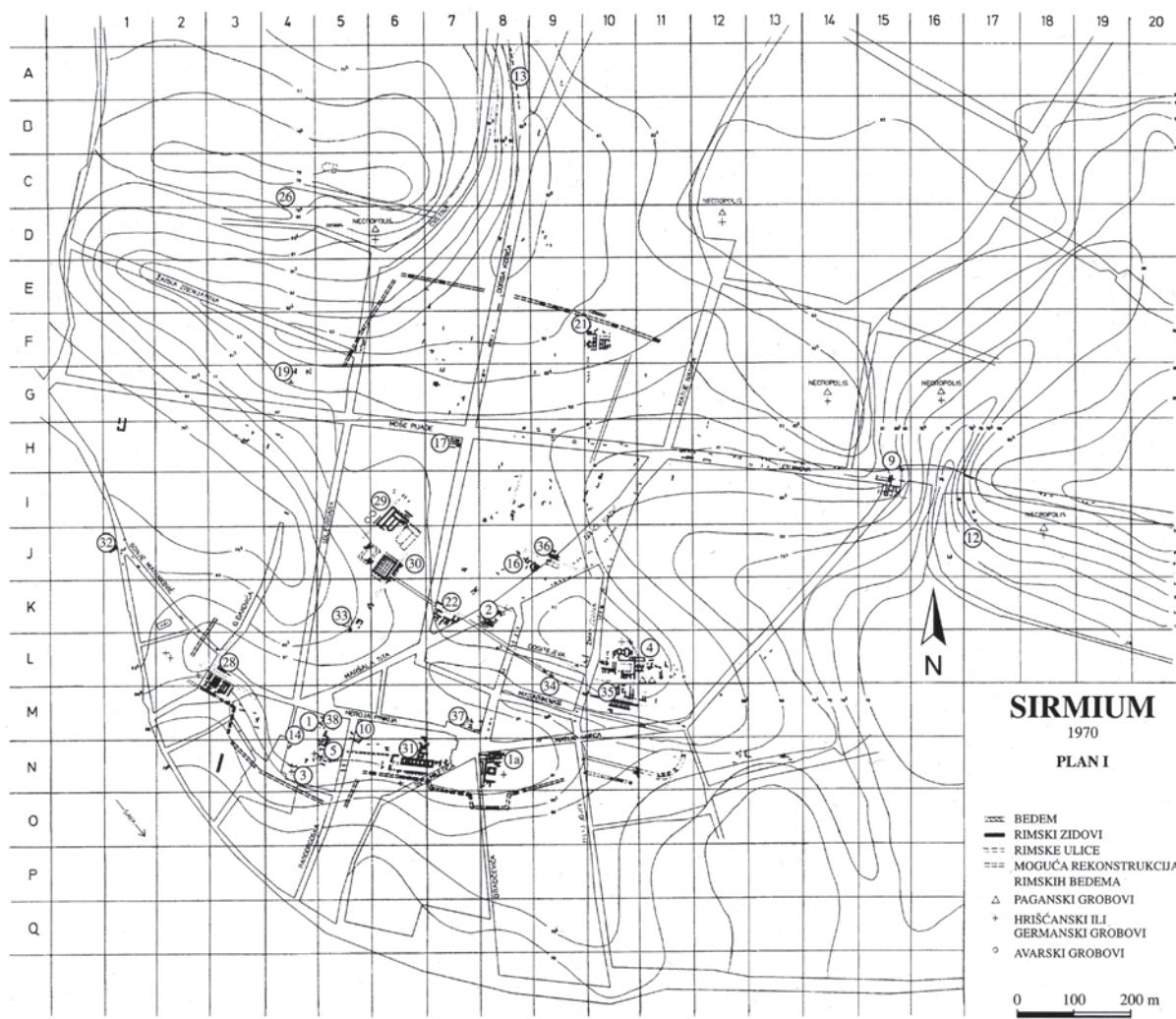
Danas, nakon 50 godina od prvih posleratnih arheoloških iskopavanja u Sremskoj Mitrovici, pred nama su rezultati istraživanja 85 arheoloških lokaliteta, kao i velikog broja arheoloških sondi (preko 600). Nažalost, publikovanje izveštaja sa arheoloških iskopavanja, u početku redovno, vremenom je bivalo sve rede, u onoj meri u kojoj su povremena divlja gradnja i izigravanje zakona o zaštiti spomenika kulture remetili dotadašnji ritam arheoloških istraživanja.³¹ Na užoj ili široj teritoriji grada izvođeni su povremeno iskopi i za potrebe PTT instalacija, gradskog vodovoda, kanalizacije ili toplovoda. Ovi radovi bili su redovno pod

kontrolom arheologa i arhitekata Arheološkog instituta iz Beograda, arheologa Muzeja Srema i Zavoda za zaštitu iz Sremske Mitrovice kao i Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Novog Sada.

Novi ciklus istraživanja, u vremenu od 1971. do 2006. godine, obeležen je brojnim novim podacima o fizičkoj strukturi Sirmijuma, obelodanjenim tokom novih arheoloških kampanja (sl. 18). Oni su, s jedne strane, dopunili postojeći plan grada, a s druge, u priličnoj meri izmenili ranije pretpostavljene dispozicije važnih elemenata njegove fizičke strukture, što se reflektovalo i na obim i na oblik dotadašnjeg plana grada. To se u dobroj meri može uočiti upoređivanjem šematskih planova razvojnih etapa Sirmijuma (sl. 19 i 20), a posebno planova grada IV veka (sl. 18 i 21). Rezultati novih analiza prezentovani su prvi put od strane autora ove monografije prilikom odbrane doktorske disertacije na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu 1998. godine (sl. 20).

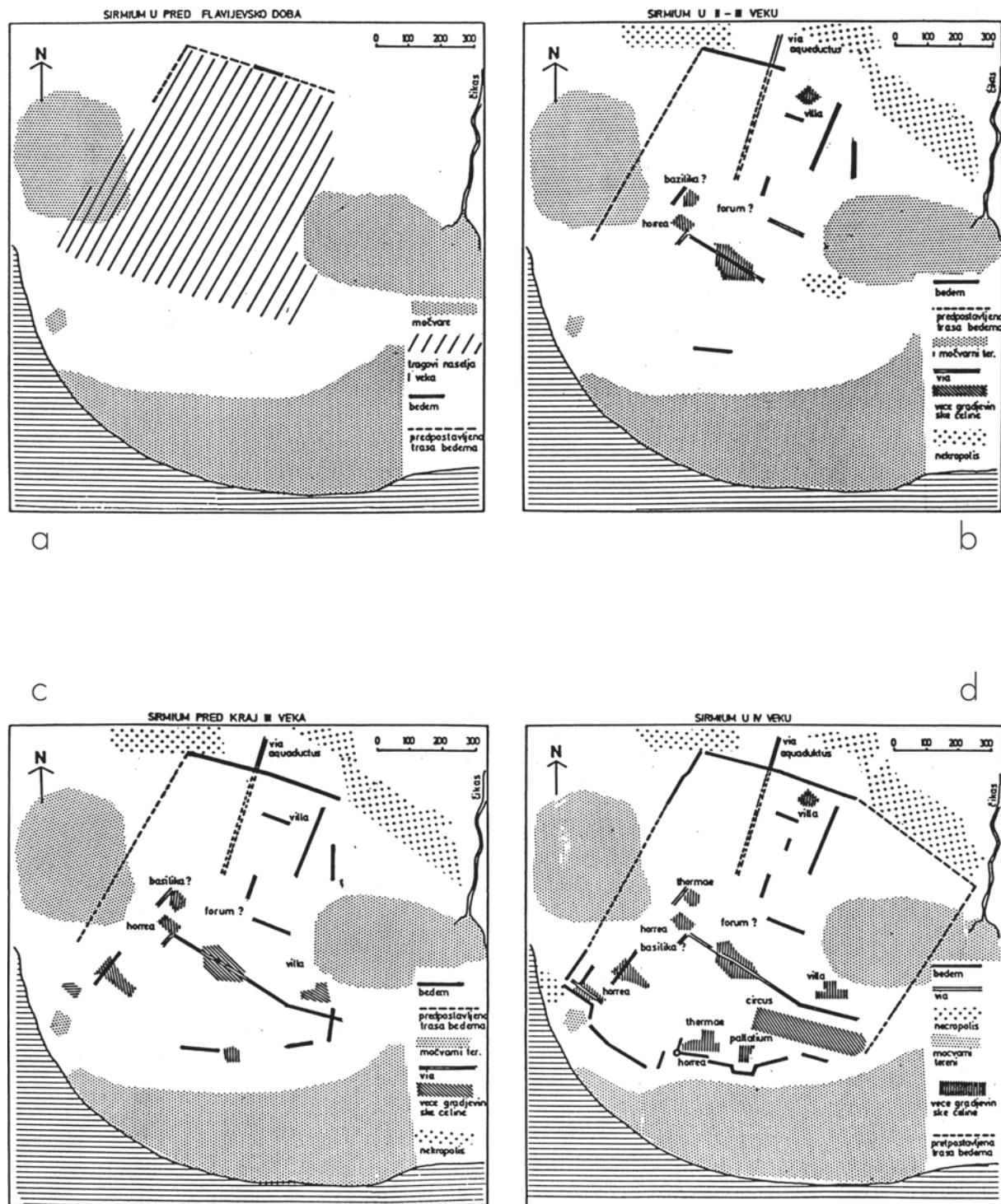
Sl. 18. Plan Sirmijuma IV veka V. Popovića iz 1971. godine

Fig. 18. Plan of V. Popović from 1971 of Sirmium of the 4th century

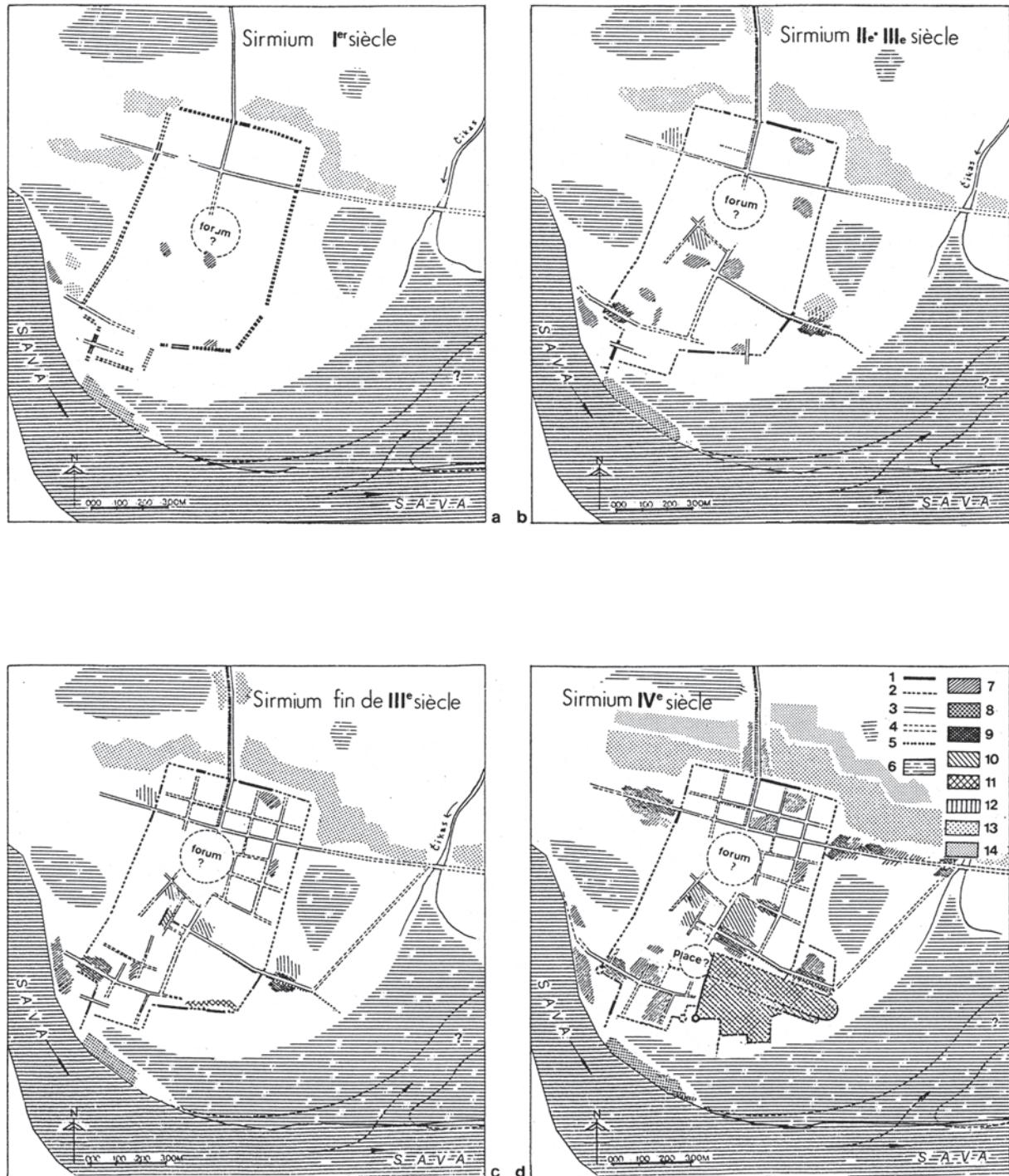
Sl. 19. Šematski planovi V. Popovića, četiri razvojne etape Sirmijuma od I do IV veka

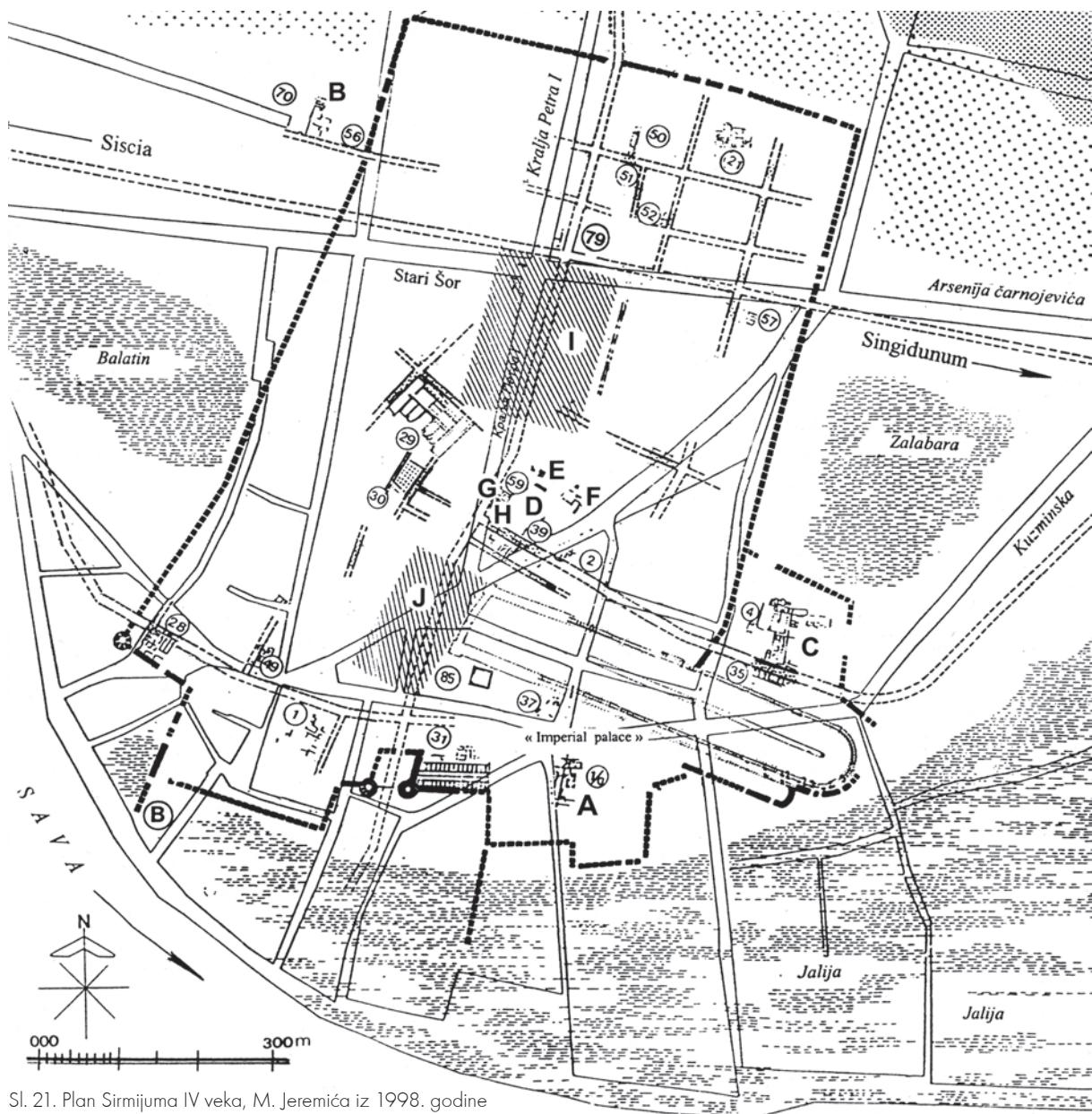
Fig. 19. Schematic plans of V. Popović from 1975 of four evolution phases of Sirmium from the 1st to the 4th century

Sl. 20. Šematski plan M. Jeremića, sa četiri razvojne etape Sirmijuma od I do IV veka, iz 1998.

Fig. 20. Schematic plan of M. Jeremića from 1998 of four evolution phases of Sirmium from the 1st to the 4th century

Sl. 21. Plan Sirmijuma IV veka, M. Jeremić iz 1998. godine
 Fig. 21. Plan of M. Jeremić from 1998 of Sirmium of the 4th century

Od 1999. godine, rukovođenje arheološkim istraživanjima Sirmijuma preuzimaju dr Ivana Popović i dr Miroslav Jeremić, naučni savetnici Arheološkog instituta u Beogradu. U tom periodu istraženo je šest lokaliteta, od kojih su pet imali karakter zaštitnih iskopavanja. Kao posebno značajna možemo izdvojiti sistematska iskopavanja na lok. 85, obavljena u vremenu od 2002. do 2005. godine u samom centru Sremske Mitrovice, u saradnji sa kolegama iz Francuske: prof. dr M. Heijmans, dr Th. Craissen i F. Romanacce. Reč je o prostoru zapadnog dela kompleksa carske palate. Tom prilikom su dobijeni veoma značajni podaci ne samo za urbanu topografiju Sirmijuma već i za srednjovekovni grad, *Civitas Sancti Demetrii*. Pored srednjovekovne nekropole i ostataka gotičke gradske crkve, zabeleženi su nalazi germanskih grobova, gepidskih staništa, kao i tragova latenskog naselja u najnižim slojevima iskopa.

Stepen istraženosti arhitekture i urbane strukture Sirmijuma

Stepen istraženosti Sirmijuma možemo posmatrati iz dva ugla. S jedne strane, on se može izraziti upoređivanjem istraženih i neistraženih površina, bilo da se radi o prostoru unutar ili van bedema antičkog grada (sl. 20 i 21). Zbir površina svih sondi i pored iskopa mnogobrojnih lokaliteta na prostoru *intra muros*, iznosi približno 60.000 m² ili 6 hektara. To čini oko 8% od ukupne površine grada unutar bedema, koja je prvobitno iznosila 54 ha, a početkom IV veka oko 70 ha. Reč je o podacima iz drugog ciklusa istraživanja (sl. 20/a–d). Vanbedemska zona u neposrednom gradskom okruženju, koju čine površine pod nekropolama, stambeni objekti gradske periferije, kao i objekti posebne namene (kupatila, vile suburbane, privredni i vojni objekti), iznosi približno 80 hektara. Od ove površine istraženo je približno 2–3%. Moglo bi se reći da je ovakav, mehanički pristup procene stepena istraživanja duboko u sferi matematičkih spekulacija, što nam kao krajnji rezultat daje nerealnu sliku stepena istraženosti urbanih celina. Stoga bi se moglo opravdano postaviti pitanje da li je uopšte moguće donositi bilo kakve zaključke o urbanoj strukturi jednog antičkog grada samo na osnovu jednog segmenta, koji iznosi 8% ukupne površine *intra muros* i 2–3% površine *extra muros*? S druge strane, sasvim drugaćiji karakter stepena istraženosti Sirmijuma daju rezultati koji proističu iz grafičkog povezivanja manjih otkrivenih segmenata u jednu restituisanu celinu, kao što su antičke saobraćajnice ili monumentalni objekti čiji su brojni ostaci otkrivani sporadično, na veoma širokom prostoru, u različitim periodima istraživanja. Uostalom (bar kada je reč o sistematskim istraživanjima), jedna veća građevinska celina, kao što je, na primer, sirmijumska fortifikacija, može se pomoći dobro osmišljenog postavljanja arheoloških sondi istražiti i grafički rekonstruisati u celini i to sa priličnom preciznošću, iako otkriveni deo njenog punog obima iznosi čak manje od 10%. U takvim slučajevima, prikaz stanja istraženosti antičkih objekata, pa i čitavog gradskog areala biće u izvesnom smislu realan. Drugim rečima, svih 85 do sada istraženih arheoloških lokaliteta i više stotina arheoloških sondi u Sremskoj Mitrovici raspoređeno je (bilo smišljeno, bilo sticajem okolnosti) tako da naš uvid u fizičku strukturu Sirmijuma podrazumeva neuporedivo veću gradsku teritoriju od pomenutih 8% ili 11%. Reč je o racionalnom postavljanju sondi bez otvaranja velikih površina. Kartiranje nepokretnih nalaza i sažimanje dobijenih rezultata, u vidu grafičkih rekonstrukcija važnih elemenata fizičke strukture Sirmijuma, već je dalo zavidne rezultate. Tako su u prvim arheološkim kampanjama, brzim postavljanjem sondi na pojedinim tačkama u gradu, uspešno otkrivane trase gradskih bedema, delovi gradskih saobraćajnica, a nešto kasnije i čitavi objekti. Samo na osnovu rezultata iz tridesetak sondi ukupne površine od oko 1.800 m² grafički je rekonstruisan hipodrom, čija ukupna površina iznosi približno 5 hektara.

Slučaj je htio da baš u prvim istraživačkim godinama budu otkriveni značajni arhitektonski monumentalni objekti Sirmijuma (sl. 17 i 18). Iz perifernih zona grada možemo izdvojiti sledeće objekte: Carsku palatu (lok. 1a)(sl. 145), žitnicu (*horrea*)(lok. 30 i 31), zanatsko-trgovačku četvrt (lok. 9 i 28) i stambene četvrti (lok. 1 i 21)(sl. 18 i 21). Iz centralne zone antičkog grada možemo izdvojiti: monumentalne *Licinijeve terme* (lok. 29) i javnu žitnicu na lok. 30 (*horreum*)(sl. 21). Pomenute građevine Sirmijuma, različite po nameni, arheolozi su tada videli kao svojevrsne uzorke urbanih zona različitih po sadržaju, što se posle višegodišnjih istraživanja u najvećoj meri i pokazalo tačnim. Iz istog perioda istraživanja potiču i podaci o trasama severnog, južnog i zapadnog bedema (sl. 137). Kada je reč o poziciji istočnog gradskog bedema, njegova trasa biće konstatovana daleko kasnije. Sve u svemu, tokom petnaestak napornih arheoloških godina, počev od 1957, obim i oblik gradskog areala, kao i približne granice paganskih i hrišćanskih nekropola bili su u grubim crtama ustavljeni (sl. 12).

Tokom daljih iskopavanja, počev od 1971. godine, ako izuzmemo kasnocaški hipodrom³², značajnije građevine *intra muros* izlazile su na svetlo dana ređe nego u početnom periodu istraživanja. Svi kasniji nalazi ostataka fizičke strukture Sirmijuma samo su potvrđili već ranije date kvalifikacije namena pojedinih zona ili su, mada u redim slučajevima, proširivali njihove granice. Tako je hipoteza o lokaciji foruma, postavljena još

tokom otkrivanja monumentalnih objekata na lok. 29 i 30,³³ bila kasnije osnažena nalazima sa lok. 47, 59 i 79 (sl. 21). Granice stambenih četvrti, zajedno sa gradskim saobraćajnicama, koje su početkom šezdesetih godina u južnoj gradskoj zoni reprezentovali stambeni objekti na lok. 1, 5, 30 i 40 (sl. 21), a na severnoj, kompleks gradevina na lok. 21 (sl. 136), proširene su u vreme od sedamdesetih do početka devedesetih godina XX veka objektima otkrivenim na lokalitetima 1/a, 49, 50, 51, 52, 71, 72 i 75 (sl. 21). Jedno od najznačajnijih otkrića iz druge istraživačke etape (1971–2006), koje je ugledalo svetlo dana 1988. godine na lok. 70, van istočnog gradskog bedema, svakako je beneficijarna stanica Sirmijuma, jedinstvena po stepenu očuvanosti i količini dragocenih epigrafskih podataka. No, kao i u svakom drugom istraživačkom poslu i u arheologiji treba računati i na vreme postepenog sazrevanja stručnjaka, bolje reći na efekat vremenske distance, kada se kroz drugačiju optiku posmatraju davno etablirani zaključci, od kojih su neki vremenom dostigli stepen uverljivosti činjenica, mada za tako nešto nije bilo pravih argumenata. To je, na primer, slučaj sa lok. 9, koji se dugo smatrao istočnom kapijom Sirmijuma, ili Kalvarijom, koja je smatrana lokacijom keltskog opiduma (sl. 26). Nasuprot tome, naknadne analize podataka iz dokumentacije Arheološkog instituta u Beogradu i Pokrajinskog zavoda za zaštitu u Novom Sadu, obavljene posle dve ili čak četiri decenije, dale su veoma dobre rezultate. Tako se 2007. godine, tridesetak godina nakon istraživanja pojedinih lokaliteta u centralnoj zoni Mitrovice, pokazalo da ranije otkriveni ostaci gradevina na lok. 42, 43, 47, a zatim i na lok. 59 i 29, ispod osnova mlađih gradevinskih faza kriju ostatke paganskih hramova Sirmijuma.³⁴ Isti je slučaj i sa lok. 4 (*villa urbana*), za koju se posle otkrića istočnog gradskog bedema pokazalo ne samo da je locirana u vanbedemskoj zoni grada već i da su delovi ovog kompleksa imali različite namene: kultne, stambene, privredne...³⁵

Stanje očuvanosti arhitekture Sirmijuma

Za opštu sliku strukture jednog naselja, koja će se kao krajnji rezultat istraživanja prezentovati na posebnim i opštim planovima, od velike važnosti je *čitljivost* otkrivenih objekata. To pre svega podrazumeva stepen njihove očuvanosti. Oni koji prvi put dolaze u Sremsku Mitrovicu sa kakvom-takovom predstavom o Sirmijumu, neće tamo ugledati ništa što je nalik Ostiji, Pompeji, Herkulанumu ili Oplontisu. Sirmijum je praktično u celini pod zemljom. Njegove skromne vidljive nadzemne ostatke, koje nalazimo na severnom području gradske periferije (preko puta nekadašnjeg Doma JNA u Fruškogorskoj ulici ili kod Kamenite čuprije na lok. 9), neupućeno oko teško da može registrovati.³⁶ Gradevine Sirmijuma, uglavnom one iz perioda IV veka, ozbiljnije su bile devastirane već krajem istog veka, a posebno u V veku, što od strane varvara (Gota i Huna), što od strane samih stanovnika. U uslovima permanentnog pritiska varvara, pada proizvodnje dobara, početka migracija i ruralizacije života ostataka gradske populacije, svaki novopodignuti objekat, bilo da je reč o staništu, fortifikaciji ili crkvi, građen je od materijala uzetog sa prethodno urušenih monumentalnih gradevina Sirmijuma.³⁷ Od nestanka Sirmijuma sa istorijske scene krajem VI veka, pa do osnivanja srednjovekovnog naselja u XI veku, nad njegovim ostacima i Zub vremena je učinio svoje. Kako su arheološka iskopavanja pokazala, tokom perioda srednjeg veka i vremena dominacije Turaka, devastacija ostataka arhitekture Sirmijuma je nastavljena. Opeke i kamen sa antičkih gradevina korišćeni su za gradnju utvrđenja, staništa, hanova, džamija, medresa i kaldrmisinih sokaka. Istovremeno, prostorije dobro očuvanih antičkih objekata korišćene su uz manje ili veće adaptacije za različite svrhe (uglavnom za stanovanje ili zanatske delatnosti). Ipak, graditeljske aktivnosti, ni u vreme srednjeg veka, ni u vreme turske dominacije, nisu bile usmerene ka radikalnom uklanjanju nasleđenog antičkog graditeljskog fonda. U većini slučajeva, arhitekturu tog vremena, izuzev fortifikacije, sakralnih i javnih gradevina i stambenih objekata bogatijih građana, karakteriše gradnja u slabom materijalu (bondruk, naboj, čerpič, pleter, lep, trska). Zahvaljujući tome, mnogi spomenici antike ostali su sačuvani sve do prisajedinjenja Srema Habzburškoj monarhiji 1718. godine.

Niko tada nije mogao ni slutiti da će ironijom sADBine željno očekivano oslobođenje od Turaka predstavljati početak sistematskog uništavanja ostataka Sirmijuma.

Na samom početku austrijske vladavine, tursku arhitekturu nije nasledila mnogo kvalitetnija gradnja.³⁸ Tek sredinom XVIII veka, kada Mitrovica dobija status važnog vojno-graničarskog punkta, počinje intenzivna gradnja u čvrstom materijalu. Podižu se novi kvartovi i preduzimaju obimni javni radovi na izgradnji puteva i utvrđivanju savske obale. Definitivna sADBina Sirmijuma simbolično je bila određena objavljinjem carskog regulamentuma, marta meseca 1753. godine, o kulućenju.³⁹ *Ručni i vučni kuluci* podrazumevali su učešće meštana koji su bez materijalne naknade, svojim kolima izvlačili građevinski materijal iz bogom danog najbližeg besplatnog majdana – Sirmijuma. Podatak iz 1786. godine govori nam da je rimske put (čije ostatke vidimo na Marsilijevim crtežima, kao i na austrijskim kartama iz XVIII veka) (sl. 32), ...usled iskopavanja kamenova za građenje... izgubio mnogo od svog nekadašnjeg svojstva.⁴⁰ Lagano je nestajao i rimske akvadukt koji se pružao duž pomenutog puta. Ipak, njegovi ostaci su se još dobro videli početkom XX veka. Septembra 1907. godine, akvadukt je miniran, a građevinski materijal iskorišćen za gradnju puta Mitrovica–Ležimir. Ovaj događaj nije prošao bez Jungovog komentara: *Taj bi kamen (za građenje puta), stajao 12 kruna po jednom kubnom metru, da je dobaavljen sa kamenoloma. Međutim, zastupstvo (gradsko) je zaključilo da će biti jeftinije da izvadi iz nekih ulica ostatke rimskih zidova i da poruši vidljive ostatke rimskog vodovoda, jer će na taj način kamen stajati samo 7 kruna za jedan kubni metar...*⁴¹ Ogromna količina građevinskog materijala od srušenih antičkih zidova odlazila je i za obaloutrve. F. Š. Engel svedoči da je izvesnom pukovniku Ridu, prilikom podizanja kamenog nasipa duž Save, bilo potrebno 12.000 ručnih i 5.000 vučnih kuluka.⁴² U istom periodu, ...duž reke Save... podignuto je 1783. godine 7 ledobrana o trošku erara...⁴³ Godine 1961, na lok. 32 (zapadno od Male crkve na Savi) otkriveni su ostaci jednog od pomenutih sedam. Oni su pogrešno protumačeni kao ostaci rampe antičkog mosta, koja je kasnije upotrebljena kao deo srednjovekovnog pristaništa (sl. 69).⁴⁴ O nekadašnjem značaju devastiranih antičkih objekata, koji su u datom momentu postali pozajmište građevinskog materijala za građenje ledobrana, svedoče nalazi arhitektonske plastike (komadi tordiranih granitnih stubova, na primer) nađeni u zidu pomenutog austrijskog ledobrana, na lok. 32 (sl. 70). Utisci Hitreka o poseti Mitrovici 1882. godine ubedljivo govore o stepenu devastacije ostataka Sirmijuma. ...*Današnja Mitrovica počiva na jednom dielu Sirmija. Vrtovi u objemu staroga pomerija za žitelje danas vriede samo kao kamenolomi; rimski sanduk (sarkofag) seljaku vriedi samo toliko, koliko je u njem kamena ili olova; rimski zid toliko, koliko sadrži ploča i opeka, koje on procjenjuje po klapteru* (hvatu).⁴⁵

Individualna gradnja u samom gradu ili poljoprivredni radovi na imanjima u neposrednoj okolini Mitrovice nanosili su neprocenjivu štetu ostacima antičkog grada. Uostalom, najveći deo Jungovih izveštaja odnosi se na beleženje slučajnih nalaza u dvorištima, baštama iza kuća ili u njivama. U tom kontekstu, ne možemo se pohvaliti ni sadašnjom situacijom u Sremskoj Mitrovici. Danas stradaju dobro očuvani delovi antičkih građevina i u centralnoj gradskoj zoni (sl. 22), kao i na prostorima mitrovačke periferije, poznate po ostacima sirmijumskih nekropola. Kada je već reč o nekropolama, upečatljiv je lament arheologa Josipa Brunšmida, koji je 1894. godine, vidno razočaran i ogorčen, napustio lokaciju *Gradina* (kod raskrsnice puteva za Rumu i Jarak) jer su, daleko pre njegovog dolaska, sa dozvolom lokalnih vlasti, eksplozivom potpuno razorenne kultne ranohrišćanske građevine IV veka, koje je ranije Hitrek otkrio (sl. 14), a tako dobijeni građevinski materijal iskorišćen je za gradnju puta Mitrovica–Jarak.⁴⁶ Brunšmid nije bio ogorčen samo zbog postupka gradskih vlasti, već i zbog ponašanja Mitrovčana, koji su, kako on veli: ...*ovo mesto tako prerivali i radikalno oplenili, da danas više na njemu nema traga ni celoj ciglji, a kamo li kamenim ili olovnim sarkofazima... Što ne učiniše barbari, to učiniše ti zlosretni mitrovački seljaci.*⁴⁷

Brunšmidov lament je i danas aktuelan, jer, sasvim neosetno, tokom poslednjih desetak godina, pod novoizgradenim kvartovima sa individualnim kućama, definitivno je, bez prethodnih zaštitnih iskopavanja, nestala čitava istočna nekropola Sirmijuma, koju su pre nešto više od stotinu godina istraživali Hitrek i Brunšmid, a sedamdesetih godina XX veka i srpsko-francuska ekipa. To je samo mali deo one druge (mračnije)

strane priče o urbanoj arheologiji u Sremskoj Mitrovici, gde se arheološka iskopavanja sve češće odvijaju pod pretećom senkom kaške buldožera. Ponekad se uklanjanje delova rimskih zidova može i razumeti, pogotovu kada je reč o obimnim komunalnim zahvatima, kao što su, na primer, infrastrukturne instalacije, od vitalne važnosti za mitrovačku populaciju (sl. 22 i 23). Međutim, nevolja je u tome što je često na građevinskim lokacijama velikih gabarita kopanje podrumskih prostora ili suterena budućih modernih građevina prepusteno građevinskoj mehanizaciji. Na taj način, preko noći, za sva vremena nestaju dobro očuvani delovi sirmijumskih građevina. U takvim slučajevima, kao pokriće za nenadoknadivu štetu učinjenu istorijskoj baštini Mitrovice, primenjuje se famozno arheološko praćenje građevinskih radova, koje u većini slučajeva ne traje duže od nekoliko dana, a koji put i kraće (sl. 23). Zaštita retkih pojedinačnih antičkih objekata, bilo u arheološkoj kripti, bilo pod nadzemnim zaštitnim konstrukcijama, ne može nikako biti poravnanje za nevidljivi urbicidni čin, kome se jednom mora stati na put. Ovo nije nikakva nova mudrost. To je samo još jedno podsećanje na već usvojene odluke (dobronamernih i dobromislečih ljudi iz sveta kulture, nauke i politike) od pre nešto više od pedeset godina, da je za kulturni, privredni i međunarodni značaj moderne Mitrovice jedina solucija saživot antičkog i savremenog grada.

Sl. 22. Razbijanje kompresorom zida jedne monumentalne građevine na severnoj granici foruma Sirmijuma prilikom postavljanja uličnog kanalizacionog kolektora

Fig. 22. Using compressor to break the wall of a monumental structure in north end of the Sirmium forum in the course of construction of the street main sewer

Danas svuda u svetu nadležne gradske službe, na čelu sa timom vrhunskih stručnjaka, znalački i uspešno komercijalizuju istorijske korene svojih urbanih centara, što, između ostalog, i lokalni turistički dinar čini većim iz godine u godinu. Izvođenjem arheološke kripte osamdesetih godina XX veka, gde su *in situ* prezentovani ostaci ranohrišćanske crkve iz prve polovine V veka, zvane *Crkva Svetog Dimitrija* (lok. 59), napravljen je prvi korak. Sa stanovišta ekonomisanja dragocenim prostorom u centralnoj gradskoj zoni, pokazalo se da su arheološke kripte najracionalnije rešenje za prezentaciju spomenika *in situ*, jer na toj istoj lokaciji ostavljaju mogućnost višespratne gradnje objekata najrazličitijeg sadržaja, dok bi sutereni i parter bili rezervisani za prezentaciju lokaliteta i prijem posetilaca. To će, bez sumnje, imati pozitivan efekat i na urbanu estetiku i humanizaciju urbanog života, što sve zajedno vodi ka afirmaciji Sremske Mitrovice kao rado viđene destinacije u svim svetskim turističkim bedekerima.

Takođe, teoretska rekonstrukcija fizičke strukture Sirmijuma teško da može napredovati bez pomenute saradnje arheologa i predstavnika planera razvoja modernog grada. Čini se da smo opet na početku, kao u vreme s kraja pedesetih godina XX veka. Opet smo, istovremeno, i blizu i daleko od rešavanja rekonstrukcije strukture Sirmijuma, čiji je najvažniji deo izdvajanje istorijskih urbanih horizonata u prostoru i vremenu.⁴⁸ Suštinu ovog postupka nije lako objasniti, jer u načinu funkcionisanja urbane arheologije postoje, kako smo videli, ne jedna, već više nepoznatih. Ako stvari uprostimo, reč je o odnosu broja gradevinskih lokacija na kojima su prethodno obavljena zaštitna arheološka istraživanja i broja modernih gradevina podignutih na lokacijama gde takvih iskopavanja nije bilo. Drugim rečima, što je fond arheoloških argumenata bogatiji, i teoretska rekonstrukcija istorijskih urbanih horizonata biće kompletnej i pouzdanija. Jer, mehanizacijom uništiti jedan arheološki lokalitet (sl. 23 i 24), bez obavljenih zaštitnih arheoloških iskopavanja, znači imati nenadoknadivu prazninu i na pojedinačnim i na opštim planovima ne samo Sirmijuma već i svih drugih istorijskih naseobinskih aglomeracija pod tlom modernog grada.⁴⁹ Arheolozi sa punim razumevanjem prihvataju činjenicu da moderan grad s pravom traži prostor za realizaciju svog programa razvoja, ali se pri tome mora uvažiti i činjenica da rimski grad, sa kategorijom spomenika od izuzetnog značaja, nije samo svojina države Srbije, već je i deo svetske kulturne baštine, koju će možda jednog dana UNESCO uzeti pod svoj skut.

Sl. 23. Nalaz postamenta skulpture na južnoj granici foruma Sirmijuma prilikom postavljanja uličnog kanalizacionog kolektora u Ul. kralja Petra I

Fig. 23. Statue pedestal in the south end of the Sirmium forum discovered in the course of construction of the street main sewer in Kralja Petra I street

Sl. 24. Rovokopač priprema teren za buduću modernu gradevinu. Rimski zidovi na snimku, koji su nešto kasnije uklonjeni, pripadali su stambenom objektu IV veka

Fig. 24. Trencher preparing the terrain for construction of a modern building. Roman walls, which were later removed, belonged to the 4th century residential structure

NAPOMENE

1. O zaostavštini I. Junga biće reči u II poglavlju ovog rada. O delatnosti Junga kao arheologa-amatera videti: Milošević, 1993, p. 105–114.
2. O tome nam govori sam Hitrek, u svom izveštaju sa iskopavanja u Mitrovici: *Istodobno priopćih ovo naustice blago pokojnomu Franju Račkom, predsjedniku Jugoslavenske Akademije, te koji dan kašnje, upravih mu razpravicu na osnovu onih dvaju nadpisa* (ploče sa pomenom sv. Sinerota, M. J.). *Ova razpravica, koja ponovo pobudi u prijateljskih krugovih pozornost na sriemsko zemljiste, urodi željom da bi se izkapanjem u Mitrovici zaključci iztaknuti u mojoj razpravici kadli tadli doistinili. Hvala zauzimanju D.ra Račkog i ostalih rodoljuba, preuzv. Bana Pejačević i presvj. Predstojnik Vončina pristadoše da bi se poduzela redovita izkapanja. Eto, kako se došlo do iskapanja u Sriemu, koje je doista prvo sustavno za kršćansku arheologiju u Banovini*, Hytrek, 1894, p. 6 (Isto, u: *Bulletino di archeologia cristiana IV*, Roma 1885, p. 141).
3. Kielbasa, 1996, p. 112–114.
4. Ljubić, 1983, p. 19.
5. Detaljnije o Hitreku i njegovim istraživanjima u Mitrovici: Jeremić, 2005, p. 115–129.
6. O prvim arheološkim istraživanjima u Mitrovici videti: Milošević, 1961, p. 71–73. Rezultate arheoloških istraživanja 1882/83. objavili su: Ljubić, 1886, p. 97–104; Brunšmid, 1908, p. 187, 189.
7. P. Milošević, ibid. Građevina je po svemu sudeći stradala prilikom gradnje puta za Rumu 1878. godine, kada su sa dozvolom vlasti rimske građevine eksplozivom razarane u cilju eksplotacije građevinskog materijala. Situacije oba lokaliteta (planovi I i II) Hitrek je objavio 1894. godine i *Ephemeris Salonitana*; Hytrek, 1894, p. 6 i plan II; Hoffler 1939, p. 523.
8. Lokalitet se prema podacima A. Hitreka nalazio u blizini raskrsnice Ruma–Jarak, istočno od Mitrovice. Milošević, *Limes I*, p. 74.
9. Brunšmid, 1896/97, p. 130–132.
10. Radi se o zatvoru, koji se u to vreme nalazio u samom centru Mitrovice, nešto istočnije od sadašnjeg hotela *Sirmijum* i lokaliteta 31.
11. Ljubić, 1885/86, p. 1–6.
12. Brunšmid, 1895, p. 161–163.
13. Jeremić, 2006, p. 147–152.
14. Ibid., p. 151–153.
15. To su: Carska palata (lok. 1a), građevine poznate kao *villa urbana* (lok. 4), zanatsko-trgovački kompleks (lok. 28), žitnice (lok. 30 i 31), *Licinijeve terme* (lok. 29).
16. Ostaci domusa (lok. 1, sonda I) nalaze se danas u atrijumu Muzeja Srema pod zaštitnom krovnom konstrukcijom, dok je carska žitница (lok. 31) delimično zaštićena terasom hotela *Sirmijum*. Bazilika Sv. Dimitrija (lok. 59) otkrivana je u dva navrata, tokom 1978. i 1981. godine. Njeni ostaci su prezentovani u arheološkoj kripti u suterenu ugostiteljskog objekta Gradska kafana. Poslednjih desetak godina delom ovog prostora raspolaže jedna banka.
17. Reč je o otkriću imperijalne palate Sirmijuma na lok. 1/a.

18. Ispitne diskusije na tu temu mogu se videti u stenografskom materijalu za internu upotrebu: Sirmijum i urbane celine XVIII i XIX veka u urbanističkom planiranju Sremske Mitrovice, Sr. Mitrovica 1963.
19. O temi i zaključcima sastanka javnost je obaveštena u listu *Politika* od 4–5. VII 1959. godine, od autora M. Kirića.
20. O potrebi koegzistencije Mitrovice i Sirmijuma, kao jedinom racionalnom rešenju u planiranju politike razvoja savremenog grada, videti: Popović, 1972/73, p. 122, 123.
21. Ova odluka je objavljena u Službenom glasniku Republike Srbije od 3. decembra 1990. godine.
22. Odrednice o zaštitnim arheološkim zonama mogu se videti u Službenom listu br. 19, god. XII, 1982, p. 1446 i 1447.
23. Na taj način otkriveni su objekti kao monumentalne *Licinijeve terme* (lok. 29), javna žitnica (lok. 30) ili *villa urbana* na lok. 4, na primer. O načinu istraživanja u prvim godinama urbane arheologije u Sr. Mitrovici, videti: V. Popović, 1971, p. 135–137, i nap. 1.
24. Komunikacija je zabeležena u sondama: 4/K, 6/K, 7/K, 29/K, 35/K i 32/K. Radovi su bili podstaknuti nalazom ostataka karakterističnog rimskog uličnog popločanja, prilikom kopanja kanala gradskog vodovoda na severnoj strani Ulice Arsenija Čarnojevića.
25. I. Popović, 2007, p. 17
26. Ibid., p. 17–18
27. Preliminarni izveštaj videti u: Popović, Ochsenschlager, 1969, p. 186–190. Na pojedinim lokalitetima (lok. 4) ili na trasama bedema (južni bedem, na primer), ova istraživanja predstavljala su nastavak starijih, započetih još šezdesetih godina XX veka. O prethodnim istraživanjima južnog bedema i lok. 4: Brukner, 1959, p. 119–123; Milošević, 1961, p. 84.
28. Ferjančić, 1969, p. 33–58; Ćirković, 1969, p. 59–71; Popović, 1975, p. 119, 120; Popović, 1982, p. 545–566.
29. Popović, 1971, p. 135–148.
30. Mešovitu arheološku ekipu činili su stručnjaci Arheološkog instituta iz Beograda, École française de Rome, Musée du Louvre iz Pariza, u saradnji sa Muzejom Srema i Zavodom za zaštitu iz Sremske Mitrovice. Ekipu su predvodili prof. N. Dival, direktor departmana umetnosti Grčke i Rima u Muzeju Luvr i prof. dr V. Popović.
31. Popović, 1972/73, p. 122–123.
32. Pojedini delovi hipodroma otkriveni su daleko ranije, ali konačna potvrda funkcije ove monumentalne građevine razrešena je 1970. godine. Popović–Ochsenschlager, 1975, p. 57.
33. Hipotezu o postojanju foruma pored ovih objekata izneo je 1962. i 1963. god. V. Popović. Videti: Popović, 1962, p. 117; Popović, 1963, p. 72.
34. Jeremić, 2006, 167–199. Rezultati revizija ranijih istraživanja pomenutih kompleksa biće detaljnije objavljeni u srpsko-francuskoj publikaciji, Sirmium IX, posvećenoj Sirmijumu u periodu ranog hrišćanstva.
35. Ibid.
36. Reč je o ostacima akvadukta (lok. 12) u Fruškogorskoj ulici (na prostoru van severnog bedema Sirmijuma), kao i o ostacima jednog antičkog privrednog objekta (lok. 9), kod Kamenite ćuprije, na raskrsnici ulica Kuzminske, Arsenija Čarnojevića i Palanke u istočnom delu grada.
37. Takav je slučaj sa ranohrišćanskim gradskom bazilikom iz prve polovine V veka (lok. 59), podignutom na

nivelisanim starijim antičkim zidovima. Pritom su kao građevinski materijal korišćeni kamen, opeka i delovi arhitektonskog kamenog dekora (kao spolije), pokupljeni sa devastiranih starijih građevina.

38. B. Vasilić navodi da su u to vreme sve građevine u Mitrovici, sa izuzetkom stare pravoslavne crkve Mala crkva na Savi, bile građene od slabog materijala, čerpiča, pletera, čatme; Vasilić, 1954, p. 264.

39. U ovom pravilniku se precizira: *Ručni i vučni kuluci, rabote, treba da budu upotrebljeni za podizanje čardaka građenih duž Save radi sopstvenog obezbeđenja granice, nadalje, pri zidanju kvartira, za štapske i više oficire, zatim za ostalo osoblje graničarskih štabova, kao i za opravku puteva i mostova.* Гавриловић (Sch. Engel), ЗМС за књижевност и језик, књига XXII, св. I, 1974, стр. 104–133.

40. Гавриловић, ЗМС, 1971, стр. 547. Reč je o komunikaciji *Sirmium–Bononia*, koja se pružala duž akvadukta. To je deonica u severnom delu grada, na samom ulazu u Mitrovicu, preko puta sadašnjeg Kazneno-popravnog doma.

41. P. Milošević, 1993, p. 114.

42. Гавриловић, ЗМС за књижевност и језик, књига XIX, св. III, 1971, стр. 546.

43. Ibid.

44. Milošević, 1961, p. 87; Popović, 1971, p. 140.

45. Hytrek, 1894, p. 2 i 3.

46. Brunšmid, 1895/96, p. 162.

47. Ibid.

48. Međunarodni skup sa temom *Urbana arheologija (Archéologie urbanie)*, održan u Turu, u Francuskoj, u novembru 1980. god., bila je prilika da se preciziraju ciljevi i modusi istraživanja u modernim gradovima sa istorijskim urbanim nasleđem i prezentuju različita iskustva u tom domenu. U tom smislu, A. Galinije daje vrlo korisne zaključke u svom razmatranju suštine urbane arheologije: Galinić, 1982, p. 21–25.

49. Tokom analitičkog rada na kompletiranju podataka o urbanom razvoju Sirmijuma, kao i o strukturi i nameni pojedinačnih objekata korišćeni su posebni i opšti arhitektonski planovi i fotografije iz dokumentacije Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu (DZNS), kao i dokumentacije Arheološkog instituta u Beogradu (DAIB).

III

IZVORI ZA PROUČAVANJE URBANE
FIZIČKE STRUKTURE SIRMIJUMA

Istorijski izvori

Hronologija događaja značajnih za sudbinu Sirmijuma pouzdano je utvrđena proučavanjem istočnih izvora. Dolazak rimskih legija i prvih italskih kolonista, proces romanizacije lokalne starosedelačke populacije, promena statusa naselja, sukobi sa varvarima na dunavskom limesu, kao i česti boravci rimskih imperatora u gradu, samo su neke od činjenica značajnih za tok urbanog razvoja i života populacije Sirmijuma. Međutim, o samoj fizičkoj strukturi grada podaci iz izvora nam ne govore mnogo, pa je stoga njihov značaj i doprinos relativan.¹

Gradevine Sirmijuma pomenute u izvorima, izuzev kompleksa imperijalne palate i hipodroma, ne mogu se pouzdano ni identifikovati ni locirati. Stoga, u korišćenju izvora o Sirmijumu, neophodna je potpora raznovrsnog arheološkog materijala dobijenog tokom dugogodišnjih arheoloških iskopavanja u Mitrovici i njenom širem okruženju. S druge strane, pomenuti podaci iz izvora mogu biti veoma intrigantni, s obzirom da se pojedine gradevine Sirmijuma pominju u kontekstu važnih događaja vezanih za grad i ličnost imperatora. U većini slučajeva oni se odnose na period kasnog carstva. Tako, za drugu polovicu IV veka najviše podataka nalazimo u spisima Amijana Marcelina (*Ammianus Marcellinus*),² a za period VI veka kod Menandra (*Menander protector*).³

Najstariji pomen Sirmijuma nalazimo kod Plinija (*Plinius*). Govoreći uopšteno o lokaciji grada, on kaže: *Posle ušća reke Bosuta u Savu, nalazi se utvrđenje Sirmijum, naselje Sirmijaca i Amantina (Alter amnis Bacuntius in Savum Sirmio oppido influit ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum).*⁴ Međutim, prvi pomen grada kao urbane celine, iako u krajnje uopštenoj formulaciji, nalazimo u Marcelinovim spisima. U njegovim očima Sirmium je ...*mnogoljudna i slavna majka gradova (...urbium matris populosae et celebris)*.⁵ Činjenica je da je grad imao vanredan geostrateški položaj i da su u njemu kraće ili duže vreme boravili mnogi rimski imperatori, najčešće u kontekstu čestih sukoba sa varvarima na severoistočnim granicama imperije. Činjenica da su pojedini imperatori rođeni u Sirmijumu ili njegovoj bližoj okolini, takođe je bila od velikog značaja za ugled i prestiž grada. S druge strane, kako nam potvrđuju i rezultati arheoloških istraživanja (o čemu će kasnije još biti reči), teza o mnogoljudnosti Sirmijuma, koja se često u popularnoj literaturi uveliko uvažava kao činjenica, svakako nije održiva. Stoga Marcelinovu bombastičnu izjavu treba posmatrati iz drugog ugla. Izreku *mnogoljudna majka gradova*, čime se može dići jedino Rim, u slučaju Sirmijuma treba razumeti kao kurtoaznu retoričku formulu u funkciji isticanja posebnih odlika grada, koji svojom mnogoljudnošću i velelepnim izgledom zasluguje posetu i boravak imperatora.

Sudeći po Menandrovim zapažanjima, Sirmijum je imao oblik nepravilnog kruga.⁶ Da je ovakav utisak o planu grada imao Marcelin u drugoj polovini IV veka, mogli bismo ga smatrati pogrešnim, tim pre što su rezultati arheoloških istraživanja nedvosmisleno pokazali da je gabarit grada u to vreme imao oblik izduženog trapeza (sl. 21). Međutim, u vreme Menandra, život već desetkovane populacije Sirmijuma odvijao se na južnoj polovini površine grada iz vremena tetrarhije.⁷ Njegov gabarit se može naznačiti samo sumarno, ali ne treba isključiti mogućnost da je Sirmijum, ili bolje reći ono što je u VI veku ostalo od njega, zaista imao formu nepravilnog kruga. Sem toga, treba računati i na vizuelno sugestivni efekat kružnog rasporeda okolnih bara i močvara, što može osnažiti opšti utisak da je reč o gradskom utvrđenju kružnog ili ovalnog oblika.

Izvori nisu previše izdašni ni kada je reč o sirmijumskoj fortifikaciji IV veka, mada Marcelinove podatke, iako skromne, a katkad i proizvoljne, možemo smatrati dragocenim. On nas izveštava o popravkama gradskih bedema povodom događaja vezanih za prodor Kvada i Sarmata na prostor Panonije. Reč je o užurbanim radovima na konsolidaciji zapuštenih gradskih bedema od strane prefekta Proba (*Probus*). Tako saznajemo da su odbrambeni rovovi (*fossae*) tokom dugotrajnog mira bili zapušteni i urušeni i zasuti šutom sa obrušenih bedema. *Prob je bedeme podigao sve do vrhova visokih kula.*⁸ Arheološka iskopavanja izvedena 1962. godine na lok. 31(carska žitница i deo južnog bedema IV veka) potvrdila su Marcelinova zapažanja. Tom prilikom, obelodanjeni su dokazi o sanaciji dela južnog bedema starije faze (II vek). Deo njegove kurtine bio je sa spoljne strane, prema Savi, naknadno poduprt moćnim kontraforima, kako bi se sprečilo njegovo dalje

iskošavanje prema jugu, što je bilo izazvano sleganjem podvodnog tla (sl. 25).⁹ Za tu priliku, masivni bedem II veka, na lok. 31, delimično je uklonjen, a linija novog južnog bedema pomerena je za tridesetak metara južnije (sl. 96). Očigledno, ovo neravnopravno nadmetanje graditelja sa čudima močvarnog tla nije prestalo ni u IV veku. Jer, u vreme *dugotrajnog mira*, kako veli Marcellin, dejstva mehaničkih naprava za rušenje bedema pred vratima Sirmijuma nije bilo, pa stoga sva ozbiljnija oštećenja (pre svega na južnom pojusu fortifikacije) možemo pripisati radu podzemnih voda, koje su povremeno natapale temeljne zidove gradskih bedema, a zatim se povlačile.

Sl. 25. Južni bedem II veka poduprт prizidanim kontraforom
Fig. 25. South 2nd century rampart supported by the added counterfort

Još jedan podatak o fortifikaciji Sirmijuma nalazimo kod Filostrata (II–III vek). On pominje *mnoge kule i polu-kule u gradskom predgrađu*.¹⁰ Ne možemo pouzdano znati da li su one pripadale gradskoj fortifikaciji ili su kao izolovane u slobodnom prostoru štitile kakve druge objekte, gradske mostove na primer? Kada je reč o polu-kulama, verovatno se misli na polukružne kule gradske fortifikacije, pre svega na one uz brojne gradske kapije Sirmijuma. Na lok. 31 otkrivena je tokom srpsko-francuskih arheoloških iskopavanja 1976. godine jedna kružna kula na južnom gradskom bedemu IV veka (sl. 110), dok su ostaci od nekoliko četvrtastih kula zabeleženi šezdesetih godina XX veka, na trasi zapadnog gradskog bedema (sl. 89 i 108).

Marcellin nam daje podatke i o građevinama unutar gradskih bedema. On nas obaveštava kako je 375. godine, pred Valentinjanovu smrt, grom zapalio deo carske palate, pri čemu je plamen zahvatio forum i kuriju (*palatii curiae partem incendit et fori*).¹¹ Pomen ovog događaja ukazuje da je kurija bila na forumu, a carska palata u njegovoj neposrednoj blizini. Ovi podaci dugo nisu mogli biti dovedeni u sklad sa rezultatima

arheoloških iskopavanja starijeg datuma.¹² Davno izrečena konstatacija V. Popovića da je forum bio lociran u centralnoj zoni antičkog grada potvrđena je rezultatima novijeg datuma. Zamišljena južna granica foruma povezivala bi lok. 29 (*Licinijeve terme*) i kultne građevine na lok. 47 i 59 (sl. 21/D i G). Severna granica pružala se nešto južnije od ulice Stari šor.¹³ Izgradnjom kompleksa carske palate i hipodroma (IV vek) Sirmijum je dobio potpuno izdvojenu građevinsku celinu u jugoistočnom delu grada (sl. 21). Na osnovu ovakve dispozicije građevina, V. Popović je prepostavio postojanje još jednog foruma. Teoretski, on bi pokrivaо prostor ispred zapadne kapije carske palate, verovatno i karceresa (*carceres*), hipodroma (sl. 21), što je i logično.¹⁴ Kada je reč o velikom požaru, njegov učinak je ostavio i te kako vidljiv pečat. Tokom arheoloških iskopavanja zapadnog dela carske palate na lok. 85, u vremenu od 2002. do 2005. godine, na popločanjima podova unutar i van otkrivenih građevina zabeležen je moćan sloj gareži, kao i masa istopljenog olova sa krovnih pokrivača građevina (sl. 26). Uostalom, ako je požar bio potpomognut snažnim vетром, mogao je zahvatiti ne samo forum i kuriju na trgu ispred palate već i širi prostor grada.

Postojanje pozorišta u Sirmijumu ostalo je do danas za istraživače otvoreno pitanje.¹⁵ Marcellin pominje pozorište u kontekstu obnove sirmijumske bedeme: *A posao (na obnovi bedema, M. J.) je bio brzo završen, pošto je (prefekt Prob, M. J.) našao materijal, koji je dugo bio sakupljan za izgradnju pozorišta (...hac ratione opere velociter absoluto, quod impensas aedificandi causa theatri dudum congesta...).*¹⁶ Nije sasvim jasno da li se radi o izgradnji novog pozorišta (možda prvog u Sirmijumu?) ili o rekonstrukciji starog, postojećeg, možda drvene konstrukcije? Za sada nema pouzdanih arheoloških podataka u prilog postojanju ovakve građevine u okviru gradskih bedema.¹⁷ Kada je reč o njegovoj lokaciji *extra muros*, ne treba zanemariti brežuljak nedaleko od Kamenite čuprije poznat kao Kalvarija ili lok. 12 (sl. 27). On je u neformalnim diskusijama arheologa često pominjan kao moguća lokacija sirmijumske pozorište. Konkavna strana ovog omanjeg uzvišenja okrenuta je ka zapadu, to jest ka istočnoj obali Čikasa. Tokom sondažnih iskopavanja 1953, a zatim i u vreme 1962/63. godine, u podnožju zapadne, konkavne strane Kalvarije konstatovani su ostaci masivnih rimske zidova pravca sever–jug, paralelni sa tokom Čikasa. Godine 1994, tokom sondažnih arheoloških istraživanja na samom vrhu Kalvarije, pored stare katoličke kapele (sl. 27), zabeležena su dva masivna zida (IV vek), postavljena radikalno u odnosu na zamišljeni centar u podnožju ovog lesnog uzvišenja. Ove činjenice, koje idu u prilog prepostavkama o postojanju pozorišta na ovoj lokaciji, treba svakako imati na umu prilikom eventualnih budućih istraživanja na Kalvariji.¹⁸ Na čitavom prostoru nekadašnje Rimsko imperije zabeleženi su brojni primeri pozorišta van gradskih bedema. Uobičajeno je da ove građevine budu locirane uz kakvo svetilište, gde je voda (u našem slučaju to bi mogao biti potok Čikas?) činila njegov neizostavni elemenat, pre svega u kontekstu ritualne purifikacije poštovalaca određenih kultova.¹⁹

Marcellin pominje i hipodrom (*circus*), ali ne direktno, kao građevinu, već u kontekstu cirkuskih igara u Sirmijumu. Reč je o opisu trijumfalnog dolaska cara Julijana iz Bononije u Sirmijum 362. godine. U znak zahvalnosti za izuzetno topao doček od strane građana Sirmijuma, car Julian *priredи sledećег дана трке sa kočijama, na opštu radost naroda.*²⁰ Jedan epigrafski podatak, s početka IV veka, ukazuje na jednu značajnu građevinu Sirmijuma. Reč je o monumentalnom kupatilu (*thermae Licinianaе*), čija se gradnja, prema poznatom natpisu sa Braća, pripisuje Liciniju.²¹ Š. Ljubić je (kako smo već videli u poglavlju I) prepostavio da bi građevina, koju je on delimično 1885. godine otkrio (lok. 31), mogla predstavljati pomenute Licinijeve terme (sl. 15 i 16). Mnogo godina posle Ljubićevih istraživanja (s početka šezdesetih godina XX veka), na lok. 29 (sl. 21), u centralnoj zoni grada otkriven je deo monumentalnog javnog kupatila daleko većeg gabarita i daleko masivnijih zidova od Ljubićeve građevine. Stoga je, već od početka šezdesetih godina XX veka, prevladalo mišljenje da bi upravo terme sa lok. 29 mogle biti Licinijevo delo koje pominju izvori. Iz jednog Menandrovog podatka s kraja VI veka saznajemo da su sa visokih svodova kupatila stanovnici vizantijskog Sirmijuma osmatrali dolazak avarske konjice.²² Ovaj podatak ukazuje da je reč o najvišoj građevini Sirmijuma u to vreme. Menadar nam ne govori ništa o njenom donatoru, ali je malo verovatno da je nju po visini moglo nadmašiti bilo koje drugo kupatilo u gradu. Bilo kako bilo, ne protivi se logici prepostavka da je reč upravo o Licinijevim termama otkrivenim na lok. 29.

Sl. 26. Lok. 85 - carska palata. Ostaci paljevine i gareži sa istopljenim komadima olovnog krovnog pokrivača

Fig. 26. Loc. 85 - imperial palace. The remains of fire and soot with melted pieces of lead roof cover

Pomen građevina Sirmijuma nalazimo i na tri natpisa registrovana tokom arheoloških istraživanja u poslednje tri decenije XX veka. Godine 1977, na lok. 56, ispred kapije na severnom delu zapadnog bedema, u odbrambenom rovu starije faze utvrđenja (I ili II vek) nađen je komad mermerne ploče sa delom natpisa u besprekorno isklesanoj rimskoj kapitali (sl. 28). Tu se pominju imena dvojice građana: Gajusa Acelijusa (*Gaius Acelius*) i Markusa Aroniusa (*Marcus Arrius*). Ovaj drugi je, kako kazuje natpis, bio prefekt kohorte i duovir. U čast (*ob honorem*) njegovog izbora za duovira, on je podigao dva portika (*duas porticus*), a uz to, priložio je i izvesnu sumu novca.²³ Lokacija portika se ne može odrediti. Oni su mogli biti podignuti u samom gradu, ali i u zapadnom podgradu, čije je postojanje arheološki potvrđeno. Budući da je ploča nadena tik ispred zapadne kapije Sirmijuma (na lok. 56) (sl. 21 i 89), možemo zaključiti da je ona uz samu kapiju bila i postavljena. Na taj način, svi koji su ulazili u grad, i meštani i stranci, nisu mogli zaobići obaveštenje o velikodušnom gestu donatora.²⁴

Drugi primer, koji takođe potiče iz starijeg perioda (kraj I veka), zabeležen je 1972. godine na lok. 44, na trasi severnog bedema. Reč je o natpisu na kvaderu, koji je mogao biti ugrađen u bočni zid jedne od severnih kapija Sirmijuma. U svakom slučaju, reč je o delu bedema izgrađenom ili popravljenom od vojnika legije XIII Gemina (sl. 29). Prema M. Mirković, reč je o dokumentu koji za sada predstavlja najstariji dokaz o podizanju bedema Sirmijuma.²⁵ Natpis glasi: LEG XIII (prvi red) GEM (drugi red) P V C (treći red). Poslednji, treći red natpisa je posebno zanimljiv. M. Mirković ga je pročitala kao P(*edes*) V(*alli*) C(*entum*), zaključujući da bi natpis mogao predstavljati informaciju da je XIII legija Gemina izvela radove na sto stopa dužine severnog bedema.²⁶

Sl. 27. Pogled sa severa na Kalvariju i „križni put“
Fig. 27. Kalvarija and "Golgotha road", view from the north

Treći natpis potiče iz prve polovine IV veka. Ukrlesan je na jednom žrtveniku, slučajno otkrivenom prilikom zemljanih radova u dvorištu privatne kuće u Ulici kralja Petra I, nedaleko od ukrseće tačke *cardo maximus* i *decumanus maximus*, na lok. 79 (sl. 21). Reč je o uklesanoj posveti od strane roba oslobođenika Flavija Konstancija svom patronu i prefektu čije je ime nosio. Oslobođenik je bio poštovalač kulta Kibele (*matris deorum*). Postavljanje žrtvenika pada u vreme boravka Konstantina u Sirmijumu.²⁷ U zimu 1996/97. god., na lok. 79 otkriven je deo građevine solidnih zidova, čiji plan, iako nije u celini poznat, asocira na uobičajenu šemu hrama, što daje povoda pretpostavkama da je reč o hramu (možda Kibelinom?) pomenutom u natpisu. Intrigantan je takođe i nalaz ostataka hrama na lok. 47 iz 1972. godine (sl. 21/D) u centralnoj zoni Sirmijuma, istočno od foruma. Među brojnim komadima dekorativne arhitektonске plastike zabeležen je i komad podeonog venca sa predstavom Atisa, Kibelinog miljenika, što može ukazivati da je zaista reč o hramu *matris deorum*.²⁸

Kod A. Marcelina nalazimo skromne ali veoma interesantne podatke o predgradima Sirmijuma. U već pomenutom trijumfalnom dolasku cara Julijana iz Bononije u Sirmijum, Marcelin kaže: *Hitajući krupnim koracima dospe do predgrađa, koja su bila razgranata i pružala se na veliku daljinu... (...eumque suburbanis propinquantem amplis nimiumque protentis.)*.²⁹ Razgranata predgrađa podrazumevaju svakako postojanje brojnih zaselaka, poljoprivrednih ekonomija i vila za uživanje na domenima imućnih vlasnika. O jednoj takvoj vili, koja je pritom bila i carska, svedoči nam Sekstus Aurelius Viktor (*Sextus Aurelius Victor*).³⁰ Reč je o graditeljskom poduhvatu cara Maksimijana, koji je sebi podigao palatu u okolini Sirmijuma, na mestu

Sl. 28. Ploča sa imenima donatora „Gaius Acelius-a” i „Marcus Arronius-a”
Fig. 28. Plate with names of donors “Gaius Acelius” and “Marcus Arronius”

gde su se svojevremeno njegovi roditelji bavili trgovinom (*Nam etiam nunc haud longe Sirmio eminent locus palatio ibidem constructo, ubi parentes eius exercebant opera mercenaria.*).³¹ Lokacija ovog objekta za sada nije poznata, mada pojedini arheolozi smatraju da je reč o lokalitetu „Glacov salaš”. Zapravo, ova ideja potiče od Junga, koji je na oko 4,5 km istočno od Mitrovice, na putu za Jarak, blizu leve obale Save, na salašu vlasnika P. Glaca zabeležio ostatke velikog kasnoantičkog građevinskog kompleksa. Uz ostatke zidova, fragmenata mozaičnih podova, nađena je i velika količina raznobojnog mermara.³²

Nije isključeno da je reč o ostacima poljoprivredne ekonomije (*villa rustica*) kakvog bogatog posednika u čijem je sklopu bila i luksuzna vila (*villa suburbana*).³³ Ova građevina nije svakako bila usamljena. Tragovi velikih poljskih ekonomija registrovani su na širem prostoru van Mitrovice. Jung je, na primer, u vreme svojih rekognosciranja, u njivama severno od Mitrovice, na lokalitetu Livade nedaleko od puta za Radince, registrovao deo građevine sa očuvanim instalacijama hipokausta, što takođe može ukazivati na postojanje rimske poljoprivredne ekonomije.³⁴ U okolini Hrtkovaca, na primer, poslednjih nekoliko godina obavljaju se iskopavanja jedne vile rustike.³⁵

U letu 1994. godine, na prostoru nekadašnjeg Glacovog salaša, od strane Arheološkog instituta i Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici obavljena su sondažna arheološka istraživanja, koja su potvrdila Jungove navode. Tom prilikom, konstatovani su ostaci velikog građevinskog kompleksa. Reč je o traktu prostorija, koji se mogao pratiti u dužini od preko sto metara, što za bogatije poljoprivredne ekonomije nije prevelika dimenzija. U jednoj od prostorija zabeleženi su ostaci mozaičnog poda, fresaka i mermerne oplate, što je uobičajeno za obradu enterijera u vilama imućnijih vlasnika.³⁶ Po svemu sudeći, reč je o vili tipa *villa urbana* na kakvoj većoj poljoprivrednoj ekonomiji. Dužina zida od preko sto metara svakako nije argument za tvrdnju o postojanju Maksimijanove palate baš na toj lokaciji. Uostalom, na Glacovom salašu je otkriven veoma mali deo ovog kompleksa da bi se na takvu opciju moglo pomišljati.³⁷ Opseg predgrađa Sirmijuma i dalje ostaje velika nepoznanica. Sistematska istraživanja na prostoru van gradskih bedema nisu preduzimana, ali i dosadašnji rezultati povremenih zaštitnih iskopavanja i sondažnih rekognosciranja apsolutno podupiru Marcelinovo zapažanje.

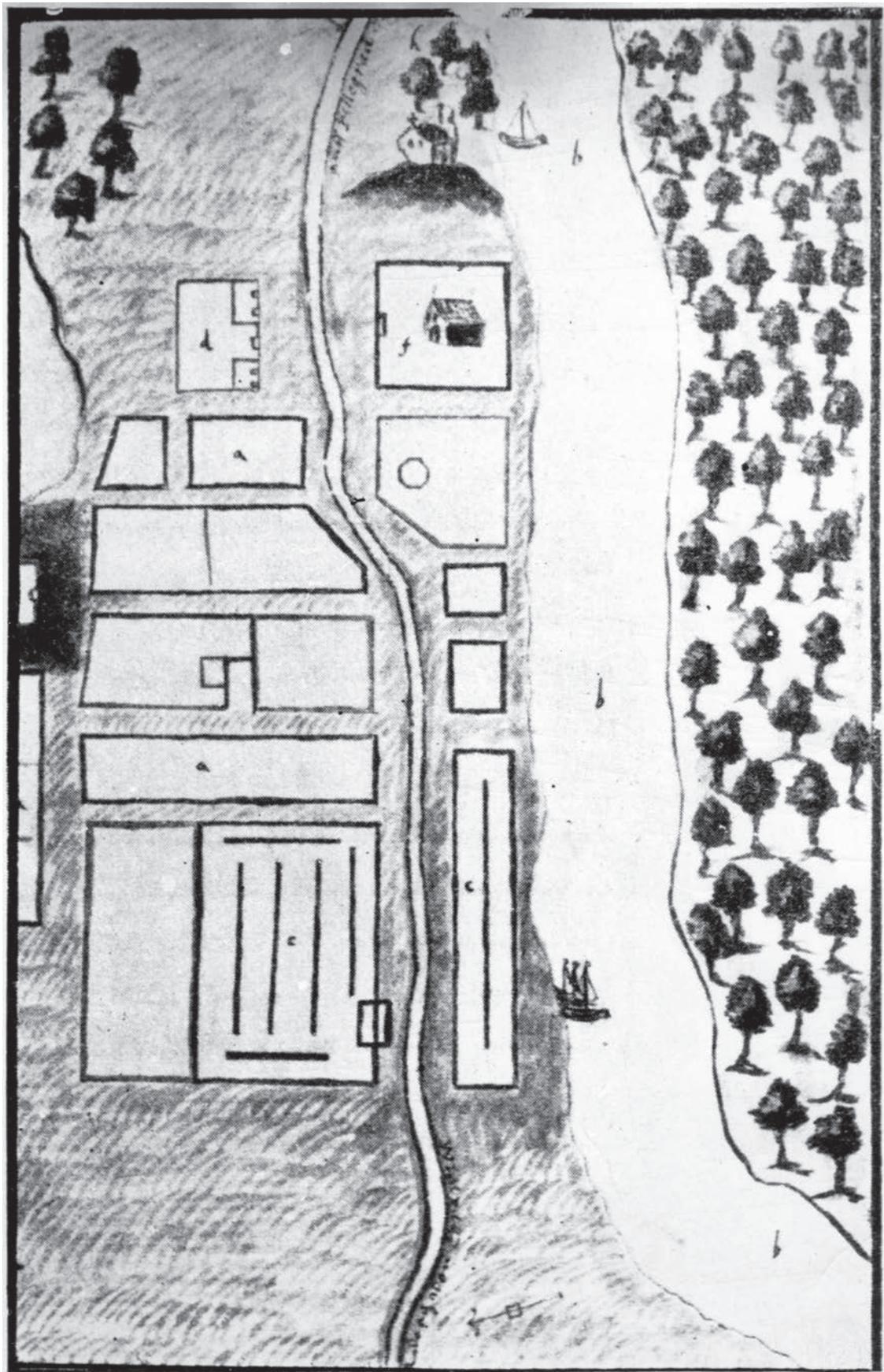

Sl. 29. Kvader sa natpisom nađen na lok. 44 (I vek)
Fig. 29. Ashlar with inscription found at locality 44 (1st century)

Pomen širokih predgrađa ne mora obavezno podrazumevati i prenaseljenost grada *intramuros*. Naprotiv, rezultati dosadašnjih istraživanja, posebno na severnoj polovini grada, ukazuju na malu gustinu naseljenosti Sirmijuma.³⁸

Istorijski izvori pominju i mostove Sirmijuma, koji su poslednjih godina posebno podstakli znatiželju i naučni interes arheologa. Iako su manje ili više bili udaljeni od sirmijumske fortifikacije, možemo smatrati da i oni predstavljaju deo gradske fizičke strukture, a istovremeno i delove rimske tranzitne komunikacije koje, između ostalog, čine i sponu između Sirmijuma i satelitskih naselja na desnoj obali Save. Reč je o dva pomena mosta. Jedan se pominje u kontekstu razmirica Konstantina i Licinija.³⁹ Poražen u sukobu sa Konstantinom kod Cibala (Vinkovci), Licinije, bežeći pred pobednikom, zajedno sa porodicom i carskom blagajnom, za sobom je delimično porušio most koji je vodio ka jugu. Uporedjujući podatke iz izvora sa aktuelnom topografskom situacijom i nalazima na licu mesta, V. Popović smatra da lokaciju ovog mosta možda treba tražiti istočno (nizvodno) od grada, u blizini sadašnjeg modernog mosta armirano-betonske konstrukcije, na raskršću puteva za Beograd, Jarak, Rumu i za Mačvansku Mitrovicu.⁴⁰ Ne treba, međutim, isključiti i mogućnost postojanja mosta u blizini carske palate (sl. 1 i 138).

Drugi most Sirmijuma izvori pominju kao *pons bassentis*, a u grčkim izvorima i kao Artemidin most. Na njemu je, tokom Dioklecijanovih progona hrišćana, pogubljen prvi episkop Sirmijuma Irinej.⁴¹ Artemidin most je, prema V. Popoviću, bio lociran oko 300 m severnije od lokacije doskorašnjeg pontonskog mosta, zapadno od Mitrovice (sl. 1).⁴² On je, pre svega, bio važna spona sa naseljem na desnoj obali Save (današnja Mačvanska ili Mala Mitrovica). Put je dalje, prelazeći Drinu, vodio ka reci Bosni (*ad Bassante*) (sl. 65). Reč je o delu terena za koji se smatra da je u vreme života Sirmijuma mogao biti jedno od dva rečna ostrva. Menandar ih pominje kao Kasiju i Karbonariju (*Casia* i *Carbonaria*) (sl. 1), u opisu pregovora avarskog kagana Bajana i vizantijskog zapovednika Teognisa oko predaje Sirmijuma Avarima.⁴³ Ignjat Jung, na osnovu hidrografskih i geomorfoloških karakteristika Save i njenog priobalja, daje sasvim prihvatljivu hipotezu o lokacijama savskih ada Kasije i Karbonarije, o čemu će biti reči u narednom poglavljtu.

Sl. 30. Kroki Mitrovice Henrika Otendorfa iz 1663. godine. Pogled sa zapada
Fig. 30. Sketch of Mitrovica by Henrik Ottendorf, from year 1663. View from the west.

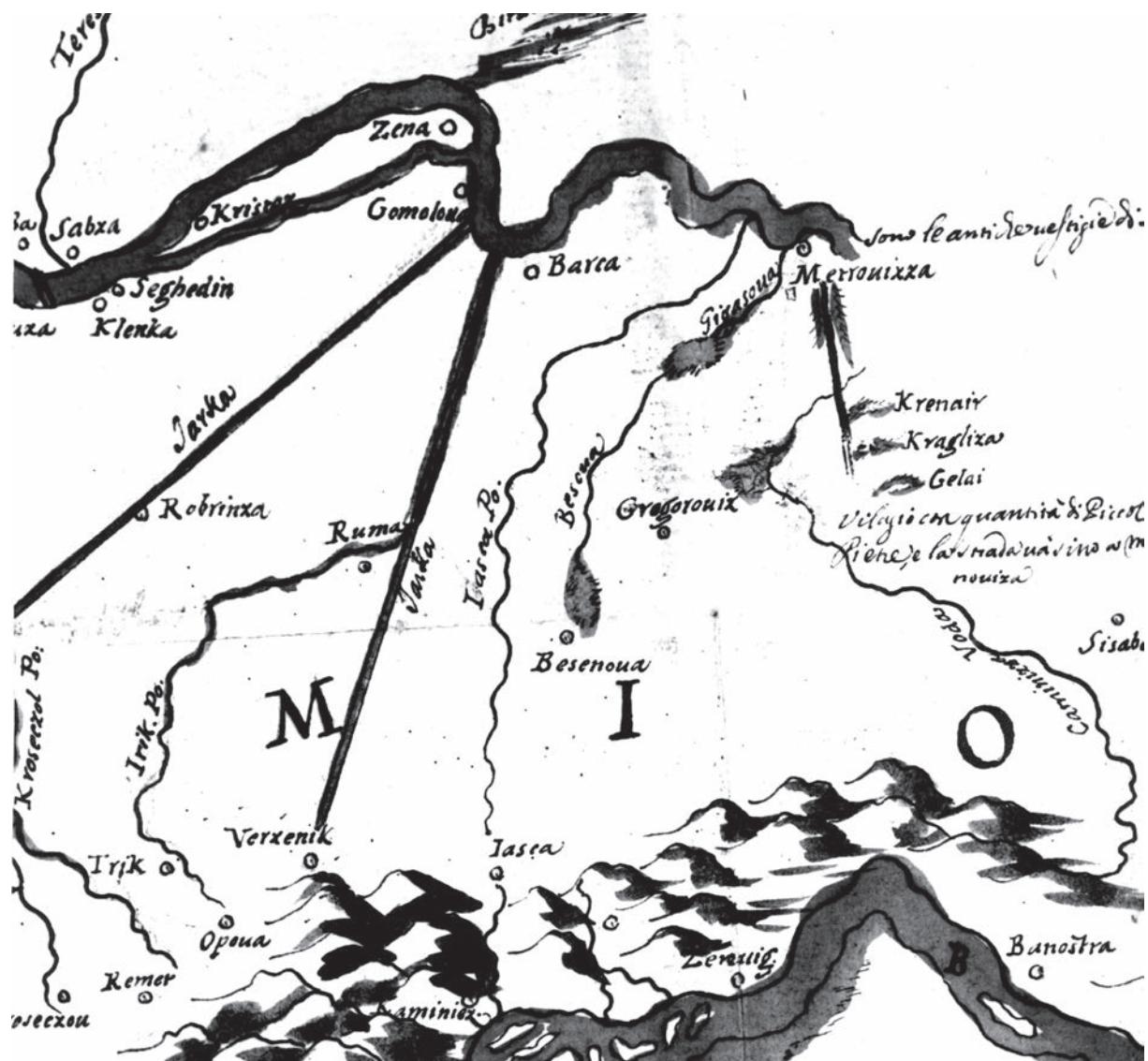
Podaci o Sirmijumu iz putopisa i arhivske grade novijeg datuma

Podaci iz vremena turske i austrijske dominacije na prostoru Srema veoma su zanimljivi i korisni, iako se na prvi pogled ne stiče takav utisak. Podatke iz vremena pod Turcima nalazimo u putopisima carskih izaslanika iz evropskih zemalja, uglavnom sa područja sadašnje Austrije, Francuske i Italije. Iz putopisa Mark-Antonija Pigafete (*Marc-Antonio Pigafeta*), iz 1567. godine, saznajemo o postojanju vidljivih ostataka monumentalnih građevina u Mitrovici iz vremena pre turske okupacije. Ne upuštajući se u njihovu hronološku procenu, Pigafeta, očaran njihovim izgledom, posebno izdvaja: *ruševine jedne divne građevine, kao nekakav bedem spojen sa crkvom (Si vede ancora la ruina d'un bellissimo edificio, come di qualche rocca, con una chiesa congiunta)*.⁴⁴ Teško da ćemo ikada saznati šta je zapravo Pigafeta video. Možda bi jedan od više mogućih odgovora trebalo tražiti u ruševinama srednjovekovne crkvice na brežuljku Kalvarija (lok. 12)(sl. 27 i 30). One se jasno mogu uočiti i na jednom kroku H. Otendorfa (Henrik Ottendorff), objavljenom u njegovom putopisu iz 1663. godine (sl. 30).⁴⁵ Ne treba isključiti mogućnost da su ostaci masivnih rimskih zidova na vrhu ovog brežuljka, otkriveni devedesetih godina XX veka, mogli ostati u upotrebi i u srednjem veku.⁴⁶ Možda je Pigafetu impresionirala i velika građevina, *palattii*, u čijoj se unutrašnjosti nalaze velike prostorije kružne osnove (*tempio*), koje nalazimo na Marsilijevim skicama s kraja XVII veka? (sl. 32 i 33). Spisku nagadanja možemo pridodati i dobro očuvane delove monumentalne gotičke crkve s kraja XIII i s početka XIV veka, posvećene verovatno sv. Mariji Magdaleni (sl. 197).⁴⁷

Kraći boravak bolonjskog grofa Marsilija (*Luigi Ferdinando Marsigli*) (sl. 31) na prostoru Srema s kraja XVII veka, u kontekstu austrijsko-turskih pregovora, od izuzetnog je značaja za početak afirmacije Sirmijuma u arheološkoj nauci, pre svega na širem prostoru Zapadne Evrope. Zahvaljujući njegovom kapitalnom delu *Danubius Pannonicus – Mysicus Observationibus* iz 1726. godine,⁴⁸ Sirmijum je nakon više od hiljadu godina od svoje propasti probudio znatiželju evropskih naučnih krugova. Putem deskripcija nalaza *in situ* i grafički doteranih crteža sa autopsije, svetu su prikazani ostaci skoro zaboravljenog nekadašnjeg rezidencijalnog grada rimskih imperatora. Marsilji je tokom svoje vojno-diplomske misije, povodom pregovora o razgraničenju između Austrije i Turske uoči uspostavljanja Karlovačkog mira, obišao sva naselja na prostoru Srema, pa tako i Mitrovicu.⁴⁹ Poslovničnom pedantnošću austrijskog obaveštajnog oficira i oštrim okom astronoma, Marsilji je u Mitrovici zabeležio sve što se tada od Sirmijuma moglo videti *in situ*.⁵⁰ Uzgred treba reći da Turci iz predostrožnosti nisu dozvoljavali nikakvo skiciranje ni opisivanje bilo kakvih objekata na licu mesta. Možemo samo prepostaviti da je serija kroki, koji su kasnije u Bolonji grafički doterivani za publikaciju, rezultat visokog diplomatskog umeća visprenog grofa.

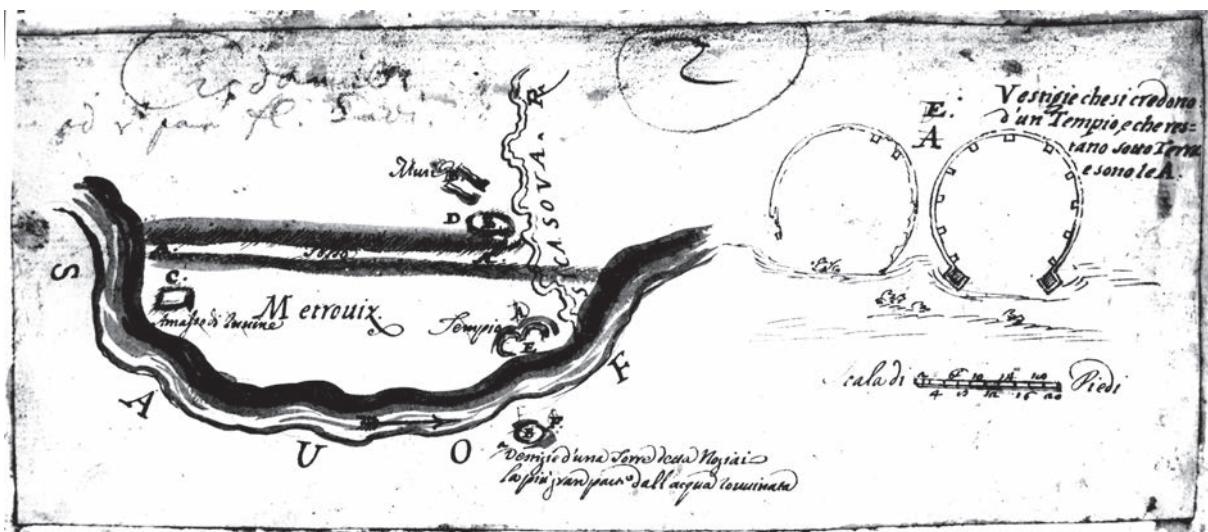
Na sumarnoj situaciji, poput dečjeg crteža (sl. 31), predstavljen je deo Srema, na prostoru između *Petrovce* (Basijane) *Metrovizza* (Mitrovice) i *Banostra* (Banoštora) na Dunavu (sl. 31). Jasno se uočavaju trase dva dugačka irigaciona rimska kanala označena kao *Jarka*. Selo Bešenovo (gde je izvorište Čikasa) naznačeno je kao *Bessenova*, a sam Čikas kao *Cikassova*. Blizu Mitrovice, na trasi potoka Čikasa, zabeleženo je veliko vodeno proširenje (slično manjem jezeru)(sl. 47), gde su, kako to pokazuju kasnije austrijske karte Mitrovice, bili instalirani mlinovi (sl. 59/a). Na karti, pored imena Mitrovica (ispod slova M), naznačeni su jednim kvadratićem ostaci možda nekakve urušene rimske građevine ili još aktivnog turskog drvenog utvrđenja palanke (sl. 31). Dve paralelne linije koje od Mitrovice vode ka Banoštoru na Dunavu verovatno predstavljaju ostatke rimskog puta i akvadukta.

Među ostalim Marsilijevim krokijima, od posebnog značaja su dve situacije jednog istog područja Mitrovice. Reč je o prostoru između severnog bedema Sirmijuma, reke Save i Čikasa. Sudeći po dispoziciji antičkih objekata u odnosu na prepoznatljive prirodne konstante (pre svega na rimski put Bononija–Sirmijum i položaj potoka Čikasa), može se zaključiti da je najveći broj nalaza registrovan na prostoru van bedema, uglavnom na površinama istočne i severne nekropole Sirmijuma. Prva situacija užeg područja Mitrovice (u daljem tekstu: plan 1) predstavlja kroki opšte situacije sa naznačenim nalazima arhitekture Sirmijuma *in*

Sl. 31. Marsilijev croki situacije šireg okruženja Mitrovice (kraj XVII veka). Pogled sa severa
Fig. 31. Sketch of wider surroundings of Mitrovica by Marsigli (end of 17th century)

situ (sl. 32), dok su na drugoj situaciji (u daljem tekstu: plan 2, sl. 33) ponovljeni samo odabrani elementi sa prethodnog krokija (sl. 32), pažljivo grafički obradeni za štampu. Na planu 1, u zapadnom delu Mitrovice naznačen je nalaz obeležen slovom C. Prema Marsiliju, reč je o...*hrpi ruševina od kamena krečnjaka...*, koja je sa onom na istočnoj strani, obeleženom sa D, ...*povezana busenjem*.(?)⁵¹ Nešto severnije, uočava se jarak (*fossae*) obeležen slovima A-A, koji pravolinijski povezuje dve okuke reke Save, presecajući pri tome korito potoka Čikas. Očigledno da je reč o širokom drenažnom kanalu, koji je, pored svoje primarne funkcije, istovremeno mogao činiti dodatni odbrambeni elemenat uz postojeći, uobičajeni (*fossae*) odmah ispred severnog pojasa sirmijumske fortifikacije. Na desnoj obali potoka Čikasa, nedaleko od njegovog ušća u Savu, naznačene su dve kružne prostorije jedne građevine, koju Marsilji naziva *camera subteranea*, prepostavljajući da je možda reč o kakvom svetilištu. Na desnoj polovini istog plana izdvojeni su u većoj razmeri, kao detalji, crteži osnova kružnih prostorija obeleženih slovima E i A. Na desnoj obali Save, nasuprot svetilištu, vidimo ostatke jedne kružne kule, označene slovom F (sl. 32).

Sl. 32. Marsilijev kroki sa obeleženim pozicijama ostataka Sirmijuma (plan 1)(kraj XVII veka). Pogled sa juga
Fig. 32. Sketch by Marsigli with locations of Sirmium remains (plan 1)(end of 17th century). View from the south

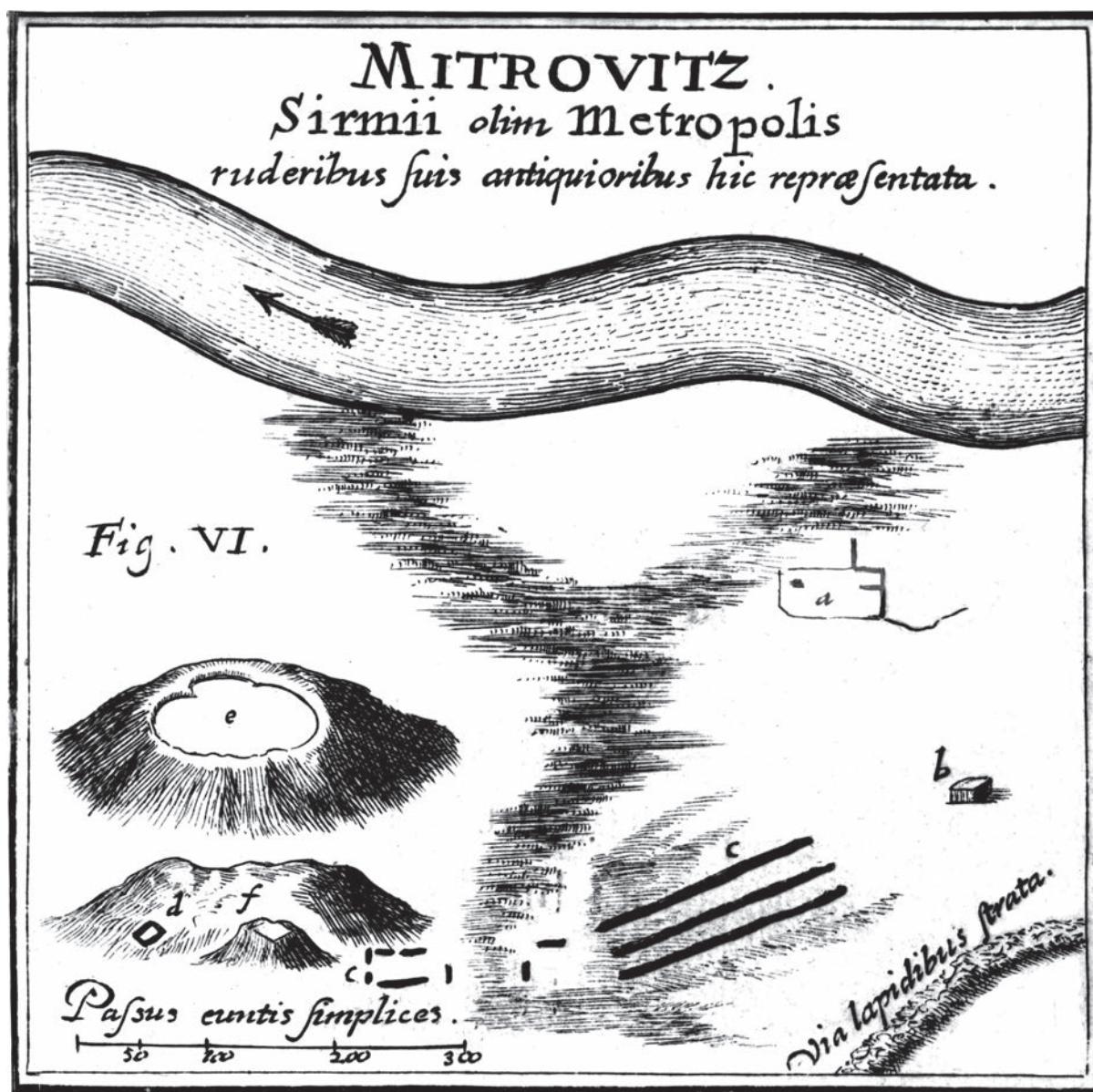
Na situaciji (plan 2, sl. 33), u donjem desnom uglu nije teško prepoznati ostatke rimskog puta naznačenog kao *via lapidibus strata*. Reč je o dobro očuvanoj deonici antičke saobraćajnice *Sirmium–Bononia*. Zanimljivo je da Marsilji ne pominje i delove sirmijumskog akvadukta, čiji su visoko očuvani ostaci u to vreme svakako bili vidljivi.⁵² Na istom planu, lako se može prepoznati i korito potoka Čikasa, koji se pre ušća u Savu razdvaja u veliku močvarnu deltu, koju ćemo pod imenom Jalija sretati na austrijskim planovima Mitrovice iz XVIII i XIX veka.

Na planu 2 (sl. 33) naznačeno je još šest lokacija različitih nalaza obeleženih malim latiničnim slovima:

- a) ...*palata ili neka slična četvrtasta zgrada* (*Palatii, aut aedificii similis quadrilongi rudera*)...
- b) ...*antički objekti kao što su nadgrobne urne* (*urnae sepulcralis*) *ukrasi i mnogi natpsi na kamenu...*
- c, d, e, f) ...*tragovi zidova* (...*vestigia murorum*...) *koji ponegde štре iz zemlje, koji se mogu pratiti, a čini se da su neki postavljeni na brežuljku* (...*super colle positus*...).⁵³

Bez namere da čitaocima ponovo *otkrivamo* Marsilija i reprodukujemo njegove crteže ostataka Sirmijuma, koji su do danas i u naučnoj i u popularnoj literaturi već doživeli bezbroj repriza, ovog puta posvetićemo malo više pažnje građevini na planu 2 označenoj slovom a (u daljem tekstu: građevina a)(sl. 33), koju Marsilji pominje kao palatu (...*Palatii*...). Kako god bilo, reč je o veoma značajnom objektu, koji do danas nije bio predmet ozbiljnijih analiza. Smatralo se da su Marsilijevi podaci o građevini i nepotpuni, a ova lokacija u toj meri kontradiktorna da je stoga i pokušaj njene identifikacije samo gubljenje vremena. Autor ove monografije, inspirisan jednim Jungovim izveštajem objavljenim 1886. godine,⁵⁴ smatra da za odgometanje ove viševkovne misterije ipak ima šansi. A za tu svrhu bila je potrebna ne samo pomoć jednog grofa iz Bolonje već i dvojice Mitrovčana: učitelja Junga i zidara po imenu Josip Mance.

Pogledajmo najpre šta se od samog Marsilja može saznati o građevini a. Kako vidimo na sumarnoj situaciji (plan 1)(sl. 32), ona je locirana nedaleko od zapadne obale močvare Jalije. Nazavši je palatom (... *palatii*...), što podrazumeva građevinu impozantnih razmara, on nas izveštava da njeni zidovi „...3-4 pertika (oko 6 do 8 metara) u visinu dosežu⁵⁵ i da se u središnjem delu njene unutrašnjosti nalazi nekakva podzemna građevina, u koju se silazeći misli, da se ulazi u neko kružno svetište čiji se bočni zidovi samo naziru” (*in sacellum quoddam rotundum intraresi, bi videtur*). Razmernik na crtežu njenog izgleda pokazuje nam da prečnik kružne

Sl. 33. Marsilijev kroki situacije grafički doteran za štampu (plan 2)(početak XVIII veka). Pogled sa severa

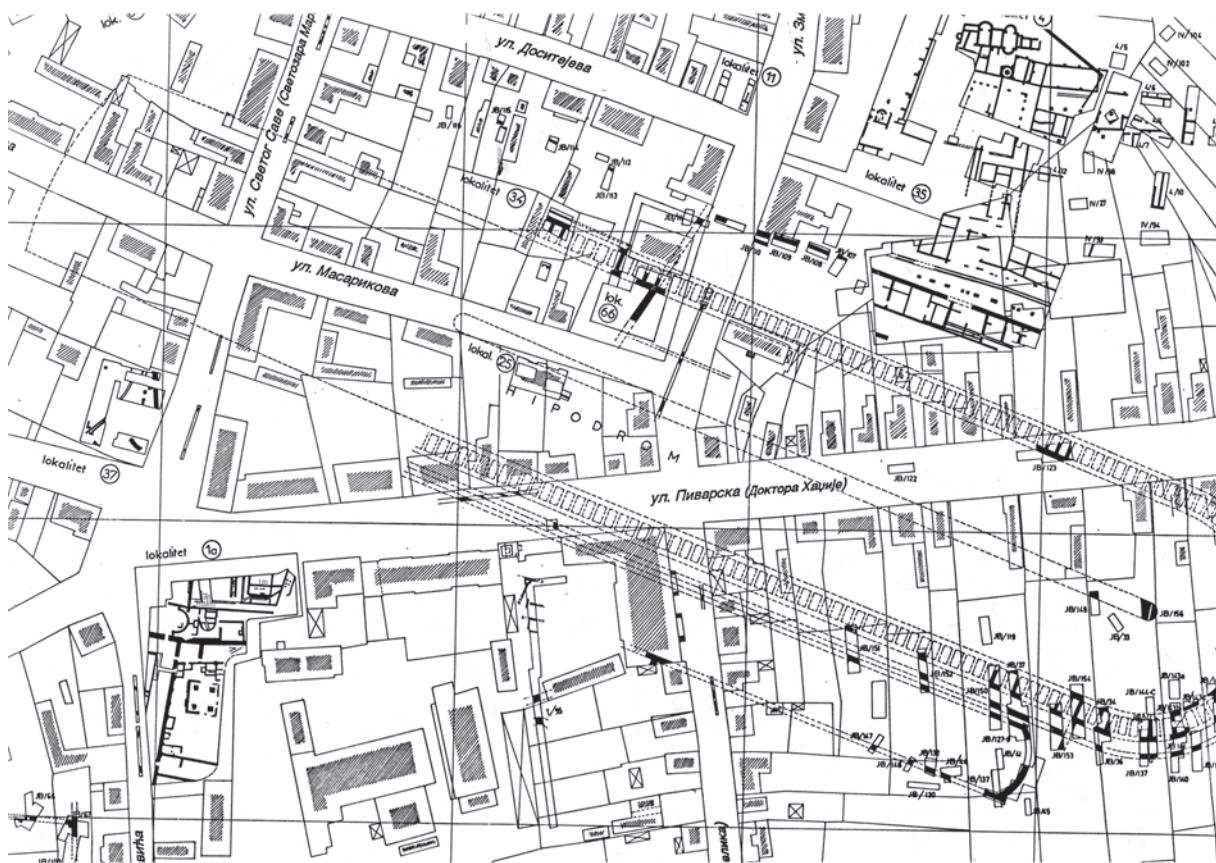
Fig. 33. Sketch of site-plan by Marsigli graphically improved for publication (plan 2)(beginning of 18th century). View from the North

prostorije iznosi 20 stopa, što čini približno 6 m (sl. 34). Situacioni plan 1 jasno ukazuje da nije reč o jednoj, već o dve kružne prostorije identičnih dimenzija i načina gradnje (sl. 32). Nije isključeno da je nekadašnja građevina imala još koju kružnu prostoriju, ali da su samo dve, koje vidimo na planu 1, bile vidljive u vreme Marsilijeve posete Mitrovici? Na crtežu jedne od pomenutih *camera subteranea* u elevaciji (sl. 34) uočljiv je i deo kupole, kakvu je verovatno imala i druga kružna prostorija. Na istom crtežu, u gornjoj zoni prostorije vidimo niz zasvedenih niša, a ispod njih, u zidu, simetrično su raspoređena udubljenja četvrtastog preseka, što ukazuje na ležišta konzola, koje su verovatno nosile monolitne dekorativne kolonete povezane u gornjoj zoni lukovima. O ostalim elementima kamenog dekora možemo samo nagađati.

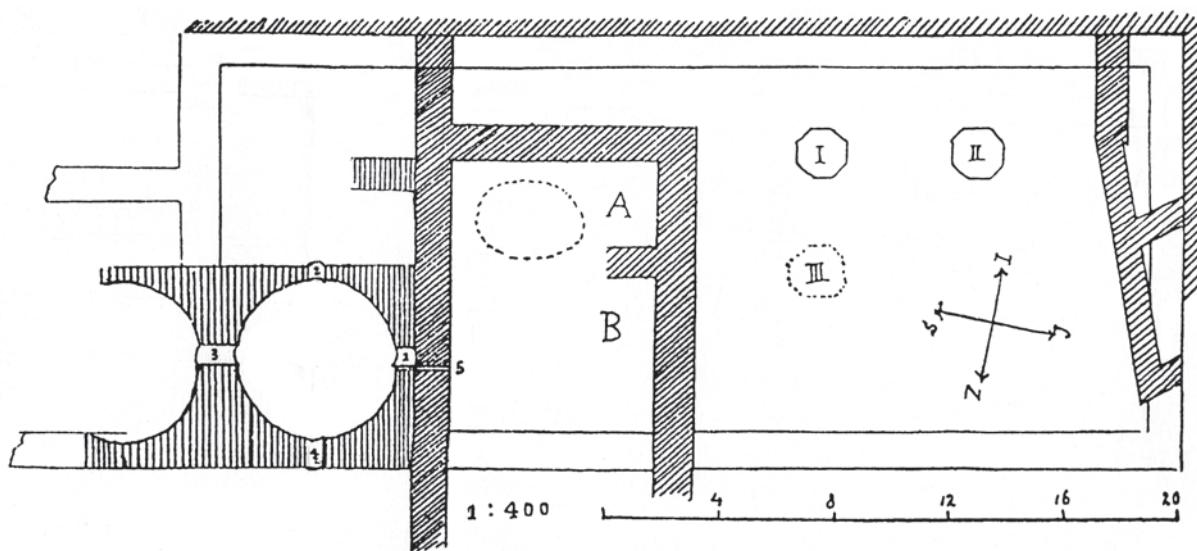
Sl. 34. Marsilijev izgled „camera subterranea“ u elevaciji (početak XVIII veka). Pogled sa severa
Fig. 34. Marsigli's drawing of the elevation of "camera subterranea" (beginning of 18th century). View from the North

Da li je ovde zaista reč o svetilištu, kako je prepostavio Marsilji, memorijalnoj građevini ili kakvom objektu utilitarne funkcije, teško da bismo ikada saznali da u pomenutom Jungovom izveštaju nije nađen putokaz za identifikaciju prave lokacije i namene ove građevine. Jung je taj putokaz 1885. godine imao pred očima, ali ga nije prepoznao. Naprotiv, on je ovu građevinu sa kružnim prostorijama locirao ka severoistoku Mitrovice, nedaleko od Kamenite čuprije, u blizini lok. 9 (sl. 11/22). Kako bi ipak sve bilo mnogo jasnije, moramo se zakratko vratiti u 1885. godinu, kada su na istočnom delu kompleksa stare pivare izvođeni pripremni radovi za gradnju novog pivarskog podruma. Ono što je od najvećeg značaja za odgometanje misterije oko lokacije Marsilijeve građevine a jeste činjenica da se građevinska parcela namenjena za gradnju pivarskog podruma nalazi na istočnom delu kompleksa carske palate Sirmijuma (sl. 35-P). Jung je od građevinskog preduzimачa bio pozvan da nacrtava delove jedne rimske građevine, koji su ugledali svetlo dana u gabaritu iskopa za novi podrum (sl. 36). U jednoj od prostorija građevine otkrivene su dve kružne prostorije unutrašnjeg prečnika od oko 6 m. Jung ih je okvalifikovao kao delove *kupelji* (*thermae*).⁵⁶ On dalje pominje suspenzure,⁵⁷ cev za dovođenje vode, šuplje keramičke elemente zidnog grejanja, simetrično raspoređene zasvedene otvore za protok toplog vazduha ispod podova svih prostorija (na planu obeležene brojevima 1–4) (sl. 36), kao i tragove gareži.⁵⁸ Sudeći po njegovom korektno urađenom planu, jasno je da je otkrivena celina imala najmanje tri građevinske faze: dve iz vremena života građevine a i treću iz vremena srednjeg veka, kada su očuvane prostorije ove antičke građevine bile ponovo korištene. Jung pominje da je na čitavom prostoru bilo *vanredno mnogo ljudskih kosti*.⁵⁹ Ne treba isključiti mogućnost da je nad širim prostorom rimske *kupelji* u srednjem veku bila podignuta crkva, koja je delimično koristila dobro očuvane antičke prostorije. U svakom slučaju, gusta srednjovekovna nekropola i visoko očuvani zidovi ove građevine nad površinom terena (6–8 metara) u vreme Marsilija ukazuju na takvu mogućnost (sl. 34). Nije isključeno da je na istoj lokaciji u vreme IV–VI veka već postojao hrišćanski kultni

Sl. 35. Situacioni plan mitrovačke pivare. Pivarski podrum sa antičkom građevinom označen je strelicom
Fig. 35. The site-plan of Mitrovica. The brewery cellar with antique building is marked by arrow

Sl. 36. Jungov plan antičke građevine u gabaritu osnove novog pivarskog podruma
Fig. 36. Jung's plan of antique building within the ground plan of modern brewery cellar

Sl. 37. Srednjovekovni zid M (XIV vek), prislonjen uz masivne zidove rimske žitnice R (IV vek) na lok. 85
Fig. 37. Medieval wall M (14th century) leaning to massive Roman granary walls R (4th century) at locality 85

objekat, što bi upućivalo na kontinuitet kultnog mesta?⁶⁰ Masivni osmougaoni stupci, označeni na Jungovom planu rimskim brojevima I–III)(sl. 36), sugerisu podzemne prostorije, kao i eventualnu kriptu crkve, kako je to zabeleženo nešto zapadnije na lok. 85, gde su podrumske prostorije monaškog kompleksa, kao i kripta srednjovekovne crkve (kraj XIII ili početak XIV veka) izvedene veštim povezivanjem srednjovekovnih i postojećih dobro očuvanih masivnih rimske zidova IV veka (sl. 37).⁶¹ Treba napomenuti da je devedesetih godina prošlog veka, prilikom kopanja rovova za instalacije gradskog toplovoda, u neposrednoj blizini pivarskog podruma o kome je reč zabeležena srednjovekovna nekropola. Na postojanje srednjovekovne crkve na ovom prostoru, sem nekropole, ukazuje i komad kamenog dekorativnog elementa crkvenog mobilijara sa vegetabilnim motivima (sl. 38), čija prepoznatljiva (srednjovekovna) stilска obeležja nisu ni hronološki ni geografski usko ograničena. Ovaj izvanredni komad pripadao je možda prozorskom okviru. Sudeći po izboru motiva i njegovoj obradi, crkva bi mogla pripadati koliko vremenu srednjovekovne vizantijske, toliko i nešto kasnije ugarske Mitrovice.

Kako god bilo, sada treba dokazati da su Marsilijeva *camera subteranea* na planu 2 i Jungova *kupelj* iz pivarskog podruma na istočnom delu kompleksa palate – jedna te ista građevina (sl. 39 i 40). Ovakav zaključak zasnivamo na sledećim argumentima:

1) Ako uporedimo šematski plan građevine a na situacionom planu 2 (sl. 39) sa Jungovim planom otkrivene pravougaone rimske građevine na kompleksu stare pivare (lok. 1/a, sl. 40), videćemo veliku međusobnu sličnost

Sl. 38. Komad kancela srednjovekovne crkve (XII.-XIII. vek?)
Fig. 38. Fragment of "cancelli" of medieval church (12th - 13th centuries?)

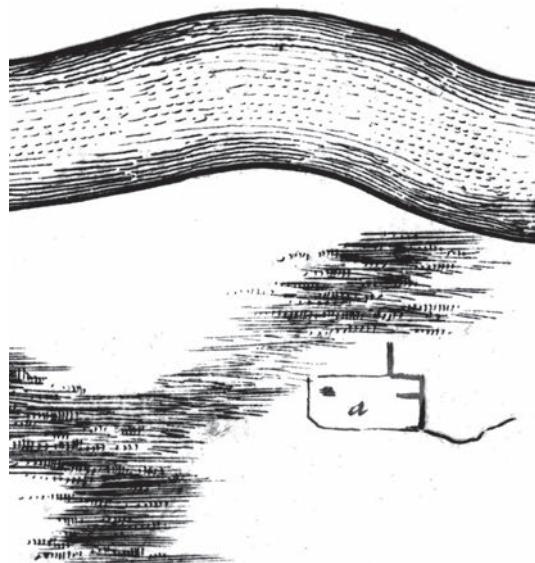
u dispoziciji antičkih zidova, a samim tim i plana građevine u celini. Treba imati na umu da Marsilijev i Jungov crtež deli više od 160 godina, što nam govori da su u vreme Marsilija zidovi građevine a bili bolje očuvani nego u vreme Jungovih intervencija na terenu.

2) I na Marsilijevom i na Jungovom planu predstavljene su, jedna do druge, dve kružne prostorije, istog prečnika (6 m približno)(uporedi sl. 34 i sl. 36).

3) Jung je nacrtao ne samo sve otkrivene zidove na lokaciji nove građevine (kasnije poznate kao podrum stare pivare) već i gabarit budućeg podruma, čiji su temeljni rovovi delimično već bili iskopani.⁶² Oblik osnove i dimenzije nove građevine (40 x 16 m) u potpunosti se podudaraju sa gabaritom ucrtanim na geodetskom situacionom planu stare pivare (sl. 36 i 41). Nažalost, ona je upravo 2008. godine, u vrlo čudnim okolnostima, do temelja srušena.⁶³ Verujemo da će se prilikom budućih arheoloških istraživanja na toj lokaciji, koju neće biti teško prepoznati na terenu, pronaći, makar i u negativu, ostaci zidova termi, koje su svojim očima videli i Jung i Marsilji. Jung je napustio gradilište sa rečima nespokoja: *Pripomenut mi je i ovo: Ove zidine su sada, ukoliko se u novom podrumu nalazahu, povadene.*⁶⁴

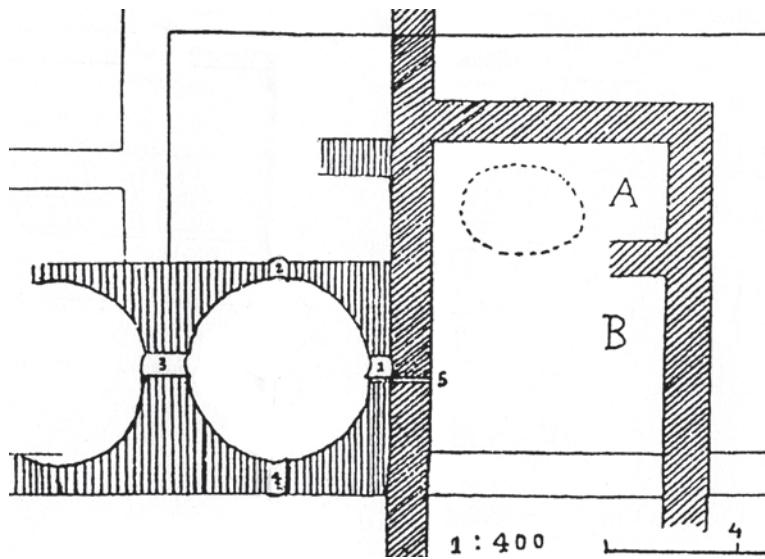
4) Jung nije bio jedini svedok razaranja „Marsilijeve građevine”. Mitrovčanin Josip Mance, *zidarski majstor*, dao je naknadno u svom pisanom iskazu podatke koji arheolozima ipak ostavljuju nadu da će jednog dana ugledati barem deo temeljnih zidova građevine a. Evo šta nam veli Mance: *Pošto su svi zidovi smetali izgradnji podruma, to je onaj deo zidova koji je smetao uklonjen dinamitom, jer je bio tako tvrd da se nije mogao pijurom vadići. Odmah uz te zidove, nalazila se jedna okrugla prostorija u promeru od po prilici 6 metri sa zidovima debelim 90 cm, od mešanog materijala (kamen i rimska ciglja). Visina otkopane prostorije bila je po prilici 2 metera, ali je ona isla još dublje, samo što onda nije bilo potrebno (dalje, M. J.) otkopavanje. Napominje se da je okrugla prostorija bila slikana sa crveno-smeđom bojom i naokolo (imala, M. J.) po jednu plavu liniju po prilici 4-5 cm. u tamno plavoj boji.*⁶⁵ Iskaz ovog očevica i aktera rušenja građevine a ostavlja nas ipak u uverenju da ćemo u predstojećim arheološkim kampanjama na istočnom delu carske palate, u gabaritu nekadašnjeg podruma, kao i van njega, zateći dovoljno preostalih elemenata *in situ* koji se teoretski, na planu, mogu (nadamo se) povezati u jednu celinu. Na kraju ovog specifičnog istraživanja, mogli bismo konstatovati da je misterija oko lokacije funkcije Marsilijeve građevine a razrešena. Eto, bez arheološkog krampa i lopate, ali uz veliku pomoć arhivskog materijala mogli smo pratiti transformaciju termalnog dela carske palate Sirmijuma, najpre u hrišćansku kulturnu gradevinu, da bi završio pod bačvama piva, kojim su punjene boce sa etiketom *Sirmium!*⁶⁶ A pivopije bi mogle zaključiti da je reč o pravom hepiendu.

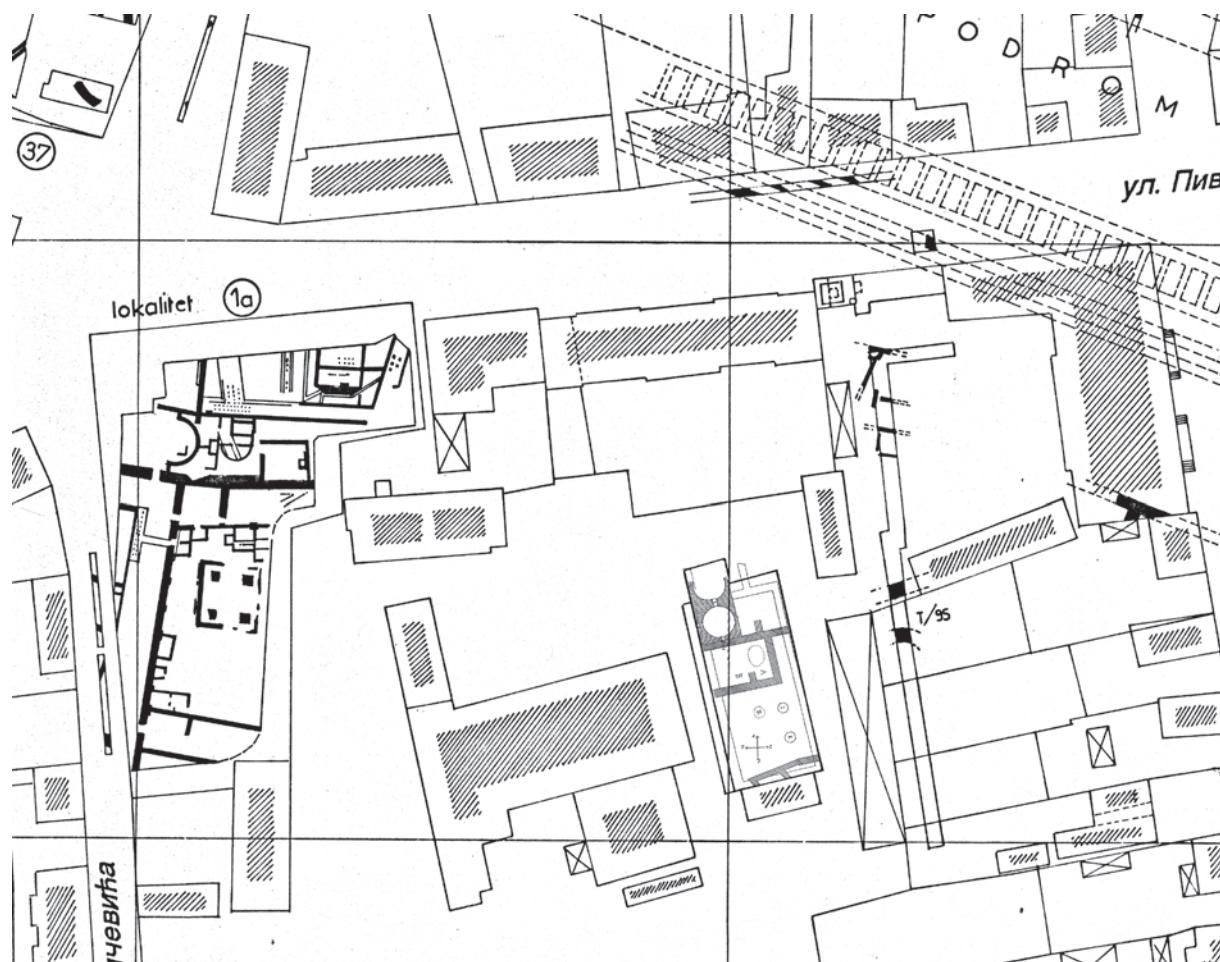
Neumorno delanje Junga, koji je od mraka zaborava spasao veliki deo spomeničkog fonda Sirmijuma, zaslužuje da mu posvetimo još malo pažnje.⁶⁷ Sa dirljivom ljubavlju prema antičkom nasleđu i istraživačkom strašcu jednog Šlimana, ovaj vredni, pedantni i nadasve neumorni entuzijasta ostavio je za sobom obimnu dokumentaciju o ostacima Sirmijuma. Kao poverenik Narodnog muzeja u Zagrebu, u vremenu od 1885. do 1908. godine Jung je na adresu muzeja uputio preko tri stotine pisama.⁶⁸ U najvećem broju slučajeva, njihovu sadržinu čine izveštaji i skice o slučajnim arheološkim nalazima u dvorištima i baštama Mitrovčana kako u samom gradu, tako i u široj okolini (sl. 11). Jung se nije zadovoljavao samo pukom evidencijom nalaza, već je često iznosio i svoja tumačenja o urbanoj organizaciji Sirmijuma u odnosu na prirodne konstante, a pre svega na hidrografsку situaciju.⁶⁹

Sl. 39. Detalj Marsilijeve građevine a
Fig. 39. Detail of Marsigli's building a

Sl. 40. Jungov plan sa antičkim prostorijama kružne osnove
Fig. 40. Jung's plan with antique rooms of circular plan

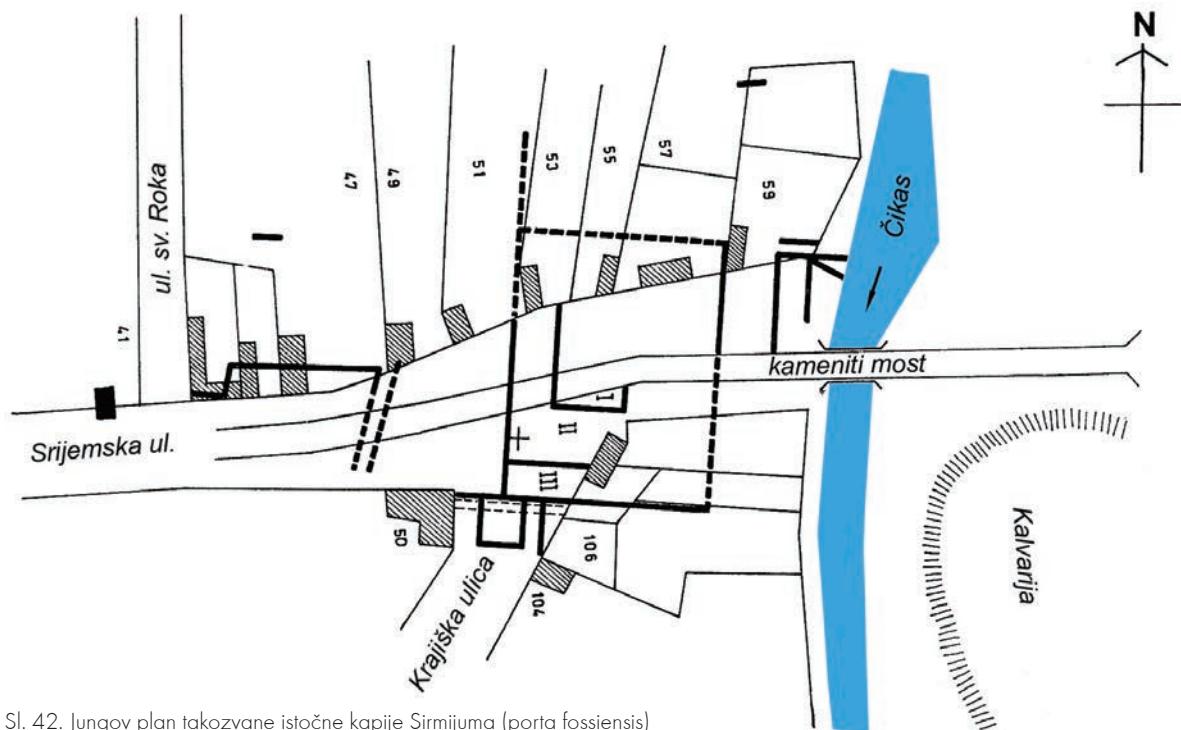

Sl. 41. Pivarski podrum sa antičkom građevinom a na geodetskoj podlozi (sektor stare pivare)

Fig. 41. Brewery cellar with antique building a on geodetic map (old brewery sector)

Idući ka istoku od Kamenite čuprije (lok. 9)(sl. 42) prema raskrsnici za Rumu i Jarak, prostor i severno i južno od ulice poznate kao Palanka⁷⁰ predstavlja deonicu sa najvećim brojem zabeleženih slučajnih nalaza, koji su izašli na videlo prilikom preoravanja bašta i njiva ili kopanja bunara i septičkih jama u dvorištima meštana istočne mitrovačke periferije. Palanka je najčešće pominjan toponom u Jungovim pismima. U skladu sa dotadašnjim saznanjima, Jung logično zapaža da je trasa nekadašnje komunikacije Sirmium–Singidunum (koju on poredi sa *Via Apia* u Rimu) bila locirana nešto južnije u odnosu na sadašnju ulicu, Palanka.⁷¹ Reč je o istočnoj rimskoj nekropoli, duž puta Sirmium–Singidunum (sl. 12). Prema Jungu, ona je, idući ka istoku, vodila ka *Hitrekovom trikonhosu*, koji je po lokalnoj tradiciji nosio ime *hram Sv. Dimitrija*.⁷² U najvećem broju slučajeva, kao podaci o mestu nalaza u Palanci pominju se imena vlasnika, brojevi parcela ili kuća, što danas može važiti samo kao približno tačno odredište. Najčešće je reč o nalazima grobnih konstrukcija, delova zidova, mozaičnih podova, arhitektonske plastike, fragmenata nadgrobnih ploča sa natpisima, rimskog novca i drugog raznovrsnog pokretnog arheološkog materijala. Zato se arheološka karta, na kojoj su prema izboru Junga locirani najvažniji objekti iz njegovih pisama, može uzeti samo kao gruba orientacija.

Sl. 42. Jungov plan takozvane istočne kapije Sirmijuma (*porta fossiensis*)

Fig. 42. Jung's plan of so-called east Sirmium gate (*porta fossiensis*)

Sudeći po Jungovim izveštajima, može se zaključiti da je teren severno od pomenutog puta bogatiji nalazima sepulkralnog karaktera nego onaj južno od njega. To su potvrdila i arheološka iskopavanja preduzeta poslednjih godina na prostoru južno od Ul. Palanka, počev od Kalvarije pa do rumske raskrsnice na istočnom kraju Mitrovice: lok. 67 (1992. god.), lok. 74 (1994. god.), lok. 78 i 81 (1996. god.). Na osnovu dobijenih rezultata, moglo se konstatovati da je nekropola južno od rimskog puta prilično razuđena i manje okupirana grobnim mestima u odnosu na deo nekropole severno od istog puta. Uzrok tome treba svakako tražiti u lokaciji trase puta Singidunum–Sirmijum, kao i poziciji objekata moćne sirmijumske ciglarske industrije (sl. 67). Sem toga, treba računati i na neujednačenu niveletu podzemnih voda na čitavom pojasu duž savremene ulice Palanka.⁷³ Zidovi sepulkralnih objekata (zidanih grobova, grobnica i memorija) nalaženi su u vreme Junga samo fragmentarno, ako ne računamo pomenute Hitrekove nalaze kulnih građevina na istočnoj nekropoli 1882/83. godine, kod raskrsnice puteva Mitrovica–Jarak (sl. 14) i martirijuma svetog Irineja severno od Palanke 1976. godine (sl. 12).

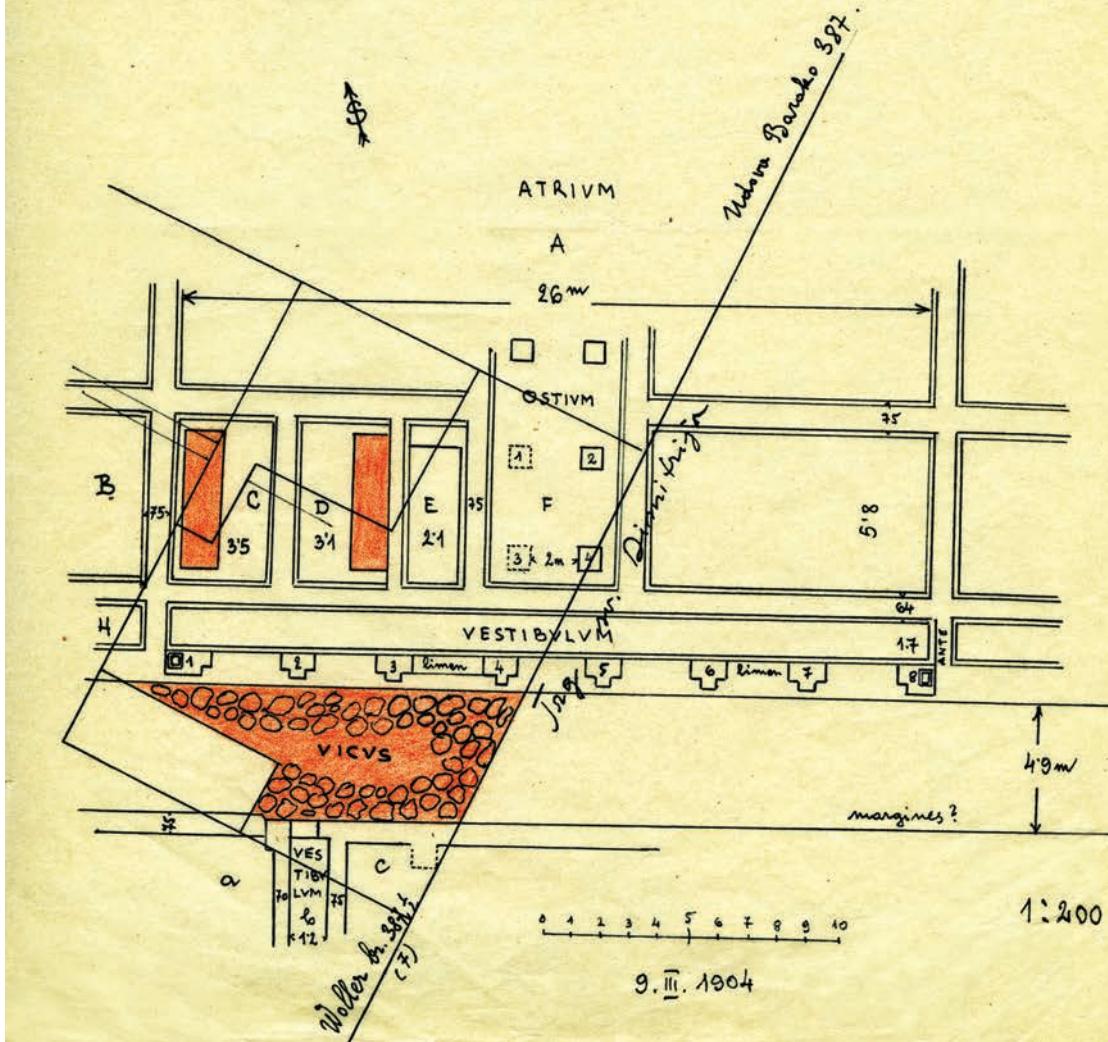
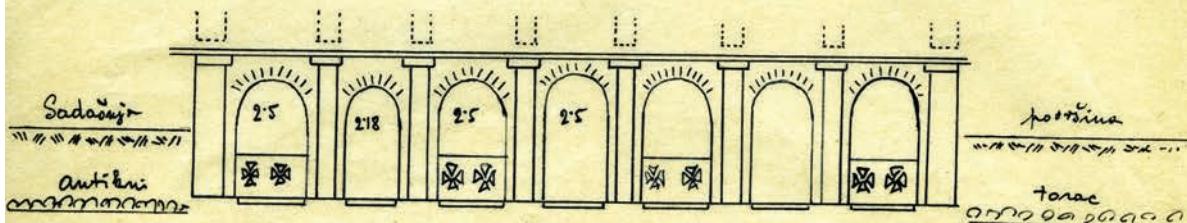
Od važnijih objekata koje je Jung zabeležio, a koji bi se na osnovu priloženih planova relativno lako mogli ponovo otkriti, identifikovati i precizno kartirati, izdvojićemo nekoliko najzanimljivijih primera:

1) To je pre svega građevinski kompleks kod Kamenite čuprije (lok. 9, sl. 42). Reč je o objektu većih dimenzija, čiji su zidovi doskoro bili vidljivi na raskrsnici ulica Kuzminskog i Palanke. Njega Jung vidi kao *tvrđavu u tvrđavi*, sa uverenjem da bi tu morala biti istočna kapija Sirmijuma (*porta fossiensis*).⁷⁴ Na njegovom planu *istočne kapije* naznačen je i *podzemni hodnik*. Rezultati arheoloških istraživanja preduzetih 1959. godine nisu potvrdili ove Jungove prepostavke.⁷⁵

2) Drugi objekat iz Jungove dokumentacije, proveren kasnijim arheološkim istraživanjima, lociran je na nekadašnjem imanju majora Plavšića. Reč je o rimskej građevini čiji su delovi otkrivani tokom petnaestogodišnjeg prekopavanja (1883–1898. godine).⁷⁶ Arheološka istraživanja u Zmaj Jovinoj ulici tokom 1957., 1962. i 1969. godine na lok. 4 (tzv. *Villa urbana*) pokazala su da se zidovi građevine iz Plavšićeve bašte mogu identifikovati kao deo zapadnog krila ovog kompleksa građevina.⁷⁷

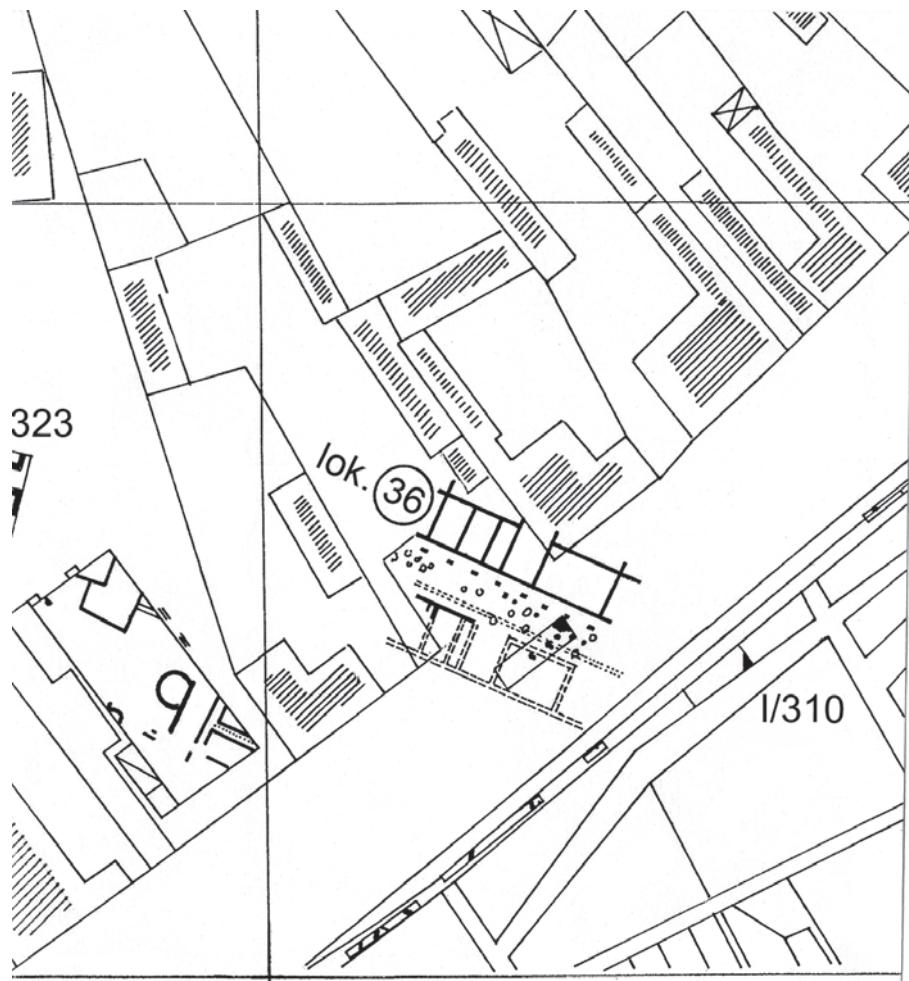
U Br. 271.

Vaent rimoke zgradbe kod Žv. Wollera

Sl. 43. Jungov plan građevine Sirmijuma sa delom ulice i portika, na placu tesara Volera

Fig. 43. Jung's plan of Sirmium building with section of street and portico on the plot of carpenter Voller

Sl. 44. „Volerova kuća“ ponovo otkrivena 1964. godine na lok. 36 (crt. B. Hlavaček)
 Fig. 44. "House of Voler" rediscovered in 1964 at locality 36 (drawing B. Hlavaček)

3) U ulici Trg sv. Dimitrija, br. 7, na parceli I. Volera, tesara-preduzimača, prilikom izvođenja iskopa za podrum nove kuće otkriven je u martu 1904. godine deo rimske ulice i građevine sa portikom, u dužini od 26 m (sl. 43).⁷⁸ Tada je konstatovano da širina ulice iznosi 4,9 m. Masivni stupci uzanog portika ojačani su pilastrima.⁷⁹ Godine 1964, na nekadašnjoj Volerovoj parceli (lok. 36), tokom izvođenja zemljanih radova za potrebe gradnje buduće poslovne zgrade *Elektrovojvodine*, ponovo su otkriveni ostaci te iste građevine (sl. 44), što je istovremeno potvrdilo tačnost Jungovog plana.⁸⁰ Očigledno je da je prilikom gradnje Volerove kuće, 1904. godine, kompleks antičkih objekata ostao neoštećen.⁸¹

4) Još jedan objekat vredan pažnje Jung beleži na severozapadu Mitrovice.⁸² Na *Teslinom imanju u Ćukovcu*, u Ul. Šećer sokak, nedaleko od beneficijarne stanice na lok. 70, otkriveni su delovi dve rimske građevine (sl. 46). Onu, bolje očuvanu, sa delovima nekoliko prostorija, od A do F, i očuvanim suspenzurama, Jung identificiše kao terme, mada bez dovoljno argumenata. Zahvaljujući podacima koje nalazimo na Jungovim planovima, a posebno na katastarskom planu, gde se Teslina parcela jasno uočava,⁸³ ovu rimsku građevinu (ako ukažemo poverenje Jungovim crtežima), možemo prilično tačno locirati (sl. 45).

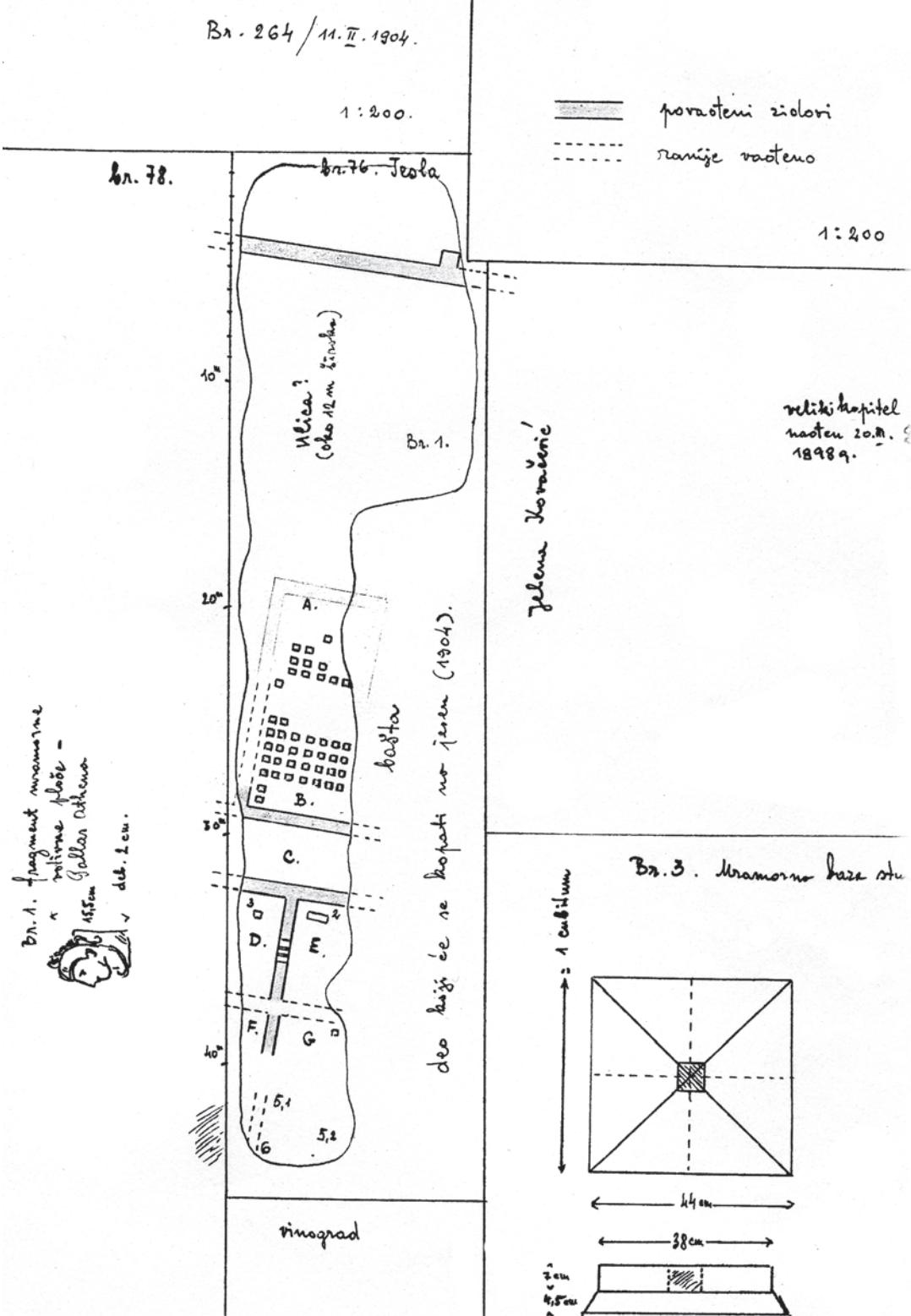
Sl. 45. Pokušaj lokalizacije Tesline parcele na modernom planu Mitrovice (M. J.)

Fig. 45. Attempt to locate Tesla's plot on modern Mitrovica plan (M. J.)

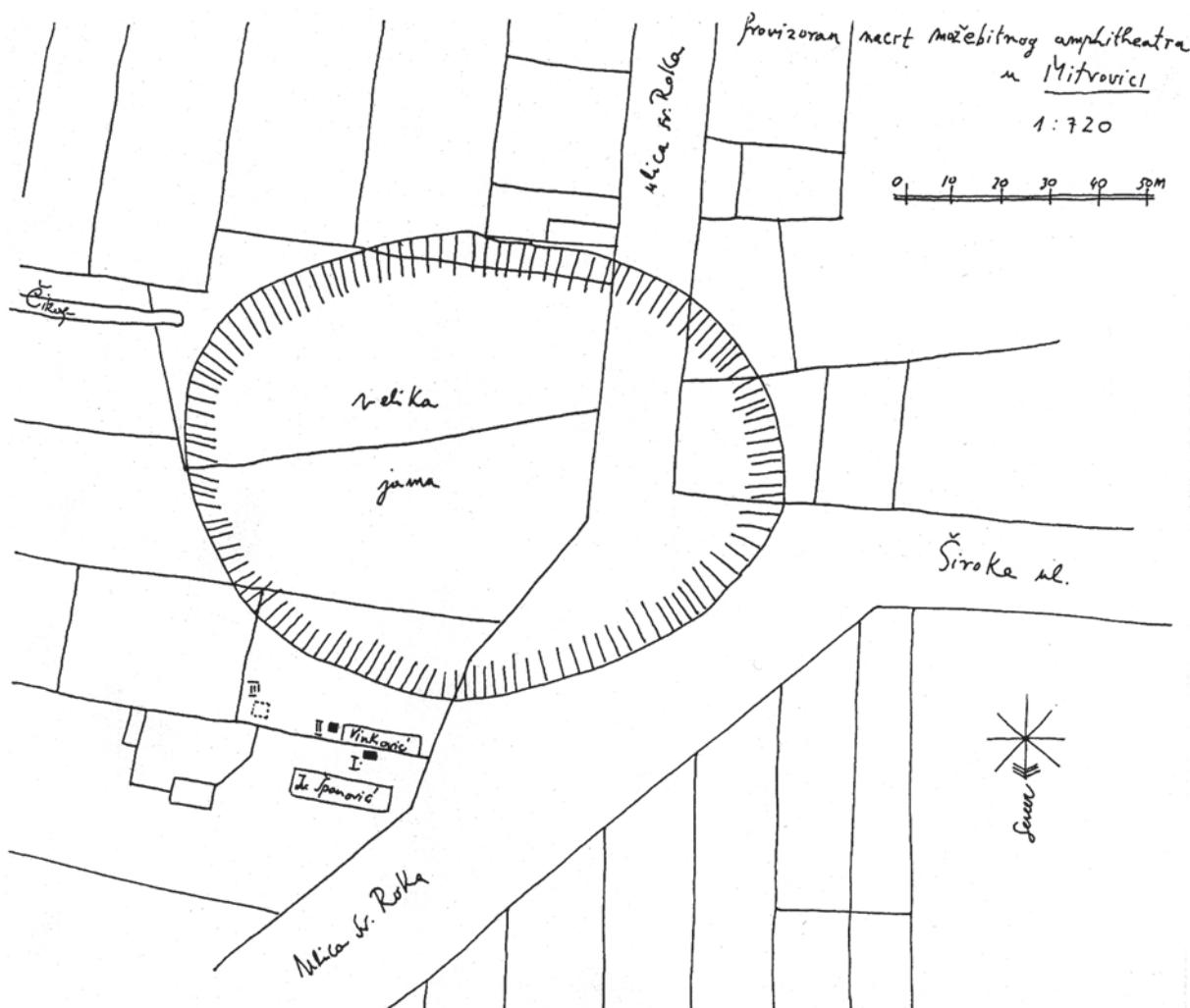
Sem beleženja slučajnih nalaza, Jung se bavio i teorijskim topografskim istraživanjima. Tako je izložio zanimljivu i vrlo prihvatljivu ideju o lokacijama savskih ada koje pominje Menandar. U ranijem izlaganju smo ovu Jungovu ideju već pomenuli, ali o tome ćemo reći koju reč više u narednom poglavljtu.

Manje je, međutim, ubedljiva Jungova pretpostavka o lokaciji prostora za *naumahiju*. Jung je zasniva na postojanju velike depresije (...*velike jame...*), na oko 750 m severno od Kamenite čuprije, idući ka severu uz potok Čikas (Ul. P. Preradovića) (sl. 47).⁸⁴ Indicije za ovaku pretpostavku, po njemu, jesu velike dimenzije depresije, kao i činjenica da po sredini ovog ulegnutog prostora protiče potok Čikas.⁸⁵ Na istočnoj strani pomenute depresije Jung beleži i dva masivna stupca sa pilastrima.⁸⁶ Oskudnost podataka u ovom slučaju ne dopušta bilo kakav komentar Jungove hipoteze, ali, ako ništa drugo, upućuje nas da na pomenutom prostoru vredi preduzeti sondažna arheološka istraživanja. Treba napomenuti da je tu *jamu* na svojoj situaciji naznačio i Marsilji (sl. 31). Najverovatnije je reč o nekadašnjoj lokaciji akumulacionog jezera manjih dimenzija, korišćenog za različite gradske privredne delatnosti. Na austrijskom planu iz XIX veka vidimo da je na njegovoj južnoj (nizvodnoj) strani instaliran mlin (sl. 59/a).

Ignjat Jung, učitelj i neumorni arheolog amater, svojim rekognosciranjima i dokumentacijom koju je ostavio za sobom, uradio je više nego iko pre, a zadugo i posle njega, na spasavanju od zaborava svega što se odnosi na Sirmijum, a što je sticajem okolnosti ugledalo svetlo dana tokom njegovog života u Mitrovici.⁸⁷ Na isti način treba odati Jungu priznanje za njegove crtačke sposobnosti i povremeno verodostojno lociranje nalaza, što je potvrđeno u pojedinim slučajevima, kao na primeru Volerove kuće (lok. 36). Zatim, preciznost njegovih crteža ostataka termi na prostoru carske palate prilikom kopanja pivarskog podruma 1885. godine bila je, kako smo videli, ključ za odgometanje lokacije Marsilijeve građevine a. Istini za volju, moramo reći i to da, uz puno uvažavanje Jungove ličnosti i njegovog istraživačkog rada, dokumentarna vrednost njegovih tekstova i skica, kao i procena namena otkrivenih građevina je (u većini slučajeva) relativna. Stoga bi, u ovom momentu, od velikog interesa za dalje proučavanje urbane topografije Sirmijuma bili rezultati hidrogeoloških istraživanja, inspirisani oštromnim Jungovim zapažanjima o lokacijama savskih ada Kasije i Karbonarije.

Sl. 46. Jungov plan nalaza antičke arhitekture na Teslinoj parceli
Fig. 46. Jung's plan of antique architectural remains on Tesla's plot

Sl. 47. Situacija sa „velikom jamom”, koja po Jungu podseća na amfiteatar
Fig. 47. Site plan with “large pit” which according to Jung remind on the amphitheatre

Pored mnogih Jungovih zaključaka koja su novija istraživanja (od 1957. do danas) potvrdila ili opovrgla, treba istaći da je najveća vrednost njegovog sakupljačkog posla kartiranje nalaza i deskripcija (manje ili više precizna) i pokretnih i nepokretnih nalaza ostataka Sirmijuma, što može biti, kako i on sam kaže, *putokaz* mladim generacijama istraživača Sirmijuma.

Uprkos definitivnom odlasku Junga iz Mitrovice 1907. godine, Narodnom muzeju u Zagrebu, ipak, nisu prestale da stižu informacije od građana Mitrovice o slučajnim nalazima materijalnih ostataka Sirmijuma, mada je među njima malo objekata koji se mogu barem približno tačno locirati.⁸⁸ Stoga ćemo, iz postojećeg arhivskog fonda koji se odnosi na period s kraja XIX i s početka XX veka, pomenuti samo dva izveštaja koji za nas mogu biti interesantni, tim pre što su ostaci zidova koji se u njima pominju i danas intrigantni. Kao informaciju od veće važnosti možemo izdvojiti onu iz pisma D. Trstenjaka, poručnika austrougarske vojske, koje je on, januara 1915, uputio u Zagreb. Reč je opet o Glacovom salašu, istočno od Mitrovice, o čemu nas je i Jung obavestio. Tu je pomenuti podoficir prilikom kopanja vojničkih rovova, uz nalaze sepulkralnog karaktera, registrovao i fragment mozaičnog poda od desetak metara kv, kao i delove vodovodnog kanala koji je, po njemu, *dolazio sa Fruske Gore*.⁸⁹ Uz opis nalaza, autor je priložio i situacioni plan, koji je arheološkoj ekipi, u vreme pomenutih sondažnih istraživanja na Glacovom salašu 1994. godine, bio od koristi.

Zanimljive podatke nalazimo i u izveštaju (bez datuma) D. Milosavljevića, upućenom Muzeju Srema.⁹⁰ Autor pominje svodove od opeka na placu Vozarevića (preko puta carske palate)(lok. 1/a), kao i na mestu podizanja poliklinike (ugao Ul. Zmaj Jovine i Masarikove), gde je svod, prema svedočenju Milosavljevića, bio visok oko 3 m. Sva je verovatnoća da se radi o zasvedenoj prostoriji supstrukcije južnog ili severnog trakta sirmijumskog hipodroma (*cavea*), čiji su ostaci kasnije, tokom stručnih arheoloških istraživanja, bili i otkriveni.⁹¹ U istom izveštaju, D. Milosavljević daje podatke o ostacima drvene konstrukcije. *Od mosta (pontonskog) uzvodno, jedno 250-300 metara, prilikom niskog vodostaja pojavljuju se ostaci starog rimskog mosta i to hrastovi piloni zabijeni u dno Save.* Milosavljević još dodaje da se *preko puta Čerihove fabrike, visoko u obali, sada obrasio u vrbu, vidi nekakvo rimsko utvrđenje.* Nije isključeno da je reč o vidljivim ostacima masivnih zidova bilo mosta (ili njegovog obalnog utvrđenja), bilo kasnijeg utvrdenog srednjovekovnog sakralnog kompleksa na lokalitetu *Širingrad* u Mačvanskoj Mitrovici.

Ovom prilikom ne možemo svakako zaobići ni neizbežnog Kanica, mada nam njegovi podaci o starinama Sirmijuma nisu od velike koristi. O Sirmijumu u Mačvanskoj Mitrovici, na desnoj obali Save, nema konkretnih podataka. Pominjući svoju posetu Mitrovici 1863. godine, Kanic kaže: *Kada sam 1863. godine posetio ovaj antički lučki grad, veličanstveni ostaci zidova, palata, vodovoda i t.d. još su svedočili o nekadašnjim ogromnim dimenzijama i arhitektonskoj lepoti vojnog centra, koji se pročuo kao rodno mesto preuzimljivog i energičnog cara Proba.*⁹² Čini se da ova Kanicova zapažanja treba primiti sa izvesnom dozom rezerve, pogotovu što izveštaji austrijskih referenata (ništa manje pedantnih od Kanicovih), s početka XIX veka, govore o postojanju mnogo skromnijih ostataka antičkog grada. Govoreći pak o desnoj obali Save, on pominje nepregledne ritove ispresecane vrbacima.⁹³ Kanic pominje lokalitete *Širingrad* i *Kuline*, koji pripadaju prostranom kastelskom rejonom Mačvanske Mitrovice i iz čijih se zidina pod vodom često izvlače novčići, vrhovi strela, bakarno posude, nakit i t.d.⁹⁴ Ovog puta, bar kada je reč o sitnim nalazima, Kanicu možemo u potpunosti verovati, jer su isti ovakvi slučajevi divlje podvodne arheologije u Sremskoj Mitrovici i danas učestala praksa.

Kartografski izvori

Pod kartografskim izvorima podrazumevamo planove Mitrovice iz perioda austrijske dominacije. Oni nam pružaju korisne podatke, pre svega o prirodnim konstantama, koji su bili osnovna determinanta koncepta urbane strukture Sirmijuma, srednjovekovne Mitrovice ili grada u vreme austrijske dominacije.⁹⁵ Od ukupno pet planova Mitrovice kojima raspolažemo, tri se nalaze u bečkom Ratnom arhivu, a dva su u posedu Muzeja Srema. Izuzev plana iz 1756. godine, ostali planovi su međusobno podudarni, precizniji i tehnički doteraniji, budući da su novijeg datuma (1780, 1823. i 1835. godine). U brojnim publikacijama, tematski različitim, često su bili reproducovani. Austrijski planovi Mitrovice iz XVIII i XIX veka neobično su značajni za analizu urbanog razvoja grada u poslednjih 200 godina. Podudarnost mreže gradskih saobraćajnica iz vremena Vojne granice i sadašnje Mitrovice, u centralnoj gradskoj zoni je očigledna (sl. 58). S druge strane, na svim planovima su uredno kartirane mitrovačke bare i močvare, koje, sudeći po godini izrade planova, pokazuju kontinuitet trajanja od najmanje sto godina. Drugim rečima, austrijski planovi Mitrovice verodostojno odslikavaju prirodno okruženje Mitrovice XVIII i XIX veka, a istovremeno, kako su pokazale i dosadašnje geotehničke sonde, i okruženje antičkog grada. Na vojnim kartama jasno možemo uočiti kanale, koji su ustajalu vodu iz velikih bara (Salakvače, Balatina i Majurske bare) vodili u Čikas ili Savu (sl. 58). Donedavno, još su se mogli videti ostaci velike močvare Jalije na jugoistoku grada, ucrtane na svim austrijskim planovima Mitrovice. Danas je tu izgrađena nova stambena četvrt. U zapadnom delu Mitrovice, bliže Savi, i danas se u zaleđu izgrađenog fronta Zanatljijske ulice mogu videti ostaci velike bare Balatin (sl. 57). Postojanost močvara i bara prikazanih na austrijskim kartama, kroz veoma dug period, od predrimskog vremena pa do danas, pouzdano su potvrdila arheološka iskopavanja, kao i brojni komunalni radovi. Tom prilikom se pokazalo da su Jalija, Balatin, Salakvača (Zalabara), a posebno velika Majurska bara(sl. 58), tokom života Sirmijuma bile permanentno zasipane.⁹⁶ Kada

je reč o delovima fizičke strukture Sirmijuma, njih nalazimo jedino na planovima iz 1780. godine (sl. 58). Tu su tačno kartirani ostaci akvadukta, kao i kameni rimski put Sirmijum–Bononija. Saobraćajnica *Via lapidibus Strata*, koju smo videli na Marsilijevom planu, ovde je naznačena kao *Die Steinerne Strassen* ili *Alter Römer Veeg*.

Arhivski foto-materijal

Ilustrativni foto-materijal koji nam posredno pruža podatke o uslovima prirodne sredine u kojoj je bio organizovan antički grad, a istovremeno dopunjuje i verifikuje austrijske planove koje smo pomenuli, novijeg je datuma. Reč je o aero-foto snimcima Sremske Mitrovice, načinjenim od izviđača i pilota Jugoslovenske ratne avijacije 1936/37. godine. Parcijalni snimci uže gradske zone pokazuju absolutnu postojanost i podudarnost položaja gradskih saobraćajnica, koje smo videli i na austrijskim planovima XVIII i XIX veka. Močvare su već zasute, izuzev Jalije, Balatina i delimično Salabare.⁹⁷ Na aero-fotografiji (sl. 48) u razmeri 1 : 10.000 (u originalu), koja prikazuje Mitrovicu sa širim gradskim područjem, uočavaju se jasno ostaci močvara u samom gradu, kao i bara i delova depresivnog terena u pozadini naselja Mačvanske ili Male Mitrovice, na desnoj obali Save.⁹⁸ Ovaj podatak čini Jungovu pretpostavku o postojanju dva rečna ostrva, Kasija i Karbonarija, uverljivom. Sem toga, u priobalnom delu (na levoj obali Save) južno od Parobrodske ulice mogu se uočiti objekti gradskog pristaništa, na istom prostoru gde je nekada bila i rečna luka antičkog grada, sa dokovima. Na istoj fotografiji (sl. 48), na desnoj strani, jasno se uočava široki kanal (naknadno iskopan), koji je mogao služiti kao zimovnik, ali i kao bezbedno mesto (van rečne struje) za utovar proizvoda obližnje gradske ciglane. Sva je verovatnoća da je takva praksa bila zastupljena i u vreme života Sirmijuma.

Sl. 48. Aero foto snimak Sremske i Mačvanske Mitrovice iz 1936. godine; a - teretna luka

Fig. 48. Aerial photo of Sremska and Mačvanska Mitrovica, from 1936; a - cargo port

NAPOMENE

1. Mirković, 1971, p. 5–90; Mirković, 2006, p. 29–44 ; Popović, 1993, p. 15–27.
2. Marcellinus, libri XXIX, 8, 9 (J. C. Rolf, 1963, vol. I, II, III).
3. Menandar, Excerpta de legationibus 456, p. 12–24. (Videti: Krekić, Tomić, 1955, p. 85–98.)
4. Plinius, Naturalis Historie. 3. 148.
5. A. Marc., XXI. 9.
6. Popović , 1971, p. 138 i nap. 14.
7. Popović, 1975, p. 118
8. Marcellinus, XXX, 6.8–11.
9. Duval, Popović, 1977, p. 17–21 i Fig. 36 (p. 63).
10. Mirković, Sirmium I, p. 59 i nap. 349.
11. Marcellinus, XXX, 5.14–17.
12. O komparativnoj analizi Marcelinovog teksta i arheoloških podataka, odnosno pitanja lociranja gradskog trga, videti : Popović, 1971, p. 143, 144.
13. Poslednjih godina XX veka, na lok. 79 konstatovana je ukrnsna tačka glavnih gradskih komunikacija, *cardo maximus* i *decumanus maximus*, čime je približno locirana i severna granica foruma.
14. Ibid., p. 144.
15. Marcellinus, XXIX, 6, 8–11.
16. Ibid.
17. Izvori doduše pominju gostovanje renomiranog gladijatora *Lyaios*-a u Sirmijumu, jednako kao u Rimu ili Solunu. Videti: Acta Sanctorum. Octobre, Vita Sancti Demetrii I, 384, 9. U vezi s gostovanjem Liaosa, V. Popović ostavlja kao mogućnost održavanje gladijatorskih igara i u pozorištu: Popović, 1981, p. 127.
18. Nažalost, upravo na zapadnoj padini Kalvarije broj novih individualnih kuća rapidno raste, što iz godine u godinu umanjuje šanse za dalja arheološka iskopavanja.
19. Naveau, Pivette, 1994, p. 99–103.
20. Marcellinus, XXI. 9.
21. CIL 3,10,107; Ljubić, 1886, p. 1–6.
22. Menandar, Viz. izvori I, p. 88.
23. Ovom prilikom zahvaljujem najsrdačnije prof. M. Mirković na tumačenju pomenutog teksta.
24. Ploča je mogla biti pričvršćena i za zid jednog od dva portika koji se pominju u natpisu. Prema M. Mirković, natpis je starijeg datuma (kraj I ili poč. II veka), Mirković, 1990, p. 631.
25. Mirković, 1990, p. 631 i Fig. 1.
26. Ibid., p. 631–632. Prema analognim slučajevima iz Britanije i Salone, M. Mirković izvlači zaključak da je na

deonici od 100 m sirmijumskog bedema bilo tokom radova uposleno 125 ljudi. Deo Legije XIII Gemina je za tu priliku bio poslat iz Vindobone, gde je bila stacionirana do 101. godine, kada je prebaćena u Dakiju u vreme Trajanovih ratova.

27. Mirković, 2008, p. 67. U natpisu se pominje i ime božanstva sretnog ishoda, *bonus eventus*, što bi se, prema M. Mirković, moglo dovesti u kontekst sretnog dolaska oslobođenikovog nekadašnjeg patrona.
28. Jeremić, 2006, p. 181–188.
29. Marcellinus, XXX, 10, 1–2.
30. Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, ed. Pichlmayer, Leipzig 1911.
31. Ibid., p. 40, 10.
32. Pismo br. 233, od 12. II 1903. DAI, p. 24.
33. Sondažna arheološka istraživanja, preduzeta u letu 1994. godine od strane Arheološkog instituta i Muzeja Srema iz Sremske Mitrovice, na prostoru nekadašnjeg Glacovog salaša izgleda da potvrđuju ovu prepostavku (vidi str. 40 i nap. 106).
34. Pismo br. 160, bez datuma (DAIB, 18). U razmeri 1 : 10 Jung daje detaljne crteže hipokausta. Crtež pokazuje da se pod prostorije nalazi na oko 40 cm ispod površine terena.
35. Radovima rukovodi arheolog dr Velika Dautova-Ruševljan, savetnik Muzeja Vojvodine u Novom Sadu.
36. Rezultati ovih istraživanja nisu objavljeni.
37. Godine 1994. izvedena su sondažna arheološka istraživanja na lokalitetu Glacov salaš istočno od Mitrovice, na imanju poljoprivrednog dobra „Jedinstvo“. Prostorije ovog kompleksa su korištene i u vreme Seobe naroda. Na podu jedne od prostorija nađen je komad srebrnog novca iz vremena Teodoriha.
38. Videti pogl. XI monografije (Zaključna razmatranja).
39. Historia naturalis, 2.18, 5.
40. Osamdesetih godina, prilikom niskog vodostaja, ekipa, u sastavu V. Popović, P. Milošević i M. Jeremić, obišla je čamcem ovaj novi most, armirano betonske konstrukcije. Tom prilikom, neposredno uz stubove modernog mosta, plitko ispod površine vode, ostaci nekakvih prepreka mogli su se samo naslutiti, pošto je savska voda bila visoka i mutna. Stoga nije isključeno da je reč i o ostacima neuklonjenih delova građevinskih pomoćnih konstrukcija iz vremena podizanja modernog mosta za Mačvansku Mitrovicu. Ni kasnija hidroarheološka istraživanja na tom potezu nisu dala pozitivne rezultate, mada bi pozicija rimskog mosta na ovoj važnoj raskrsnici puteva bila sasvim logična.
41. Acta Sanctorum, Martii, T. III, 1668, p. 556–557, cap. 5.
42. Popović, 1980, VII i nap. 70.
43. Barišić (i drugi), 1955, p. 96–97.
44. Matković, 1890, p. 184.
45. Ottendorff, 1943, p. 64–65.
46. Nažalost, ispod poda u unutrašnjosti postojeće katoličke kapele, iz objektivnih razloga, nije bilo moguće preduzeti arheološka istraživanja.
47. Crkva je sa jednom kapelicom i nizom sporednih prostorija otkrivena 2003. godine na istočnom delu

kompleksa carske palate Sirmijuma, na lok. 85. Tokom iskopavanja, konstatovano je da su u vreme gradnje gotičke gradske crkve veoma dobro sačuvane prostorije građevina Sirmijuma na zapadnom krilu carske palate (IV vek), u velikoj meri uklopljene u strukturu novog hrišćanskog kulturnog kompleksa.

48. Marsigli, T. vol. II, 1726, p. 46.

49. Godine 1699. mir je konačno uspostavljen, ali je Mitrovica ipak ostala pod Turcima sve do novog, Požarevačkog mira 1718. godine.

50. Marsilijevi originalni crteži sa autopsije nalaze se u Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji i predstavljaju sva-kako veću dokumentarnu vrednost nego njihove kopije iz 1726. godine, naknadno doterane za publikaciju.

51. Obe građevine se nalaze na krajevima velikog jarka obeleženog kao fosa A-A.

52. Na austrijskoj karti iz 1780. godine, pored pomenute, *via lapidibus strata*, jasno se uočavaju stubovi sirmijanskog akvadukta. Oni su bili u izvanrednom stanju očuvanosti sve do početka XX veka, kada su odlukom gradskih vlasti uništeni dinamitom, kako bi se dopunile zalihe materijala za izgradnju savskog nasipa.

53. Marsigli, op. cit., p. 46.

54. Jung, 1886, p. 23–24.

55. U XVII veku, jedan venecijanski pertik (passus) merio je 5 stopa, što iznosi 1,73 m. Videti: Zaninović-Rumora, 2008, p. 105–108.

56. Jung, 1886, br. 1, p. 23.

57. Jedna od njih je sekundarno upotrebljen ulomak kolonete od kamena sa fragmentovanim latinskim natpisom, koji se nije mogao pročitati, Jung, 1886, p. 24.

58. Jung, 1886, p. 24.

59. Godine 1993, nešto istočnije od građevine a, u rovu za gradski toplovod, otkriven je deo bogate srednjovekovne nekropole. Rezultati ovih istraživanja još nisu objavljeni.

60. Uredništvo VHD dalo je u napomeni 1 komentar Jungovih deskripcija. Po njihovom mišljenju: *ovde bi se radilo o krstionici sa crkvicom iz IV–V stoljeća*. Videti: Jung, 1886, p. 24.

61. Na lok. 85, ispod guste srednjovekovne nekropole, zabeleženo je nekoliko grobova iz vremena V–VI veka, kao i drugih elemenata koji ukazuju na postojanje ranohrišćanskog kulturnog objekta.

62. Stara pivara, osnovana 1830. godine, predstavlja najstariji industrijski objekat u Mitrovici. Novi objekti su dodati osamdesetih godina XIX veka. O kvalitetu njenih proizvoda govori činjenica da je 1894. godine, na sajmu u Beču, mitrovačko pivo „Sirmium” dobilo zlatnu medalju. O pivari, videti: Prica, 1969, p. 126.

63. Odlukom gradskih vlasti i Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, godine 2008. srušeni su do temelja svi objekti kompleksa stare pivare iz XIX veka, na prostoru carske palate (lok. 1/a).

64. Jung, 1886, p. 23.

65. Kopiju izveštaja koju je napisao zidar Josip Mance dobio sam zahvaljujući kolegijalnom gestu dr Petra Miloševića, savetnika Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici, naučnog saradnika Arheološkog instituta u Beogradu i nekadašnjeg terenskog rukovodioca arheoloških istraživanja Sirmijuma.

66. Pomenućemo kao kuriozitet da je šezdesetih godina XX veka nekoliko neotvorenih boca piva *Sirmium* izvadeno iz Save, nedaleko od mitrovačke plaže.

67. U kraćem pregledu Jungove zaostavštine, koji sledi, dat je, po našem mišljenju, izbor najvažnijih delova njegove prepiske, odnosno najinteresantnijih nalaza koje je Jung zabeležio. Više o Jungovom opusu, videti: Milošević, 1971, p. 3–11.
68. Prepisi Jungovih pisama i reprodukcije njegovih skica potiču iz arhive Arheološkog muzeja u Zagrebu. Danas se nalaze u dokumentaciji Arheološkog instituta u Beogradu.
69. Milošević, 1971, p. 3–11, T. XI–XV.
70. Turci su odmah po osvajanju Mitrovice na ulazu u naselje, na prostoru lok. 9, podigli palisadno utvrđenje-palanku, po kojoj nosi ime čitav istočni kvart grada. Ona je na Otendorfovom planu iz 1663. godine naznačena malim slovom d (sl. 30).
71. Pismo br. 147, od 7. XII 1902. god. Beleške I. Junga, DAIB, 16.
72. Reč je o već pomenutoj građevini na lokalitetu Gradina, kopanoj blizu raskrsnice Ruma–Jarak. Videti: Brunšmid, 1895, p. 162, Hoffler, 1940, p. 521–523 i abb. 2.
73. O podzemnim vodama, detaljnije u poglavlju III.
74. Jung, pismo br. 82, od 19. VIII 1896. (DAIB, 5); Milošević, 1971, p. 8, Pl. VII.
75. Videti poglavlje VII ove knjige.
76. Pismo od 3–20. XII 1898. (bez broja) sa planom građevine 1 : 200 (DAIB, 9 i 10), publikovano u: Brunšmid, 1899/1900, p. 192–193; Milošević, 1971, p. 8, pl. VIII.
77. Parović-Pešikan, 1973/74, p. 45–56.
78. U pismu br. 271, od 9. III 1904. god., Jung daje plan otkrivenog objekta sa pokušajem rekonstrukcije portika.
79. Osnova i izgled portika dati su u razmeri 1 : 200. Širina portika iznosi približno 1,8 m, dok razmak između stubaca iznosi 2,5 m.
80. Tom prilikom, na lok. 36 nisu izvedena zaštitna arheološka iskopavanja. Ostalo je tek toliko vremena da se uz kraći opis lokaliteta naprave šematski planovi slučajno otkrivenih ostataka Sirmijuma. Foto-snimci takođe nedostaju.
81. Uvidom u katastarske knjige to je i potvrđeno, u šta se uverio i autor ove monografije. Rukovodilac arheoloških iskopavanja V. Popović takođe identificuje kompleks na lok. 36 kao *Jungovu građevinu* iz 1904. godine, Popović, 1962, p. 113–114.
82. Jungovo pismo br. 264, od 11. II 1904. Vlasnik, Tesla, prekopao je 2/3 svoje bašte do dubine od oko 1,5 m. Plan otkrivenog građevinskog kompleksa Jung daje u razmeri 1 : 200, dok širu situaciju sa parcelama (bez naznačenih nalaza) daje u razmeri 1 : 2880.
83. Jungovo pismo br. 306, od 23. XII 1904, DAIB, 37.
84. Pismo Junga od 5. II 1902. god. (bez broja). Priloženi plan je urađen u razmeri 1 : 720. Na raskrsnici ulica Sv. Roka (ulice P. Preradovića i Široka), na parcelama Vinkovića i Španovića, severno od Kamenite čuprije, otkrivena su dva zidana stupca (dim. 1,80 x 1,6 m), na dubini od 10–15 cm. Dimenzije velike jame, na čijem su obodu stupci otkriveni, iznose približno 120 x 100 m.
85. Jungovo pismo br. 265 (bez datuma), DAIB, 31. Jung daje analogije sa *Naumachia Augusti* u Rimu, kroz koju je proticala Aqua Alsictina.

-
86. Masivni stubac je kvadratnog oblika, dim. oko 1,5 x 1,5 m (sa pilastrom). Otkriven je na imanju vlasnika Grge Perkovića.
87. Kao pionir-istraživač Jung je delao u Mitrovici od 1883. do 1907. godine, kada je zauvek napustio rodni grad. Milošević, 1993, p. 105–114.
88. Pisma se nalaze u arhivi Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici. U pismu Ise Velikanovića iz Mitrovice, od 12. XI 1910. godine, pominju se rimski zidovi otkriveni prilikom kopanja bunara u dvorištu, kao i fragmenti raznobojnog mermera. Zanimljivo je da se parcela I. Velikanovića nalazi na prostoru carske palate (lok. 1/a). Sva je verovatnoća da se radi o zidovima carske palate ili hipodroma. Druga pisma pominju nalaze sepulkralnog karaktera u Cigan-mali i na Pravoslavnem groblju. DAIB 923, 1 i 41.
89. U pismu od 13. I 1915. god. poručnik Dragutin Trstenjak pominje kao pokretnе nalaze: kameni sarkofag zaliven olovom, kamenu žensku glavu i keramičku cev prečnika 30 cm. DAIB 923, 42. Ovi nalazi svakako ukazuju na nekropolu kakve bogate antičke poljoprivredne ekonomije.
90. Pored već poznatih podataka o nalazima na Glacovom salašu, autor pominje mnoštvo zidova, kanala i vodo-vodnih cevi u Šećercu (Šećer sokak), slučajno otkrivenih u dvorištima domaćinâ Bodričića, Konstantinovića i Vidakovića. DMS, 1.
91. Dobro očuvane svodne konstrukcije hipodroma otkrivene su u sondi JB/123, 1962. god, kao i na lok. 66 1984. god.
92. Kanic, Knj. I, 1985, p. 353.
93. Ibid.
94. Ibid., p. 354.
95. Detaljnije analize ovih planova biće prezentovane u poglavlju III (o prirodnim odlikama terena).
96. Ova činjenica potvrđena je arheološkim iskopavanjima na lokalitetima br. 61 i 65 kao i na lok. 77 i 76, koji su grupisani van bedema južno od sadašnje ulice Arsenija Čarnojevića.
97. Kolekcija od 12 fotografija Mitrovice sa širom okolinom delo je izviđača poručnika Šivalića i pilota poručnika Stefanovića. Snimci su napravljeni 23. oktobra 1936. godine sa visine od 2.000 metara.
98. Za ovaj snimak, napravljen 17. februara 1937. godine, sa 2.500 m visine, zahvalni smo izviđaču M. Đuriću i pilotu lovcu K. Lekiću.

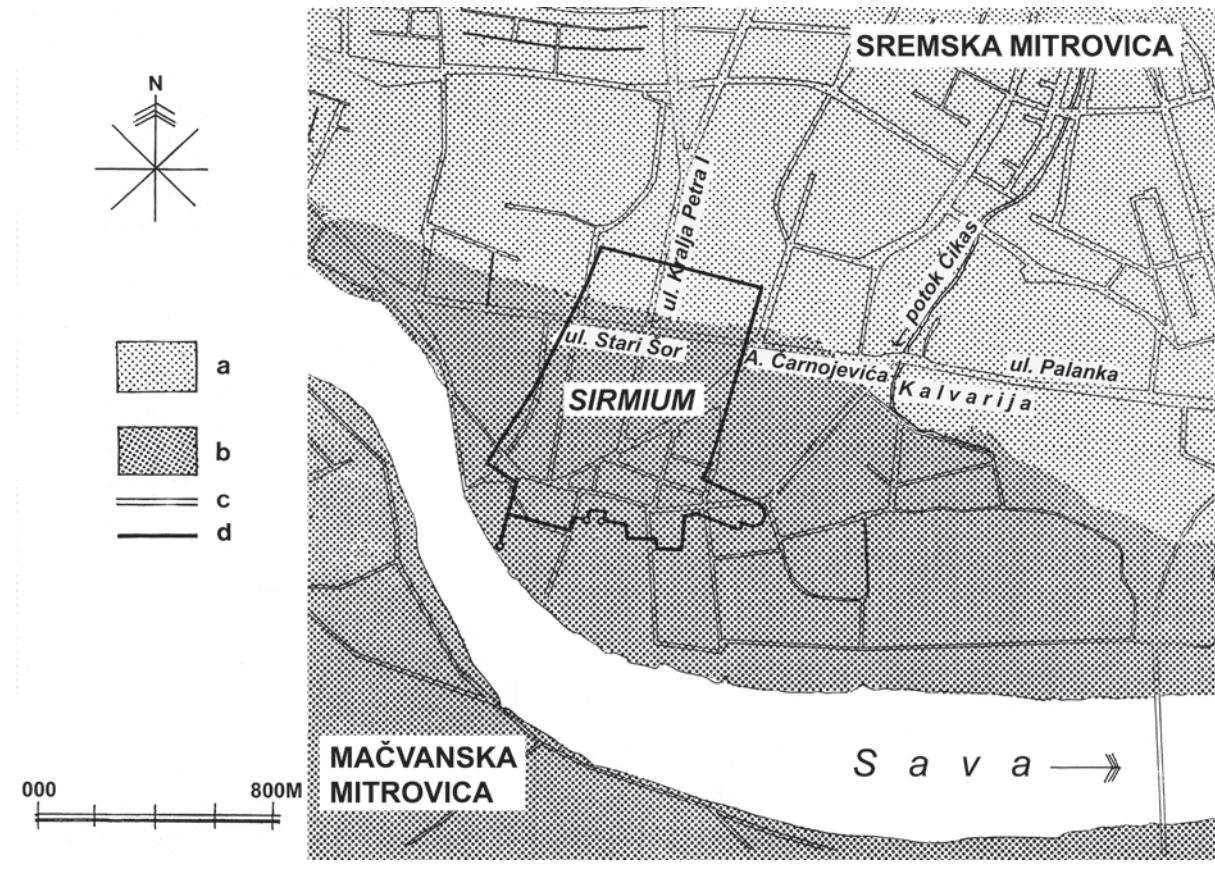
PRIRODNI USLOVI I ISTORIJSKI OKVIR
NASTANKA I RAZVOJA SIRMIJUMA

Morfološke i hidrografske karakteristike sirmijumskog tla

Sremska Mitrovica, na levoj obali Save, kao i Mačvanska Mitrovica, na desnoj (Mitrovčanima poznata i kao Mala Mitrovica), tretiraju se danas kao jedinstvena aglomeracija. Tako je bilo i u vreme života Sirmijuma.¹ Ovaj deo terena, kako stoji u stručnoj literaturi, pripada delu nizije južnog Srema i severnog nizijskog pojasa Mačve. Stoga je prirodno-geografski milje na prostoru i severno i južno od Save, u glavnim crtama, podudaran. Reč je o tlu izrazito ravničarskog karaktera, koji reflektuju kote od 77 do 83 metra nadmorske visine.² Nagib sremske ravnice od podnožja Fruške gore ka Savi, kao i mačvanske od podnožja Cera, veoma je mali, a na pojedinim deonicama ga i nema, što znatno umanjuje njegovu ocednost i pogodnosti tla za gajenje vitalnih poljoprivrednih kultura (sl. 52). Sem toga, ovakav karakter terena Srema i Mačve i danas predstavlja osnovni problem komunalne hidrotehnike i Sremske i Mačvanske Mitrovice. Na ovom području, geomorfološku strukturu čine složene poligenetske jezerske, jezersko-rečne, jezersko-lesoidne, rečne i lesoidno-barske formacije.³ Geološka građa priobalnog pojasa Save rezultat je fluvijalnih aktivnosti Save i njene desne pritoke Drine (sl. 49). Sudeći po uzorcima iz geotehničkih bušotina, stratigrafska slika i na levoj i na desnoj obali Save je podudarna, s tim što se slojevi nanosa razlikuju po debljini, kao i po manjem ili većem procentu peska, šljunka i mulja.⁴ I u dalekoj prošlosti ovaj prostor je činio jedinstvenu geološko-stratigrafsku celinu, a nekadašnje savsko korito bilo je locirano mnogo južnije od sadašnjeg (sl. 53).

Sl. 49. Prikaz geološke formacije terena Sirmijuma:
a) lesna tvorevina; b) fluvijalno-barska tvorevina; c) moderne ulice; d) bedemi Sirmijuma (IV vek)

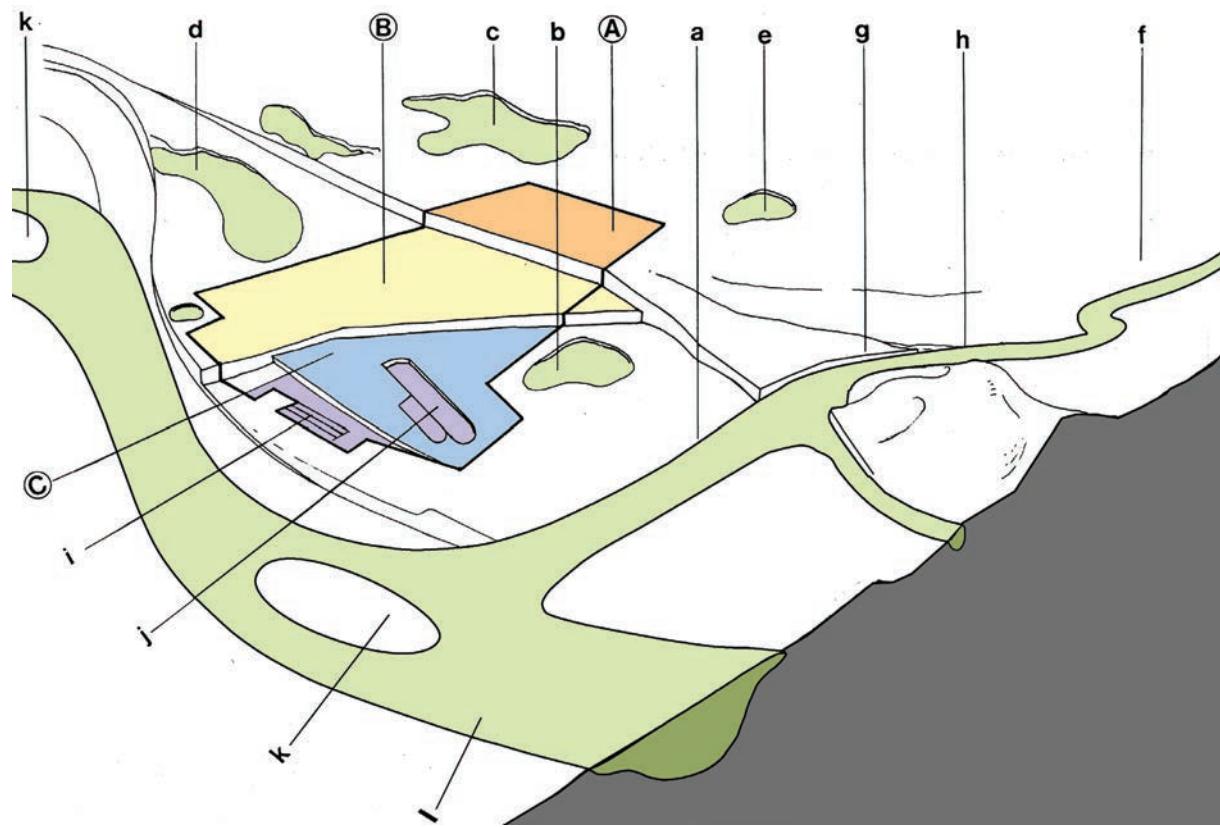
Fig. 49. Geological formations of the Sirmium terrain:
a) loess formation; b) fluvial-marshy formation; c) modern streets; d) Sirmium ramparts (4th century)

Zahvaljujući rezultatima geomehaničkih ispitivanja na širem prostoru Sremske Mitrovice, na lokacijama predviđenim za gradnju modernih objekata, geološko-stratigrafska slika terena poznata nam je na velikom broju tačaka u gradu.⁵ Time nam je istovremeno omogućen i uvid u rasprostranjenost podzemnih voda i na vertikalnom i na horizontalnom planu. Veoma je važno poznavati efekat njihovih čudi, jer one i danas imaju dominantan uticaj i na izvođenje građevinskih radova i na dalji opstanak novopodignutih objekata. Drugim rečima, procenat sadržaja vode u sloju gline određuje stepen pogodnosti lokacije za gradnju, a samim tim i izbor načina fundiranja budućeg objekta.⁶ Dragoceni tehnički podaci o poreklu podzemnih voda, njihovoj hidrauličnoj vezi sa rekom Savom i rasporedom slojeva lesne gline, udruženi sa rezultatima arheoloških istraživanja pokazuju da se na prostoru antičkog grada jasno izdvajaju dve zone, gde su manje ili više izražene lesne i fluvijalne karakteristike terena (sl. 49). Lesne tvorevine, eolskog porekla, dominiraju na prostranom platou severne polovine gradskog areala, dok na južnoj polovini, u savskom priobalju, dominiraju barske, što je posledica permanentnog izlivanja reke Save, Drine i rečice (ili bare) Zasavice. Približnu granicu između ove dve geomorfološke celine čine ulice: Palanka, A. Čarnojevića i Stari šor. S obzirom da je van domaćaja podzemnih voda, uzdignuti lesni plato, sa prosečnom kotom od 84,20 m n. v, bio je čitava četiri stoljeća okosnica formiranja višeslojnih nekropola Sirmijuma. Prilikom arheoloških istraživanja beneficijarne stанице Sirmijuma na lok. 70, i na zapadnom i na istočnom delu ovog platoa (kod doskorašnje mitrovačke ciglane) zabeležen je veći broj latenskih grobova bunara s početka I veka n. e. što govori o relativno niskoj niveleti podzemnih voda na tim lokacijama.

Sl. 50. Sirmium – Sremska Mitrovica; perspektivni prikaz zona grada (intra muros) sa različitim nivoletama terena (A, B i C), kao i morfološkim karakteristikama tla njegovog neposrednog okruženja: a) Jalija, b) Salakvača, c) Majurska bara, d) Balatin, e) Ciganska bara, f) Čikas, g) „Sremsko brdo“, h) Kalvarija, i) horrea, j) hipodrom, k) savska ada (po I. Jungu), l) reka Sava

Fig. 50. Sirmium – Sremska Mitrovica; perspective illustration of the city zones (intra muros) with different terrain levels (A, B and C), as well as the morphological characteristics of the soil in the immediate surrounding: a) Jalija, b) Salakvača, c) Majurska bara, d) Balatin, e) Ciganska bara, f) Čikas, g) "Sremsko brdo", h) Kalvarija i) Horrea, j) Hippodrome, k) River island (after I.Jung), l) Sava River

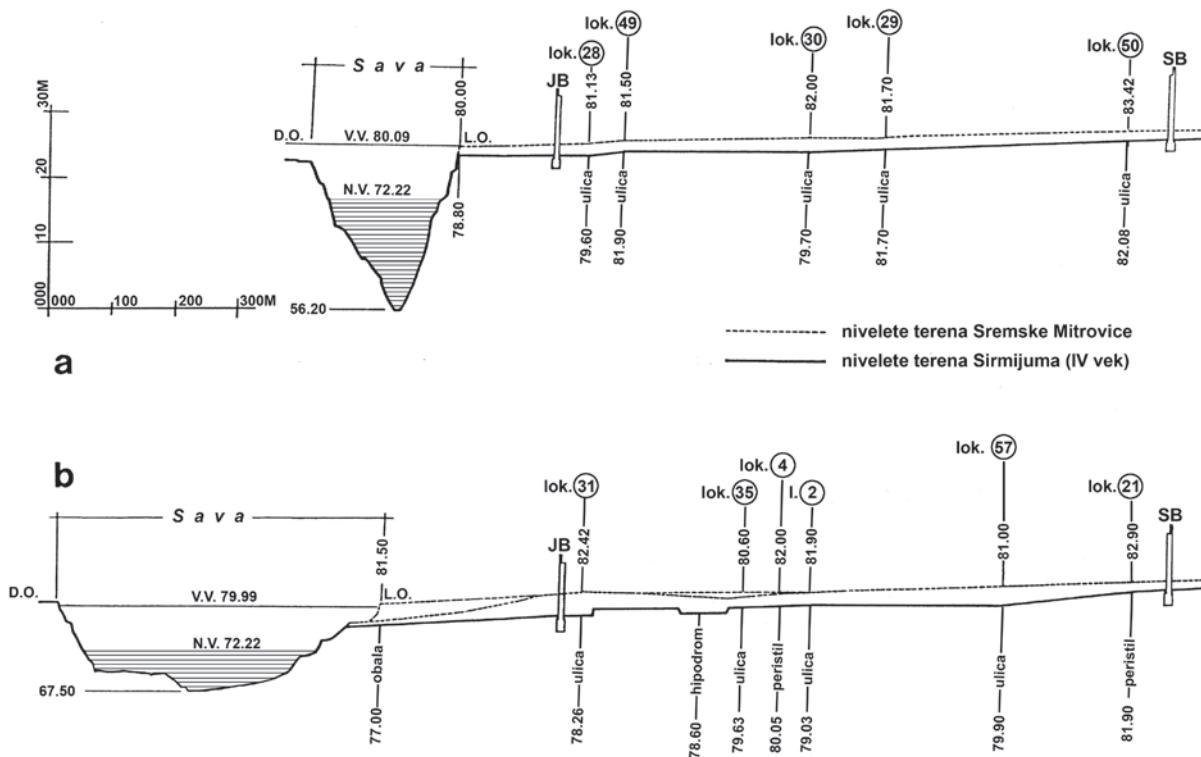

Severni plato ipak ne treba shvatiti kao idealnu ravan, kao što ni pomenuta podela prema geološkim karakteristikama čitavog gradskog areala nije striktna. Drugim rečima, i na severnoj lesnoj zaravni beležimo široke depresije i barovite komplekse, karakteristične za južnu polovinu gradskog areala. Pomenimo kao primere veliku Majursku baru na severozapadu Mitrovice, severno od ulice Novi šor, zatim Cigansku baru na istoku naselja (sl. 50) ili depresiju, za sada neutvrđenih dimenzija, na prostoru severno od raskrsnice ulica A. Čarnojevića i Kralja Petra I (na lok. 79), gde je konstatovana ukrsna tačka dveju glavnih gradskih saobraćajnica Sirmijuma, *cardo maximus* i *decumanus maximus* (sl. 21). Najvišu kotu terena u gradu beležimo na brdašcu Kalvarija (86,50 m), istočno od Kamenite čuprije, na levoj obali potoka Čikas (sl. 50). Ova lesna formacija, koja se neprimetno uzdiže počev od istočnog kraja ulice Palanka, to jest od ulaza u grad iz pravca Beograda, presečena je koritom Čikasa. Strmiji deo padine, okrenut ka levoj obali potoka, u osnovi je potkovičastog oblika, što je i pokrenulo pretpostavke o postojanju sirmijumskog teatra na toj lokaciji.

Kada je reč o konfiguraciji terena antičkog grada Sirmijuma na prostoru i unutar bedema i van njega, možemo u grubim crtama izdvojiti tri zone. Zona A (sl. 50) odgovara prostoru već pomenute lesne terase, severno od ulica Stari šor, A. Čarnojevića i Palanka. Ovde prosečna kota iznosi 82,30 m n. v.⁷ Zonu B (lok. 1, 4, 28, 29, 35, 49, 59) predstavlja površina centralnog dela grada, južno od pomenutih ulica, koja se spušta ka Savi u blagom padu od 80,72 m (lok. 71) do 78,90 m (lok. Kej)(sl. 50). Ona je u priobalnom delu omeđena južnom linijom trga Žitna pijaca (lok. 28) i ulicama Vuka Karadžića i Pivarskom (sl. 21 i 50). Posebnu pažnju privlači treća zona C. Na njenom zapadnom delu, na mestu sadašnjeg dispanzera, otkriveno je nekoliko kasnoantičkih grobova, a nešto južnije na samoj savskoj obali (lok. Kej) zabeleženi su ostaci kuća drveno-skeletnih konstrukcija I veka. Dalje, idući ka istoku, teren zone C postepeno se spušta u vidu izduženog pojasa prateći lučnu liniju savske obale približno do zapadne granice močvare Jaliye (sl. 50). Srednja vrednost visinskih kota ovde iznosi 78,90 m n. v. Nešto južnije, od ulica Vuka Karadžića i Pivarske, gde je lociran kompleks imperijalne palate (lok. 1/a, 31 i 85)(sl. 21), prosečna vrednost niveleta terena iznosi 78,50 m n. v.⁸

Prikaz morfoloških karakteristika tla Sremske Mitrovice biće interesantniji ako ga posmatramo u superpoziciji sa niveletama terena Sirmijuma (sl. 51). U tom međuprostoru, počev od niveleta antičkog grada, nalaze se i mlađi urbani horizonti iz vremena seobe naroda, srednjovekovnog perioda (X–XVI veka), perioda pod Turcima (od 1526. do 1718. godine), kao i vremena austrijske dominacije. Kada je reč o Sirmijumu, najveći broj elemenata urbane strukture, pouzdano određenih u prostoru i vremenu, daje nam urbani horizont IV veka. Reč je o brojnim lokalitetima gde su pouzdano konstatovane visinske vrednosti niveleta popločanja antičkih ulica, pragova i podova prostorija prizemlja antičkih građevina. Linije preseka terena sever–jug, modernog i antičkog grada, idući od trase severnog bedema Sirmijuma ka Savi, pokazuju veliki stepen podudarnosti reljefa površina oba grada. Ove dve linije, koje vremenski deli više od 1.700 godina, teku gotovo paralelno. Zapravo, njihove međusobne visinske razlike variraju, zavisno od određene zone grada. Tako je razmak između linija preseka tla antičkog i modernog grada manji na prostoru zone A (severna lesna terasa) nego u zoni C (južni priobalni pojas). Na istočnom sektoru zone A (lok. 9, 21, 50–54 i 70) visinska razlika niveleta savremenog i antičkog grada oscilira od 0,80 do 1,10 m, dok u zoni C, bliže Savi, ona varira između 1,50 i 2,00 m (lok. 1, 1/a i 31). U istom sektoru, na pravcu sever–jug (lok. 1/a, lok. 31, 85 i hipodrom)(sl. 51), razlika niveleta terena sadašnje Mitrovice i Sirmijuma kreće se od 2,80 do 4,00 m. To je sasvim razumljivo, s obzirom na to da zona C ima sve karakteristike barskog močvarnog i plavnog terena, pa je ovde i zabeležen najveći stepen veštačkog podizanja tla nasipanjem.

Prezentovani podaci bilo sa arheoloških iskopavanja, bilo iz geotehničkih sondi pokazali su da na čitavoj južnoj polovini antičkog grada nema antičke građevine koja nije podignuta na manje ili više nasutom terenu. Međutim, nasipanje depresija u gradu nije bilo svuda dosledno sprovedeno. U tom kontekstu pomenućemo monumentalni sirmijumski hipodrom (*circus*), podignut u prvoj polovini IV veka. Njegovi masivni zidovi gledališta i trkališna staza sa spinom trasirani su u dugačkoj prirodnoj uvali, nalik koritu (sl. 50 i 21). Imajući u vidu grandiozne razmere i namenu ove građevine, antički graditelji su smatrali da će biti najracionalnije da se ona izvede sa minimalnim nasipanjem terena. U tom slučaju, sa aspekta statike ovaj monumentalni

Sl. 51. Šematski prikaz površina savremenog i antičkog grada u superpoziciji. Položaj preseka korita reke Save na karakterističnim mestima: a) Stari pontonski most, b) Mala crkva, c) Parobrodска ulica, d) Restoran „Plaža“. Položaj poduznih preseka 1-1 i 2-2, kroz teren savremenog i antičkog grada i korita reke Save

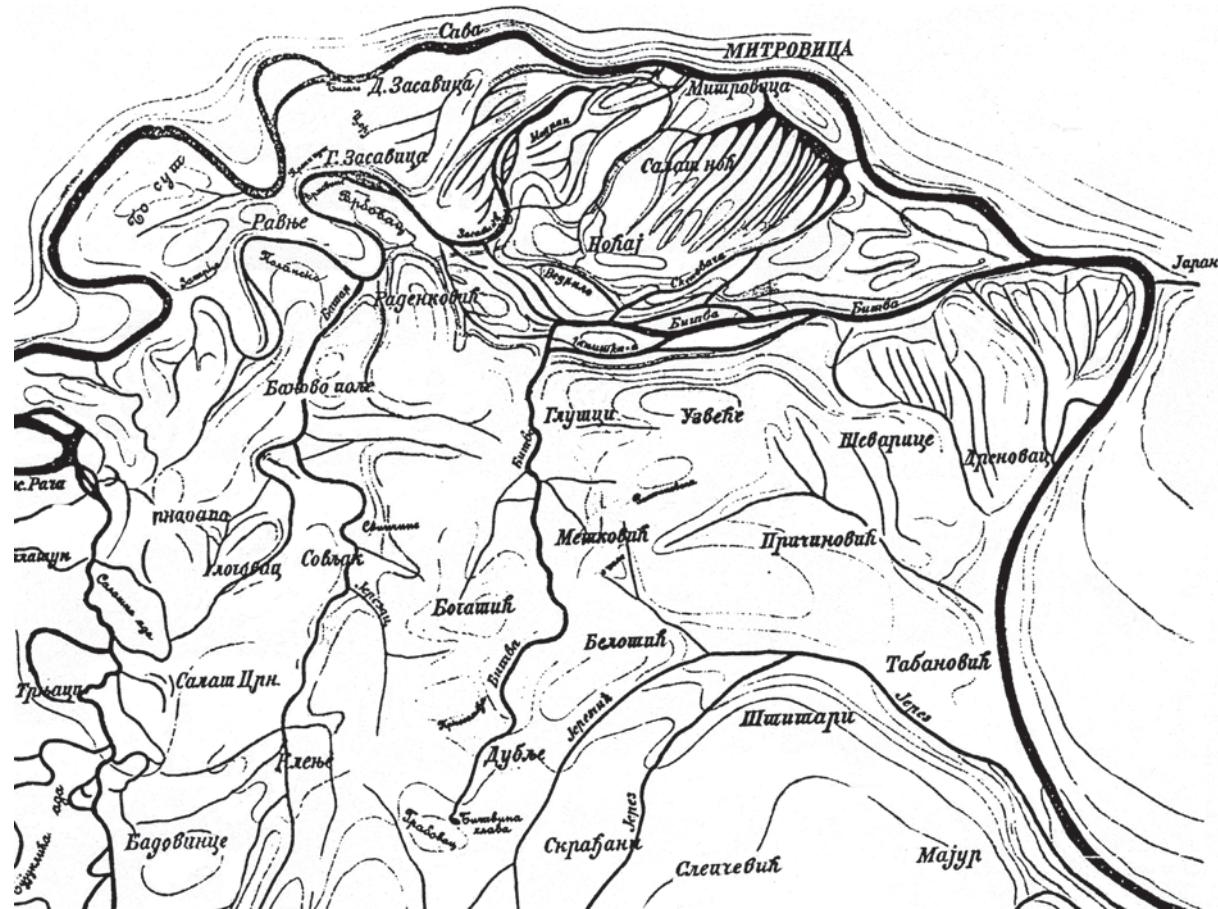
Fig. 51. Scheme of the zones of modern and antique town in superposition. Position of the cross-sections of the Sava riverbed at distinct locations: a) Old pontoon bridge, b) Mala crkva, c) Parobrodска street, d) Restaurant "Plaža". Position of the longitudinal sections 1-1 and 2-2, through the terrain of modern and antique city and the Sava riverbed

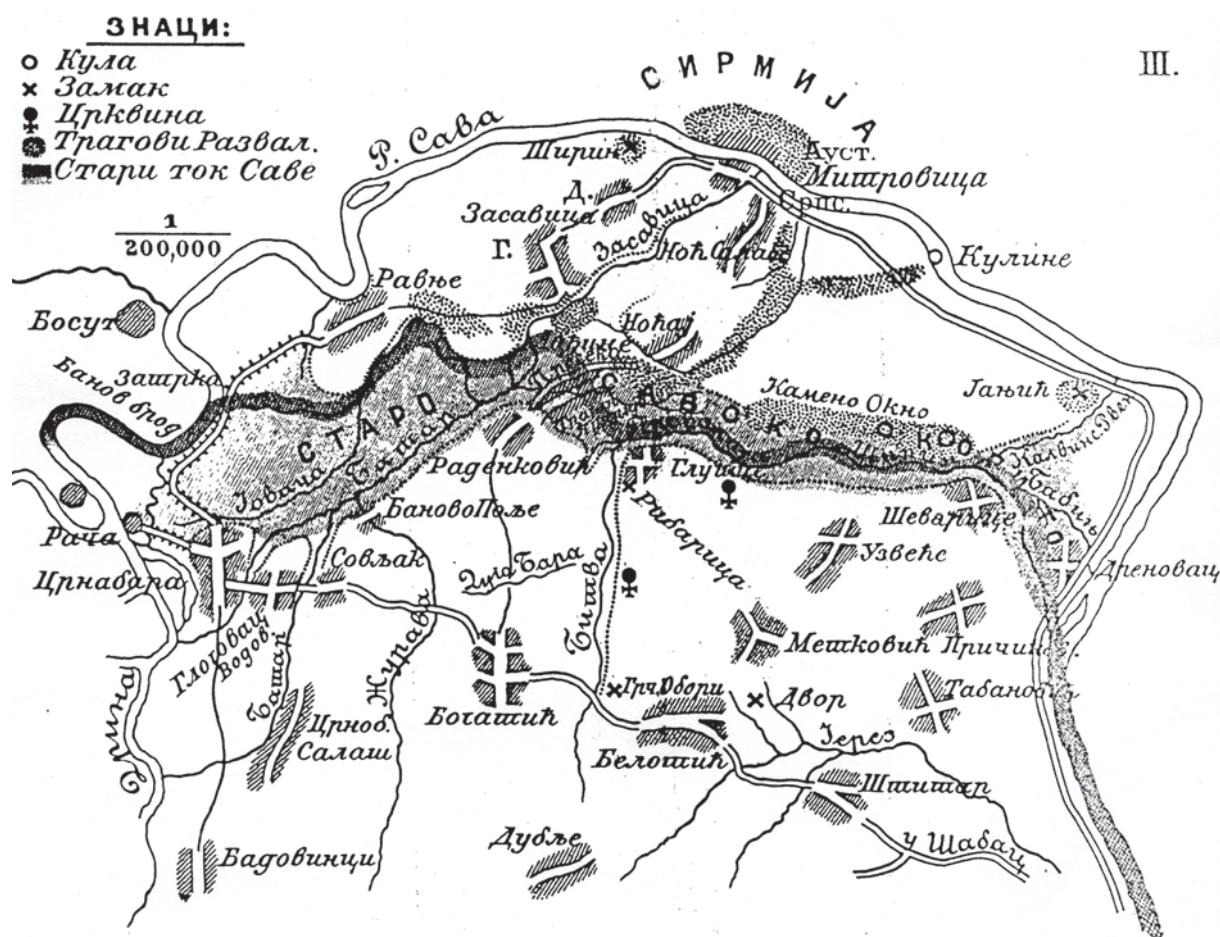
objekat spektakla, dugačak više od 500 i širok oko 100 metara, trebalo bi da je neuporedivo stabilniji ako se na obeleženoj trasi temeljnih zidova hrastovi šipovi pobiju u teren kakav je zatečen, nego u heterogeni višeslojni nasip. Ako je u slučaju hipodroma i bilo nasipanja, ono je imalo razmere najnužnijih intervencija na terenu – tamo gde je bilo takozvanog planiranja terena za postavljanje slojeva trkališne staze. Na središnjem delu staze, prema podacima sa iskopavanja, prosečna kota je bila 78,30 m, koliko i na kaldrmi pomenutog dvorišta carske žitnice (građevina A na lok. 31)(sl. 21 i 96). Ova dugačka građevina, koju čine dva trakta skladišnih prostorija, postavljena je duž novog južnog bedema IV veka na moćnom sloju nasipa, što nam ubedljivo govori o karakteru prvobitnog podvodnog ili plavnog terena.⁹

Da je nasipanje terena bilo uslovljeno posebnom namenom pojedinih prostora i građevina, govori sledeći primer. Uz istočnu gradsku kapiju severno od hipodroma, gde je lociran veliki građevinski kompleks, tzv. *villa urbana* (lok. 4, sl. 18 i 21), nasuta je postojeća depresija koja je činila najverovatnije nekadašnji jugozapadni kraj bare Salakvače, koja je, inače, od vremena osnivanja grada, bila sistematski nasipana. Već u II veku, na prvim slojevima nasipa formirana je manja nekropolja, a kasnije, u vreme III i IV veka, na novododatim slojevima nasipa podignut je, etapno, čitav niz novih građevina raznorodnih funkcija. Sličan primer zabeležen je i u zoni A na prostoru zapadnog predgrada Sirmijuma, nedaleko od beneficijarne stanice (lok. 70)(sl. 21). Reč je o prostoru (na lok. 80) koji je u vreme života Sirmijuma činio južni deo nekadašnje Majurske bare i u ranom periodu života Sirmijuma imao funkciju gradske deponije. Tako je upornim nasipanjem bare formiran prostrani plato, koji se potom, u IV veku, koristio za ukopavanja pokojnika, gradnju hrišćanskih kulturnih građevina, kao i skromnih objekata drveno-skeletne konstrukcije, verovatno komercijalnog karaktera.¹⁰

Prema arheološkim podacima, Sirmijum je povremeno bio ozbiljno ugrožen poplavama i Save i potoka Čikasa. Dodajmo tome i nevolje od rada podzemnih voda. No, njihov efekat će doći do punog izražaja nešto kasnije, u vreme gradnje monumentalnih građevina (III-IV vek), čiji su masivni temeljni zidovi bili u stalnom dodiru sa podzemnom vodom, iako je dobar deo površine grada nasipanjem bio podignut za oko 2 m.¹¹ Arheološki podaci pokazuju da je obala Save u prva tri veka života Sirmijuma bila daleko bliža južnom gradskom bedemu nego u kasnjem periodu (IV vek)(sl. 21). Kolaps južnog bedema Sirmijuma II veka¹², kao i oštećenja prvobitnog skladišta na lok. 31 (građevina B) ubedljivo govore o odlučujućem uticaju prirodnih faktora na formiranje urbane topografije antičkog grada. Obimni drenažni radovi podvodnog i plavnog terena antičkog grada nisu davali zadovoljavajuće rezultate. Stoga je bilo neophodno i veštački podizati prvobitni nivo terena Sirmijuma, već od I veka n. e. Nasipanje prirodnih depresija plavnog i močvarnog terena obavljano je ne samo radi ublažavanja nevolja od tekućih i stajaćih voda već i u cilju osvajanja novog građevinskog prostora za buduće širenje gradskog areala. Takva solucija je svakako još od vremena osnivanja Sirmijuma bila na umu ambicioznim i pragmatičnim rimskim carevima, čiji su boravci u Sirmijumu, počev od vremena tetrarhije, bili sve češći i sve duži. Veštačko podizanje terena bilo je česta praksa u brojnim gradovima širom Rimske imperije, gde god je trebalo eliminisati štetno dejstvo voda i obezbediti korisnu građevinsku površinu.¹³ Ovaj ambiciozni program u Sirmijumu nije realizovan do kraja, jer su sudbonosni događaji koji su usledili već krajem IV veka vodili ne ka proširenju postojeće gradske teritorije (*intra muros*) ka istoku, već ka njenoj radikalnoj redukciji.

Sl. 52. Plan rasporeda pritoka Save u Mačvi (A. Aleksić, 1891)
 Fig. 52. Plan of disposition of the Sava tributaries in Mačva (A. Aleksić, 1891)

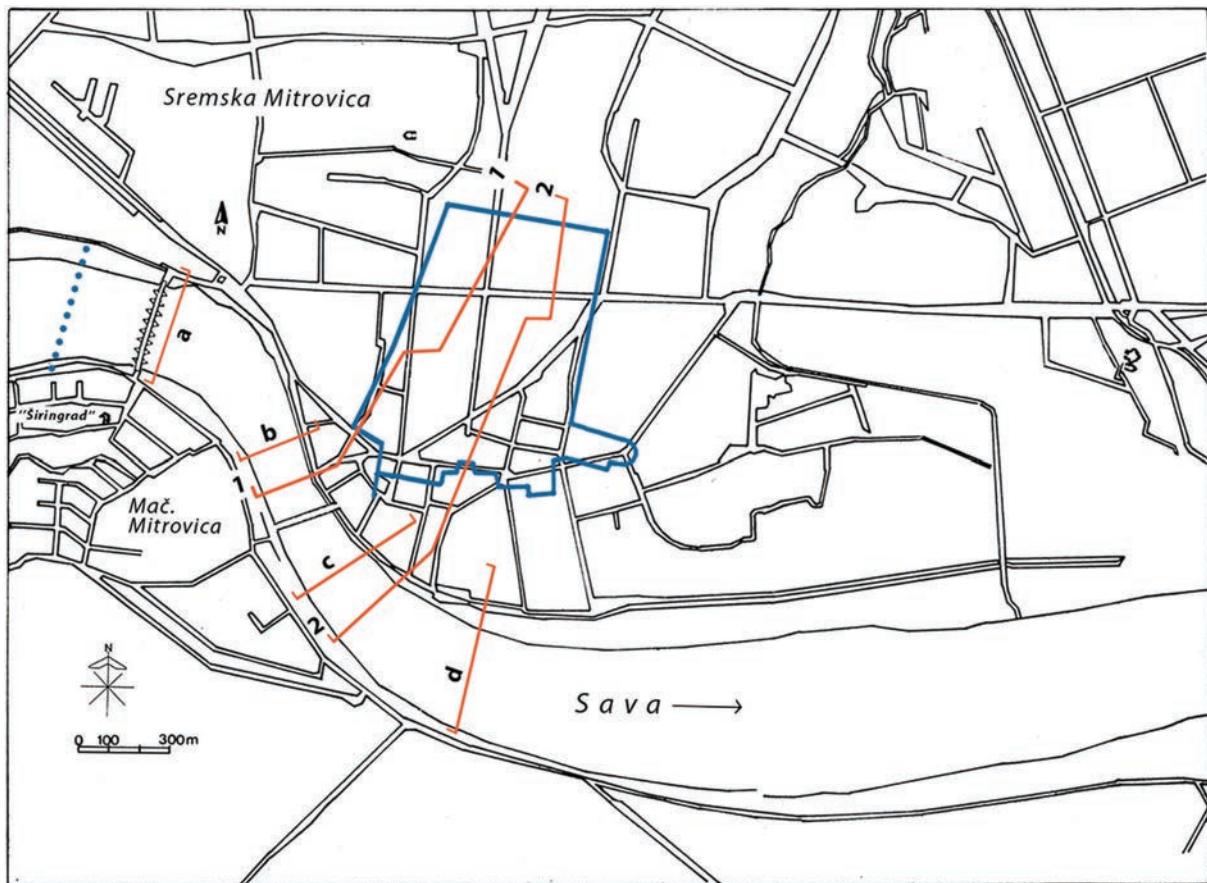

Sl. 53. Plan rasporeda pritoka Save u Mačvi sa naznačenim starim koritom Save (A. Aleksić, 1882)

Fig. 53. Plan of disposition of the Sava tributaries in Mačva with denoted former Sava riverbed [A. Aleksić, 1882]

Reka Sava

Podaci o hidrografskim karakteristikama Save, Drine i Zasavice, gde ubrajamo i one iz arhivske građe i sa planova Mitrovice iz XVIII i XIX veka, daju nam dragocenu osnovu za dalja razmatranja, a možda i za konačna razrešenja barem nekih od brojnih nedoumica i prepostavki, poput onih o pomeranju korita Save i vodoplavnoj Mačvi (sl. 52 i 53), pa do lokacija savskih ada, *Cassia* i *Carbonaria*, što podrazumeva i rečne rukavce (sl. 50). Ništa manje nije važno ni pitanje pozicija sirmijumskih mostova. No, vratimo se Savi. U dalekoj prošlosti, njen korito se postepeno pomeralo od juga ka severu (sl. 53), što je bilo uzrokovano radom Drine, koja je čestim nanosima uporno potiskivala Savu ka njenoj sadašnjoj poziciji. Prema skorašnjim podacima, dobijenim tokom dugogodišnjih praćenja hidrografskih promena na prostoru Mačve, zapažena je tendencija vraćanja Save ka jugu, u svoje staro korito, koje danas jednim delom čine bare i mrtvaje, a na deonici bliže Savi njime protiče rečica Zasavica.¹⁴ Alarmantne vesti, koje su se nedavno mogle pročitati i u dnevnoj štampi, ukazuju da se idući od Mitrovice nizvodno, ka Hrtkovcima, matica Save u vreme visokog vodostaja sve više pomera ka jugu, što ozbiljno ugrožava arheološki lokalitet Gomolavu (kod Hrtkovaca), kao i priobalna seoska domaćinstva na desnoj obali reke.

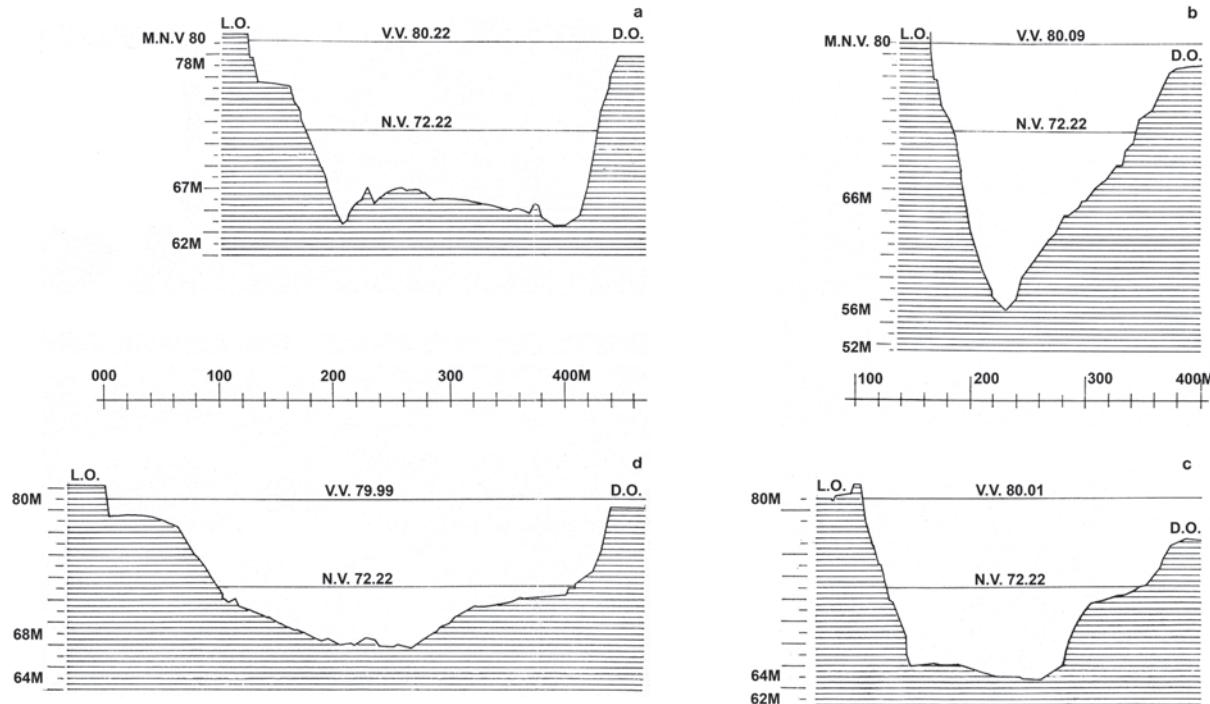

Sl. 54. Sremska Mitrovica - plan sa naznačenim pozicijama preseka korita reke Save na karakterističnim mestima (a- Stari pontonski most, b- Mala crkva, c- Parobrodska ulica, d- Restoran „Plaža“) i poduznim presecima pravca sever-jug (preseci 1-1 i 2-2)

Fig. 54. Sremska Mitrovica – sections of the Sava riverbed at distinct locations (a- Old pontoon bridge, b- Mala crkva, c- Parobrodska street, d- Restaurant "Plaža"), and two longitudinal sections of direction Nord-South (sections 1-1 and 2-2)

Ništa manje nisu zanimljiva ni pitanja oscilacija niveleta dna korita Save i prosečnih vrednosti njenog vodostaja u odnosu na nivelete pristanišnih dokova, ulica i trgova iz vremena života Sirmijuma. Pogledajmo najpre (idući nizvodno) kakve nam podatke pružaju poprečni preseci savskog korita na četiri karakteristične lokacije njenog toka: a)Pontonski most, b)Mala crkva, c)Parobrodska ulica i d)Restoran „Plaža“ (sl. 54). Na poprečnim presecima korita Save naznačeni su rezultati uobičajenih godišnjih kontrolnih merenja dubine korita reke u periodu od 1968. do 1998. godine (sl. 55), od kojih izdvajamo dva karakteristična primera (sl. 56/a i 56/d).¹⁵ Merenja su pokazala da je niveleta dna Save oscilirala iz godine u godinu za približno 0,50 m. Drugim rečima, reka je u određenom ritmu i formirala i spirala nanos, ostavljajući dno na niveleti koju bismo uslovno mogli nazvati konstantnom.¹⁶ Period od 30 godina je svakako kratak i nedovoljan za definitivne zaključke, koji bi osnažili naše pretpostavke o (približnoj) podudarnosti niveleta dna sadašnjeg korita Save i onog iz vremena života antičkog grada. No, rezultati hidroarheoloških istraživanja u Savi 1994. godine upravo idu u prilog ovakvim pretpostavkama. Sa dna reke, na lokalitetu Pontonski most (sl. 56/a), iz relativno plitkog sloja rečnog mulja izvadeni su, kao arheološki materijal, obrađeni kameni objekti velike težine (baze stubova, komadi antičkih stubova i žrtvenika velikih dimenzija), koje rečna struja nije mogla lako pomerati po dnu rečnog korita. Sva je verovatnoća da su oni nađeni u neposrednoj blizini mesta gde su prvobitno pali ili bili баčени?¹⁷

Pomenuta četiri karakteristična poprečna preseka korita Save na lokacijama od a do c neobično su važna za lociranje sirmijumskih mostova. To pitanje čemo nešto kasnije detaljnije razmotriti u delu teksta o mreži puteva Sirmijuma, jer mostovi nisu ništa drugo do sastavnog deo saobraćajnica. Teško da čemo ikada saznati koje su bile kritične nivelete Save u vreme života Sirmijuma, ali možemo pretpostaviti da su bile niže u odnosu na sadašnje. U tom smislu, sasvim je prihvatljivo mišljenje V. Popovića da je, u slučaju postojanja ade na terenu Mačvanske Mitrovice, desni (južni) rukavac Save umanjivao ukupnu količinu vode, što je činilo da i niveleta reke bude niža.¹⁸ To svakako ne znači da se reka nije povremeno izlivala iz svog korita i da ne treba sumnjati da su poplave bile jedna od najvećih nevolja koja je mogla zadesiti Sirmijum. Arheološka potvrda o plavljenju priobalnog dela terena u vreme života Sirmijuma dobijena je tokom jugoslovensko-francuskih iskopavanja

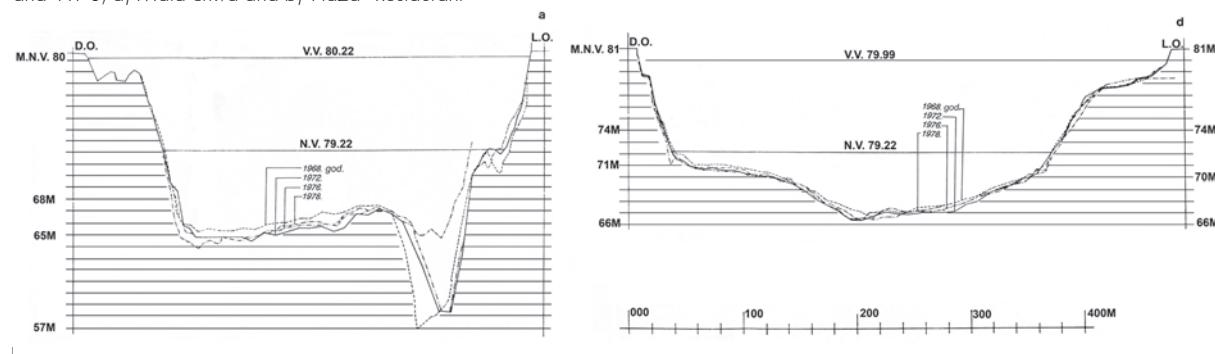

Sl. 55. Sremska Mitrovica - preseci korita reke Save na karakterističnim mestima: a) Stari pontonski most, b) Mala crkva, c) Parobrodska ulica, d) Restoran „Plaža“

Fig. 55. Sremska Mitrovica - sections of the Sava riverbed at distinct locations: a) Old pontoon bridge, b) Mala crkva, c) Parobrodska street, d) "Plaža" Restaurant

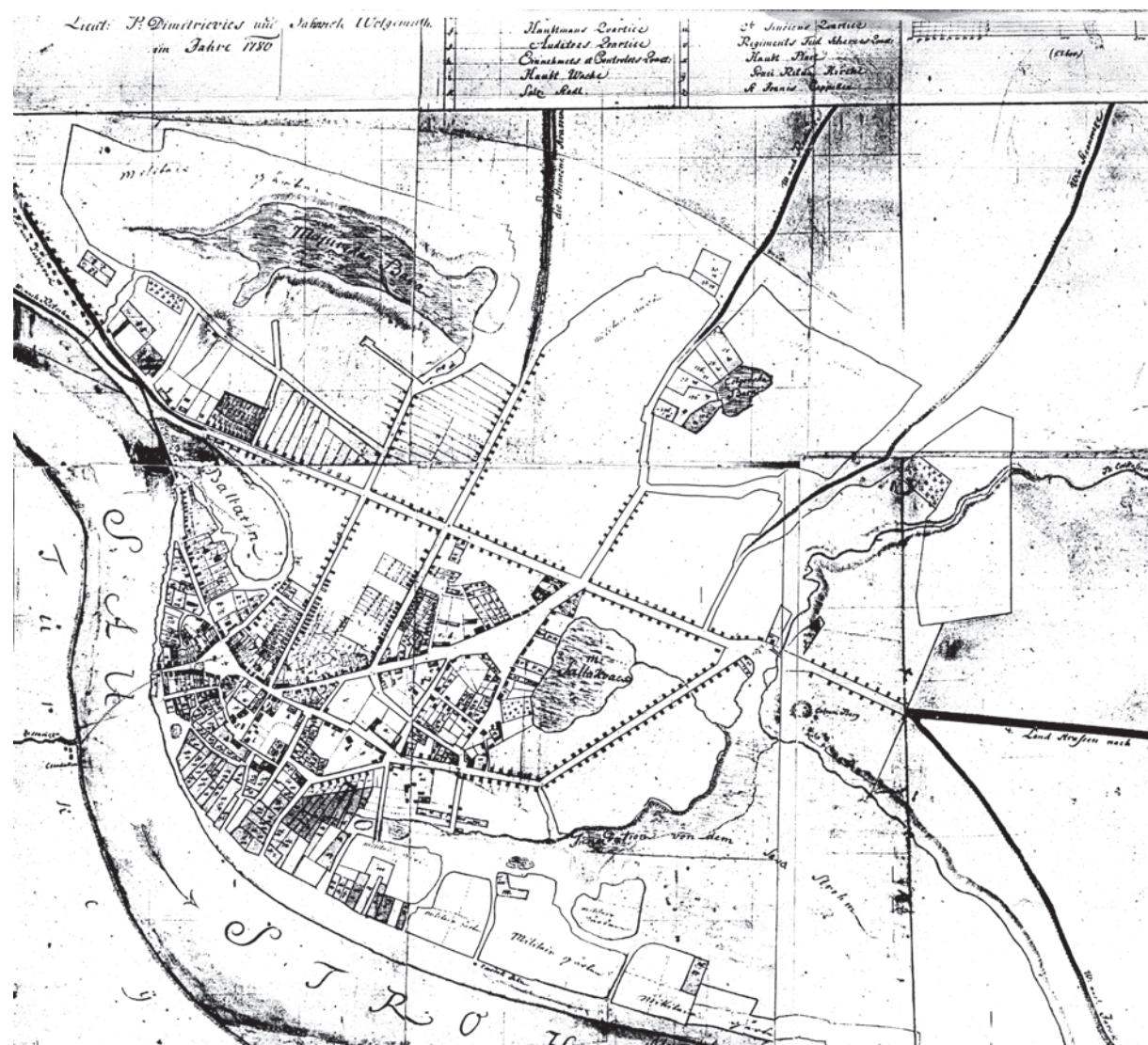
Sl. 56. Sremska Mitrovica. Prikaz promena preseka korita Save (izazvanih erozijom ili nanosom) u periodu od 1968. do 1978. god.; a) Mala crkva i b) restoran „Plaža“

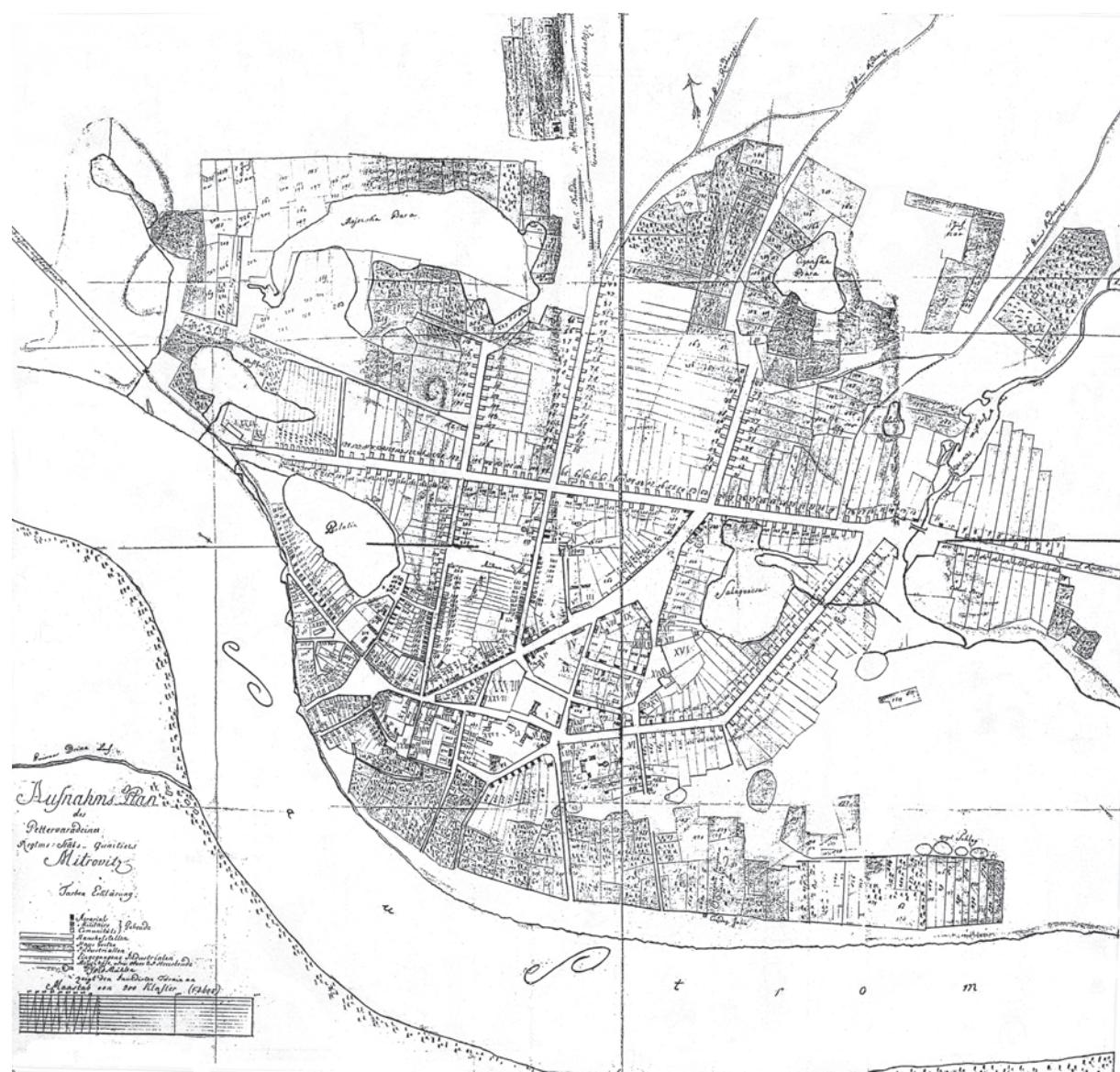
Fig. 56. Sremska Mitrovica. Illustration of changes of the Sava riverbed sections (caused by erosion or deposits) in the period between 1968 and 1978; a) Mala crkva and b) "Plaža" Restaurant

na lok. 31 tokom 1973. godine. Tom prilikom, na prostoru dvorišta (između traktova) i u prostorijama severnog trakta gradevine A (na niveleti poda) zabeležen je sloj žutozelenkaste gline fluvijalnog porekla.¹⁹ Na austrijskom planu Mitrovice iz 1780. godine, na lokaciji Jalije jasno se može uočiti tekst koji glasi: *Inondation von dem Sau Strohm* (sl. 57). Na to ukazuje i velika prazna površina na (lokaciji Jalije) i na drugim austrijskim planovima iz XVIII i XIX veka (sl. 58). Opis poplava u Sirmijumu svakako se ne bi razlikovao od onog koji nam daje A. Marcelin kao očevidac poplave u Rimu 374. godine: *Tibar se potocima ulivao u središte grada kroz oštećene bedeme... i samo posebno visoke zgrade, bile su lišene ove opasnosti... Sakupljanje namirnica izvedeno je čamcima, kako mnogi ljudi ne bi nastrandali od gladi. Sam prefekt, držeći se svojih nadležnosti, osim opravdanih prigovora nije dozvolio nikakve sukobe i opravio je mnoge stare zgrade.*²⁰

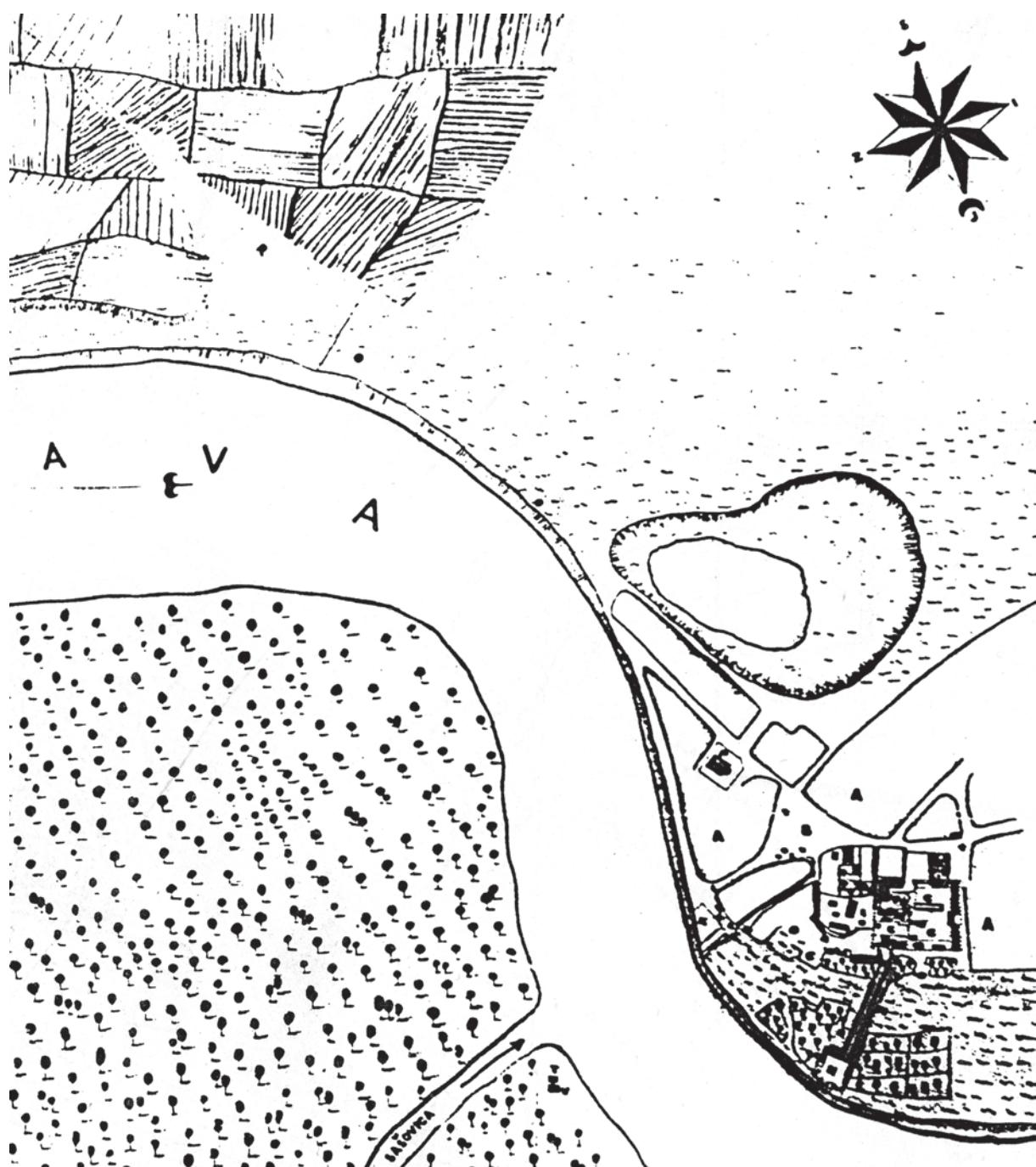
Sl. 57. Plan Mitrovice iz 1780. godine
Fig. 57. Plan of Mitrovica from 1780

Sl. 58. Plan Mitrovice s kraja XVIII veka. Na obali Save, u zapadnom delu grada, jasno se uočavaju ostaci tri austrijska ledobrana (a)

Fig. 58. Plan of Mitrovica from the end of 18th century. The remains of three Austrian ice guards (a) are clearly detectable in the western section of the city on the Sava bank

Sl. 59. Deo plana Mitrovice J. M. Kloca iz 1756. godine
Fig. 59. Segment of the Mitrovica plan by J. M. Klotz from 1756

Zasavica

Zasavica je rečica koja većim delom teče rukavcem starog savskog korita. Kanalom Bogaz povezana je sa Savom i tako najvećim delom toka opasuje Mačvansku Mitrovicu. Njeni glavni snabdevači su manje pritoke i kanali. Preko izdana Zasavica prima svežu vodu iz Drine, Save i od cerskog sliva.²¹ Nekada je njen zapadni deo bio prekriven močvarom velikih razmara sa plutajućim tresetnim ostrvima.²² Zapravo, Zasavica i danas meandira kroz depresivan plavni i močvarni teren sve do ušća u Savu, naspram Sremske Mitrovice (sl. 54).²³ Karakter Zasavice može se konstatovati sa najmanje dva aspekta; s jedne strane, ona predstavlja omanju reku (rečicu), a s druge, ona čini veliki prirodni kanal, koji praktično prima vodu odasvud. Stoga je Zasavica zavisno od količine prikupljene vode menjala svoj karakter, pa je ...poznata čas kao reka, čas kao bara, kako je gde zovu. Ona doista menja vid svoj, te je s pravom mogu nazivati rekom, gde je malik na reku, a na mestu, mogu je opet barom nazvati, gde je razlivena i obrasla trskom u vidu bara.²⁴ U legendi na austrijskom planu J. M. Kloca iz 1756. godine, za Zasavicu se kaže: *Rječica kojom su plovili Turci u doba visokog vodostaja.* Odnos niveleta Zasavice i Save danas se reguliše pokretnom ustavom. Na taj način, sprečava se plavljenje mačvanskog priobalja pri visokom vodostaju Save.²⁵ Tako je bilo i u prošlosti. Podaci iz Čelebijejinog putopisa pokazuju da je ovakav sistem na Savi u Mačvanskoj Mitrovici funkcionsao u XVI veku, a jednom prilikom bio je od pobunjenika i zloupotrebljen, što je Turcima pričinilo velike gubitke u ljudstvu.²⁶

Sl. 60. Avio-snimak Mitrovice iz 1930. godine

Fig. 60. Aerial photo of Mitrovica from 1930

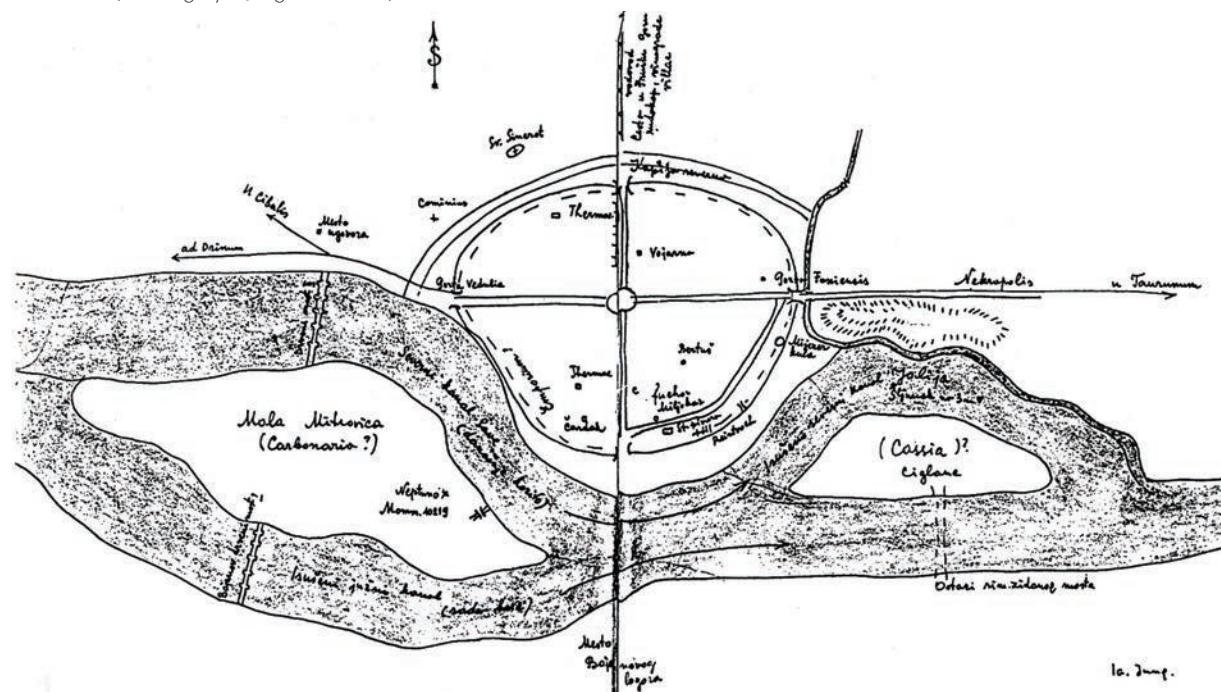
Savske ade Cassia i Carbonaria

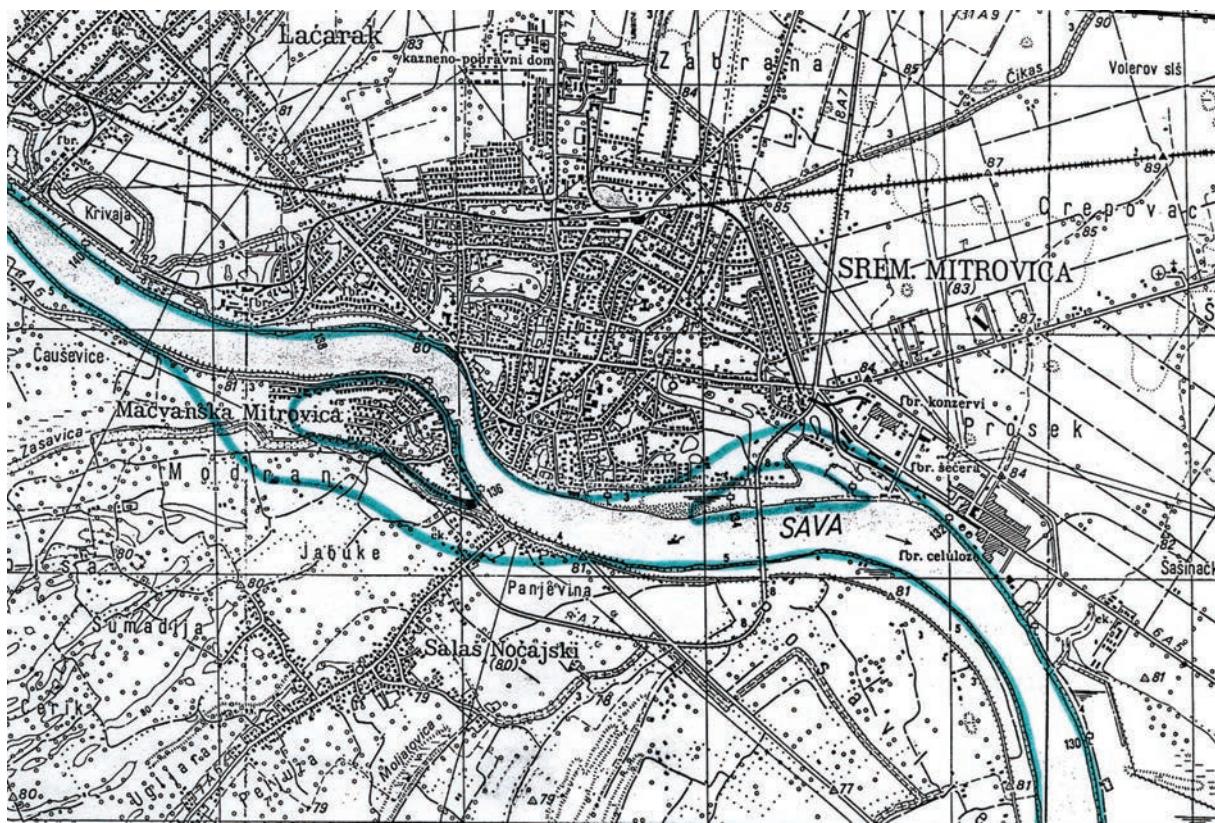
Tačna lokacija ovih ostrva nije pouzdano utvrđena, ali se s pravom prepostavlja da su bila u neposrednoj blizini grada.²⁷ Privlačna, ali za sada naučno nepotvrđena Jungova prepostavka o lokacijama rečnih ostrva *Cassia* i *Carbonaria* (sl. 61) koje pominje Menandar, već je u prethodnim poglavljima pomenuta, ali u interesu boljeg razumevanja urbane topografije Sirmijuma, o njoj vredi reći koju reč više. Prema Jungu, jedno od ova dva ostrva činio bi istureni deo terena u Mačvanskoj Mitrovici (sl. 60) sa lokalitetom Zidine ili Širingrad, koji je u vreme Rima mogao biti sa svih strana obuhvaćen Savom i njenim južnim rukavcem. Ovako nastalo ostrvo bilo bi sa levom obalom reke povezano mostom *pons basentis* koji pominju istorijski izvori. Drugo ostrvo, po Jungu, nalazilo bi se južno od močvare Jalije, koja predstavlja deo davno zasutog istočnog rukavca Save (sl. 61 i 62).

Jungova teorija je zasnovana na promenljivosti toka Save ili, bolje reći, na postepenom pomeranju položaja njenog korita. Ostatke nekadašnjeg savskog korita Jung vidi u velikoj bari Jaliji na jugoistoku grada, bliže Savi. Prema njegovim podacima, dno Jalije je šljunkovito, kao i u barama južno od sadašnje Mačvanske Mitrovice, na desnoj obali Save. U pismu J. Brunšmidu,²⁸ Jung obrazlaže svoju prepostavku ovako: *Iza male (srpske) Mitrovice nalaze se grdne bare koje skoro nikada ne presuše te prijeće da se to mesto može širiti... Pogledav na generalštapsku kartu vidih da je Sava, tekuć ravno, mogla vrlo lasno prolaziti iza male Mitrovice.* A zatim nastavlja: *Zadnji dokaz da su ciglane naše (teren južno od močvare Jalije) i Mitrovice srp. bile ade jest ovaj, što su ta dva mjesta i danas jošte ade kad Sava naraste kao n. pr. god. 1894. Mislim da se je najprvo zamuljio ulaz Save kod srp. Mitrovice, preko puta tanin tvornice, što je bilo uzrok da je sjeverni rukav Save mogao ravno dalje teći južno od ciglane a ne kao prije sjeverno, naiime kroz Jaliju, jer ga nije više južni rukav odbijao prema sjeveru, te je tako kod ciglane zamuljen opet sjeverni rukav a ostao samo južni... (sl. 61 i 62).*²⁹ Čini se da ova oštroumna prepostavka nije daleko od realnosti. Nju podupire i jedna Marsilijeva skica Mitrovice (sl. 63), na kojoj, u jugoistočnoj zoni naselja van ucrtanog utvrđenja, na lokaciji Jalije, vidimo deo kopna opkoljenog vodom, kao kakvo poluostrvo.

Sl. 61. Jungova interpretacija njegove prepostavke o lokacijama dva rečna ostrva Kasija i Karbonarija koja pominje Menandar (crtež I. Junga iz 1896)

Fig. 61. Jung's interpretation of his assumption concerning the location of two river islands Cassia and Carbonaria mentioned by Menandar (drawing by I. Jung from 1896)

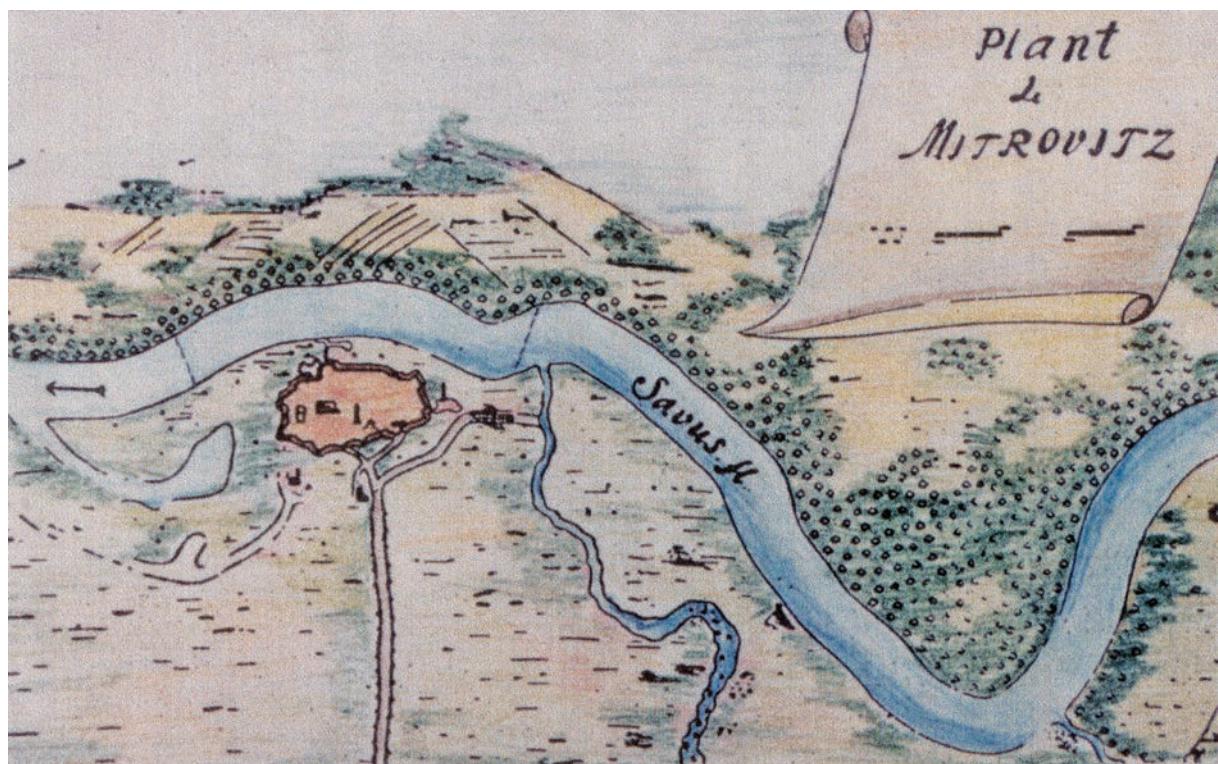

Sl. 62. Pokušaj lokalizacije ostrva Kasije i Karbonarije na savremenom gradskom planu u odnosu na raspored vodenih površina i konfiguraciju terena (M. Jeremić)

Fig. 62. Hypothetical location of the islands Cassia and Carbonaria on the modern town plan in relation to the disposition of water zones and configuration of the terrain (M. Jeremić)

Postojanje sirmijumskih ostrva podrazumeva i postojanje dva rukavca Save – jedan, na prostoru južno od sadašnje Mačvanske Mitrovice, a drugi na prostoru močvare Jalije. Na istočnom priobalnom delu Sirmijuma adu bi od kopna odvajao severni rukavac, zapravo severni deo Jalije. U tom slučaju, čini se da je u takvoj konstelaciji vode i kopna realnije zamisliti sprud, a ne pravo ostrvo. Sva je verovatnoća da je u vreme Rima zapadna ada (M. Mitrovica) bila sve vreme naseljena i vidljiva (nad vodom), čak i u vreme velikih poplava, dok je istočna ada verovatno predstavljala formaciju sprudova, koji su i pri iole većem vodostaju bili prekriveni vodom.³⁰ Naravno, postoje i druge varijante rešenja pozicije ovih dveju ada koje pominje Menandar. Jung pominje mnoštvo bara sa južne strane Male Mitrovice, ali u vreme života Sirmijuma i sama Zasavica je mogla biti južni rukavac zapadne ade (prostor Mačvanske Mitrovice)(sl. 54). Dovoljan je jedan pogled na kartu A. Aleksića, gde je prikazana hidrografska situacija Mačve, da nas u to uveri (sl. 52).³¹ No, uprkos veoma logičnim obrazloženjima Junga kao i podacima sa Marsilijeve skice i Aleksićevog plana, hipotezu o lokacijama savskih ada mogli bismo uvažiti, ali sa izvesnom dozom rezerve, sve do budućih obimnijih hidrogeoloških istraživanja na trasi prepostavljenog starog korita Save.

Sl. 63. Marsilijev šematski plan Mitrovice

Fig. 63. Schematic plan of Mitrovica made by L. F. Marsigli

Potok Čikas

Izvorište Čikasa nalazi se na južnim obroncima Fruške gore, iznad sela Bešenova. Dolazeći sa severo-istoka, Čikas je presecao mitrovačku lesnu gredu kod Kamenite čuprije (lok. 9 i lok. 75),³² ostavljajući tako brežuljak Kalvariju (lok. 12) na svojoj levoj obali (sl. 18). Na ušću u Savu, Čikas se razlivao u veliku deltu, koja je sa barom Jaljom činila jedinstvenu hidrološku celinu. Kako nam govore podaci sa arheoloških istraživanja na lok. 9, antički objekti prvog građevinskog perioda (I vek n. e.) na desnoj obali Čikasa (zapadno od Kamenite čuprije) bili su ugroženi poplavama. Za svrhu odbrane od poplava, građevinski nivo Sirmijuma IV veka bio je podignut nasipanjem za više od 1 metra. Prema arhivskim podacima iz 1873. godine, *Čikas potok pravi brojne izlive i močvare na Legetu i Jaliji*.³³ Na planovima Mitrovice iz 1780. godine jasno se uočava velika površina plavnog priobalnog pojasa deltastog oblika, koji se spaja sa Jaljom pokrivajući tako skoro čitav jugoistočni deo grada (sl. 57 i 58). Kompleks carske palate (lok. 1/a) nalazio se praktično uz samu zapadnu granicu ove velike vodene površine. U XVIII i XIX veku Čikas je imao važnu ulogu u privrednom životu grada. Za tu svrhu, deo njegovog toka iznad Kamenite čuprije bio je regulisan.³⁴ Nema sumnje da su njegovi potencijali bili iskorišćeni i u vreme života Sirmijuma.³⁵ Čikas je, kao u slučaju Zasavice u Mačvi, mogao biti i rečica. To je zavisilo od količine vode sa fruškogorskih izvorišta, kao i od vodostaja Save. Podaci iz arhivske građe nam govore da je Čikas bio povremeno plovan: *S druge strane, za vrijeme poplave njime se često plovi velikim ladama od rijeke (Save) prema gore sve do spomenutog mosta (Kamenita čuprija)*.³⁶

Bare i močvare Sirmijuma

Velike bare, koje vidimo na austrijskim planovima Mitrovice (sl. 57 i 58), bile su deo nepromjenjenog prirodnog okvira života domorodačke predrimske aglomeracije, kao i Mitrovčana sve do početka XX veka. zajedno sa rekom Savom, Zasavicom i Čikasom, bare i močvare činile su i pouzdanu prirodnu zaštitu lokalnoj populaciji bilo starosedelačkoj, predrimskoj, bilo romanizovanoj. S druge strane, ove izuzetno nezdrave stajaće vode nanosile su naselju veliku štetu, a glavni vinovnici bolestina bili su svakako rojevi komaraca. Ne treba zaboraviti i pogubne posledice vlage, koje su antropolozi na iskopavanjima prepoznавали po indikacijama na kostima pokojnika (reuma i artritis), bilo da je reč o Sirmijumu ili o srednjovekovnoj Mitrovici. Da su uzrok pomenutih bolesti zasigurno bare i močvare, govori nam i jedan podatak iz sredine XVIII veka na koji nas je uputio autor T. Ž. Ilić. U vreme Marije Terezije, mnogi *Srbi i Arbanasi*, emigranti iz Srbije (u ono vreme Turske), imali su ozbiljne zdravstvene probleme u novoj sredini, u južnom delu Srema, uz Savu, gde su kao graničari čuvali stražu oko sanitetskog kordona.³⁷

O tome kako su bare mogle biti formirane govore nam podaci iz arhivske grade. Tako nas austrijski carski referent F. Š. Engel izveštava: *Prema Savi su izmešane šume, močvare, oranice i livade, koje većinom, kako rekosmo, Sava, a zemljista što leže prema Provincijalu voda sa planine (Fruška gora) – zbog njihovog nešto nižeg položaja poplavi i pretvara takoreći u jezero. Pošto se izlivena voda povuče, zaostanu još mnogi baroviti delovi, koji su se poslednjim dvogodišnjim poplavama godine 1784. i 1785. beskrajno povećali, i time mnoga seoska zemljista sužena.*³⁸ Iz jednog drugog arhivskog izvora, iz XVIII veka, saznajemo da je i reka Sava mogla biti generator formiranja bara. Tako saznajemo da se Sava izliva: ...u rano ili kasno doba godine, katkad u lipnju i u kasnu zimu, te potapa kraj nazvan Jalija do mjesta gde je zemljiste primetno povišeno (verovatno Kalvarija, M. J.). Time se plave i ostale bare ucrtane na planu Jalagvača, Balaton i Majurska Bara putem malih graba.³⁹ Da je čitav deo terena prepoznatljive deltoidne forme južno od Kuzminske ulice prema Jaliji i Čikasu, naznačen na austrijskim kartama kao plavno područje grada, zaista aluvijalno-barskog porekla (sl. 57), pouzdano je potvrđeno geotehničkim istraživanjima.⁴⁰

Na viševekovno postojanje bara i močvara ukazuje činjenica da njihova imena, ubeležena na kartama, predstavljaju srednjovekovno i tursko toponomastičko nasleđe. Kako nam pokazuju austrijski planovi grada iz XVIII i XIX veka, najveća bara, na jugoistoku naselja, označena je kao Jalija. U trouglu današnjih ulica Kuzminske, A. Čarnojevića i Trga sv. Dimitrija) prostirala se Zalakvača, koja se na planovima pominje i kao Zalabara, Salabara ili Jalagvača, a poznata je i pod imenom Livade. Severno od nje, zabeležena je Ciganska bara, znatno manjih dimenzija. Najveću površinu imala je Majurska bara u severozapadnom delu grada. Južno od nje, nešto manjom površinom ističe se bara Balatin (ili Balaton) (sl. 57 i 58). Na čitavom priobalnom savskom pojasu mogu se uočiti još dve velike i nekoliko manjih bara, ali njihova imena na planovima nisu naznačena (sl. 58). Sve pomenute bare, zajedno, zahvatale su površinu od 60 do 80 hektara.⁴¹ Praktično, Mitrovica je sve do pred kraj XIX veka najvećim delom bila okružena stajaćim vodama. Na satelitskom i avio-snimku Mitrovice i danas se mogu delimično uočiti njihove nekadašnje pozicije (sl. 1 i 48). Tokom poslednjih stotinak godina one su definitivno zasute, sem zanemarljivog dela bare Balatin u zapadnom delu grada, u Zanatlijskoj ulici, duboko iza uličnog izgrađenog fronta.

Bare su nesumnjivo činile deo životnog okvira sirmijumske populacije, ali u to vreme one su imale i mnogo veće dimenzije i drugačiju imenu. Rezultati iskopavanja na čitavom nizu arheoloških lokaliteta (lok. 61–65 i lok. 75) južno od ulice A. Čarnojevića jasno pokazuju da je Zalabara bila sistematski zasipana, posebno u periodu kasnog carstva.⁴² Ovakvi slojevi, debljine 2,5–4 m, označeni su u legendama uzoraka tla iz geotehničkih bušotina kao *stari nasip*. Na ovom delu terena zabeležen je i veoma visok nivo podzemnih voda (78,22 m n. m.).⁴³ Majurska bara na zapadu predstavlja još ubedljiviji primer. Rezultati arheoloških iskopavanja na lok. 80 (van bedema), severozapadno od grada, potvrdila su da je ova bara još od I veka bila u funkciji gradske deponije. Rezultati sondiranja su pokazali da je sloj nasipa, debljine 2–3 m, formiran u vremenskom

rasponu od I do IV veka.⁴⁴ Međutim, na površinama ovog lokaliteta, tamo gde nisu postavljane arheološke sonde, uzorci geotehničkih sondi su pokazali da debљina veštački nasutog rimskog sloja varira od 3 do 5 m.⁴⁵ Na planu iz 1780. godine (sl. 57),⁴⁶ vidimo da su i u zapadnom i u istočnom delu grada bare bile isušivane putem kanala, koji su vodili ka Savi ili Čikasu.⁴⁷ Nema sumnje da je isti postupak bio primjenjen i u vreme života antičkog grada.⁴⁸

Podzemne vode

Ciklične poplave Save mogle su se predvideti, pa se stoga i očekivana šteta mogla delimično umanjiti, a ono što je stanovnicima Sirmijuma predstavljalo nerešiv problem, to je bio permanentni *rad* podzemnih voda, razstrtih ispod površine čitavog gradskog areala. Kada je reč o arhitekturi, podzemna voda, u koju su bili uronjeni temeljni zidovi gradevina, širila se kapilarno od dna temeljne zone zidova pa sve do dekorativnih krovnih venaca. Bez preterivanja možemo reći da su razmere štete pričinjene vlagom bile nesamerljive. Ova vrsta poštasti bila je ravna efektu upornog *truda* armije nevidljivih glodara. Ona je i danas uzrok oštećenja antičkih zidova, čak i u slučajevima gde su primjenjene najmodernije i najskuplje metode konzervatorske prakse.

Kao deo prirodnih konstanti i Sirmijuma i Mitrovice, podzemne vode su ostavile upečatljiv trag na fizičkoj strukturi oba grada, iako ih vremenski deli više od 1.500 godina. Poreklo podzemnih voda je raznorodno. Njihove nivelete mogu biti zavisne od vodostaja Save. No, iako su one, na nižim kotama, u hidrauličnoj vezi sa rekom Savom, njihovo oticanje je, zbog konstelacije vodonepropustivih slojeva lesne gline, veoma usporeno. Akumulacija podzemnih voda može imati više izvora. To mogu biti atmosferilije (kiša i voda nastala topljenjem snega), kao i dotok sa fruškogorskih izvorišta, koje prirodni pad sremskog platoa usmerava ka Savi. Sem toga, na više mesta u gradu zabeleženi su i autohtonii izdani, pre svega na padini južno od Kalvarije, kao i na prostoru nekadašnje Zalabare.⁴⁹ Razlike niveleta podzemnih voda dobijene putem geotehničkih sondi mogu za neupućene delovati zbumujuće. Ako ostavimo savsko priobalje i krenemo sa severne strane ka Savi, od Kalvarije na primer, nivelete podzemnih voda će kaskadasto pratiti pad terena shodno rasporedu glinenih vodonepropustljivih slojeva. Oni vodu delimično upijaju, ali je i zadržavaju, čineći tako svojevrsne podzemne bazene čije je dno klizavo poput leda.⁵⁰ Na pojedinim lokacijama sa višim kotama, one se javljaju na relativno malim dubinama. Takvi primeri su zabeleženi na lok. 78 i 81 (sl. 67), duž magistralnog puta Singidunum–Sirmijum–Cibale. Jasno je da na višim kotama terena podzemna voda nije u hidrauličnoj vezi sa savskom vodom. To se odnosi i na bare, čija korita čine slojevi ilovače male vodopropustljivosti, tako da voda u njima ostaje veoma dugo i pri znatno nižem vodostaju Save. Primera radi tokom arheoloških istraživanja 1996. godine na prostoru nekadašnje Majurske bare (lok. 80), niveleta podzemne vode na lokalitetu iznosila je 78,46 m, dok je istovremeno kota niveleta Save imala vrednost od 73,50 m n. v.⁵¹

Da bi se predupredile nevolje koje mogu biti izazvane visokim podzemnim vodama, pogubnim pre svega po zdravlje stanovnika, kao i za uspešno izvođenje građevinskih i poljoprivrednih radova, drenažni kanali su prokopavani na široj teritoriji Srema. Setimo se, uostalom, zlosretne sADBINE preduzimljivog cara Proba, koga je, prema pisanim izvorima, izvođenje obimnih napornih radova na isušivanju močvarnog zemljjišta u Sremu koštalo života. Široki kanal, koji je u to vreme izведен od strane rimskih legionara, danas poznat kao *Jarčina*, povezivao je današnja sela Jarak (*Fossae*) i Donje Petrovce (*Bassianae*),⁵² a zatim se jugoistočnim pravcem vraćao ka Savi.⁵³ Na taj način, prikupljana je voda sa brojnih lokalnih izdana, a presečen je ili bar umnogome ublažen prođor voda sa fruškogorskih izvorišta. Na Marsilijevim planovima (sl. 31) naznačena su još najmanje tri velika drenažna kanala, ali ne možemo pouzdano znati da li su oni prokopani u vreme Rima, srednjeg veka ili možda u vreme dominacije Turaka?

Sl. 64. Segment Pojtingerove table, na kojoj je Sirmijum prikazan kao raskrsnica puteva

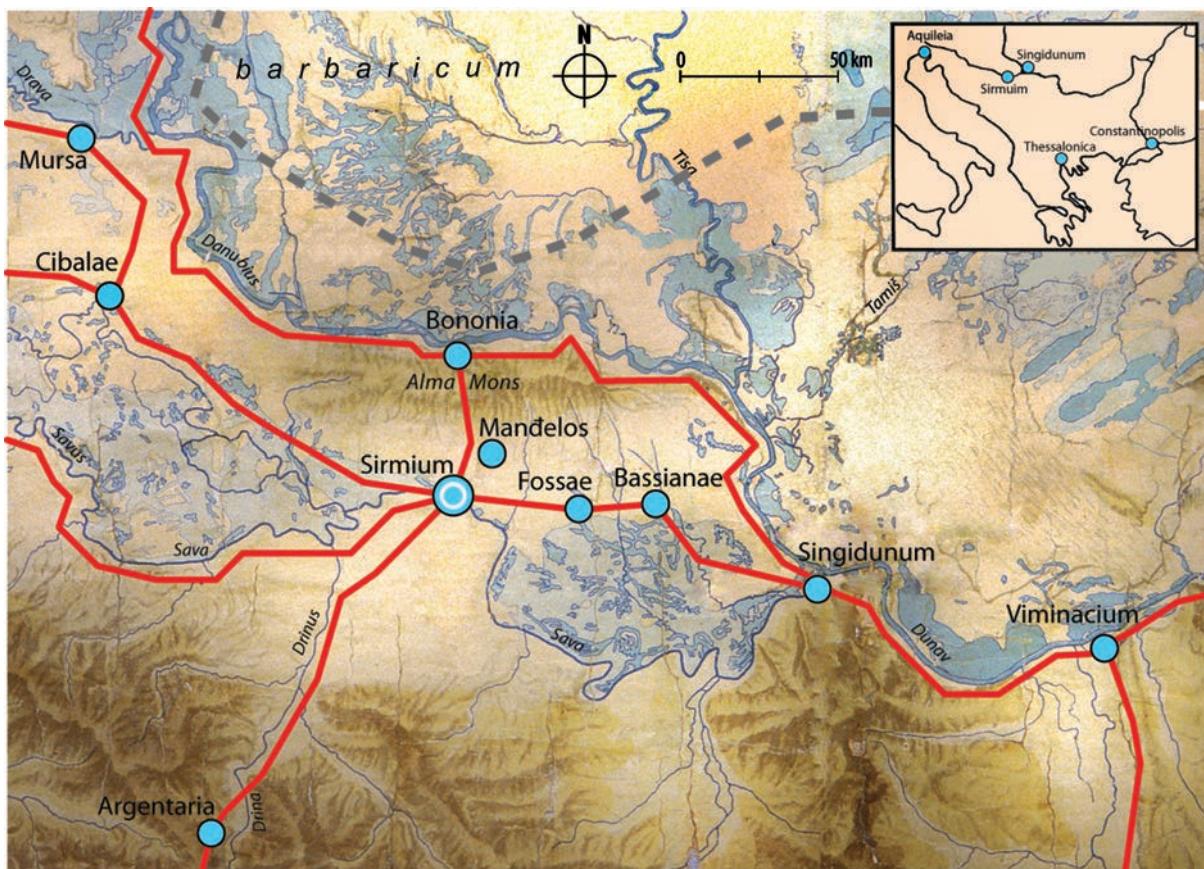
Fig. 64. Segment of the Tabula Peutingeriana where Sirmium is represented at the intersection of the roads

Položaj grada i mreža rimskih puteva

Sirmijum je lociran na pedesetak rimskih milja zapadno od Singidunuma, na raskrsnici magistralnih i vicinalnih puteva, koji su mu neposredno ili posredno omogućavali vezu sa svim provincijama Rimske imperije (sl. 64). Rimski itinererii mu pridaju važnost koliko i jednom Milantu, Akvileji, Nikomediji, Antiohiji ili Aleksandriji.⁵⁴ Uprkos nevoljama sa vodenim okruženjem, italski osvajači su lokaciju budućeg Sirmijuma videli kao izuzetno važnu stratešku tačku, bilo da je reč o privrednim ili daljim vojnim aktivnostima. Od kopnenog saobraćaja ništa manje dinamičan nije bio ni rečni. Sirmijum je bio poznata i veoma prometna rečna luka. Sem putnika, rečne lade su prevozile Savom od Sirmijuma i ka Sirmijumu najrazličitiju robu. Drvo, skupoceni kamen, opeke i druge vrste građevinskog materijala dopremani su u Sirmijum Drinom, Savom ili Dunavom.⁵⁵ U obrnutom smeru, putovali su tovari žitarica, vino iz fruškogorskih vinograda, usoljeno kvalitetno meso, opeke i elementi građevinske keramike svih vrsta. Putovali su i raznovrsni zanatski proizvodi, počev od oružja pa do keramičkog posuda i skupocenog nakita. Plodne ravnice u njegovom bliskom okruženju, kao i pašnjaci na obroncima Fruške gore garantovali su obilno snabdevanje ratarskim i stočarskim proizvodima, kako gradskog stanovništva tako i vojnih jedinica, posebno onih na dunavskom limesu. Nalazišta kvalitetne gline, za proizvodnju opeka i keramičkog posuđa, bila su doslovce nadomak ruke. Uprkos činjenici da su u njegovoj blizini povremeno bile stacionirane vojne jedinice i da su u njemu pripremane vojne operacije na limesu, Sirmijum je sve do kraja IV veka imao karakter izrazito trgovačkog grada. Videti u Sirmijumu među tovarnim životinjama i kamile, nije bilo nikakvo čudo.⁵⁶ Sudeći po epigrafskim podacima sa nekropola, Sirmijum je bio kosmopolitski grad. Sem domorodačkog stanovništva iliro-keltske provenijencije i italskih doseljenika, zabeleženo je i prisustvo Grka, Sirijaca i došljaka sa područja severne Afrike. U centru grada, uz sam forum, na lok. 59, godine 1978, zabeleženo je nekoliko bikoničnih kamenih tegova tipičnih za trgovačke punktote i skladišta različite robe širom Rimske imperije. Prema urezanim težinskim vrednostima, moglo se zaključiti da su u upotrebi bili i rimski i grčki merni sistemi. Dakle, i grčke mine i rimske libre.

O površini i obimu samog grada biće reči u narednom poglavlju, ali bi trebalo već sada nešto reći i o teritorijalno-administrativnim granicama Sirmijuma. *Ager* ili *territorium* Sirmijuma, u upravno-administrativnom smislu, podrazumeva neuporedivo veći prostor od samog grada i njegovog neposrednog okruženja. Govoreći o teritoriju Sirmijuma, M. Mirković smatra da bi Dunav mogao predstavljati njegovu severnu granicu. Istočna granica mogla bi se locirati nešto zapadnije od Basijane, dok bi južna obuhvatala i deo područja južno od Save. Položaj zapadne granice takođe se ne može precizno definisati, ali bi je, prema M. Mirković, trebalo tražiti u blizini Vinkovaca (*Cibalae*).⁵⁷ Svakako ne treba izgubiti iz vida postojanje brojnih vicinalnih rimskih puteva u regionu Sirmijuma, čije trase za sada nisu pouzdano utvrđene. Topografska istraživanja I. Popović najvećim delom potvrđuju pretpostavke M. Mirković, s tim što su ovog puta istočna i južna granica gradske teritorije određene uz pomoć većeg broja topografskih elemenata.⁵⁸ Na osnovu arheološko-topografskih indikacija, zabeleženih duž savremene trase puta Bijeljina–Kupinovo–Solnok–Petrovaradin, I. Popović zaključuje da bi se na istoj trasi moglo očekivati i postojanje rimskog puta.⁵⁹ Ova komunikacija bi istovremeno mogla predstavljati i istočnu demarkacionu liniju teritorije Sirmijuma.⁶⁰

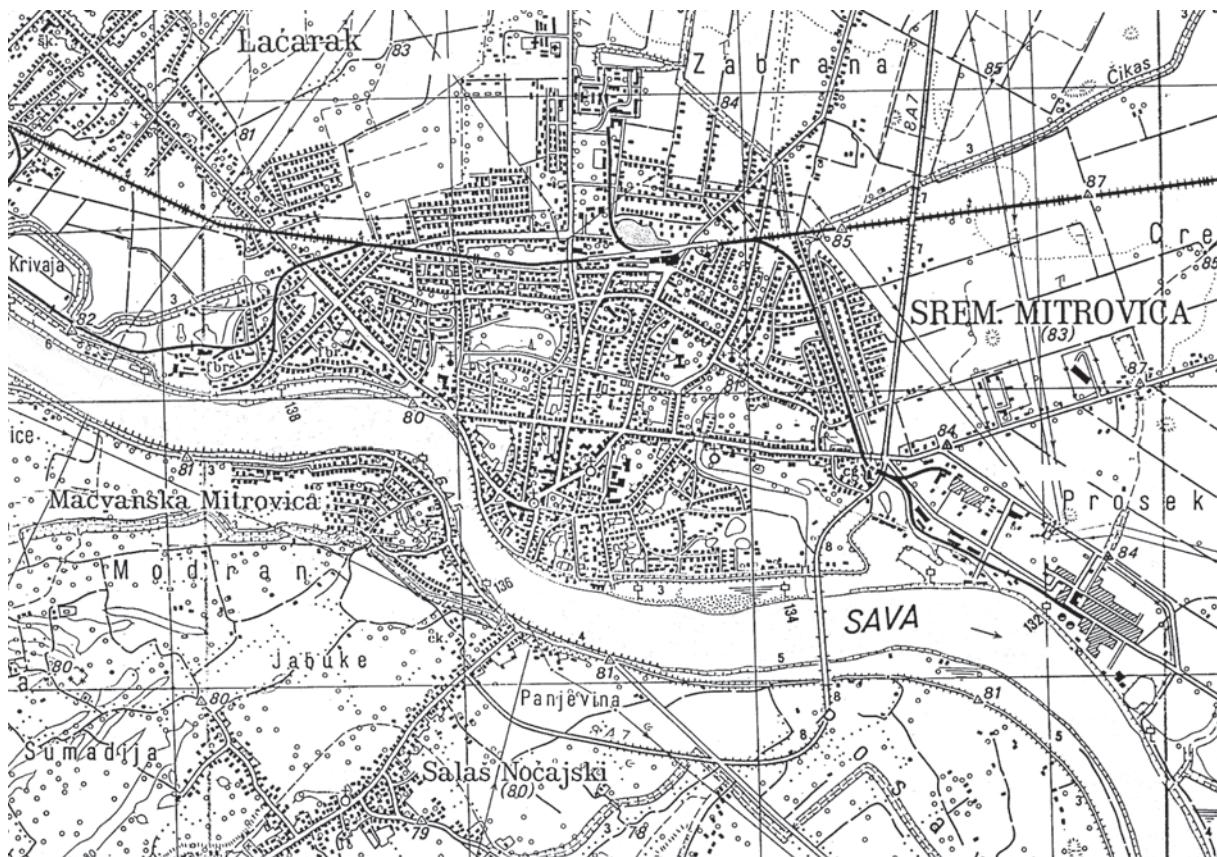
Lokacije trasa puteva kojii su bili od prvorazrednog značaja za razvoj Sirmijuma odavno su privlačile pažnju istraživača ovog grada. One su, bez sumnje, manje-više sledile trase puteva nasleđenih iz prethodnih epoha.⁶¹ Na njih su ukazivali slučajni nalazi i u vreme XIX veka, ali pravu priliku da se one detaljnije istraže pružila su sistematska istraživanja Sirmijuma u periodu od 1968. do 1972. godine. Reč je o realizaciji zajedničkog naučnoistraživačkog programa od strane mešovite srpsko-američke arheološke ekipe. Podaci iz istorijskih izvora konfrontirani sa rezultatima arheoloških rekognosciranja danas dozvoljavaju da se sa velikom tačnošću rekonstruišu njihove trase. Kada je reč o Sirmijumu i njegovom širem okruženju, deo karte Panonije A. M. Kira iz 1938. godine dovoljno svedoči o činjenici da su pozicije trasa puteva bile nametnute hidrografskim konstantama, pre svega pozicijama bara i močvara (sl. 65).⁶² Znalački izvedena terenska istraživanja D. Popovića,⁶³ potvrdila su

Sl. 65. Sirmijum i mreža rimskega putevja na karti Kira
Fig. 65. Sirmium and the network of Roman roads on the Kir map

trasu glavne rimske komunikacije sa Pojtingerove table, na levoj obali Save, koja je Rim, preko Akvileje, spajala sa Sirmijumom i Singidunumom.⁶⁴ Reč je o deonici magistralnog puta *Singidunum–Sirmijum–Cibalae*, koji je dalje vodio ka zapadu.

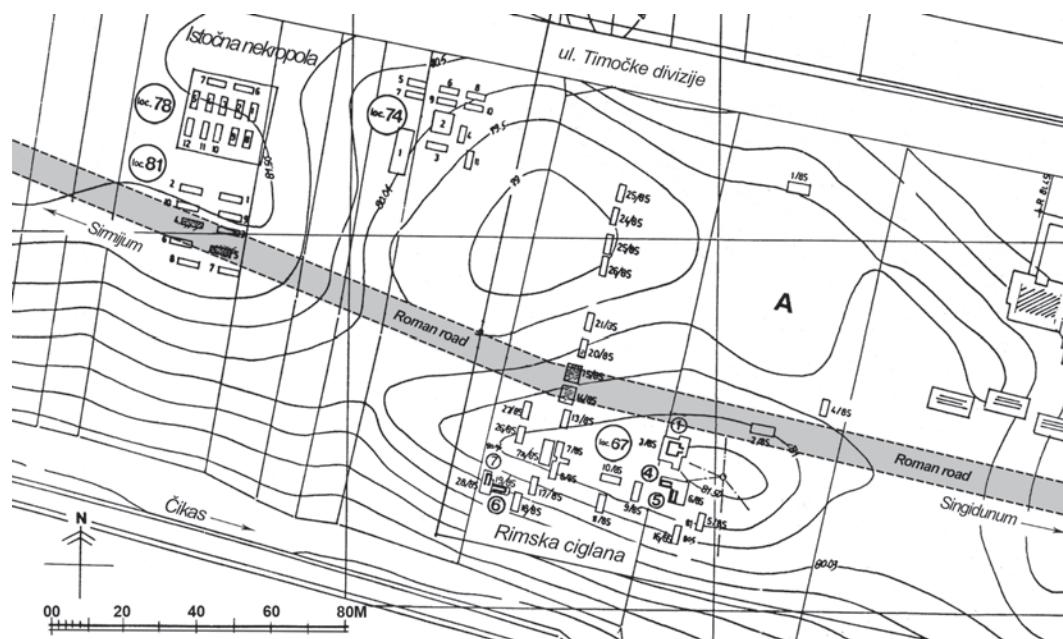
D. Popović je uspeo da registruje deo trase ove antičke saobraćajnice samo do početka istočne i zapadne periferne zone Mitrovice (sl. 66). Zapadno od Mitrovice, istraživanja su zaustavljena na istočnom delu atara sela Laćarka. Dalje se nije moglo od brojnih objekata laćaračke i mitrovačke periferije. Na istočnoj deonici (*Singidunum–Sirmijum*), praćenje tragova rimskog puta zaustavljeno je kod gradske mlekare, na početku industrijske zone Mitrovice (sl. 66). Godine 1985. na prostoru nekadašnje mitrovačke ciglane na lok. 67, (sl. 67), zabeležen je nastavak rimskog puta *Singidunum–Sirmijum*, u vidu čvrste podlage od lomljenog kamena i opeke (sl. 68). Godine 1997, na lokalitetu 81, na istoj trasi (oko 130 m zapadno od lok. 67) otkriven je još jedan segment podlage rimskog puta. Time je njegova trasa konstatovana sve do Kalvarije (sl. 66 i 67). Rekonstrukcija dela puta koji nedostaje izvedena je povezivanjem njegovih segmenata na lokalitetima 57, 76, 77 i 79 (sl. 21 i 66). Tako se pokazalo da je pomenuta magistralna komunikacija istok–zapad, *Singidunum–Sirmijum*, prolazeći kroz grad, činila njegovu glavnu arteriju, *decumanus maximus* (sl. 21). U vreme dok je D. Popović pratio magistralni pravac istok–zapad, P. Milošević je tragao za saobraćajnicom sever–jug, *Sirmijum–Bononia*.

Sl. 66. Deonice rimskih puteva Sirmijuma extra muros i intra muros otkrivenih u vreme s početka sedamdesetih godina XX veka (crvena boja) i s kraja XX veka (zelena boja). Pretpostavljeni mostovi Sirmijuma naznačeni su narandžastom bojom. Slovom a naznačen je nekadašnji mitrovачki pontonski most

Fig. 66. Sections of the Roman roads in Sirmium extra muros and intra muros discovered in the beginning of 1970s (red color) and in the end of the 20th century (green color). The supposed Sirmium bridges are marked by orange color. Former Mitrovica pontoon bridge is denoted by letter -a

Nje nema na antičkim itinirerima, ali se, kako smo videli, pominje u istorijskim izvorima u kontekstu posete cara Julijana Sirmijumu.⁶⁵ Milošević je ovu komunikaciju otkrio sondažnim rekognosciranjem i njenu trasu rekonstruisao u punoj dužini.⁶⁶ Istovremeno je beležio delove trase sirmijumskog akvadukta, koji se do ulaska u grad pružao uz trasu rimskog puta. Tako su, uz praćenje površinskih nalaza, kao i onih iz arheoloških sondi, i trasa puta Sirmijum–Bononija i trasa sirmijumskog akvadukta definitivno utvrđene (sl. 65 i 66). Na austrijskim planovima Mitrovice iz XVIII veka, na njenoj manjoj deonici, u blizini ulaza u sam grad, precizno su zabeleženi ostaci i rimskog puta i akvadukta (sl. 57 i 58). Godine 2000, na lok. 79 zabeležena je ukrsna tačka oba pomenuta puta (sl.21 i 112), koji su na prostoru *intra muros* predstavljali *cardo maximus* i *decumanus maximus* Sirmijuma.⁶⁷ Duž desne obale Save pružale su se druge dve važne komunikacije, jedna ka istoku, a druga ka zapadu, prema ušću reke Bosne (*ad Bassante*) (sl. 65).⁶⁸ Komunikacija sever–jug, koja je Sirmijum spajala sa Mediteranom (preko Argentarije), zabeležena je na Pojtingerovoј tabli (sl. 65). Saobraćaj preko Argentarije (Argentaria), ka Mediteranu, bio je veoma frekventan. I ne samo Argentarija, nego je i njeno šire okruženje bilo izuzetno privlačno ne samo zbog eksploracije srebra već i drugih ruda, bakra i zlata. Kao što je i sam grad Rim sa morem povezivao tzv. put soli (*via salaria*), isti naziv dobio je i put koji je preko Argentarije povezivao Panoniju sa jadranskom obalom. Solane u Ninu (Aenona), kao i Narona na ušću Neretve u Jadransko more bile su izvori snabdevanja dragocenim slanim prahom.⁶⁹

Sl. 67. Deo trase rimskog puta na istočnoj sirmijumskoj nekropoli, južno od ulice Palanka
Fig. 67. Section of the Roman road at the eastern Sirmium necropolis, south of the Palanka street

Sl. 68. Ostaci rimskog puta na lok. 67
Fig. 68. Rests of roman road on the site 67

Mostovi Sirmijuma

Lokacije sirmijumskih mostova, kao nastavak pomenutih magistralnih i tranzitnih puteva i pojedinih gradskih komunikacija ka desnoj obali Save, oduvek su bile meta značajne arheologa. U prvom poglavlju pomenuli smo pismo Mitrovčanina D. Milosavljevića, iz koga saznajemo o postojanju drvenih pilota velikog prečnika nešto severnije od starog pontonskog mosta (sl. 54). Milosavljević nas dalje izveštava kako su piloti u velikoj meri vidljivi u vreme niskog vodostaja Save. O čemu je zapravo reč, moglo se ustanoviti jedino hidroarheološkim istraživanjima na indikativnim mestima u koritu Save.

Tokom ovih istraživanja (1994. god.) pokazalo se da su pomenuti hrastovi šipovi bili pobijeni u dno korita Save (sl. 71 i 72). Istraživan je prostor bliže desnoj obali Save u dužini od nekih 200–300 m uzvodno od lokacije starog pontonskog mosta (sl. 54). Tom prilikom, prema izveštaju rukovodioca hidroarheološke ekipe S. Panića⁷⁰, otkriveni su ostaci 54 hrastova šipa⁷¹ kvadratnog i kružnog preseka (sl. 71 i 72), koji su na svom donjem kraju imali pričvršćene *kape* od livenog gvožđa (sl. 72 i 73). Tokom jednonedeljnih podvodnih istraživanja zabeležena je i veća količina raznovrsnog pokretnog arheološkog materijala.⁷² Biće svakako potrebno temeljnije istražiti pojaz severno od starog mitrovačkog pontonskog mosta po čitavoj širini reke pre bilo kakvog pokušaja njegove teoretske rekonstrukcije. Potvrda da nije reč o kakvoj priobalnoj platformi ili pristanisu, već o jednom od sirmijumskih mostova, došla je tokom naredne hidroarheološke kampanje 2003. godine. Tada se pokazalo da su hrastovi šipovi raspoređeni po čitavoj širini reke.⁷³ Zasada

Sl. 69. Austrijski ledobran otkriven na lok. 32 1961. godine, za koji se smatralo da predstavlja rampu za sirmijumski most „pons bassentis“
Fig. 69. Austrian ice guard discovered at locality 32 in 1961. that was considered to be the ramp for the Sirmium “Pons Bassentis”

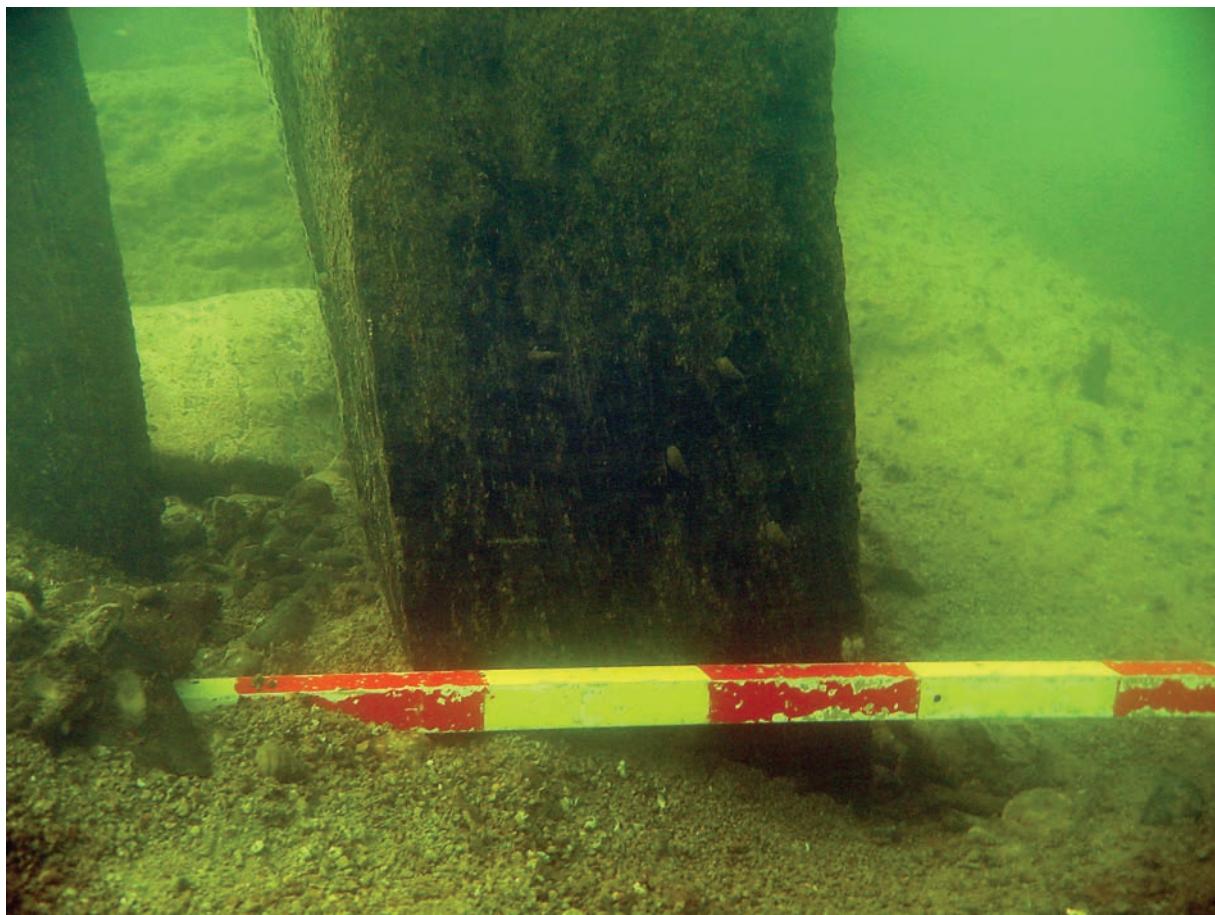
Sl. 70a. Karta Mitrovice Jefrema Lukica s kraja XVIII veka. Ledobrani na Savi naznačeni su slovom a (B. Vasilic, 1955. P.2)

Fig. 70a. Plan of Mitrovica by Jefrem Lukic from the end of the 18th century. Ice guards on the Sava are marked by letter a (B. Vasilic, 1955. P.2)

Sl. 70b. Komadi sirmijumskih spolja ugrađeni kao spolije u zidnu masu ledobrana

Fig. 70b. Pieces of the Sirmium structures incorporated as spoliae in the wall mass of the ice guard

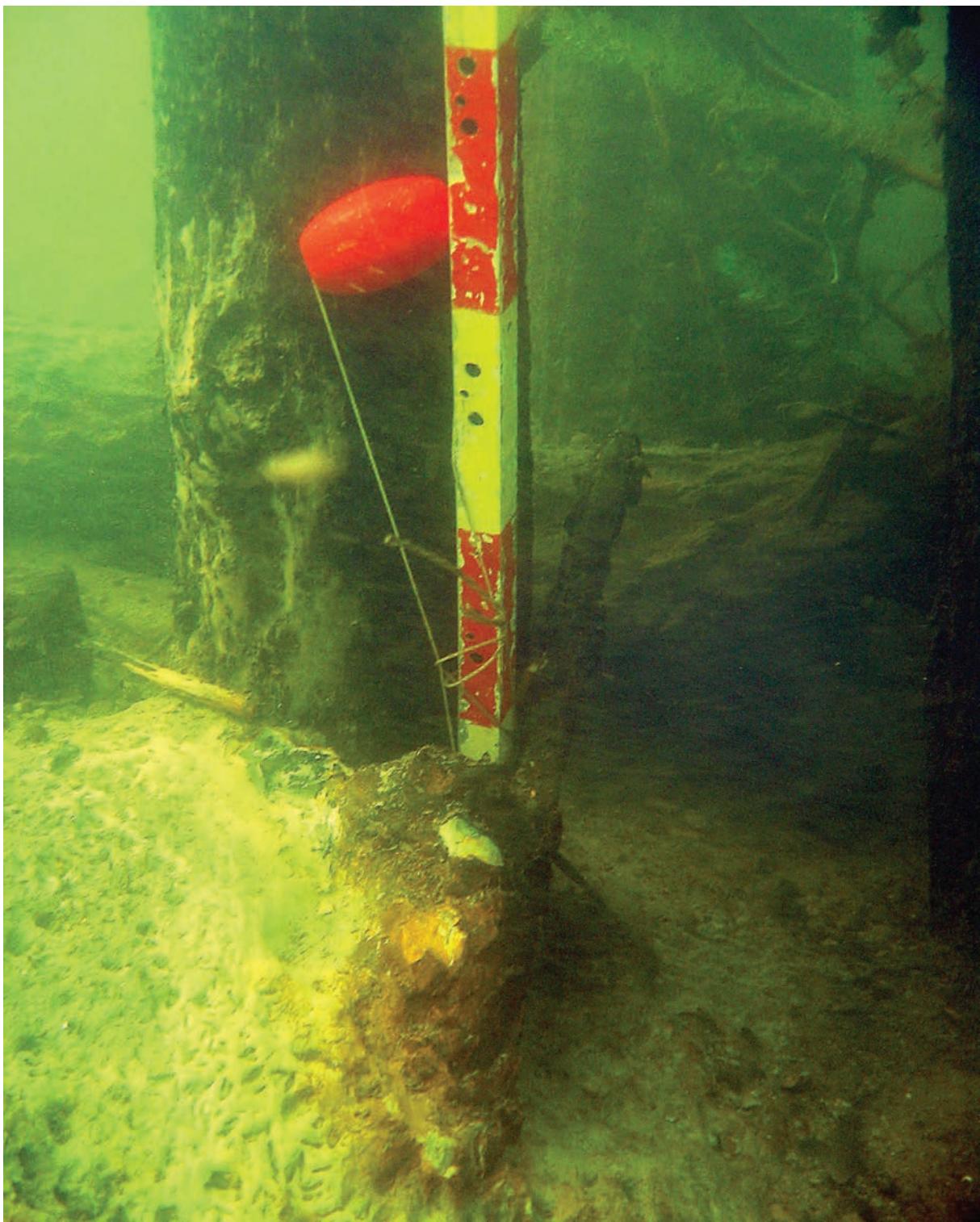

Sl. 71. Hrastov pilot sirmijumskog mosta četvrtastog preseka (snimak: S. Panić, 1992)

Fig. 71. Oak pilot of square section from the Sirmium bridge (Photo: S. Panić, 1992)

ne znamo pouzdano da li je reč o rimskom pontonskom mostu, kakav je bio i stari mitrovački most na toj lokaciji (sl. 74), ili o pontonskom mostu koji je na oba kraja imao zidana polazišta, slično trijumfalnom luku (sl. 75)⁷⁴, ili o mostu nad vodom, drvene konstrukcije? Možda su šipovi, talpe i zakivci činili konstrukciju kesona u koji je izlivana masa od maltera, kamena i opeke, koja bi u superstrukturi nosila kvaderima obložene zidane stupce mosta sa lukovima, nad rekom? Prema karakteru nalaza, možemo se jedino zapitati nije li ovde reč o ostacima konstrukcije rimskog mosta, koji bi se mogao identifikovati kao *pons bassentis* pomenut u izvorima u kontekstu pogubljenja sv. Irineja?⁷⁵

U stručnoj literaturi ima mišljenja, pa čak i upornih tvrdnji da je most *pons bassentis* (poznat i kao Artemidin most) polazio ka Mačvanskoj Mitrovici sa prostora nedaleko od Male crkve na Savi. Kao argumenat navodi se nalaz zidane konstrukcije otkrivene 1961. godine na lok. 32 (sl. 21 i 69), koja se može identifikovati kao rampa rimskog mosta. Dalje se tvrdi da je ista ta rampa mogla biti obnovljena u vreme srednjovekovne Mitrovice.⁷⁶ Ova hipoteza nije prihvatljiva, a zašto nije, govore nam egzaktni podaci. Na osnovu visinskih kota dna Save, uzetih u okviru redovnih godišnjih merenja na pomenute 4 tačke (sl. 54/a–d), na pravcu zamišljene ose rečnog korita, možemo zaključiti da reka dostiže najveću dubinu na lokaciji b (lok. Kej, kod Male crkve). Upravo tu, gde je savsko korito najuže, a struja vode najsnažnija, na dnu rečnog korita je izmereno 56,00 m n. v. U vreme niskog vodostaja, na ovom mestu najveća dubina reke iznosi oko 16 m (sl. 55b),⁷⁷ što nesporno eliminiše gorepomenetu pretpostavku.⁷⁸ *Rampa* mosta je zapravo masivni zid u osnovi lučne forme, širine 4,50 m (sl. 69). Primenjeni gradevinski materijal u ovoj konstrukciji čini mešavina antičkog šuta i krečnog maltera.

Sl. 72. Hrastov pilot sirmijumskog mosta kružnog preseka. U prvom planu uočava se dislocirana „kapa” pilota od livenog gvožđa
(snimak: S. Panić, 1992)

Fig. 72. Oak pilot of circular section from the Sirmium bridge. In the foreground is visible dislocated pilot "cap" made of cast iron (Photo: S. Panić, 1992)

U ovako livenoj masi zapažene su i spolje sa sirmijumskih građevina (sl. 70b). Da se ne radi o ostacima ni rimskog ni srednjovekovnog mosta, ubedljivo pokazuje izveštaj austrijskog carskog referenta F. Š. Engela, iz 1786. godine, u kome stoji da je *o trošku erara* (opštine) 1783. godine podignuto 7 ledobrana.⁷⁹ Lučni zid otkriven na lok. 32, nije ništa drugo do ostatak jednog od sedam austrijskih ledobrana. Njihovi ostaci su jasno naznačeni na planu Mitrovice iz 1780. (sl. 70a). Ledobrani su podignuti sa ciljem da se spreči ili ublaži erozija savske obale prouzrokovana pristajanju brodova i splavova, istovarom balvana i udarcima plutajućih santi leda krajem zime i u vreme ranog proleća.

Podaci o neuobičajeno velikoj dubini Save na deonici b, kod Male crkve, idu u prilog prepostavci V. Popovića da lokaciju sirmijumskog mosta, *pons bassentis*, treba tražiti nešto severnije od lokacije doskorašnjeg pontonskog mosta na zapadnom kraju današnje Mitrovice (sl. 55/a). U vreme niskog vodostaja, najniža kota dna korita Save na poziciji stari pontonski most iznosi oko 66,00 m n. v, a niveleta reke – 72,22 m. Drugim reči-

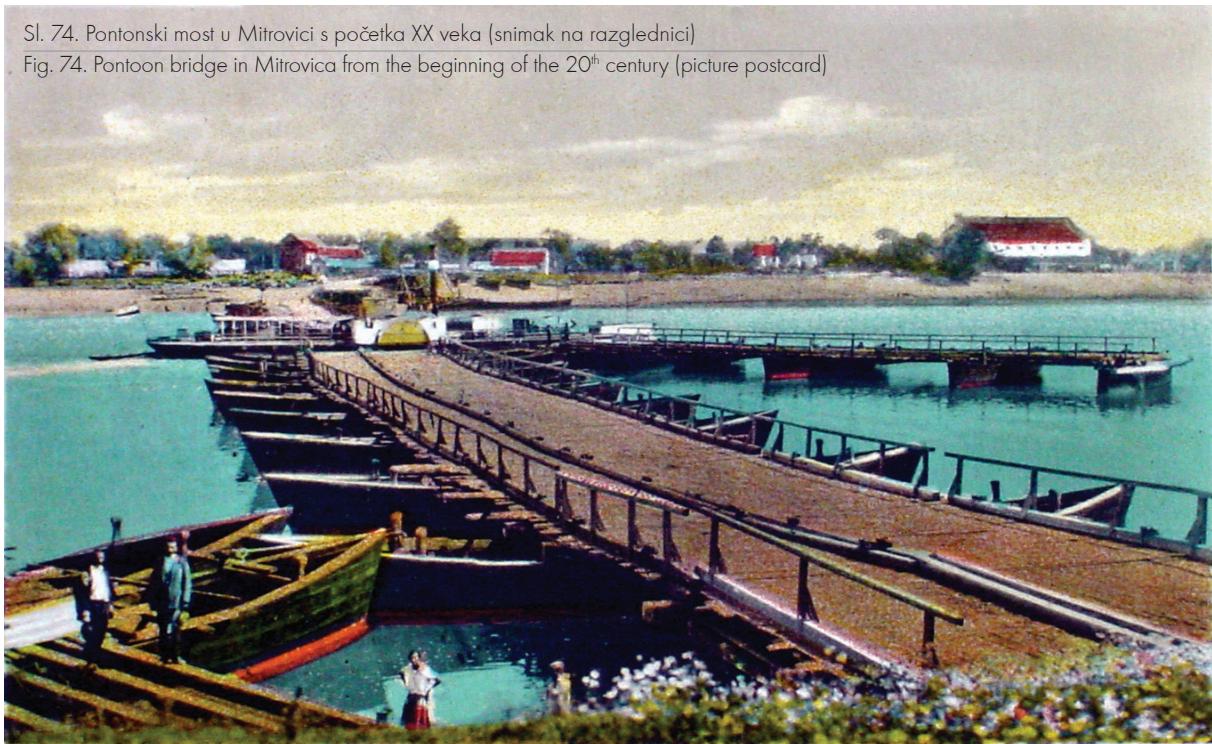
Sl. 73. Gvozdene „kape“ hrastovih pilota sirmijumskog mosta izvadene sa dna Save tokom hidroarheoloških istraživanja 1992. godine (snimak: S. Panić, 1992)

Fig. 73. Iron “caps” of oak pilotis from the Sirmium bridge retrieved from the Sava river during hydroarchaeological investigations in 1992 (Photo: S. Panić, 1992)

Sl. 74. Pontonski most u Mitrovici s početka XX veka (snimak na razglednici)

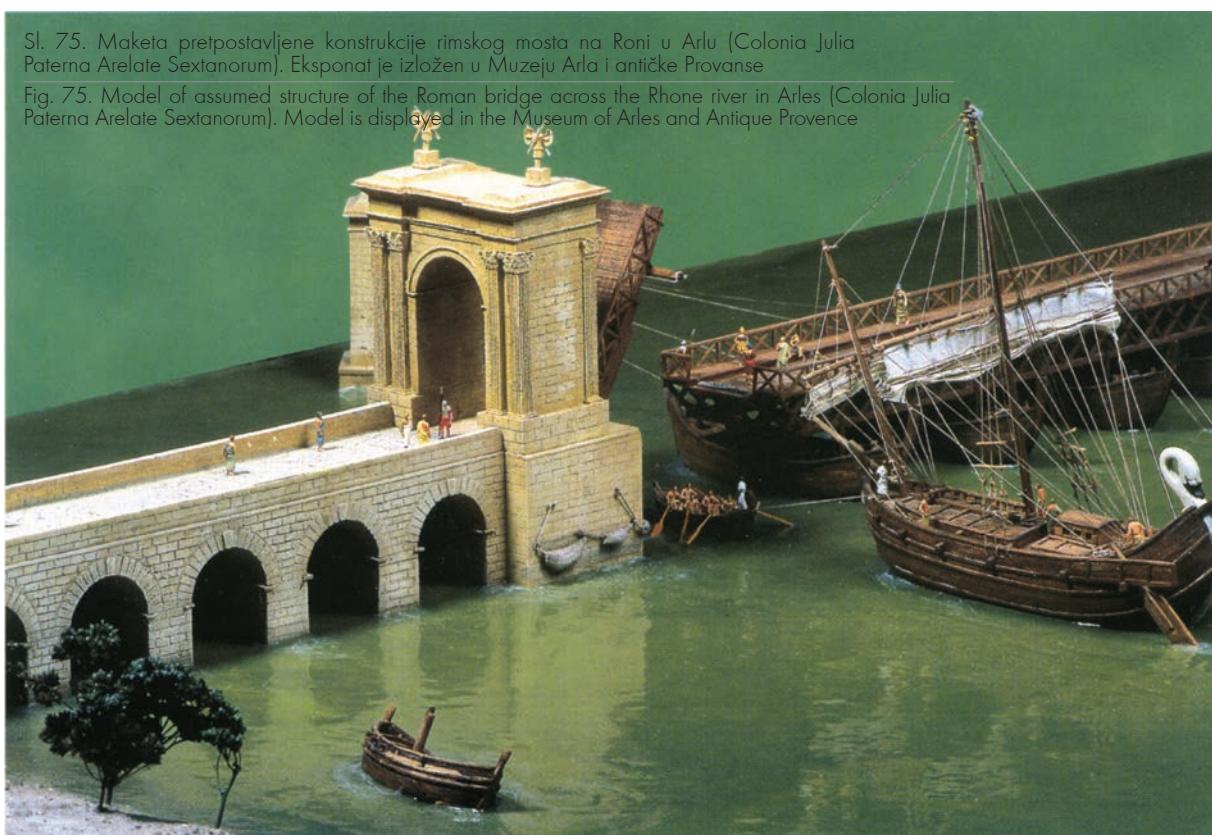
Fig. 74. Pontoon bridge in Mitrovica from the beginning of the 20th century (picture postcard)

Ср. Митровица — ћуприја Са. М. Митровицом.

Sl. 75. Maketa pretpostavljene konstrukcije rimskog mosta na Roni u Arlu (Colonia Julia Paterna Arelate Sextanorum). Eksponat je izložen u Muzeju Arla i antičke Provanse

Fig. 75. Model of assumed structure of the Roman bridge across the Rhone river in Arles (Colonia Julia Paterna Arelate Sextanorum). Model is displayed in the Museum of Arles and Antique Provence

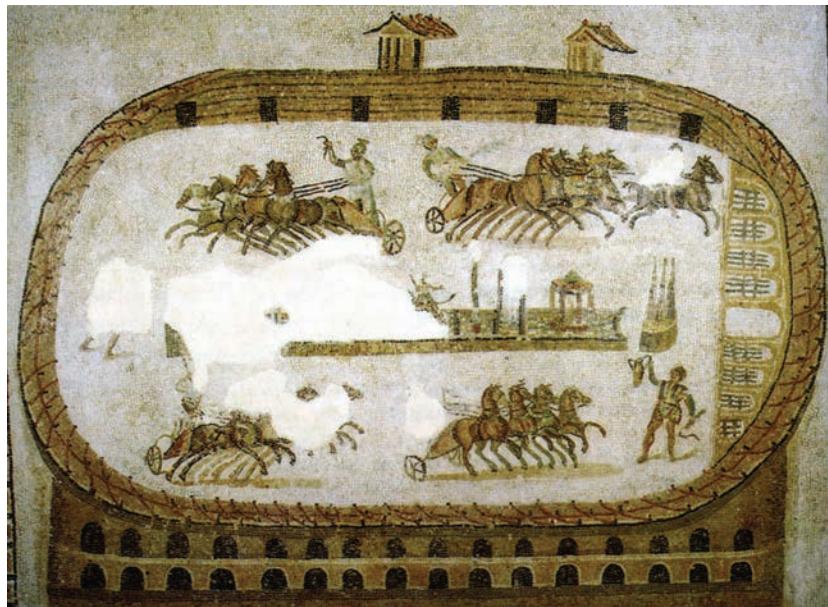
ma, na toj lokaciji najveća dubina Save iznosi oko 6,00 m, što je za podizanje mosta sasvim prihvatljivo. Korito Save je na toj deonici široko, a vodena struja znatno slabija nego kod Male crkve (lok. Kej). Zanimljivo je da su kote dna Save na tačkama a (pontonski most) i d (restoran *Plaža*), na istoku Mitrovice, skoro podudarne. Posle velikog ubrzanja toka Save na tački b (Mala crkva), rečni tok je na tački d (restoran *Plaža*) opet umiren. Korito je na ovom mestu široko i relativno plitko, sa povremenim formacijama sprudova, što ide u prilog prepostavci I. Junga o postojanju rečnog ostrva južno od Jalije. Sada je sasvim izvesno da je Sava tokom dužeg perioda, nagomilavanjem nanosa u prepostavljenom severnom rukavcu, južno od bare Jalije, učinila da ostrvo (sprud) postane sastavni deo kopna. U svakom slučaju, podatak o veoma malom padu savskog korita na prilično dugoj deonici dovodi nas do istog zaključka kao i rezultati istraživanja na lok. 31 (1973–1978). A oni nedvosmisleno govore da je severna obala Save bila daleko bliža južnom bedemu Sirmijuma nego što je danas. Ne treba, međutim, nikako isključiti mogućnost postojanja mosta južno od kompleksa carske palate (lok. 1/a).⁸⁰ Štaviše, pozicija mosta u blizini palate ima puno opravdanje. Sava je na toj deonici relativno plitka i stoga pogodna za premošćavanje (sl. 1). Na takozvanoj *konjskoj plaži*, poznatoj i pod imenom *kod dva jablana*, ronioci su u koritu Save, 2003. godine, zabeležili ostatke masivnih zidanih konstrukcija.⁸¹ Stoga bi i lokacija Marsilijeve kružne kule na desnoj obali reke, preko puta carske palate, bila sasvim logična (sl. 32). Nije isključeno da je reč o kuli koja je štitila prilaz jednom od mostova.

Priču o mostovima Sirmijuma završićemo jednim vrlo zanimljivim istraživanjem, koje je davno bilo predmet akademskih rasprava, a nedavno ga je u svojoj publikaciji pomenuo i A. Jovanović.⁸² Reč je o keramičkom medaljonu, koji se nalazi u Narodnom muzeju u Budimpešti, za koji se smatra da potiče iz Sirmijuma. U prvom planu je stojeća figura sa rogom izobilja, a u drugom – most (sl. 76). Ne ulazeći u razmatranja o identifikaciji stojeće figure, kao i porekla medaljona (o čemu među naučnicima ima oprečnih mišljenja), obratićemo pažnju samo na predstavu mosta. Posmatrajući njegov šematski prikaz u elevaciji, mogli bismo odmah zaključiti da su nam izgled i konstrukcija bar jednog od dva sirmijumska mosta, koji pominju izvori, konačno poznati. Njegov konstruktivni sklop je potpuno jasan. Reč je očigledno o vrlo solidno građenom mostu, sa masivnom lučnom konstrukcijom na vertikalnim nosačima. Reklo bi se, međutim, da se rešenje koje je ponudio A. Jovanović više odnosi na povod prikazivanja mosta na medaljonu. On prepostavlja da je medaljon načinjen 317. godine u čast Konstantina, koji je te iste godine obnovio most porušen od strane Licinija, koji se dao u bekstvo posle izgubljene bitke kod Cibala. S obzirom na masivnost konstrukcije, moglo bi se reći da je reč upravo o mostu čije su ostatke zabeležili ronioci u Savi severno od carske palate Sirmijuma. Ono što nam dozvoljava da gradevinu na medaljonu identifikujemo drugačije, to su relativno visoki vertikalni elementi iznad lukova, sa čijih vrhova polaze kose linije (kao kod arapskog broja 1). Stoga, treba ostaviti mesta i prepostavci da je možda reč i o predstavi hipodroma, koji, kao i amfiteatar, na primer, ima na gornjem pojasu obimnog zida vertikale (jarbole),

Sl. 76. Keramički medaljon sa predstavom sirmijanskog mosta (ili hipodroma?)

Fig. 76. Ceramics medallion with presentation of the bridge (or hippodrom?) of Sirmium

Sl. 77. Mozaik iz Kartagine. Na vrhu fasadnog zida hipodroma postavljeni su brojni jarboli koji nose „velarium“ (muzej Bardo)

Fig. 77. Mosaic from Carthage. Around the topmost part of facade of the hippodrom, are numerous brackets which supported the “velarium” (Bardo museum)

sa čijih se vrhova spuštaju ukoso zategnuti jaki konopci kao nosači lako platnenog pokrivača (*velarium*) koji štiti gledaoce od sunca. Takve predstave hipodroma, kao i amfiteatra, mogu se videti na mozaicima i freskama (sl. 77).⁸³ Kada je reč o počasti koja je izradom keramičkog medaljona učinjena Konstantinu, ništa se ne menja, jer, ako je reč o hipodromu, onda je on taj koji je bio graditelj hipodroma, a ne Licinije.⁸⁴ A kako znamo, hipodrom je ne samo teren za trke na kočijama već i kulturno mesto, na kome se božanski imperator prikazuje svojim podanicima. Stoga bi svečano obeležavanje završetka hipodroma imalo svoje puno opravdanje, koliko i svečanost prilikom stavljanja mosta u promet.

Kako se u prići o mostovima i dalje bavimo rekom, bilo bi korisno napraviti jedan mali eksperiment, koji bi nas možda učvrstio u uverenju da je teorija o savskim rukavcima, ostrvima i mostovima vrlo realna i da se može prihvati kao jedino logično rešenje. Za tu svrhu ćemo nakratko ući u jedan virtualni svet gde će istovremeno jedan pored drugog biti postavljeni geomorfološki i hidrografske parametri iz vremena Sirmijuma i moderne Mitrovice. Ako, suprotno mišljenju Junga, V. Popovića, P. Miloševića i autora ove monografije, prepostavimo da je u vreme života Sirmijuma korito Save bilo na današnjoj niveleti, to će nam možda dati zadovoljavajući odgovor na pitanje mogućnosti opstanka antičkog grada u takvim uslovima? Suočimo se, dakle, za momenat, sa situacijom u kojoj bi se našao Sirmijum sa Savom bez rukavaca i rečnih ostrva, ali sa sadašnjim niveletama minimalnog vodostaja od 72,22 m n. m. kao i njenog najvećeg vodostaja od 79,99 m n. m. Povećanjem niveleta niskog vodostaja za 6,00 m, poplavom bi bili ugroženi staza hipodroma i podovi žitnice na lok. 31 (sl. 21). Sa dodatnih 1,5 m (72,77 m), biće ugroženi carska palata, kao i lok. Kej (sl. 21 i 24). Najzad, pri najvišem vodostaju (79,99 m), pod vodom će biti najveći deo centralne gradske zone Sirmijuma, dok bi njegov severni deo, na pomenutoj lesnoj terasi gde su registrovane nekropole Sirmijuma, bio i dalje bezbedan. A kako je izgledao antički grad u vreme poplava mogu nam dočarati scene iz XX veka (sl. 3 i 4).⁸⁵

Istorijski okvir osnivanja i razvoja Sirmijuma

Geomorfološke i hidrološke odlike Srema i severnog dela Mačve, gde dominiraju dve moćne reke, Dunav i Sava, ne predstavljaju nikakvu regionalnu specifičnost, već samo jedan manji deo jedinstvene panonske geografske celine. Tu svakako s pravom možemo uvrstiti i Drinu, koja je oduvek bila glavni uzrok stalnih hidroloških promena na prostoru Mačve, a samim tim i promena pozicija korita Save i njene matice. Ako bismo birali ključne reči kao označku za opšti karakter ovog tla, one bi mogle glasiti: ravnica, pustare, reke, potoci, bare, mrvlje, močvare, podzemne vode, poplave... Čak i da smo nešto propustili, ima već dovoljno povoda za razmišljanje o dijaboličnoj privlačnosti ovakvih prostora za osnivanje naseobinskih aglomeracija. Zapravo, oni su u većini slučajeva svesno i birani od doseljenika. S jedne strane, stajaće i tekuće vode činile su prirodnu zaštitu naselja, dok je spokojan život stanovnika bio obezbeđen prirodnim resursima nadohvat ruke, zahvaljujući reci, potoku, prirodnim izdanima i bunarima sa pitkom vodom, plodnim oranicama i sočnim pašnjacima. Najzad, transport raznovrsne robe u svim pravcima i profit od trgovine bio je obezbeđen davno trasiranim suvozemnim i vodenim komunikacijama, čija su raskršća bila embrion buduće ruralne aglomeracije, koja će vremenom prerasti u urbanu. Sve pomenute prednosti bile su jednako važne koliko za predimska domorodačka panonska plemena, toliko i za italske došljake. Naravno, sve bi bilo suviše idilično, čak i romantično da nema i one druge strane, kada darežljiva priroda posta negoropadna, odnoseći ne samo sva stečena dobra već i živote stanovnika. Danas, nakon obimnih melioracionih radova tokom XX veka na prostoru Vojvodine i Mačve, teško da bismo mogli sebi dočarati pejzaž Srema u vreme migracija italskih kolonista, kada su naselja bila često plavljenja, a oranice i pašnjaci duže vreme ostajali pod plitkom ustajalom vodom žuto-zelene boje i neprijatnog mirisa.⁸⁶

Prirodne pogodnosti mesta za osnivanje Sirmijuma, koje su dolaskom u Panoniju zapazili Rimljani, bile su daleko ranije uočene i od domorodačkog, preimskog stanovništva. Na širem prostoru Sremske Mitrovice zabeleženi su materijalni ostaci različitih kultura koje su prethodile Rimu. Najstariji otkriveni ulomci keramičkih posuda pripadaju ranom neolitu, varijante Starčevo-Kereš (*Körös*). Oni su zabeleženi tokom iskopavanja u periodu od 1957. do 1964, na padinama brežuljka Kalvarija, na levoj obali potoka Čikasa (sl. 18 i 27).⁸⁷ Tu su registrovani i tragovi kulturnih slojeva sa fragmentima neolitske keramike vinčanske varijante, zatim bronzanog doba, halštata, a u mnogo manjem procentu i kasnog latena.⁸⁸ Kalvarija nema ni položaj ni visinu da bi mogla važiti kao nepristupačno i neosvojivo utvrđenje. S druge strane, ona je mogla imati strateških vrednosti, ali tek u vreme po osnivanju antičkog grada. No, uprkos svemu, ona je za arheologe još od pedesetih godina XX veka imala magičnu privlačnost, zasnovanu na predubedenju da su predimske naseobine, uključujući i keltski opidum, morale biti upravo tu locirane. Ipak, početni rezultati iskopavanja nisu ostavili utisak da je reč o čvrstim dokazima koji upućuju na sukcesivno smenjivanje neolitskih naseobinskih horizonata ilirsko-keltskim. U cilju konačnog rešenja pitanja lokacije starčevačkog naselja, kao i keltskog opiduma, godine 1994, na velikom južnom platou Kalvarije, iza postojeće katoličke kapele, postavljeno je 10 sondi. Na 1,80 m dubine, odakle već kreće zdravica, zabeležen je veoma mali broj ulomaka keramike starčevačke provenijencije i to samo u pojedinim sondama. Čvrstih dokaza o naselju nije bilo.⁸⁹ Pre bi se moglo reći da pomenuti nalazi ukazuju na povremen, sporadičan boravak na prostoru uz potok Čikas. U tom kontekstu, možemo pretpostaviti da su česta dnevna okupljanja stanovnika bila motivisana različitim potrebama. Sem dovođenja na ispašu i pojilo domaćih životinja, tu su se mogle odvijati i uobičajene dnevne poljoprivredne aktivnosti, kao i kulturni obredi, što je svakako ostavljalo određene materijalne tragove.

Međutim, ono što je ukazivalo na smer budućih istraživanja, bilo preistorijskih aglomeracija, bilo keltskog opiduma, bili su nalazi grobova iz halštatske epohe. U tom smislu, kao najdragocenije rezultate možemo smatrati one koje nam je 1902. godine prezentovao J. Brunšmid.⁹⁰ Na osnovu njih možemo zaključiti da su halštatske nekropole, sa ukopanim pokojnicima, bile locirane na prostoru iistočno i zapadno od lokacije buduće kolonije Sirmijum. V. Popović sasvim ispravno zaključuje da pozicija halštatske nekropole, istočno od

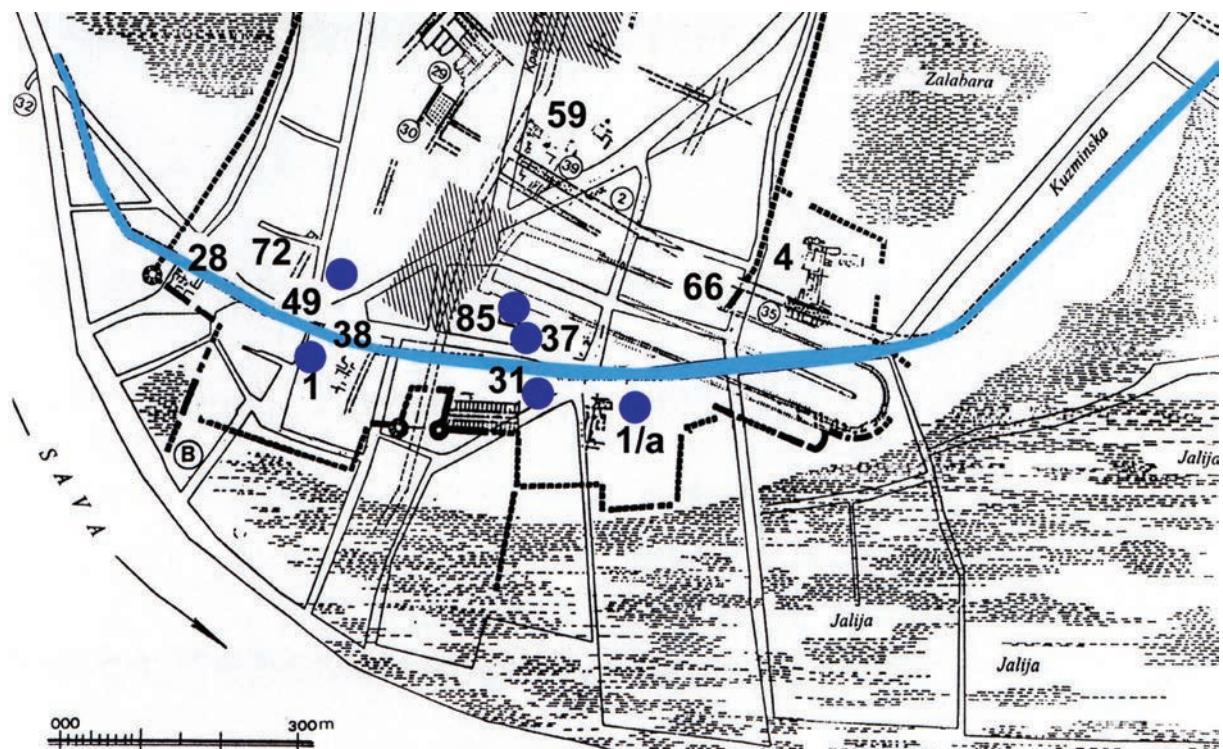
grada, može ukazivati na postojanje jedne relativno guste domorodačke populacije, na lokaciji buduće kolonije Sirmijum.⁹¹ Nažalost, zbog visokih niveleta podzemnih voda u centralnom delu Sremske Mitrovice, za sada nije moguće zabeležiti ostatke kulturnih horizonata koji prethode periodu latena. Od velikog značaja su i podaci o spaljenim pokojnicima iz latenskog perioda, registrovani na prostoru istočne halštatske nekropole,⁹² što nam govori ne samo o kontinuitetu upotrebe prostora za sahranjivanje već i kontinuitetu naseljavanja jednog te istog prostora, bliže Savi, gde je u okruženju močvara predrimska populacija našla zaštitu i sigurnost (sl. 78). Na takvoj lokaciji, stanovnici ilirsko-keltske populacije dočekali su italske došljake u sam osvit nove ere. Možemo takođe smatrati dalekovidim zaključak Brunšmida, koji u karakteristikama nakita iz groba mladeg halštatskog perioda, na istočnoj nekropoli, nalazi indicije za trgovačke kontakte zanatlija i trgovaca helenističke Grčke i zatećene populacije na panonskom prostoru. To bismo mogli okarakterisati kao svojevrsnu anticipaciju budućih čvrstih trgovačkih veza Sirmijuma sa gradovima na prostoru Grčke i Bliskog istoka, ali i kao početak njihovog masovnijeg doseljavanja u južni panonski pojaz, u vreme kada je Sirmijum već imao status kolonije.

Da je prostor Sirmijuma (*intra muros*) bio utvrđeni centar okupljanja plemenskih zajednica i italskih doseljenika svedoči i Plinije Stariji.⁹³ U to vreme, čitav region Srema bio je naseljen panonskom populacijom ilirsko-keltskog porekla, koja je kasnije, po matematički tačno sračunatom programu romanizacije, bila uspešno asimilovana od strane italskih došljaka.⁹⁴ Stoga, treba računati (imajući u vidu instinkt samoodržanja), na nepogrešivu logiku predrimske populacije u proceni izbora mesta sa pogodnostima za organizaciju naselja i njegovu efikasnu odbranu u slučaju opasnosti. U tom kontekstu, možemo smatrati da dosadašnji nalazi u centralnoj zoni Sremske Mitrovice idu u prilog tezi da je Sirmijum samo preuzeo isti prostor između Save, Čikasa, bara i močvara, gde je daleko ranije bio organizovan domorodački opidum.

Uostalom, ono što nije konstatovano tokom dosadašnjih arheoloških istraživanja na prostoru Kalvarije, konstatovano je na prostoru *intra muros* Sirmijuma. Tokom dosadašnje arheološke prakse u Sremskoj Mitrovici, arheolozi su retko bili u prilici da u vreme jako niskih podzemnih voda dopru do kulturnih slojeva s početka I veka n. e. Ali, u takvim prilikama, uvek su se neposredno nad niveletom podzemnih voda ukazivali materijalni ostaci latenske kulture. Reč je o ostacima, bilo staništa (u vidu ostataka podnica i komada lepa od zidova staništa), bilo svakodnevnih upotrebnih predmeta, posebno keramičkog posuđa, čiji su tradicionalni modeli izrađivani paralelno sa uvoznim, italskim. Bilo je slučajeva da su čak u istoj keramičkoj peći nalažene posude latenskih i rimske modela,⁹⁵ što je najrečitije odslikavalo početak prožimanja domorodačke i rimske materijalne kulture.⁹⁶

Dodajmo svemu ovome i poznatu latensku nekropolu zabeleženu na oko 1 km zapadno od sirmijum-skih gradskih bedema, pored saobraćajnice koja je vodila uz Savu dalje ka zapadu.⁹⁷ Njena trasa *intra muros* poklapa se sa glavnom trgovačkom ulicom Sirmijuma, čiji se jedan deo i danas može videti na sadašnjoj Žitnoj pijaci (lok. 28). Duž obe strane ove dugačke saobraćajnice, pravca istok–zapad, zabeleženi su tokom poslednjih tridesetak godina ostaci keltskih staništa. Oko ove saobraćajne osovine, domorodačko naselje se razvijalo longitudinalno, od Žitne pijace na zapadu pa sve do carske palate (lok. 1/a) na istoku (sl. 78). Hiljadu godina kasnije, ista ova saobraćajnica biće glavna arterija srednjovekovne, a zatim i turske Mitrovice (sl. 30). Vezu naselja sa magistralnom saobraćajnicom iz pravca Singidunuma treba videti u današnjoj Kuzminskoj ulici, koja se od carske palate dijagonalno provlači prema Kalvariji (na severoistoku naselja), između velike močvare Jalije i bare Zalakvače. To je jedini suvi prostor i najkraći put kojim se nesmetano može ući u grad i izaći iz njega.

Datum dolaska rimskih legija u Sirmijum još nije pouzdano ustanovljen. Tako, za datum okupacije južnog pojasa Panonije od strane rimskih legija postoje dve opcije: vreme od 35 do 33. i od 13 do 9. god. st. e.⁹⁸ Izvesno je, međutim, da je Sirmijum u vreme pobune panonskih i dalmatskih plemena, od 6 do 9. god. n. e., već bio utvrđeno rimsko naselje, s obzirom da su ga pobunjenici, kako kažu izvori, dve godine bezuspešno opsedali.⁹⁹ Počev od ovog perioda, podaci iz izvora su veoma retki, pa nam za definisanje karaktera urbanog koncepta tek osnovanog grada tokom I veka n. e. ostaju na raspolaganju skromni materijalni nalazi sa arheoloških istraživanja. Pravilniji raster saobraćajnica i izgrađenih blokova na severnoj polovini grada, od onog u južnoj

Sl. 78. Šematski plan južnog dela Sr. Mitrovice i Sirmijuma. Plavim tačkama naznačene su lokacije keltskih staništa

Fig. 78. Schematic plan of the southern part of Sr. Mitrovica and Sirmium. Blue spots mark the archaeologically investigated locations of Celtic habitations

polovini, asocira (kako je zapazio V. Popović) na ortogonalnu šemu vojnog logora, ali dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja ne daju čvrstu potporu za ovu mogućnost.¹⁰⁰ Sva je verovatnoća da stalnog vojnog logora nije ni bilo, tako da je Sirmijum od svog nastanka imao karakter civilnog naselja.¹⁰¹ Prema epigrafskim istraživanjima M. Mirković, Sirmijum je sve do sredine V veka ostao civilni centar. S vremena na vreme, u periodu od I do IV veka, pojedine vojne jedinice, koje su učestvovalе u ratovima na limesu, bile su raspoređene na široj teritoriji Sirmijuma, ali ne u gradu, već u obližnjim kastelima. To svakako nije isključivalo mogućnost da komanda vojnih snaga, kao i sam imperator budu privremeno locirani u Sirmijumu.¹⁰²

Osnovan kao aglomeracija civilnog karaktera (*civitas sirmiensium et amantinorum*), Sirmijum je egzistirao kao zajednica rimskih građana, došljaka i domorodaca (*Conventus Civium Romanorum*).¹⁰³ Kao civilno naselje Sirmijum je *preskočio* status municipijuma (*municipium*) i ubrzo dobio status kolonije (*Colonia Flavia Sirmium*). Početak urbanog, ekonomskog, političkog i religijskog razvoja Sirmijuma koincidira sa dobijanjem ovog važnog statusa. To se dogodilo verovatno u vreme Domicijana,¹⁰⁴ koji je tokom vojnih operacija na dunavskom limesu koristio Sirmijum kao vojnu bazu.¹⁰⁵ Stanovništvo kolonije imalo je, nezavisno od etničkog porekla, status rimskih građana. Gradski *ager* ili *territorium* zahvatao je, kako smo videli, široki deo regiona Srema. Kao i svi drugi rimski gradovi, Sirmijum je zavisio od zemljišnih poseda, dok je u njegovim užim granicama bile koncentrisane trgovina i industrija.

Zahvaljujući svom povoljnom geografskom položaju, u zaledu limesa, Sirmijum je bio punkt od velikog geostrateškog značaja, što je bez sumnje odredilo i tok njegovog uspona; ali u I i II veku, grad još nije imao dominantnu ulogu u imperijalnoj administraciji. Izvori govore i o verovatnom boravku Trajana u Sirmijumu 101–102. god. n. e. kao i Marka Aurelija i njegovog dvora tokom ratova protiv Markomana, Kvada i Sarmata u drugoj polovini II veka n. e.¹⁰⁶ O tome kakva je situacija bila u Sirmijumu i široj okolini tokom dugih i teških ratova Marka Aurelija, izvori nam ne govore.

Stabilizacija limesa pod Trajanom i Hadrijanom osigurala je u unutrašnjosti imperije relativno miran i prosperitetan život. Istovremeno, proces romanizacije domorodačke populacije bio je u punom zamahu. Kako saznajemo iz epigrafskeih izvora, među došljacima koji su kao mesto boravka izabrali Sirmijum još krajem I veka n. e., najviše je bilo onih dalmatsko-italskog porekla, kao i onih iz Grčke i helenističkih zemalja Orijenta, koji su služili u legijama ili auksilijarnim trupama Gornje Mezije.¹⁰⁷ Dosedjenici su bili različitih zanimanja. To su uglavnom zanatlije, trgovci ili veterani legionari, koji su na različite načine investirali novac zaraden tokom svog dugogodišnjeg boravka u vojsci. Prema A. Močiju, Vespazijan je u Sisciji i Sirmijumu video rečne luke od prvorazrednog značaja. Da bi podstakao plovidbu, on je kao prve strane dosedjenike poslao islužene mornare (*classiarii*).¹⁰⁸

Krajem II veka n. e., Sirmijum pod Severima, kao i drugi panonski gradovi, doživljava ekonomski prosperitet. To se ogleda pre svega u ambicioznijim građevinskim programima u samom gradu, kao i u obnovi mreže puteva. Septimije Sever, koji je, kako govore izvori, boravio u Sirmijumu 202. godine, reformiše vojsku. Edikt njegovog sina Karakale iz 212. godine, poznat kao *Constitutio Antoniniana*, garantovao je svim slobodnim ljudima (izuzev robovima) na čitavom prostoru imperije jednaka prava.¹⁰⁹

Neprestani uzlazni razvojni put Sirmijuma, u III veku n. e. prekida velika socijalna, ekonomski i politička kriza, koja je uzdrmala čitavu imperiju. Sudbonosni dogadaji, kao što su žestoki pritisci Gota i česte pobune vojnika (što je rezultiralo ustoličavanjem *vojničkih careva*), uslovili su sve češće prisustvo imperatora na prostoru Panonije, kao i u samom Sirmijumu. Stoga ne treba da zvuči začuđujuće podatak da iz Sirmijuma ili njegove šire okoline potiče relativno veliki broj imperatora. Tako, 236. godine n. e., u gradu boravi Maksimin (*Maximin*) Tračanin, a 249. godine Decije (*Decius*) (rođen u blizini Sirmijuma) biva od panonskih trupa proglašen za cara. Pod vladavinom Galijena (*Gallien*) (260–268), usurpatori Ingenius (*Ingenius*) i Regalianus (*Regalianus*) u Sirmijumu objavljuju preuzimanje vlasti.¹¹⁰ Posle borbi u blizini Sirmijuma i Osijeka (*Mursa*), Galijen, kao pobednik, kažnjava pobunjene gradove. Godine 270. n. e. u Sirmijumu, gde je proveo dobar deo života, Klaudije Gotski umire pokošen kugom.¹¹¹ Najpopularniji među vojnicima, Aurelijan (*Aurelian*) (270–275), rođen je takođe u Sirmijumu. Nešto kasnije, 282. godine, Prob (kako smo ranije pomenuli) biva u Sirmijumu, svom rodnom gradu, ubijen od pobunjenih vojnika. Do vladavine Dioklecijana, prema dotadašnjoj Trajanovoj administrativnoj podeli, Sirmijum je pripadao Donjoj Panoniji (*Pannonia inferior*) i bio je njen administrativno-upravni centar. Tokom svoje vladavine, Dioklecijan je u Sirmijumu boravio više puta. Njegovim administrativnim reformama, od 284. godine, Sirmijum postaje administrativni centar provincije Panonija Sekunda (*Pannonia Secunda*), koja sada ulazi u sastav dijeceze Ilirik. Za svog savladara Dioklecijan postavlja Maksimijana Herkulija, rođenog u okolini Sirmijuma. O njihovim aktivnostima vezanim za Sirmijum izvori ne govore ništa, izuzev što pominju njihovo prisustvo u gradu od 293. do 294. godine.

Najveći značaj Sirmijum dostiže u vreme tetrarhije, kada grad postaje jedan od četiri rezidencijalna carska grada, pored Milana, Nikomedije i Trijera. U njemu je kratko boravio Galerije. Sirmijum je duže vreme (308–314) bio sedište i Licinija, sve do bitke kod Cibala, kada on kao gubitnik beži pred Konstantinom, zajedno sa svojom porodicom i carskom blagajnom. Sirmijum će više godina biti boravište Konstantina (316–321). Počev od uspostavljanja tetrarhije, Sirmijum će do pred kraj IV veka, manje ili više, biti mesto koncentracije carske moći. To je period kada grad doživljava ekonomski procvat, demografsku i prostornu ekspanziju. Sudeći prema izvorima, Sirmijum je u to vreme bio poznat po rečnoj luci, kovnici novca, ciglarskoj industriji, proizvodnji keramike i uzgoju vinove loze na fruškogorskim padinama.¹¹²

Ne smemo zaboraviti da je Sirmijum bio čvrsto uporište hrišćanskog učenja, koje je pod znakom krsta neumitno osvajalo Rimsko carstvo. U vreme progona hrišćana pod Dioklecijanom, s početka IV veka, stradali su brojni sledbenici Hristove vere: Irinej (prvi episkop Sirmijuma), Dimitrije (đakon), Sinerot, Anastasija, Hermagora... U njihovu slavu, već sredinom IV veka podižu se martirijumi.¹¹³ Tokom IV veka, Sirmijum je stekao ugled veoma važnog mesta u crkvenoj organizaciji. Episkop Sirmijuma imao je rang mitropolita.¹¹⁴ Lista episkopa Sirmijuma skoro je kompletan za čitav IV vek. Ne treba zaboraviti ni veoma važne konkile

održane u Sirmijumu povodom arijanske jeresi.¹¹⁵ Vrhunac prosperiteta grad dostiže u drugoj polovini IV veka, kao višegodišnja rezidencija Konstancija II. Istovremeno, Sirmijum je i dalje u središtu meteža građanskog rata izazvanog neuspšim pokušajima prvo Vetraniona, a zatim i Magnencija da se domognu carskog trona. U vreme boravka Konstancija II na Istoku, Julijan preuzima Panoniju. Njegov trijumfalni ulazak u Sirmijum zabeležio je detaljno, kako smo videli, Marcellin.¹¹⁶ Smrt Julijana i Konstancija koincidira sa žestokim pritiskom varvara. Kvadi 374, a zatim Goti 378. bezuspešno opsedaju Sirmijum. Valentinijan I umire 375. godine tokom ratnih operacija protiv varvara. Gracijan, 379. godine, u svom mestu rođenja, Sirmijumu, proglašava Teodosija I za svog savladara. Vladavina ova dva avgusta predstavlja novu etapu u istoriji grada. Gracijan je prinuđen da prihvati Gote u Panoniji kao federate. Ubuduće, Sirmijum neće više biti rezidencijalni grad imperatora. Nesigurne severne granice carstva primoravaju Teodosija da se odluči prvo za Solun, a kasnije za Konstantinopolj i Milano. Njegovom smrću 395. godine, Rimska imperija cepta se na dva dela. Sirmijum je prvo pripao zapadnom Iliriku, a 437. pod Valentinijanom III, prelazi u domen Istočnog Ilirika.¹¹⁷

Prodorom varvara u Panoniju, u poslednjoj četvrtini IV veka, prestaje vreme spokoja i prosperiteta grada, čije su vitalne veze sa nekada bogatim ruralnim zaledem sada bile ozbiljno ugrožene. Velika katastrofa 441. godine, kada Huni pustoše Sirmijum, predstavlja istovremeno i definitivni prestanak funkcionisanja rimske administracije u Sirmijumu i Drugoj Panoniji. To je bio početak kraja antičkog grada. Konačno, 582. godine posle iscrpljujuće opsade, grad pada u ruke Avara. Prema uslovima predaje, stanovnicima je dopušteno da u miru napuste grad, rastajući se pritom od svoje imovine, koju je kao ratni plen kagan obećao svojim ratnicima. Simbolično, čin nestanka Sirmijuma odigrao se godinu dana kasnije, kada je grad, već kao hrpa ruševina, nestao sa istorijske scene u plamenu velikog požara.¹¹⁸

NAPOMENE

1. Ako se priklonimo pretpostavci o postojanju rečnog ostrva (u vreme života Sirmijuma) na mestu sadašnje Mačvanske Mitrovice, onda bi trebalo liniju desne obale Save tražiti nešto južnije od sadašnje (sl. 1 i 62). Postojanje naselja ispod sadašnje Mačvanske Mitrovice, koje je u teritorijalno-administrativnom smislu pripadalo Sirmijumu, potvrđeno je rezultatima arheoloških iskopavanja na lokalitetu *Širingrad* tokom sistematskih iskopavanja u vreme od 1966. do 1970. god. Reč je o nekropoli (II–IV vek) koja je bila u funkciji manjeg ruralnog naselja. Indikativan je zaključak autora iskopavanja S. Ercegović-Pavlović da je i antičko naselje u Mačvanskoj Mitrovici bilo okruženo močvarama kao i Sirmijum na levoj obali. Videti: Ercegović-Pavlović, 1980, p. 65–66.

2. Prosečna kota terena Sremske Mitrovice iznosi 82 m nadmorske visine. Teren Mačvanske Mitrovice, na uzanom pojasu uz Savu, ima prosečnu kotu od 80 m, a na ostalom, širem prostoru 78 m.

3. Ratković: Elaborat geotehničkih istraživanja za izradu projekta kanalizacije otpadnih voda područja Sremske Mitrovice, Novi Sad, 1992, p. 10 (nije publikovano). O geološkim formacijama Srema videti: Vujević, 1939, p. 4.

4. Prema podacima o geotehničkim uslovima za izgradnju pešačkog mosta preko Save iz elaborata Zavoda za geotehniku iz Beograda, iz 1992. god. (odgovorni projektant, Lj. Šantić), redosled slojeva, idući od površine terena nadole, jeste sledeći: humus, nasip, peskovita glina, pesak, peskovita glina, pesak. Razlika se pokazuje u donjim (nosećim) slojevima, koje sa sremskomitrovačke strane čine pesak i sitan šljunak, a sa mačvanske strane šljunak.

Različite debljine i kvalitet slojeva činili su da je Sava u vreme visokog vodostaja, kao i poplava, više erodirala desnu obalu, odnosno težila povratku u svoje staro korito. Kako su pokazali rezultati toponomastičkih proučavanja Mačve za period srednjeg veka, na pojedinim nižim deonicama Sava je postepeno pomerala koritu ka jugu. Pri tome su nestajala čitava naselja. Videti: Blagojević, 1994, p. 80–81.

I pri letimičnom pogledu na kartu Mačve (sl. 52 i 53) može se bez dvoumljenja konstatovati da je hidrološka situacija mnogo složenija od one na levoj obali, s obzirom da je ovde Drina bila dominantni faktor formiranja fluvijalne stratigrafije. Na planu II, A. Aleksića (iz 1891. godine), koji se bavio proučavanjem hidrografije Mačve, zabeležene su sve mene toka reke Drine i promene njenog korita u različitim geološkim periodima, Aleksić, 1891, p. 3–8 i plan II.

5. Svrha izrade elaborata o geotehničkim istraživanjima terena u gradu bilo je iznalaženje parametara za najpogodnije rešenje fundiranja budućih modernih objekata, pre svega onih komunalnog karaktera. Zahvaljujući predusretljivosti investitora i predstavnika izvođača građevina na arheološkim lokalitetima u gradu, autor ove monografije imao je prilike da se uvidom u brojne elaborate (počev od 1973. godine) upozna detaljno sa geološkom strukturom terena na području kako Sremske, tako i Mačvanske Mitrovice. Zahvaljujem ovom prilikom Ž. Nedeljkoviću, dugogodišnjem direktoru preduzeća za izvođenje građevinskih radova *Proleter* u Sremskoj Mitrovici, koji mi je omogućio uvid u sadržinu pomenutih geotehničkih elaborata.

Deo podataka za upoznavanje geološke strukture mitrovačkog tla preuzet je iz elaborata sa zbirnim rezultatima dugogodišnjih geotehničkih istraživanja na teritoriji i Sremske i Mačvanske Mitrovice. Elaborat je izradio tim stručnjaka preduzeća *Hidrozavod* iz Novog Sada, za potrebe projekta kanalizacije otpadnih voda na području Sremske Mitrovice. Zahvaljujem najsrdačnije Lj. Ćirkoviću, direktoru Fonda za komunalne delatnosti u Sremskoj Mitrovici, koji mi je pomenute podatke učinio dostupnim.

6. Kao komparativni primer možemo navesti Beograd. Ovde su (kao i u slučaju Mitrovice), nezavisno od

vodostaja Save i Dunava, podzemne vode veoma visoke i nalaze se između slojeva lesne gline. Tako se pokazalo da se kao zone rizika mogu izdvojiti grebeni: Bulevar kralja Aleksandra, Ul. kralja Milana, Terazije i Knez Mihajlova ulica do Beogradske tvrđave. I na savskoj i na dunavskoj padini, vodonепропустиви slojevi lesne gline zasićene podzemnim vodama predstavljaju svojevrsna klizišta, što zahteva posebna tehnička rešenja pri fundiranju građevina. U gradevinskoj praksi u Beogradu, s kraja XIX i u XX veku, praktikovano je fundiranje na šipovima ili su građevine katkad ukopavane dva ili tri sprata ispod niveleta terena (kaskadasto, ako je teren u padu), kako bi se predupredile nevolje od njihovog eventualnog klizanja. U tom pogledu, posebno je riskantna savska padina.

7. Apsolutne kote predstavljaju nivelete gradskog terena Sirmijuma.
8. Izmereno na kaldrmi unutrašnjeg dvorišta carske žitnice na lok. 31 (gradevina A).
9. Zbog visokih podzemnih voda, tačna visina nasipa ispod kaldrme dvorišta žitnice A nije mogla biti konstatovana.
10. Premk, Jeremić, 1969, p. 300–303.
11. Isti je slučaj i sa urbanim horizontima starijim od IV veka. Zapravo, najveća naslojavanja terena u jugoistočnom delu antičkog grada vezuju se za vreme velikih migracija (V i VI vek), kada je grad pretrpeo najveća razaranja. Niveleta terena, pogotovo u južnoj zoni antičkog grada, drastično je podignuta nivelišanjem šuta velikog broja spaljenih i srušenih građevina.
12. Duval, Popović, 1977, p. 17–19 et Fig. 4.
13. O veštačkom podizanju niveleta terena u Rimu, videti: Homo, 1951, p. 28–43.
14. Ibid., p. 6 i 7.
15. Pristup podacima o dugogodišnjim rezultatima merenja dubina i oblika korita Save bio mi je omogućen predusretljivošću direktora preduzeća za poslove vodoprivrede *Bosut* u Sremskoj Mitrovici Lj. Jakšića, kome ovom prilikom najsrdaćnije zahvalujem.
16. Tokom prvih hidroarheoloških istraživanaja 1995. godine, ronioci su ispod rečnog mulja redovno mogli konstatovati kompaktno i izuzetno čvrsto dno rečnog korita.
17. Tom prilikom izvađeni su: komad mermernog stuba, jedan impost kapitel, kao i jedan dobro očuvan žrtvenik od krečnjaka, standardne veličine.

Slično iskustvo sa koritom reke Save ispod Kalemegdana, u Beogradu, potvrđuje naše zaključke. Informacije o tome dobio sam od M. Popovića, dugogodišnjeg rukovodioca arheoloških istraživanja Beogradske tvrđave.

18. Popović, 1964, p. 78.
19. Bošković, Duval, Gros, Popović, 1973–1974, p. 196.
20. Amm. Marc. XXIX, 6, 17–19.
21. Stanković, 2006, p. 13. Ovom prilikom zahvalujem M. Stankoviću, biologu i najboljem poznavaocu svih karakteristika prirodnog rezervata *Zasavica*, na korisnim podacima o rečici Zasavici, a posebno na kartama ovog područja Mačve i Srema, koje mi je ljubazno dao na korišćenje.
22. Ibid., p. 13.
23. Ibid., p. 13.
24. Aleksić, 1871, p. 60.

25. Danas se Zasavicom naziva ne samo rečica čije smo osnovne karakteristike ukratko predstavili već mnogo širi prostor, poznat kao veliki prirodni rezervat – *Zasavica*.
26. Događaj koji Čelebija pominje pada u 1543. godinu, u vreme pohoda na Beč Sulejmana Veličanstvenog. On pre svega pominje kanale (verovatno drenažne): ...*koji su tekli sa ivice varoši koja se nalazi na desnoj strani* (Mačvanska Mitrovica). Za ustavu kaže: *Kada je serasker bio Sari Rustem-paša, neprijatelj je jedne noći digao brane na kanalu koje su se nalazile na obali rijeke Save pa je ova sremska ravnica bila preplavljenja kao more. Mnogi islamski vojnici i njihovi konji su se podavili*, Čelebi, 1967, p. 353.
27. Menandar navodi da je Bajan, ...*stigavši, sjahao sa konja i seo na zlatnu stolicu ukrašenu draguljima, a pred njegovim licem i grudima držali su Avari štitove da ne bi Vizantinci na njega bacali strele*. Menandrus, 96–97. Na osnovu ovog podatka, P. Milošević izvodi zaključak da su ostrva morala biti u neposrednoj blizini grada. Milošević, 1985, p. 165.
28. Jungovo pismo br. 82, od 19. VII 1896. Videti: Jung, 1896/97, p. 157–158.
29. Ovu ideju Junga preuzeo je kasnije P. Milošević i često je dalje zastupao. Videti: Milošević, 1958, p. 165–173; Milošević, 1993, p. 199.
30. Možda ostatke tih ada predstavljaju sprudovi, koje je kod Mitrovice registrovao Aleksić. U svojoj hidrografskoj analizi iz 1891. god. on kaže: *Kod Mitrovice pojavljuju se sprudovi, obrazovani od sitnih parčadi opeka(cigalja). Ima ovih ostataka toliko mnogo, da su veliki sprudovi od njih obrazovani. To su ostaci starinskih (rimskih) gradevina, koje je, bilo ljudska varavarška ruka ili zub vremena (vazduh i voda) razdrobio*. Aleksić, 1891, p. 35 i 72.
31. Aleksić, 1891, p. 72, List I (na kraju zbornika, u prilogu sa ilustracijama).
32. Ovaj toponim, danas malo poznat, koji nalazimo na Jungovim skicama, nije više u upotrebi. Danas se širi prostor oko raskrsnice ulica Kuzminske, Palanke i A. Čarnojevića, naziva *kod Kamenite čuprije*.
33. Godra, 1873, p. 14.
34. Tok Čikasa je posle II svetskog rata regulisan, tako da njegovo staro korito ispod Kamenite čuprije danas ima jedino funkciju drenažnog kanala, a nažalost i divlje deponije.
35. Plan s kraja XVIII veka pokazuje da je deo Čikasa severno od Kamenite čuprije pretvoren u veštačko jezero sa ustavom, koja je bila u funkciji mlinova.
36. Buczynskii, Kruhek, Valentić, 2000, p. 80. Kamenita čuprija je i danas na istom mestu, kao i 1873. godine. Od nje počinje velika dijagonalna saobraćajnica (Kuzminska ulica) koja se dalje, preko ulica Pivarske i Vuka Kardžića, nastavlja ka Žitnoj pijaci (lok. 28). Njena trasa predstavlja jednu od najstarijih ulica u istoriji grada Sremske Mitrovice.
37. T. Ž. Ilić kaže: *Došavši iz zdravih i viših srbijanskih i arbanaških predela na niska, podvodna i nezdrava sremska zemljišta, ovi emigranti – Srbi i Arbanasi – počeli su naglo da propadaju*. Ilić, 1976, p. 34.
38. Gavrilović, ZMS XX/1, 1972, p. 174.
39. Buczynskii, Kruhek, Valentić, 2000, p. 80.
40. Videti elaborat geotehničkih istraživanja područja Sremske Mitrovice (Hidrozavod, Novi Sad, odg. istraživač, dipl. ing. geol. R. Jablanović), 1992, str. 27 i 38.
41. Treba uzeti u obzir činjenicu da su površine bara bile promenljive u zavisnosti od prirodnih uslova (nivelete Save, dotoka voda sa Fruške gore, kao i atmosferskih padavina). To se posebno odnosi na Jaliju, koja je, kako austrijski planovi pokazuju, mogla u plavnom periodu da udvostruči svoju površinu.

42. Na pomenutim lokalitetima nisu registrovani ostaci antičke arhitekture, niti bilo kakav čvrst antički sloj. Do dubine do koje se moglo kopati, tj. do nivele podzemnih voda, registrovan je rimski nasip sa hronološki izmešanim arheološkim materijalom.
43. Podatke za inženjersko-geološke uslove izgradnje stambenih objekata u naselju *Sportski centar* u Sremskoj Mitrovici (istočno od Trga svetog Dimitrija) obradio je 1983. god. K. Batalović (*Kosovoprojekt*, Beograd).
44. Sloj se sastoji od rastresite zemlje smede boje, izmešane sa obilnim količinama pepela, gareži i neuobičajeno velikom količinom fragmenata keramike i životinjskih kostiju. Videti: Premk, Jeremić, 1996, p. 300–303.
45. U elaboratu o geotehničkim istraživanjima terena na lok. 80 (nova zgrada Medicinske škole), na str. 3 naglašeno je da je veštački nasip: ...ustvari stari odležao nasip koji je nastao još u davnina vremena. Samim tim je i njegova konsolidacija davno završena... Autor elaborata je dipl. ing. geol. Vitomir Lazarević (preduzeće *Getting* u Beogradu).
46. U zapadnom delu grada, na austrijskom planu (sl. 58), jasno se uočavaju drenažni kanali koji sekuljarni pojas između bare Balatin i reke Save. Na istom planu, naznačen je (u istočnom delu grada, u Kuzminskoj ulici), mostić preko drenažnog kanala bare Salakvače, koji vodi ka velikoj močvari potoka Čikasa.
47. Na ovom austrijskom planu se mogu uočiti mostići ili čuprije na mestima preseka kanala sa gradskim saobraćajnicama (sa Kuzminskom ul. istočno od bare Zalabare i ulicom Ribarska obala, koju su presecali kanali bara na zapadu Mitrovice).
48. Nešto severnije od Male crkve, neposredno uz obalu, registrovani su ostaci rimskog zidanog kanala, kojim je isušivana velika bara Balatin.
49. Podaci o brojnim elaboratima geotehničkih sondi postavljenih na različitim lokacijama u gradu mogu se naći u Fondu za komunalne delatnosti Sr. Mitrovica.
50. Autor ovog rada je imao prilike da se upozna sa ovom činjenicom na licu mesta, tokom istraživanja brojnih arheoloških lokaliteta, prateći uporedno nivele podzemnih voda na pojedinim lokalitetima i niveletom reke Save. Najbolji pregled konstelacije podzemnih voda na teritoriji Sremske i Mačvanske Mitrovice pružaju geotehnički preseci gradskog terena (u razmeri 1 : 100/5000) koji čine sastavni deo ranije pomenutog elaborata geotehničkih istraživanja.
51. Podaci o vodostaju Save na dan 26. VII 1996. dobijeni su u rečnoj Kapetaniji u Sremskoj Mitrovici. Ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem kapetanu rečne plovidbe Petru Omorcu.
52. Script. Hist. Aug. 27. 20, 1; Godra, 1873, p. 14.
53. Njegovu trasu i danas reflekтуje konfiguracija terena.
54. Itinerarium Antonini, 123, 8–124, 4.
55. O nabavci kamena za gradnju u Sirmijumu, videti poglavljje VIII (Tehnike gradnje i primenjeni materijali) u ovoj monografiji.
56. Prema podacima paleontologa Muzeja Srema Dragane Nedeljković, u ranijim godinama istraživanja, na prostoru Sirmijuma registrovane su kosti četiri dvogrbe kamile, najizdržljivijih tovarnih životinja, koje su na područje Sirmijuma stigle verovatno iz pravca Levanta. Kosti kamile su registrovane i 2004. godine tokom iskopavanja rimske vile rustike kod Hrtkovaca, nedaleko od Sremske Mitrovice, na desnoj obali Save. Iskopavanjima je rukovodila dr V. Dautova-Ruševljjan iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu. Vest o gošćima sa Juga objavile su sremskomitrovačke *Sremske novine*.
57. Mirković, 1971, p. 16–17.
58. Popović, 1966, p. 138–142, fig. 9 i 12.

59. Popović, 1966, p. 140–141.
60. Ibid.
61. Nasleđeni rimski putevi u Srbiji i primorju pominju se kao *stari put, via regis* ili *via antigua*. Videti: Škrivanić, Beograd 1974, p. 18 i 134.
62. A. M. Kir, Földművelésügyi Minisztérium Virajazi Intézete, Budapest 1938. Na postojeću Kirovu kartu za potrebe ovog rada naknadno je dodata mreža rimskih puteva sa pojedinim naseljima. Za korišćenje Kirove karte u ovoj monografiji, dugujem zahvalnost kolegi I. Bugarskom, sa čijim sam dopuštenjem kartu preuzeo iz njegovog rada, Bugarski, 2008, p. 437–451.
63. Popović, 1978, p. 101–107 (karta nalaza priložena je na kraju teksta).
64. Škrivanić, 1974, p. 39–41 i plan VI.
65. Amm. Marc., 21, 9.
66. Milošević, 1969, p. 199–201; Milošević, 1988, p. 121–123.
67. Jeremić, 2005, p. 90, 93 i Fig. 2.
68. Popović, Beograd 1993, p. 17.
69. Škrivanić, 1974, p. 49 i plan VI. U vreme Rima, panonski gradovi su koristili i rudničku so, koja se teže dobijala. Destinacije (današnja Tuzla ili rudnici soli na teritoriji Rumunije) bile su neuporedivo kraće nego one ka Mediteranu, ali je morska so bila boljeg kvaliteta.
70. Mr Slobodan Panić, hidroarheolog, iskusni ronilac i ronilački instruktor sa zavidnim stažom, predvodio je ekipu koju su činili ronioci klubova: *Milicionar* iz Beograda i *Sirmijum* iz Sremske Mitrovice. Kao vrsni hidroarheolog, u ovim hidroarheološkim istraživanjima ravnopravno je učestvovala i Gordana Karović iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.
71. Prema S. Paniću, stranica kvadratnog preseka šipova iznosi od 32 do 38 cm.
72. Od pokretnih nalaza registrovano je ukupno 470 komada: gvozdenih spojnica, klinova, alata, rimskog novca, opeka, kamenih kvadera i glava šipova od livenog gvožđa sa *brkovima* (po 4 na svakoj kapi) za pričvršćivanje na vrh šipa, koji se pobija u dno. Kako S. Panić dalje kaže u svom izveštaju, zabeležen je i veći broj talpi debljine 5–7 cm, koje su međusobno bile pričvršćivane gvozdenim spojnicama.
73. Tokom kampanje 2003. godine, ronioci su istraživali tri lokacije: *stari most, plažu i novi most* (za Mačvansku Mitrovicu).
74. Ovom prilikom, najsrdačnije zahvaljujem gospodinu Klodu Sintesu (Mr Claude Sintes), direktoru Muzeja u Arlu, na njegovoj saglasnosti da u ovoj knjizi reproducujem snimak makete pontonskog mosta na Roni u Arlu.
75. Kako znamo, na desnoj obali naselja Save, ispod tri srednjovekovne crkve u superpoziciji (iz vremena od IX do XIII veka), nalaze se ostaci martirijuma iz IV veka. Videti: Popović, 1980, p. V–VII.
76. Milošević, 1995 a, p. 201.
77. Zvanično, za visok vodostaj Save važi kota 79,99 m n. v., a za nizak 72,22 m n. v.
78. Mišljenje da je kod Male crkve mogao postojati rimski most, P. Milošević je često zastupao u svojim radovima. Milošević, 1990, p. 35–36; Milošević, 1995 a, p. 201.
79. Gavrilović, 1971, p. 546.

80. Slaba vidljivost rečne vode i kratko vreme istraživanja, uslovljeno visokim vodostajem Save i jakom rečnom strujom, nisu dozvolili pouzdanije konstatacije.
81. Stoga smatramo da je P. Milošević ovog puta u pravu, Milošević, 1995, p. 201. U svom službenom izveštaju Arheološkom institutu i mr S. Panić, rukovodilac hidroarheoloških istraživanja na lokaciji d, smatra da bi pomenute konstrukcije mogле predstavljati ostatke rimskog mosta.
82. Jovanović, 2007, p. 21–22.
83. Maurin 2008, p. 106, Fig. 18; Bergman, 2008, p. 362, Fig. 1. Na zidu galerije amfiteatra u Pompeji bilo je čak 240 jarbola za *velarium*, Connolly, Dodge, 2001, p. 198.
84. Povodom podizanja hipodroma u Sirmijumu, još uvek ima dilema. Kao graditelji ne pominju se izričito ni Licinije ni Konstantin. V. Popović i E. Ochsenschlager, u svojoj studiji o kasnocrskom hipodromu, to pitanje takođe ostavljaju otvorenim, Popović, 2003, 165.
85. Bobić, 1987, p. 73.
86. Povodom ove teme, videti studiju I. Bugarskog o prirodnim konstantama u vreme dolaska Avara na prostor Bačke, Bugarski, 2008, p. 437–451.
87. Popović, 1963, p. 63–64.
88. Ibid.
89. Obradu arheološkog materijala sa iskopavanja na Kalvariji 1994. godine preuzeo je naš kolega Dragan Popović, arheolog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici. Nažalost, neizlečiva bolest bila je brža, pa stoga pomenuti arheološki materijal čeka i dalje stručnu obradu.
90. Brunšmid, 1902, p. 73–86.
91. Popović, 1969, p. 11–18.
92. Brunšmid, 1902, p. 81.
93. On pominje da se utvrđeno naselje *Sirmio oppido* nalazi na teritoriji naselja Sirmijaca i Amantina, Plinius, Nat. Hist.
94. Mirković, 1971, p. 12–13.
95. Premk, 1992, p. 363–368.
96. Na lok. 72, u centralnoj gradskoj zoni, zabeleženi su u arheološkom iskopu, na više od 5 m dubine, brojni fragmenti keltskih šolja, dok su na lok. 85 zabeleženi (prvo 2002, a potom i 2005. godine) ostaci arhitekture, od naboja, pletera i lepa. Godine 2002, uz segment podnice od zapećene zemlje, sem karakteristične keramike, nađeni su jedan žrvanj i bronzana aplikacija konjske opreme. Rezultati ovih istraživanja nisu objavljeni.
97. O nekropoli Skordiska videti: Szombathy 1890, p. 10; Brunšmid 1902, p. 73.
98. Ibid., p. 10–12.
99. Ibid., p. 12–13.
100. Popović, 1971, p. 121–122.
101. M. Mirković smatra da brojni nalazi opeka sa pečatima legija ne znače i obavezno prisustvo legija u gradu, to jest logoru. Po njenom mišljenju, opeke su mogле biti doterane na gradilišta Sirmijuma iz okolnih krajeva gde su vojne ciglane proizvodile opeku, Mirković, 1971, p. 30.
102. Mirković, 1971, p. 32

-
103. Mirković naziva ovakav status naselja kvazi-municipalnim, Mirković, 1971, p. 15.
104. Dobijanje statusa kolonije moglo se dogoditi u vremenu između 79. i 96. godine n. e., Mirković, 1971.
105. Ibid.
106. Mirković, 1971, p. 33.
107. Mirković, 1971, p. 23–26; Mocszy, 1974, p. 113, 130.
108. Mocszy, Ibid., p. 113.
109. Karakala kao imperator nije bio na dobrom glasu. Mnogi istoričari smatraju da je i pomenuti Karakalin edikt kao instrument fiskalne politike bio zloupotrebljen od strane imperatora. Jer, svim slobodnim ljudima iz osvojenih provincija, koji su sada imali ista prava kao Italici, istovremeno je nametnuta i poreska obaveza. Videti: Gibon 1996, p. 62–63.
110. O boravku imperatora u Sirmijumu videti: Popović, 1993, p. 15–17.
111. V. Popović, Ibid., p. 16.
112. Ferjančić, 1969, p. 35.
113. Godine 1882. otkriveni su na severnoj nekropoli Sirmijuma ostaci bazilike Sv. Sinerota, a 1976, na istočnoj nekropoli i ostaci bazilike Sv. Irineja.
114. Ferjančić, 1969, op. cit., p. 37.
115. Zeiller, 1967, p. 259–327.
116. Amm. Marc., XXI, 9.
117. Zabeleženo je da je grad prešao u ruke cara istočnog dela imperije Teodosija III, kao rekompenzacija za datu ruku njegove čerke Evdokije mladoženji iz zapadnog dela carstva, caru Valentinjanu III: Ferjančić, 1969, p. 40.
118. Podatak o velikom požaru u Sirmijumu nalazimo kod Jovana Efeskog: Ferjančić, 1969, p. 46.

IV

URBANA STRUKTURA SIRMIJUMA
OD I DO IV VEKA
U SVETLU NOVIH ISTRAŽIVANJA

Prva faza gradske fortifikacije – I vek

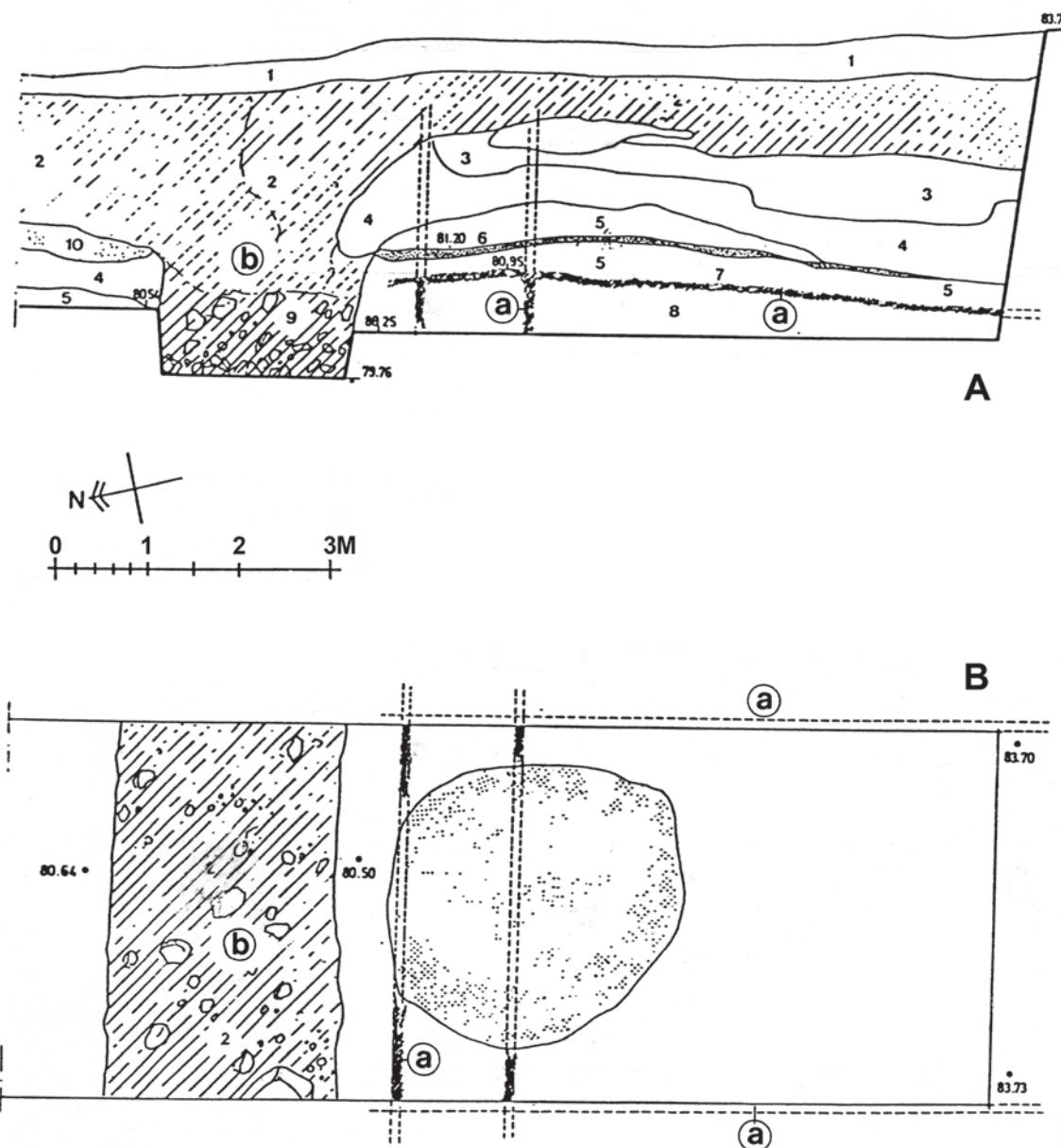
Kada je reč o razvojnim etapama gradske fortifikacije, one se ne podudaraju sa promenama u strukturi grada unutar bedema i van njega, što je i logično, budući da u većini slučajeva fortifikacija ima duži vek trajanja nego pojedinačne gradevine. Prema dosadašnjim analizama iz oba pomenuta perioda arheoloških istraživanja Sirmijuma, razvoj gradske fortifikacije možemo grubo podeliti na tri etape: 1) prva faza fortifikacije – I vek, 2) druga faza fortifikacije – II vek i 3) treća faza fortifikacije – IV vek.

Sirmijum, kao novoosnovano naselje u I veku, bio je utvrđen bedemima i kulama drveno-zemljane konstrukcije.¹ Iako malobrojni, na tu činjenicu veoma jasno ukazuju podaci sa temeljnih arheoloških istraživanja severnog, južnog i zapadnog bedema. Rezultati revizije arheološke dokumentacije starijeg datuma bili su nam od velike pomoći. Tako se pokazalo da su još 1962. godine u jugozapadnom delu grada,² kao i 1974./5. godine u jugoistočnom delu, lok. 31,³ bili zabeleženi ostaci prvobitne fortifikacije, ali ni tada ni kasnije, u izveštajima i stručnim publikacijama nisu kao takvi bili identifikovani.⁴ Kada je reč o istočnom bedemu, o njegovoj trasi se u to vreme moglo samo nagađati. Uzrok tome bila je uglavnom Jungova privlačna pretpostavka da ostaci zidova na lok. 9, kod Kamenite čuprije (sl. 21), predstavljaju istočnu kapiju Sirmijuma. Ona je u prvim decenijama sistematskih iskopavanja prihvatana od arheologa sa manjom ili većom rezervom, ali u to vreme ubedljivih indikacija za lokaciju istočnog gradskog bedema nije bilo. Trebalo je sačekati 1984. godinu, kada su iskopavanja na lok. 66, na severnom traktu hipodroma, konačno dala odgovor na to pitanje (sl. 93).

Na kraju pedesetih i početku šezdesetih godina XX veka, sistematska istraživanja su bila svedena na brzo postavljanje brojnih sondi, kako bi se, što je pre moguće, otkrile pozicije bedema gradske fortifikacije i tako odredila približno tačna površina antičkog grada, što su nestrpljivo očekivali i arheolozi i planeri razvoja moderne Mitrovice.⁵ Tom prilikom je propušteno da se sistematičnijim i preciznijim iskopavanjima identifikuju ostaci prvobitnog utvrđenja. Uzrok tome ne treba pripisivati samo nedovoljnom terenskom iskustvu arheologa, već i pomanjkanju podataka sa već obavljenih istraživanja drveno-zemljanih utvrđenja na rimskom limesu u drugim evropskim zemljama. Situacija se vremenom ipak menjala. Tako su, prilikom sondiranja trase severnog bedema na lok. 45, od velike koristi bili analogni primeri sa gornjogermanskog limesa (*Germania superior*), zabeleženi na brojnim lokalitetima na teritoriji Nemačke.⁶ Kombinacija drveta i zemlje (*Holz-Erde Kastell*) karakteristika je gornjogermanskih kastela.⁷ U tom kontekstu, za nas je posebno važan podatak da je većina takvih utvrđenja podignuta u vreme Domicijana, što odgovara i vremenu podizanja prvobitnog utvrđenja drveno-zemljane konstrukcije u Sirmijumu, kao i u drugim gradovima i vojnim logorima na čitavom panonskom delu limesa.

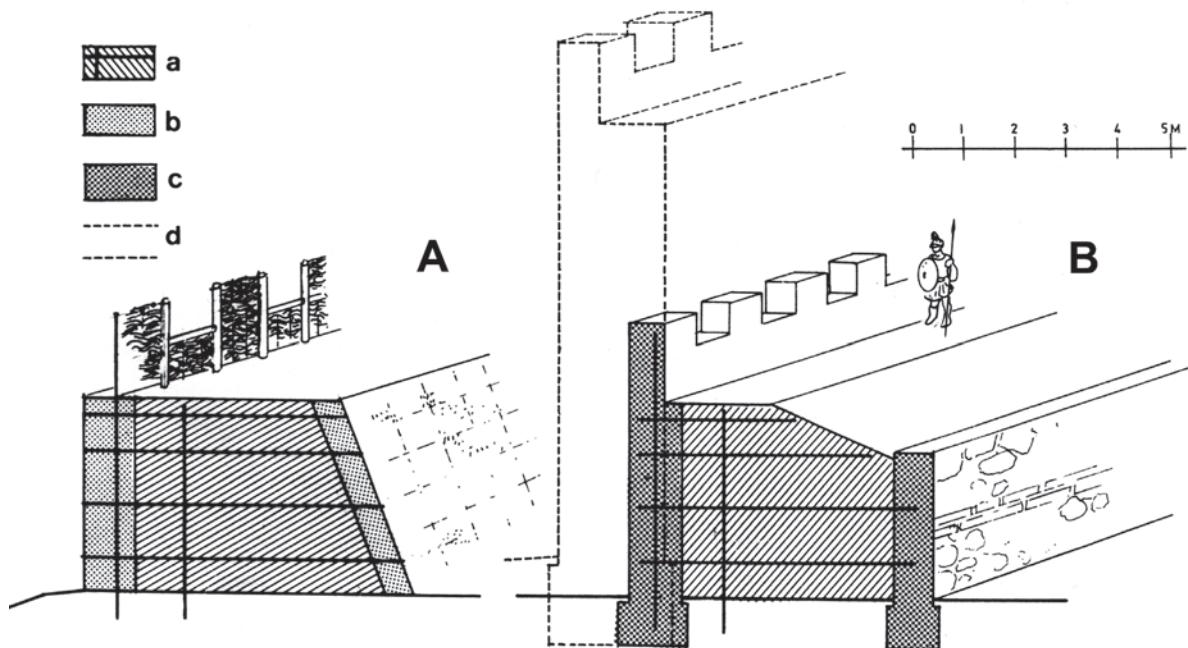
Severni bedem Sirmijuma

Naše poznавanje strukture prvobitne konstrukcije sirmijumske fortifikacije, na severnom delu grada, zasniva se na jednom *uzorku* u vidu ostataka drvenog skeleta utvrđenja, registrovanog u sondi, većih dimenzija, otvorenoj na zapadnoj polovini severnog bedemskog pojasa Sirmijuma, na lok. 45 (sl. 21 i 79/A i B).⁸ Reč je o ugljenisanim ostacima drvene konstrukcije, bolje reći drvenog skeleta, koji je bio načinjen od oblica, prečnika 10 cm, postavljenih i horizontalno i vertikalno. Uzgred, na istom lokalitetu, na nepun metar severno od drvene konstrukcije prvobitnog bedema, zabeleženi su ostaci temeljne zone masivno zidanog bedema iz II veka (sl. 79/A i B). Osovinsko rastojanje oblica (pravca sver–jug) iznosilo je 4,50 m. Na severnom delu, preko njih, bile su poprečno postavljene oblice na međusobnom razmaku od 1,30 m (sl. 79/B). Na mestu njihovog spoja bila je pobodena vertikalno postavljena oblica. Umnožavanjem ovog postupka oformljen je stabilan prostorni skelet (sl. 79/A), koji je u završnoj fazi bio ispunjen zemljom. Kako je bila obrađena frontalna vertikalna strana to ne možemo znati, ali je moguće da su škarpe bile izdvojene samo sa unutrašnje strane utvrđenja. Na prilogu (sl. 80/A i B) predložena su moguća rešenja: busenje, drvena oplata ili zidna obloga. Primeri sa

Sl. 79. Lok. 45. Osnova i profil sonde, sa ostacima drvene konstrukcije prvobitnog bedema I veka (a) i bedemom II veka u negativu (b).
1) humus, 2) šut od vađenja zida, 3) crveno zapečena zemlja, 4) žuti naboj, 5) mrka zemlja, 6) malterski pod, 7) ostaci drvene konstrukcije, 8) žućkasta glina, 9) intenzivan šut od vađenja bedema, 10) šut sa malterom

Fig. 79. Locality 45. Ground plan and profile of the trench with remains of timberframed structure of the first rampart from the 1st century and the 2nd century rampart (ghost wall). 1) humus, 2) debris of removed wall, 3) red burnt soil, 4) yellow packed earth, 5) brown soil, 6) mortar floor, 7) remains of timber - framed structure, 8) yellowish clay, 9) intensive building rubble from the removed rampart, 10) building rubble with mortar

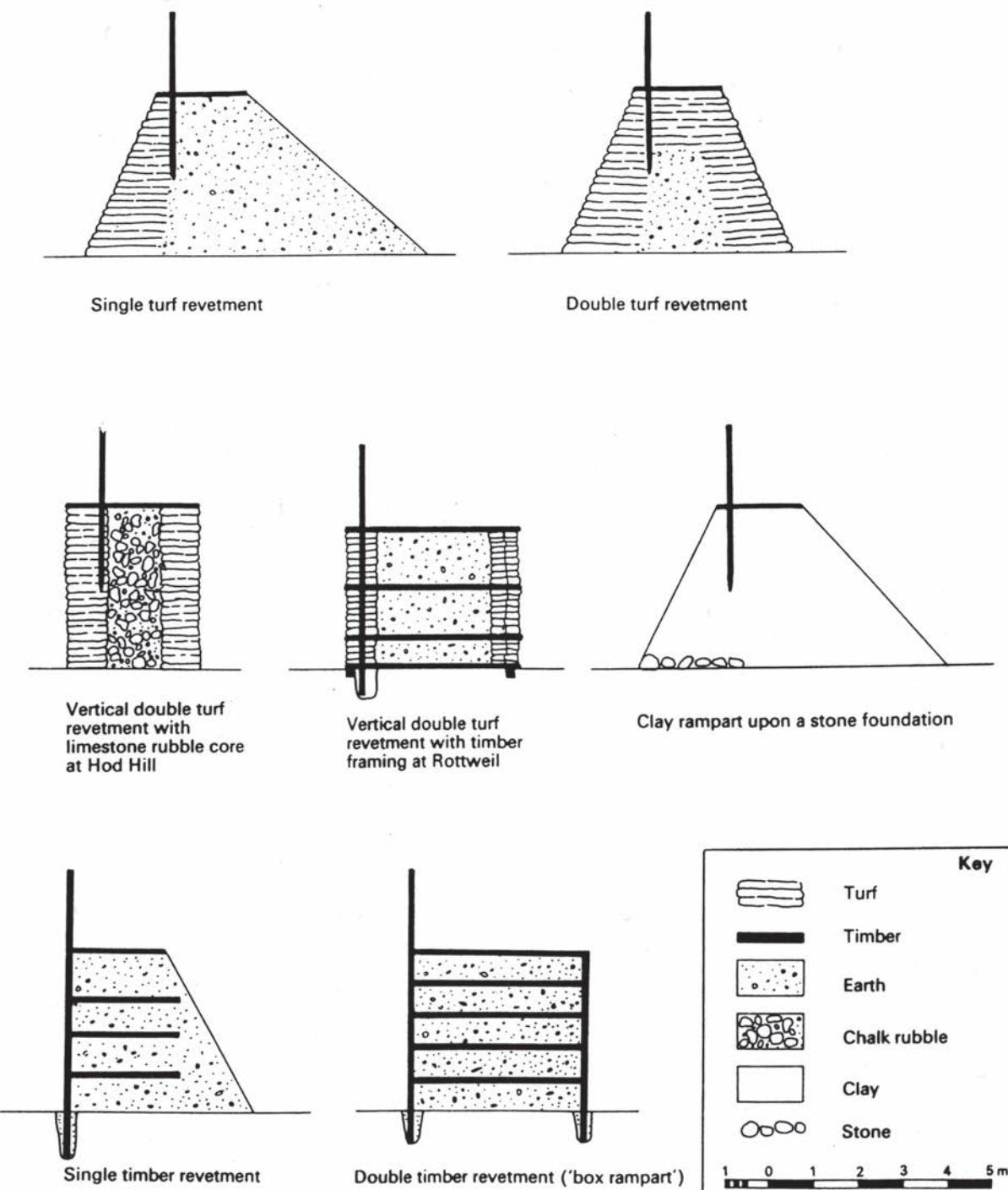

Sl. 80. Lok. 45. Teoretska rekonstrukcija dela prvobitnog bedema: a) drvenozemljana konstrukcija, b) obloga od busenja, c) obloga od tanjih zidova (kraj I veka), d) bedem II veka

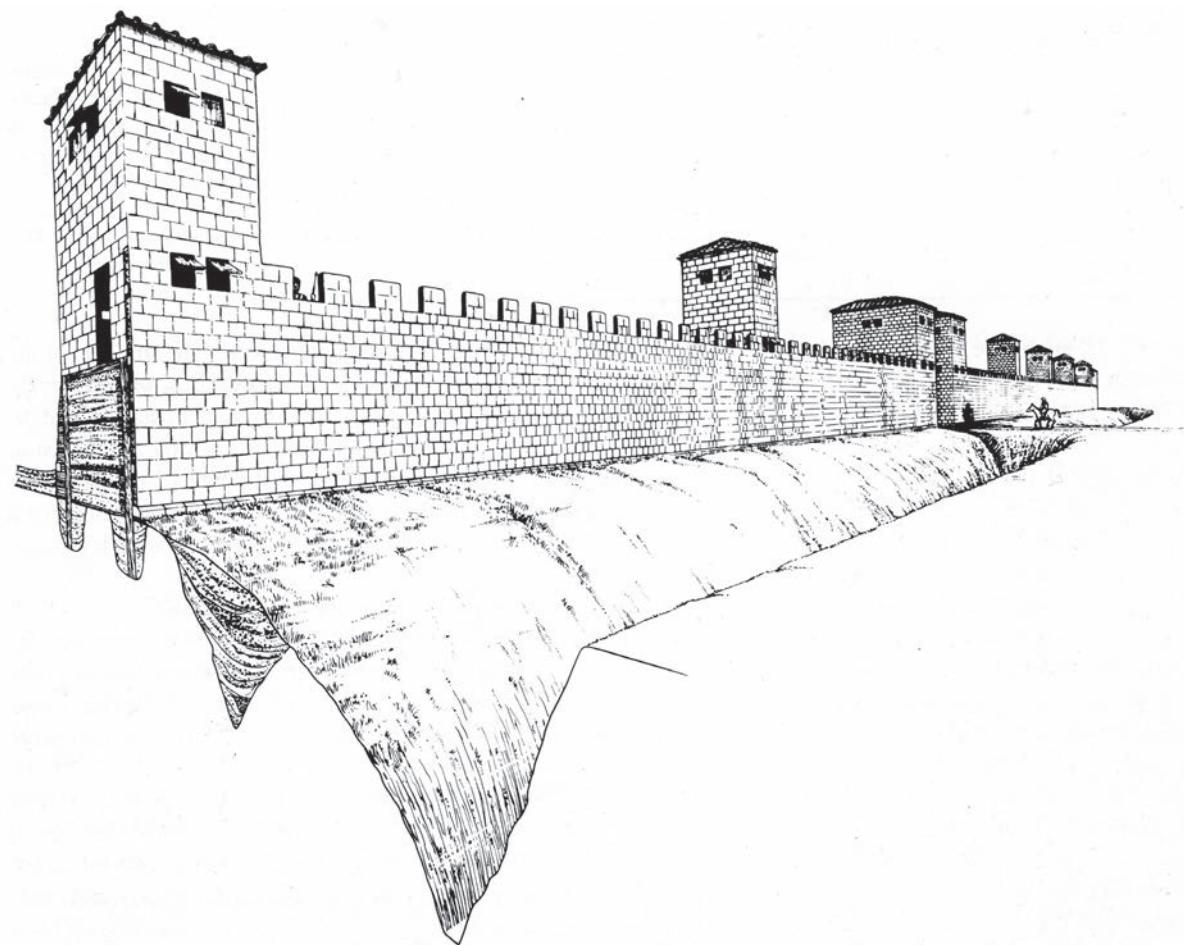
Fig. 80. Locality 45. Theoretical reconstruction of the segment of first rampart: a) timber - earthen structure, b) turf cover, c) cover of thin walls (end of 1st century), d) 2nd century rampart

lokaliteta na tlu Britanije ili Nemačke pokazuju da je drveni skelet sa ispunom od zemlje mogao biti izveden na najrazličitije načine (sl. 81).⁹ Uobičajeno je bilo da je spoljni red vertikalno postavljenih oblica nadmašivao po visini šetnu stazu nasipa, kao deo konstrukcije grudobrana (sl. 80/A i 81). Zasada možemo samo prepostaviti da je prvobitna obloga severnog bedema bila od busenja, a da je vremenom zamenjena zidanom oblogom od kamena. Kao podršku ovoj prepostavci pomenućemo nama već poznati kvader legije XIII Gemine (sl. 29) nadjen u neposrednoj blizini lok. 45.¹⁰ U vreme njenog boravka u Sirmijumu, krajem I veka, moglo je doći do opravke ili rekonstrukcije oštećenog drveno-zemljjanog severnog bedema. Možda je upravo tada obloga od busenja ili talpi bila zamenjena zidanom kamenom oblogom (sl. 80/B), mada ne treba isključiti mogućnost da je bedem o kome je reč mogao od samog nastanka imati i sa spoljne i sa unutrašnje strane oblogu od čvrstog materijala.¹¹ Varijanta sa oblogom u vidu zida od kamena (možda sa obe strane zemljjanog bedema?) mogla je biti i nekakva građevinska međufaza, do vremena podizanja masivnog bedema u II veku, zidanog u kamenu i opeci? Prilikom gradnje bedema II veka uklonjeni su svi elementi superstrukture prvobitnog utvrđenja. Tamo gde nisu smetali, njihovi nivelišani delovi ostali su *in situ* ispod površine terena. Takav slučaj je zabeležen i na trasi južnog bedema Sirmijuma (lok. 31), o čemu će nešto kasnije biti reči.

Sačuvana širina severnog bedema na lok. 45 iznosi 6,50 m (sl. 79/A). Rezultati istraživanja rimskih utvrđenja I veka u provincijama Britaniji ili Germaniji pokazuju da širina donje zone bedema oscilira od slučaja do slučaja. Ona se može kretati u rasponu od 3 do 17 metara, zavisno od toga da li bedem ima škarpu ili su mu obe strane vertikalne i obložene kamenom. Na dobro očuvanom primeru bedema u Ekseteru (*Exeter*) u

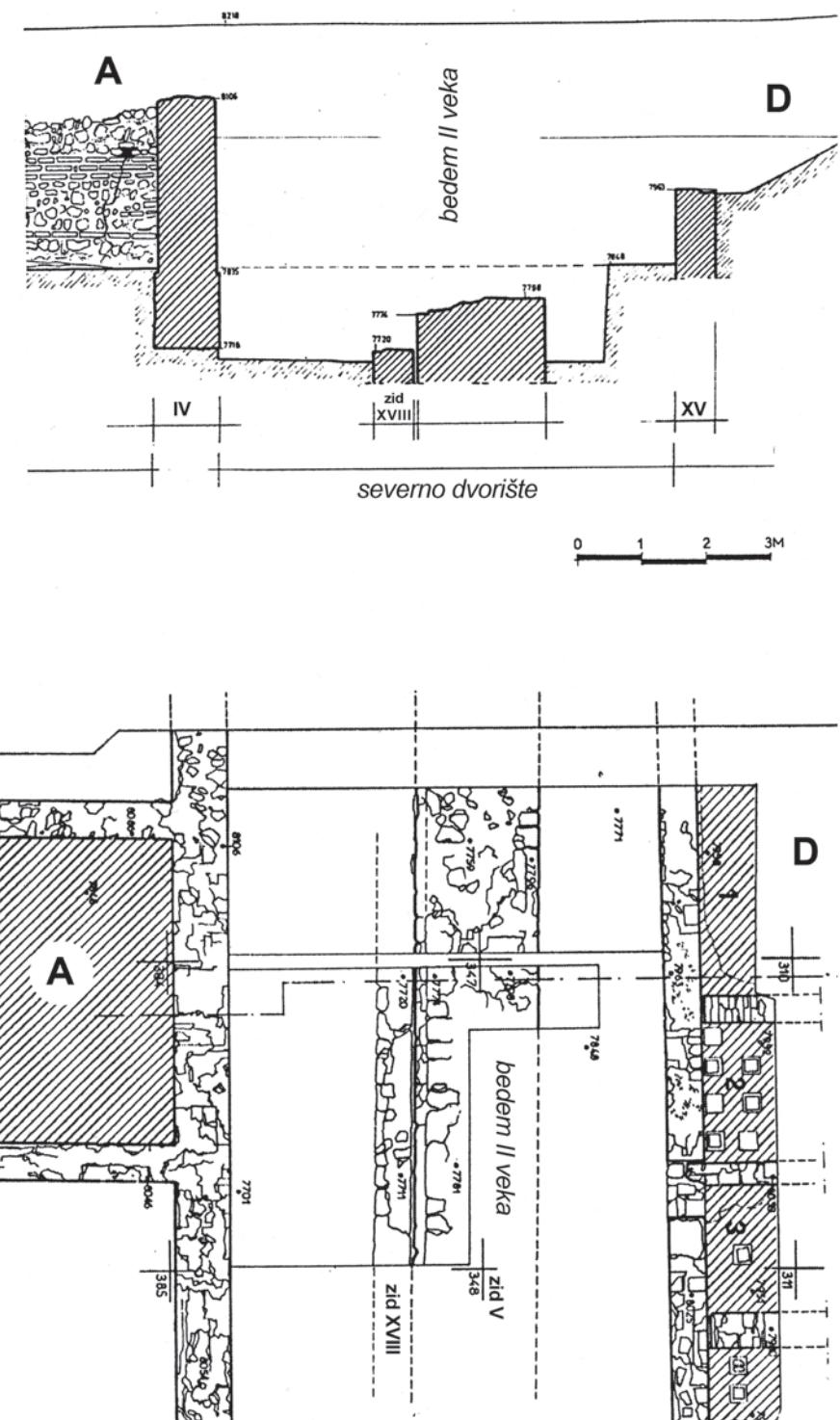
Sl. 81. Šematski prikaz tipova ranih utvrđenja drveno-zemljane konstrukcije [A. Johnson, "Roman Forts", New York, 1983]
Fig. 81. Types of early timber-framed fortifications (A. Johnson, "Roman Forts", New York, 1983)

Sl. 82. Ekster: Spoljni zid-obloga drveno-zemljano utvrđenja (C. Henderson, "Roman Frontier Studies", 1981)

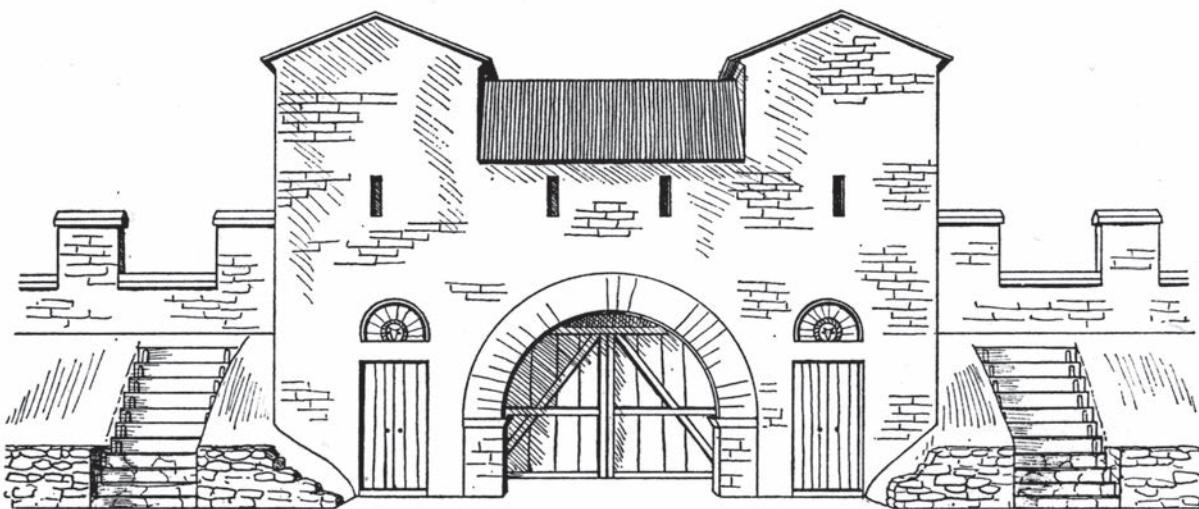
Fig. 82. Exeter: Outside wall-facing of timber-framed fortification (C. Henderson, "Roman Frontier Studies", 1981)

Engleskoj, donja širina bedema drveno-zemljane konstrukcije iznosi oko 17 m,¹² s tim što je frontalna strana sa grudobranom i kulama u potpunosti obložena kamenim blokovima (sl. 82). Ipak, najčešće širine donje zone bedema kreću se od 5,5 do 7,5 m.¹³ Kada je reč o visini ove vrste bedema, one se do nivoa šetne staze kreću od 3,30 do 3,50 m, dok ukupna visina bedema sa grudobranom iznosi oko 5,00 m. Širina šetne staze iznosi u proseku 2,00 m.¹⁴ Ostaci odbrambenog rova, otkriveni u sondama prilikom kasnijeg istraživanja severnog bedema mlađe faze, ne mogu se pouzdano opredeliti kao delovi fortifikacije I veka.¹⁵ Oni bi se pre mogli vezati za kasniji, masivno zidani bedem II veka, ali ipak ne treba isključiti mogućnost da je, uz izvesne intervencije, upotrebljena vrednost prvobitnih odbrambenih rovova bila produžena. Segment drveno-zemljane fortifikacije Sirmijuma na lokalitetu 45 iz I veka jeste veoma dragocen, s obzirom da su nalazi najstarijih utvrđenja Sirmijuma prava retkost. Za teoretsku rekonstrukciju očigledno nema previše elemenata, ali i ovako skromni podaci sasvim su dovoljni da u njima prepoznamo uobičajenu šemu konstrukcije drveno-zemljanih bedema kakva je zabeležena na širokom prostoru Rimske imperije (sl. 81),¹⁶ a pre svega na germanskom limesu (sl. 84).¹⁷ Shodno tome, primer prvobitnog severnog bedema Sirmijuma nema nikakvih specifičnosti.

Sl. 83. Osnova i presek dela arhitekture na lok. 31. Broj XVIII označava ostatak zida obloge prвobitnog južnog bedema drveno-zemljane konstrukcije (N. Duval, V. Popović, Sirmium VII; crtež: M. Jeremić, 1975)

Fig. 83. Plan and cross-section of the segment of architecture at locality 31. No. XVIII, denotes the remains of the facing wall of the initial timber-framed south rampart (N. Duval, V. Popović, Sirmium VII; drawing by M. Jeremić, 1975)

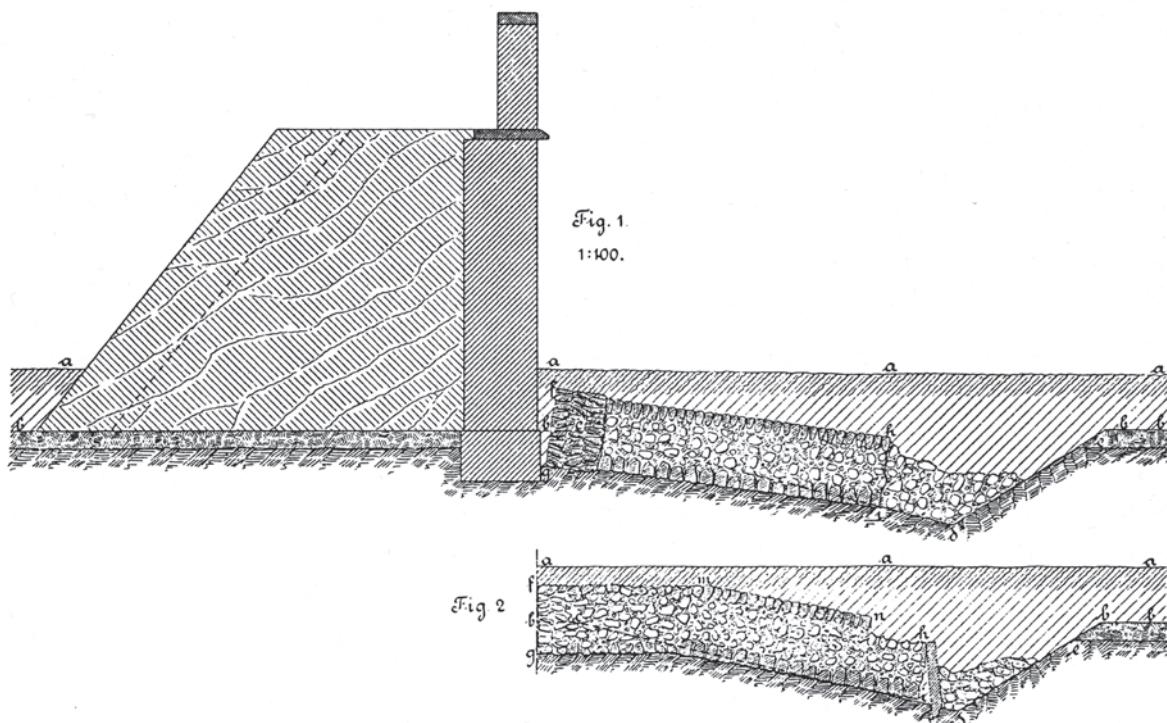
Sl. 84. Hesselbah: unutrašnja strana bedema drveno-zemljane konstrukcije, sa zidanom oblogom (D. Baatz, "Castel Hesselbach", Berlin 1973, abb. 9)

Fig. 84. Hesselbah: inner side of the timber-framed rampart with masonry facing (D. Baatz, "Castel Hesselbach", Berlin 1973, abb. 9)

Južni bedem I veka

Kada je reč o ostalim pojasevima prvobitne fortifikacije Sirmijuma, možemo pretpostaviti, uz uvažavanje svih ranije pomenutih topografskih specifičnosti njegove lokacije, da se, kao i u slučaju segmenta na lok. 45, trase prvobitnog bedema i zidanih masivnih bedema II veka manje-više podudaraju. U prilog tome govore podaci zabeleženi na trasi južnog bedema II veka, na lok. 31, u severnom dvorištu carske žitnice na lok. 31 (sl. 21 i 83/a i b).¹⁸ Na tom prostoru, u vremenu od 1973 do 1977. godine, srpsko-francuska arheološka ekipa otkrila je nekoliko prostorija na severnom i južnom traktu žitnice poznate kao građevina A. Tom prilikom u severnom dvorištu, između građevina A i D, otkriven je bedem II veka (zid V) (sl. 83/b), a duž njega i deo zidane oblage prvobitnog bedema Sirmijuma. Reč je o zidu XVIII, širine 70 cm, koji se pružao tik uz južnu stranu bedema II veka – zid V. Zid je otkriven u dužini od oko 5 m.¹⁹ Građen je lomljenim kamenom u krečnom malteru. Zbog visokih podzemnih voda, otkriven je samo do visine od 30 cm. U to vreme, učesnici arheoloških iskopavanja nisu mogli pouzdano odgometnuti njegovu pravu funkciju,²⁰ ali se sa sigurnošću moglo konstatovati da je zid XVIII stariji od bedema II veka (zid V). Prilikom gradnje mlađeg bedema, zid XVIII je bio negiran do nivoa za oko 50 cm nižeg od sokla zida V (sl. 83/a).²¹

O tome da li je obloga bila postavljena samo sa jedne ili sa obe strane zemljjanog nasipa bedema, možemo samo nagadati. Bedem je postavljen na niskom, izrazito podvodnom i plavnom terenu, pa bi zidana obloga možda bila racionalnije rešenje u odnosu na oblogu od busenja, talpi ili pletera. S druge strane, gibanje nestabilnog podvodnog terena bolje podnose drveno-skeletne nego zidane konstrukcije, ali, ako su izložene istovremeno i vodi i vazduhu, one brže propadaju od zidanih obloga. Ukoliko je južni drveno-zemljani bedem Sirmijuma na ovoj deonici imao kamenu oblogu sa obe strane, onda bi njegov izgled bio sličan bedemu iz Hezelbaha (sl. 84). Zid XVIII, s obzirom na širinu od 70 cm, mogao bi predstavljati unutrašnju, severnu oblogu bedema. U tom slučaju, tragove južnog dela starijeg bedema trebalo bi, možda, tražiti negde ispod severnog trakta građevine A? Ono što se može računati kao slaba tačka ovakvih konstrukcija jeste činjenica da se na terenu slabe nosivosti relativno tanke zidane oblage mogu odvojiti od zemljjanog nasipa i pasti, pogotovo ako sa zidnom oblogom na drugoj strani bedema nisu povezane u poprečnom smislu, po sistemu kasetiranih konstrukcija. Primer rušenja zidanog frontalnog dela bedema zabeležen je na lok. Vert (Wörth), na Gornjo-germanskom limesu (sl. 85).²²

Sl. 85. Spoljni zid-obloga drveno-zemljjanog utvrđenja koji je, usled pritiska zemlje, pao u odbrambeni rov (A. Johnson, "Roman Forts", 1983)

Fig. 85. Outside wall-facing of timber-framed fortification, which because of the earth pressure had fallen into the defensive trench (A. Johnson, "Roman Forts", 1983)

Uprkos skromnim materijalnim ostacima, ovaj segment južnog pojasa prvobitne sirmijumske fortifikacije, kao i onaj na delu severnog bedema, na lok. 45, predstavljaju veoma važne elemente za utvrđivanje granica naselja I veka. Pod pretpostavkom da zid XVIII predstavlja unutrašnje lice prvobitnog južnog bedema Sirmijuma drveno-zemljane konstrukcije, mogli smo sračunati da je rastojanje između severnog i južnog bedema grada I veka, u pravcu sever-jug, iznosilo oko 900 m.²³ I na primeru bedema drveno-zemljane konstrukcije I veka i masivno zidanih bedema II veka, na lok. 31, potvrđena je podudarnost njihovih trasa, što uostalom nije nikakva retkost u razvojnim etapama fortifikacija gradova na čitavoj teritoriji Rimske imperije.

Da konstatacija o podudarnosti lokacija trasa bedema starije i mlade faze nije bez osnova, pokazuju i dva slična primera zabeležena u sondama zapadno od lok. 31 (JB/79, JB/80 i JB/81). Reč je o lukobranu, odbrambenom zidu rečnog pristaništa, koji se od južnog bedema, preko podvodnog terena (između sadašnje Sremske i Puškinove ulice) odvaja ka Savi (sl. 86).²⁴ U sve tri sonde registrovani su ostaci lukobrana starije faze (I vek), a iznad njih i mlade (II vek). Nalazi zidova zabeleženi u sondi JB/80 jasno pokazuju da su zidovi starije faze negirani gradnjom masivnog zida u II veku (sl. 87). Zidovi I veka nivelisani su do kote za 50 cm niže u odnosu na sokl zida II veka. Građeni su kamenom i opekom u krečnom malteru i pružaju se paralelno sa masivnim bedemom mlade faze, na rastojanju od oko 60 cm. U obe sonde otkriveni su manji delovi poprečnih zidova koji se pružaju ka zapadu. Teoretska rekonstrukcija (sl. 88), iako urađena na osnovu malobrojnih segmenata oba bedema, jasno ukazuje na njihovu strukturu i namenu. Sva je verovatnoća da je lukobran starije faze (I vek) građen po sistemu kaseta ispunjenih zemljom i drvenom armaturom, slično odbrambenim zidovima poznatim kao *murus gallicus*, koje opisuju i Julije Cezar²⁵ i Vitruvije.²⁶

Sl. 86. Sonda JB/80. U prvom planu, ostaci unutrašnje zidane obloge prvobitnog bedema po sistemu „murus gallicus“. U drugom planu, masivni bedem IV veka (lukobran)

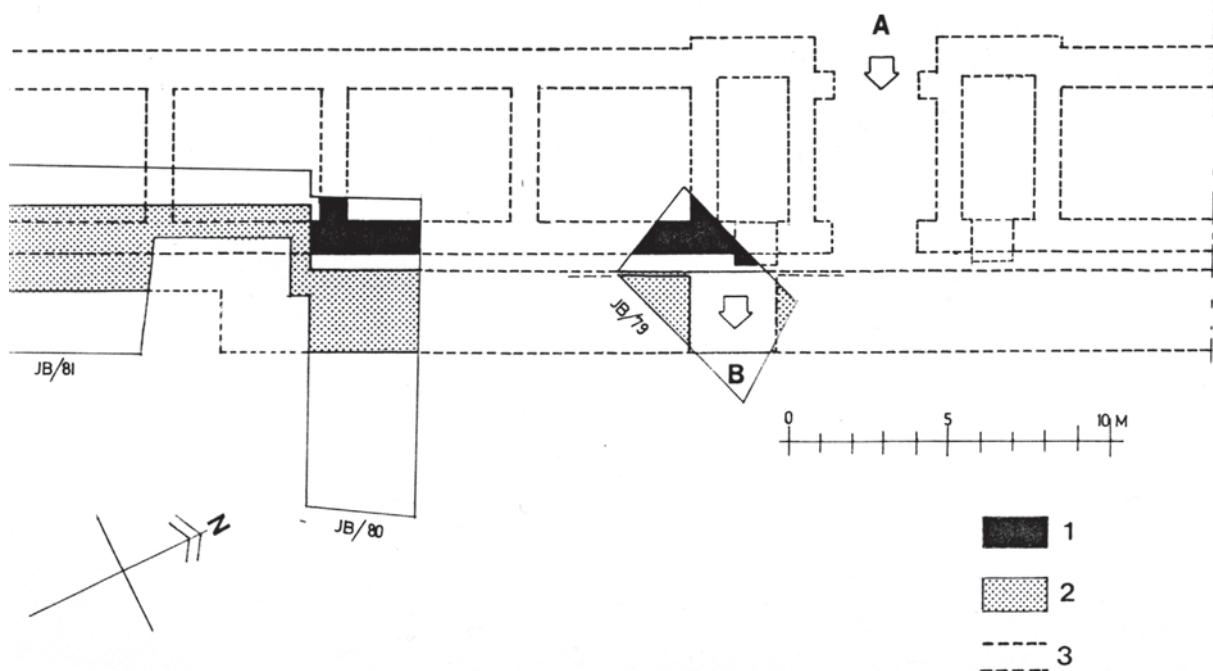
Fig. 86. Trench JB/80. In the foreground, the remains of inside masonry cover of initial rampart of "murus gallicus" type. In the background, massive rampart from the 4th century (breakwater)

Sl. 87. Teoretska rekonstrukcija dela južnog bedema Sirmijuma I veka (sistem kasetirane konstrukcije)

Fig. 87. Theoretical reconstruction of the segment of the Sirmium south rampart from the 1st century
(system of coffered structure)

Bedemi Sirmijuma mlađih faza biće nešto kasnije detaljnije analizirani. Međutim, postupak identifikacije gradskog bedema I veka nalaže da se o segmentu mlađeg bedema, u sondama JB/79, JB/80 i JB/81, već sada prezentuju osnovni podaci. Konstrukcija lukobrana I veka sa kasetiranom konstrukcijom negirana je u II veku masivnim zidom širine 2,33 m. Ako tome dodamo i sokl od 12 cm, koji postoji samo na njegovoj spoljnoj, zapadnoj strani, ukupna širina bedema na ovom mestu iznosila bi 2,45 m. Sasvim je moguće da je ovaj bedem, uz eventualne popravke, bio u upotrebi i u IV veku. On je nad soklom izведен isključivo u opuci, na temelju od kamena u krečnom malteru.²⁷ U sondi JB/79, u zidu je zabeleženo južno lice ulaznog otvora, čija širina nije konstatovana (sl. 88). Napominjemo da postojanje gradske kapije, u sondi JB/79, ukazuje i na lokaciju gradskih saobraćajnica na tom delu prostora *extra muros*, koje su spajale podgrade sa rečnom lukom. Ukoliko je reč o manjoj kapiji-poterni, ne treba izgubiti iz vida ni mogućnost da se eventualna glavna kapija mlađeg utvrđenja (sa kulama ?) mogla nalaziti nešto severnije od sonde JB/79, na trasi lukobrana, koja još nije u celini istražena. Možemo, takođe, prepostaviti da se u neposrednoj blizini pomenute kapije nalazila i kapija prvobitnog bedema sa kasetiranom konstrukcijom. To bi potvrdilo uobičajenu pojavu da jednom izabrana lokacija kapije naselja, to jest saobraćajnica, ima i u narednim, mlađim urbanim razvojnim fazama kontinuitet upotrebe, pogotovu kada je reč o građenju u specifičnim topografskim uslovima. U svakom slučaju, teoretska grafička rekonstrukcija (sl. 88) treba da ukaže na tip kapije kakav možemo naći među brojnim primerima bedema logora i civilnih naselja na čitavoj teritoriji Rimske imperije. Kada je reč o smicanju kurtine lukobrana II veka, ovaj detalj asocira na stepenišni krak za šetnu stazu bedema. Ali sudeći po debljini zida, od 2,40 m, malo je verovatno da je reč o stepenišnom kraku.

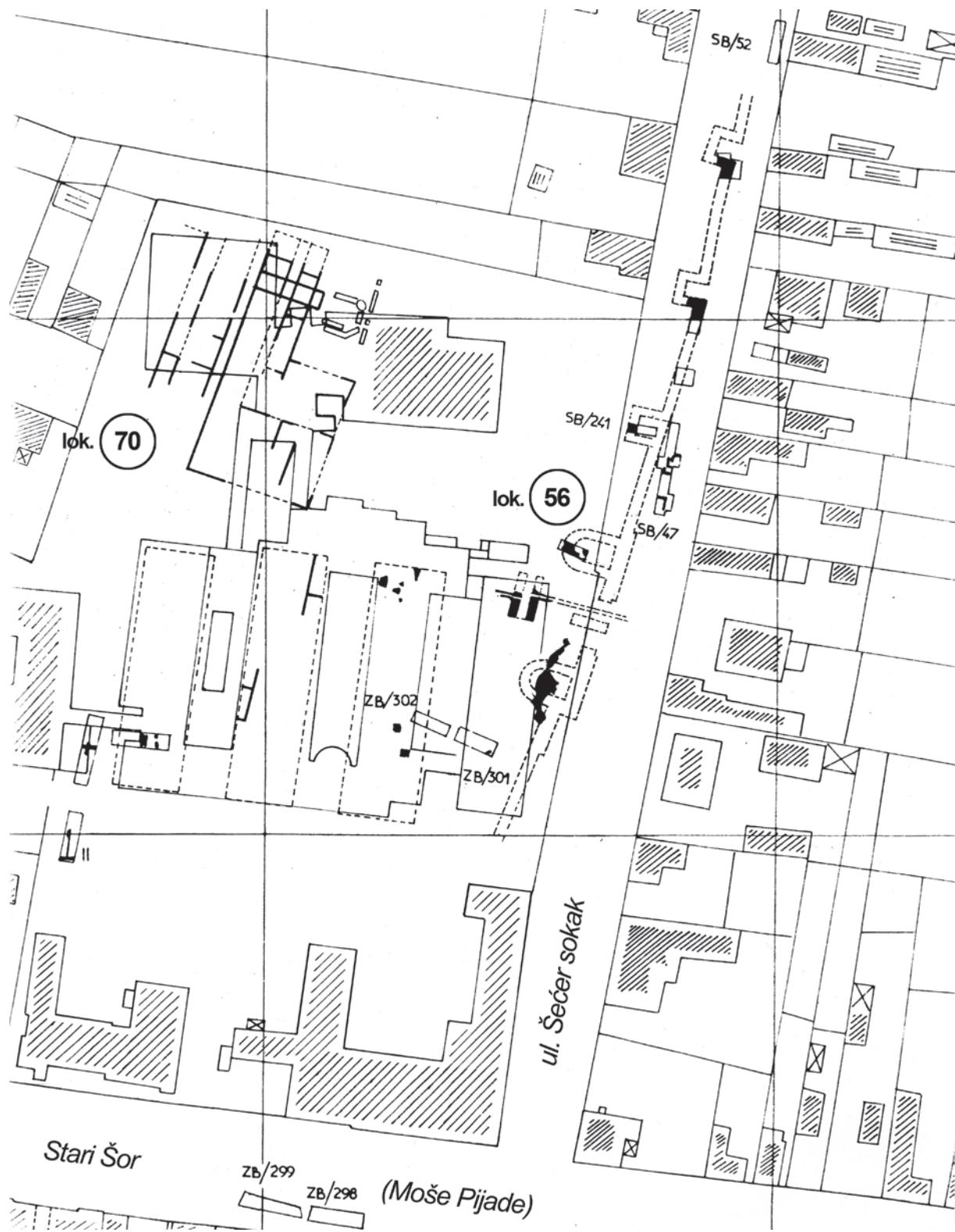

Sl. 88. Teoretska rekonstrukcija dela lukobrana Sirmijuma I veka (sistem kasetirane konstrukcije)

Fig. 88. Theoretical reconstruction of the segment of the breakwater from the 1st century (system of coffered structure)

Zapadni bedem I veka

Treću tačku sirmijumske fortifikacije, gde su zabeležene indicije o postojanju prvobitnog drveno-zemljjanog utvrđenja ili, bolje reći, indicije o podudarnosti trase zapadnog bedema starije i mlađe faze, predstavlja lok. 56 na severnoj polovini gradskog bedema (sl. 89). Ostaci zapadnog bedema drveno-zemljane konstrukcije nisu ovde toliko oplijevi. Drugim rečima, nisu zabeleženi *in situ*, kao u prethodnim slučajevima. Kako saznajemo iz dnevnika iskopavanja na lokalitetu, na oko 4,50 m zapadno od masivnog bedema mlađe faze, u dužini od desetak metara, na kosini škarpe odbrambenog rova zabeleženi su brojni tragovi ugljenisanih drvenih *greda i dasaka*.²⁸ Ovoj ranoj urbanoj fazi odgovara i nalaz peći sa ranom rimskom i kasnolatenskom keramikom s početka I veka.²⁹ Prema započetku A. Premk, koja je i peć i keramiku nađenu na njenom ložištu analizirala, peć je bila napuštena u toku proizvodnje zbog oštećenja kalote. Nalaz kasnolatenske i ranorimske posude u istoj peći jasno govori o početku sažimanja dve različite materijalne kulture u započetom procesu romanizacije domorodačke populacije.³⁰ A. Premk je prema lokaciji nalaza zaključila da je pomenuta peć bila locirana van prvobitnog bedema drveno-zemljane konstrukcije.³¹ Hronološka odrednica svih pomenutih elemenata sa lok. 56 je početak I veka. Crtež ili fotografiskih snimaka nažalost nema, međutim, u dnevniku iskopavanja, u više navrata pomenuti ostaci greda i dasaka (talpi) ukazuju na blizinu zapadnog bedema drveno-zemljane konstrukcije, koji je, po svemu sudeći, bio lociran nešto istočnije od pomenutog odbrambenog rova. Nećemo mnogo pogrešiti ako pretpostavimo da je uz njegovu trasu u II veku podignut masivni gradski bedem. Da li zbog pritiska zemlje, ili iz nekog drugog razloga, frontalni deo starog prvobitnog bedema je zajedno sa delom zemljane ispune pao na zapadnu stranu, u odbrambeni rov. Izgleda da je tom prilikom stradal i pomenuta peć.³² Ovde se, po svemu sudeći, ponovio peh zabeležen na lok. Vert (Wörth) (sl. 85).

Sl. 89. Lok. 56. Situacija severozapadnog dela sirmijumskog utvrđenja
Fig. 89. Locality 56. Site plan of northwestern segment of Sirmium fortification

Istočni bedem I veka

O prvobitnom istočnom bedemu Sirmijuma nema konkretnih podataka. Nekakvih indicija ipak ima, a one su zabeležene na prostoru 20–30 m istočno od bedema II veka, gde se pretpostavlja da je bila zapadna granica velikog građevinskog kompleksa – *villa urbana* (lok. 4). U to vreme, zapadna granica velike bare, Salabare, bila je mnogo bliže istočnom gradskom bedemu nego u kasnijem periodu, kada je sistematsko nasipanje i isušivanje umanjilo donekle njen gabarit. U dubokim sondama ispod kompleksa vile zabeleženi su tragovi karbonizovanog drveta (greda i talpi). Prema M. Parović-Pešikan, oni bi mogli pripadati stambenoj arhitekturi I veka, drvene konstrukcije.³³ U vreme II veka (posle rušenja prvobitnog bedema), pre samog početka izgradnje kompleksa građevina na lok. 4, nasipanje zapadnog dela bare Salakvače omogućilo je da se na tom prostoru instalira manja nekropola.³⁴ S obzirom na blizinu bare, ostatke drvene konstrukcije u sloju I veka možemo radije pripisati konstrukciji prvobitnog istočnog bedema, koji je svakako bolje podnosio veliki stepen vlage nego stambeni objekti drvene konstrukcije. U II veku, zbog većeg stepena stabilnosti, masivno zidani istočni bedem trasiran je dvadesetak metara zapadnije od velike bare. To je zasada samo pretpostavka, koju će buduća istraživanja na slobodnom prostoru uz Zmaj Jovinu ulicu, zapadno od lok. 4, potvrditi ili opovrgnuti.

Druga faza gradske fortifikacije – II vek

Hronološka odrednica početka nove faze razvoja fortifikacije Sirmijuma proizašla je iz rezultata arheoloških istraživanja na lok. 45 (severni bedem), koji su nedvosmisleno upućivali na sredinu II veka.³⁵ Ovde je severni bedem II građevinske faze ozidan u kamenu i opeci. To je bio jedini segment mlade faze fortifikacije Sirmijuma koji se mogao preciznije datovati. Za arheologe, to još uvek nije bio dovoljno ubedljiv dokaz da su i ostali pojasevi gradskog bedema istovremeni sa severnim bedemom II veka. Stoga su ostaci II faze istočnog i južnog bedema, u nedostatku čvrstih argumenata, bili svrstavani u III vek ili u nešto stariji period.³⁶ Time se stvarao utisak da je zamena bedema drveno-zemljane konstrukcije masivno zidanim bedemom izvodena etapno, tako što je sredinom II veka prvo podignut masivni bedem na severnoj strani grada, koja je i najviše bila izložena udaru neprijatelja, s obzirom da na tom prostoru nema dragocenih prirodnih prepreka (bara i močvara), dok bi ostala bedemska platna, zaštićena Savom i brojnim površinama pod stajaćim vodama, mogla biti podignuta krajem II ili u III veku. Po nalazu natpisa koji pominje učeće legije XIII Gemine u građevinskim radovima na severnom bedemu, V. Popović pomera izgradnju novog masivnog severnog bedema u kraj I ili početak II veka.³⁷ U razrešenju starih nedoumica oko hronološkog razvrstavanja bedema II faze pomogli su i rezultati arheoloških istraživanja izvedeni 1974, a potom i 1976. godine na delu carske palate (lok. 1/a), gde se vremenski redosled građevinskih faza mogao precizno odrediti.³⁸ Ovog puta, II faza južnog bedema datovana je pouzdano, u sredinu II veka, kao i severni gradski bedem.³⁹ Stoga bi bilo opravdano smatrati da je kompletan bedemski pojas drveno-zemljane konstrukcije bio zamenjen masivnim bedemima sredinom II veka. Kako ćemo dalje videti, velike deonice ovog bedema ostale su, sa manjim ili većim popravkama, u upotrebi kao delovi fortifikacije Sirmijuma u III i IV veku.

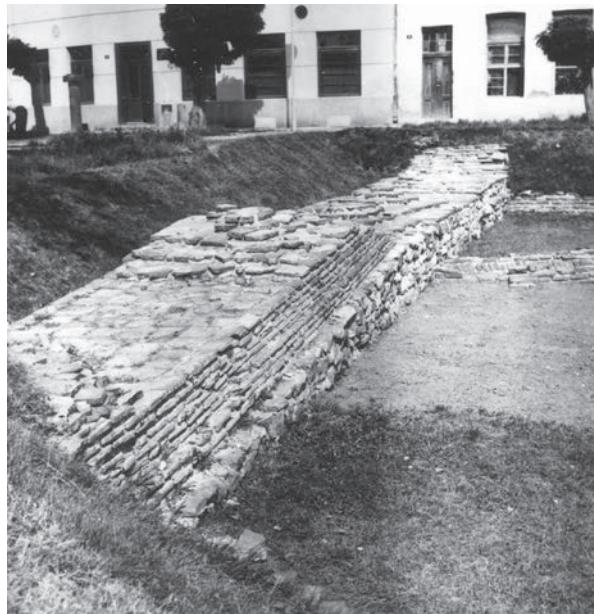
Severni bedem II veka

Podizanje novog, masivno zidanog severnog bedema obeleženo je temeljnom devastacijom prethodnog drveno-zemljjanog bedemskog pojasa.⁴⁰ I sam novi bedem je, nažalost, u potpunosti devastiran tokom proteklih vekova, tako da ga je, u najvećem broju sondi ili na pojedinim lokalitetima, bilo moguće zabeležiti samo u negativu.⁴¹ Čak i u takvom stanju mogla se u pojedinim sondama pouzdano utvrditi njegova širina, retko iznad, a češće ispod nivelete sokla. Tako je konstatovano da prosečna širina bedema nad soklom ima uobičajene dimenzije od 1,90 do 2,00 m, dok širina temeljne stope varira od 2,10 do 2,35 m.

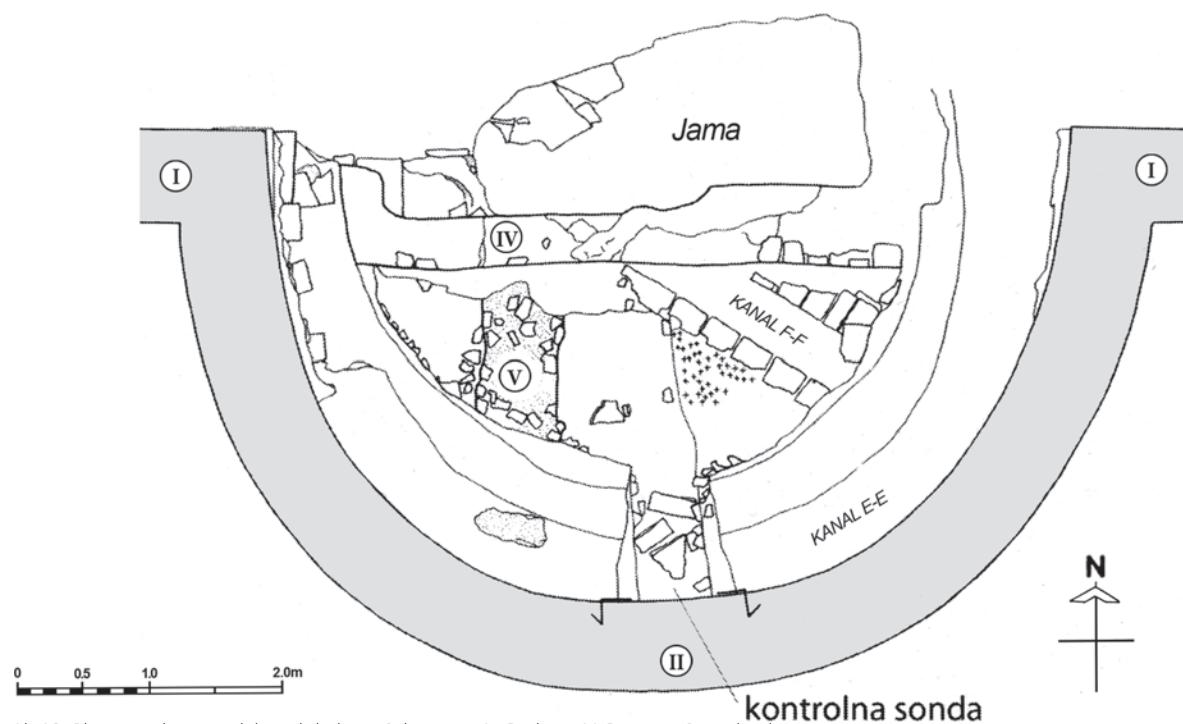
Sudeći po građevinskom šту zabeleženom u negativu bedema, primjenjeni građevinski materijal je uobičajen: pritesani krečnjak činio je gro gradivnog materijala bedema, dok je opeka uglavnom bila u funkciji libažnih slojeva, obrade ulaznih otvora ili krenelacije u gornjoj zoni bedema. Kada je reč o kapijama, indikativni su nalazi na lok. 44 i lok. 53. Tu je zabeleženo mnoštvo kvadera sa posebno obradenim licem.⁴² Malo je verovatno da je čitava fasada severnog bedema bila na isti način obrađena. Logično bi bilo pretpostaviti da je solidnija obrada zidova bila primenjena na posebnim elementima fortifikacije, kao što su kule ili kapije. Činjenica da je na pomenutim lokacijama zabeležena i veća količina fragmenata krovnih tegula i imbreksa ukazuje na to da oni potiču sa krovova kula i s kapije.

Južni bedem II veka

Za proučavanje druge faze sirmijumske fortifikacije (II vek), južni bedem, u odnosu na severni, predstavlja mnogo bogatiji izvor podataka. Prvi put je konstatovan 1961. godine na zaštitnim arheološkim iskopavanjima lok. 31, u dužini od dvadesetak metara, a zatim i 1962. god. u sondama postavljenim zapadno od lok. 31.⁴³ Godine 1976, na lok. 1/a otkriveno je još desetak metara njegove dužine pod mozaičnim tepihom IV veka, u prostoriji 16 carske palate. Zapravo, bedem II veka, sa naknadno redukovanim širinom, činio je u IV veku južni zid prostorije 16 (sl. 146), o čemu će kasnije još biti reči.⁴⁴ Prema grafičkoj rekonstrukciji na planu, idući od lok. 1/a ka zapadu, konstatovano je oko 240 metara njegove dužine. Bedem se pružao uglavnom pravolinijski, bar kada je reč o istočnoj polovini južnog bedemskog pojasa. Njegova širina sa soklom iznosi približno 2,10 m. Sudeći po ostacima zabeleženim na lok. 31 (sl. 83/a i b) i obližnjim sondama (JB/70 i JB/73) iz 1962. godine, bedem je građen od pritesanog kamena većih dimenzija, uglavnom krečnjaka, sa glatkom površinom lica. Izuzev na deonici na lok. 1/a, u svim drugim arheološkim iskopima visina bedema nije sačuvana u dovoljnoj meri da bi se mogli konstatovati i libažni slojevi opeka. Vremenom, popravkama, a ponekad i podupiranjem kontraforima sa spoljne strane (sl. 25), južni bedem je manje ili više menjao izgled, posebno u vreme IV veka.⁴⁵

Sl. 90. Izgled južnog bedema IV veka na lok. 28 (Žitna pijaca)
Fig. 90. South rampart from the 4th century at locality 28 (Žitna pijaca)

Sl. 91. Plan apside u sondi I, na lokalitetu 1 (prema: O. Brukner, V. Dantova-Ruševljjan)

Fig. 91. Plan of the apse in the trench I (according to O. Brukner, V. Dantova-Ruševljjan)

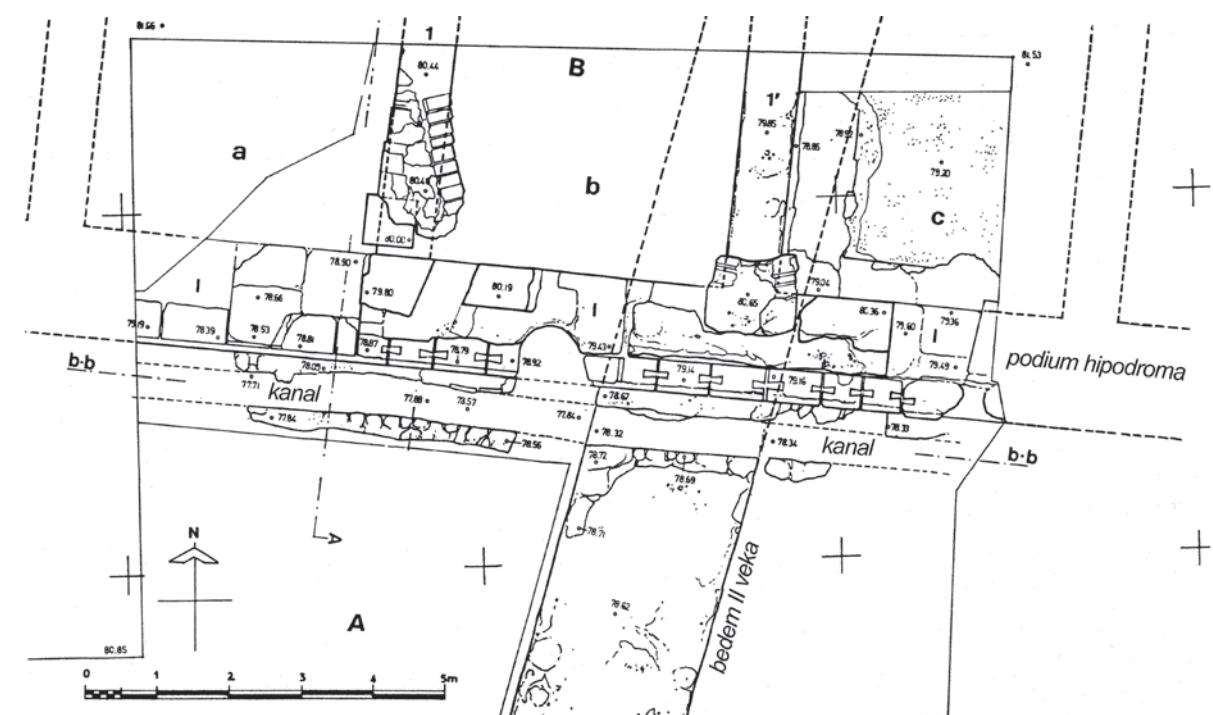
Sl. 92. Sonda JB/70. Drenažni kanal prvobitnog utvrđenja. U gornjem delu slike, u drugom planu, vide se ostaci bedema II veka

Fig. 92. Trench JB/70. Chanel of the old fortification. At the top of the picture, in the background, are visible the remains of the 2nd century rampart

Kada je reć o lukobranu (sonda JB/ 79–81), kao i lokalitetu 28, nemamo zasada dovoljno elemenata koji bi pouzdano mogli odrediti njihove hronološke okvire. Sudeći po ostacima bedema na trasi lukobrana, možemo smatrati da je njegov krak ovde, uz izvesne prepravke i dogradnje, imao kontinuitet upotrebe u širem vremenskom rasponu, od II do IV veka, tim pre što je lokacija rečne luke tokom života antičkog grada verovatno ostala nepromjenjena. Pitanje dela bedema otkrivenog na lok. 28 je mnogo osetljivije. Sudeći po hronološkom opredeljenju arhitekture otkrivene neposredno uz sam bedem (sa unutrašnje strane utvrđenja), on je najverovatnije podignut u IV veku. Mogli bismo stoga postaviti pitanje da li trasu bedema II veka treba tražiti na prostoru južnije od bedema IV veka, koji se danas još može videti na Žitnoj pijaci? Prema podacima iz dnevnika arheoloških iskopavanja lok. 28, novoizgrađeni bedem IV veka negirao je deo starije arhitekture, koja je bila prislonjena uz unutrašnju stranu starijeg bedema, što ide u prilog konstataciji O. Brukner o pomeranju južnog bedema ka severu (sl. 90).⁴⁶ U svakom slučaju, malo je verovatno da bi se u II veku graditelji odlučili da podignu masivni bedem na izrazito močvarnom tlu. Na austrijskom planu iz 1780. godine, južno od bedema IV veka jasno se uočavaju konture velike bare (sl. 57). Godine 1989. u sondi I, na lok. 1, otkriven je deo veće prostorije sa apsidom na južnoj strani. Reč je o triklinijumu prostranog domus-a, sa dobro očuvanim mozaičnim podom.⁴⁷ U samoj apsidi, u nižim slojevima zabeleženi su ostaci dva zida, na planu obeleženi kao zidovi IV i V (sl. 91),⁴⁸ koje O. Brukner i V. Dautova-Ruševljan pripisuju bedemu II veka, što kao prepostavku u daljem traganju za čvršćim argumentima svakako ne treba isključiti.⁴⁹ Od zida IV sačuvano je samo njegovo južno lice i masa zida u širini od oko 60 cm. Sem toga, u njegovoj sačuvanoj malternoj posteljici registrovan je i otisak drvene grede kao zidne armature.⁵⁰ Uprkos privlačnosti prepostavke da je reć o ostatku bedema II veka, morali bismo imati koji argumenat više za tačnu identifikaciju zida IV.⁵¹ Na planu apside triklinijuma od zida IV, pod pravim uglom, ka jugu se odvaja istovremeni zid V, čija funkcija takođe nije identifikovana. S druge strane, u dubokoj kontrolnoj sondi, ispod nivelete zida V nisu primećeni otisci drvenih šipova, koji bi u rovitu tlo priobalnog podvodnog terena morali biti pobijeni pre početka podizanja masivnog bedema. U svakom slučaju, možda će se jednog dana ukazati prilika da se u neposrednoj okolini, sondiranjem, dođe do preciznijih podataka o funkciji zidova IV i V i time potvrde prepostavke pomenutih autora iskopavanja.

Istočni bedem II veka

Mada je i ranije ukazivano na njegove manje ostatke zabeležene u sondama na severnoj polovini antičkog grada,⁵² prvi put je veća deonica njegove trase pouzdano otkrivena 1984. godine na arh. lok. 66, ispod trkališne staze hipodroma i njegovog severnog trakta (sl. 93). Ukratko, bedem II veka negiran je u IV veku u onoj dužini koliko je bilo potrebno da se obezbedi slobodan prostor za gradnju hipodroma i carske palate (sl. 21 i 106). Na sl. 93 jasno se uočava naleganje podijuma severnog trakta hipodroma na površinu nивелисанog bedema. Još jedan, takođe važan detalj zabeležen je 1995. godine u rovu toplovoda, na nekim petnaestak metara severno od lok. 66. Reč je o segmentu bedema II veka, bolje reći nastavku istočnog bedema zabeleženog na prostoru hipodroma. Njegova visina je sačuvana skoro do nivelete betonskog trotoara Dositejeve ulice (sl. 94 i 95), što govori o njegovoj upotrebi tokom dužeg perioda, a posebno u vreme III i IV veka.⁵³ Još jedan segment istočnog bedema II veka zabeležen je na lokaciji, oko 450 m severno od hipodroma.⁵⁴ Spajanjem zabeleženih segmenata istočnog bedema Sirmijuma dobijena je, putem grafičke rekonstrukcije, skoro čitava dužina njegove trase (sl. 21). Ono što takođe govori u prilog hronološkom opredeljenju istočnog bedema na lok. 66 jeste karakter primjenjenog materijala i graditeljskih tehnika na sva tri njegova segmenta, što je u potpunoj podudarnosti sa delom južnog bedema II veka na lok. 31. Nalaz segmenata istočnog bedema II veka ima dvostruku vrednost. S jedne strane, daje nam konačno kompletan gabarit Sirmijuma *intra muros*, a s druge, srednju vrednost širine gradskog plana u pravcu istok–zapad, koja približno iznosi 600 metara. Dužinu između severnog i južnog bedema II veka već imamo, pa stoga možemo konstatovati da je površina Sirmijuma u vreme II veka iznosila oko 54 ha.

Sl. 93. Lok. 66. Osnova segmenta severnog trakta hipodroma (M. Jeremić)

Fig. 93. Locality 66. Plan of the segment of north hippodrome tract (M. Jeremić)

Sl. 94. Ostaci bedema Sirmijuma (II veka) otkriveni severno od hipodroma u Zmaj Jovinoj ulici

Fig. 94. Remains of the Sirmium fortification (2nd century) discovered to the north of hippodrome in Zmaj Jovina street

Sl. 95. Izgled visoko očuvanih ostataka sirmijumskog bedema II veka u Zmaj Jovinoj ulici
Fig. 95. Remains of the 2nd century Sirmium rampart from the 2nd century in Zmaj Jovina street

Zapadni bedem II veka

Kada je reč o zapadnom bedemu II veka, sudeći po nalazima u arheološkim sondama, njegova trasa se prilično pouzdano može sagledati. Nevolja je u tome što ne možemo sa sigurnošću opredeliti kom periodu pripadaju svi njegovi otkriveni segmenti. Čini se da nećemo pogrešiti ako prepostavimo da je, kao i u slučaju istočnog bedema, zapadni bedem II veka ostao u funkciji sve do kraja IV veka. Pri tome se podrazumeva povremeno izvođenje adaptacija, popravki, otvaranje novih kapija ili zamena delova ozbiljnije oštećenih kurtina. Nešto severnije od lok. 28, u Zanatlijskoj ulici, prilikom komunalnih radova otkriven je manji segment zapadnog bedema (sl. 86). Oba lica bedema izvedena su kvaderima većih dimenzija, obrađenim u tehnici bosaža i cizeliranja, isto kao i na njegovom severnom delu, na lok. 56. Uprkos pomenutim lakunama u fondu podataka o gradskoj fortifikaciji II veka, možemo zaključiti da je i zapadni bedem u glavnim crtama sledio trase bedema prvobitnog utvrđenja drveno-zemljane konstrukcije. To znači da se obim Sirmijuma ili površina grada unutar bedema nisu u II veku bitno izmenili.

Treća faza gradske fortifikacije – IV vek

Kada je reč o poslednjoj, III fazi, koja odgovara vremenu IV veka, možemo konstatovati da ona obiluje značajnim novinama. Tako je južna gradska zona uokvirena novim bedemom. To vreme je bilo posebno

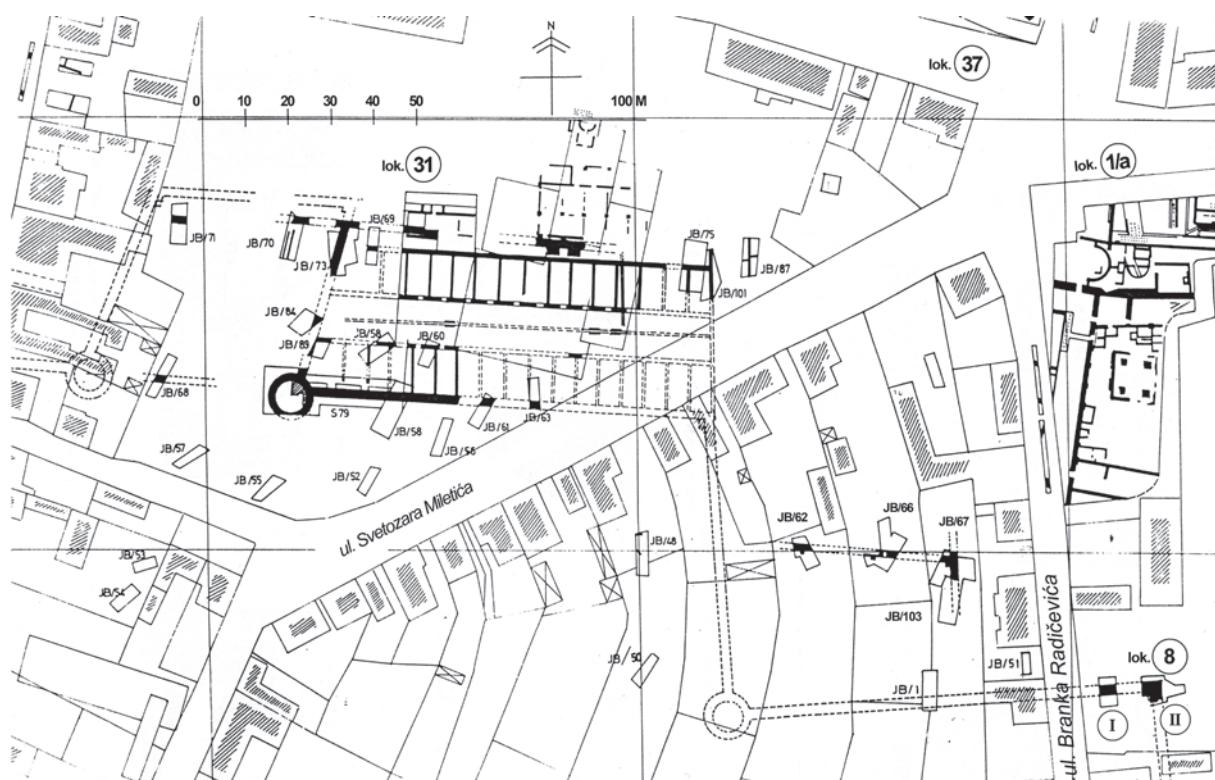
obeleženo podizanjem kompleksa carske palate sa hipodromom na jugoistočnoj strani grada, čime je njegova površina uvećana za oko 20 ha. Istovremeno, obavljeni su značajni radovi na obnovi čitavog južnog gradskog pojasa. To se posebno odnosi na gradske vile i objekte trgovačkog karaktera. Na ostalim delovima fortifikacije (severnom i zapadnom bedemu) ima indicija o dogradnjama i popravkama, ali ne i o radikalnim izmenama na odbrambenim zidovima starijeg datuma. Deonica istočnog bedema II veka, južno od hipodroma, nije više bila u funkciji utvrdenja. Ukoliko nije u potpunosti bila negirana, mogla je biti inkorporirana u arhitekturu istočnog krila palate. Takav primer je već zabeležen u prostoriji 16 carske palate. Za nas je svakako najzanimljivija istočna deonica južnog bedema, koja je štitila kompleks palate, tim pre što je pitanje položaja trasa ostalih segmenata fortifikacije u IV veku (severnog, zapadnog i istočnog bedema) delimično obrađeno u prethodnim analizama faza sirmijumske fortifikacije.

Južni bedem IV veka

U odnosu na bedem II veka, novi južni bedem IV veka ima izrazito izlomljenu liniju, koja je, s jedne strane, diktirana topografskim uslovima, a s druge, novim urbanim sadržajima.⁵⁵ Pomeranje deonice južnog bedema na lok. 28 ka severu, u IV veku, posledica je hidrografskih prilika. Idući ka istoku, meandriranje južnog bedema postaje sve izraženije, posebno na prostoru kompleksa palate. Graditelji su očigledno zaobilazili močvarne delove terena, gde je drenažni sistem bilo komplikovano izvesti i održavati. Najveće nevolje dolazile su od podzemnih voda i poplava Save. Pri tome su redovno na udaru bili dokovi pristaništa, brojna skladišta i objekti komercijalnog sadržaja u savskom podgrađu.⁵⁶ Naponsetku, ni novi masivni gradski bedemi nisu bili imuni na uporni rad podzemnih voda.

Oštih skretanja južnog bedema bilo je na više mesta. Skretanja i povlačenja bedema nisu bila samo zbog podvodnog tla, već i iz vojno-strateških razloga. Tako je na lok. 31, deo južne kurtine, gde se pretpostavlja da bi mogla biti lokacija glavne južne gradske kapije, uvučen za više od 40 m (sl. 96), što je u vojnoj arhitekturi, generalno gledajući, bila česta praksa. Indikativno je da prilikom povlačenja ka severu, deo starijeg bedema II veka nije iskorišćen kao severni odbrambeni zid ovog prostora, već je u IV veku novi bedem pomeren nešto severnije od njega.⁵⁷ Sasvim je moguće da je stari bedem i na ovom delu bio sklon padu, kao i na delu žitnice B, gde je bio poduprt moćnim kontraforima. Napušten je i nekadašnji kanal zabeležen 1962. godine u JB/70, koji pravcem pružanja ukazuje na nekadašnju kapiju, možda i prvobitnog bedema I veka (sl. 92).⁵⁸ Kako god bilo, novi južni ulaz u grad, oblika trapeza, predstavlja dobro branjen prostor. Iako zapadni krak ulaznog dela nije istražen, ovaj prostor je najverovatnije bio koncipiran po sistemu takozvanih klešta, *en tenaille*, kako pretpostavljaju N. Dival i V. Popović (sl. 96).⁵⁹ Sem analogija sa primerima kapija antičkih gradova severne Afrike, koje navode pomenuti autori, možemo kao primere rešenja odbrane ulaznih partija grada, sličnih našem, navesti i kapije antičkog Eksa, Arla i Frežisa.⁶⁰ Ipak, pomenute analogije zasada treba prihvatiiti sa izvesnom rezervom, s obzirom da širi prostor pretpostavljenog uvučenog prilaznog dela (zapadno od lok. 31) nije dovoljno istražen. Postoje i druge tačke na trasi južnog bedema koje su intrigantne, ali već posle objavljivanja preliminarnih izveštaja sa iskopavanja početkom šezdesetih godina, interes za detaljnijim istraživanjima i analizama sirmijumske fortifikacije neobjašnjivo je utihnuo. Tako su neka davno nagovuštena pitanja ostala nerešena ili odložena za bolja vremena.

Da ipak nije sve izgubljeno pokazuju rezultati postignuti uz pomoć naknadnih analiza dokumentacije sa podacima o deonici južnog bedema IV veka, na prostoru južno od lokaliteta 31 i lokaliteta 1/a.⁶¹ U izveštaju J. Petrović iz 1962. godine (o rezultatima istraživanja južnog bedema), na ovaj prostor je skrenuta posebna pažnja. Između ostalog, naglašeno je da su u pojedinim sondama (JB/62, JB/66, JB/67 i JB/103) na otkrivenim delovima bedema zapaženi detalji konstrukcije i tehnika gradnje koji se bitno razlikuju od uobičajenih, zabeleženih do tada na otkrivenim segmentima južnog bedema.⁶² Autor J. Petrović, u izveštaju dalje kaže: *Upotreba lomljenog i pritesanog kamena sa povremenim libažnim slojevima od opeke zadržana je i ovde, ali je južno, odnosno zapadno lice zida, ozidano opekom celom očuvanom površinom u vrlo pravilnom slogu. Da je*

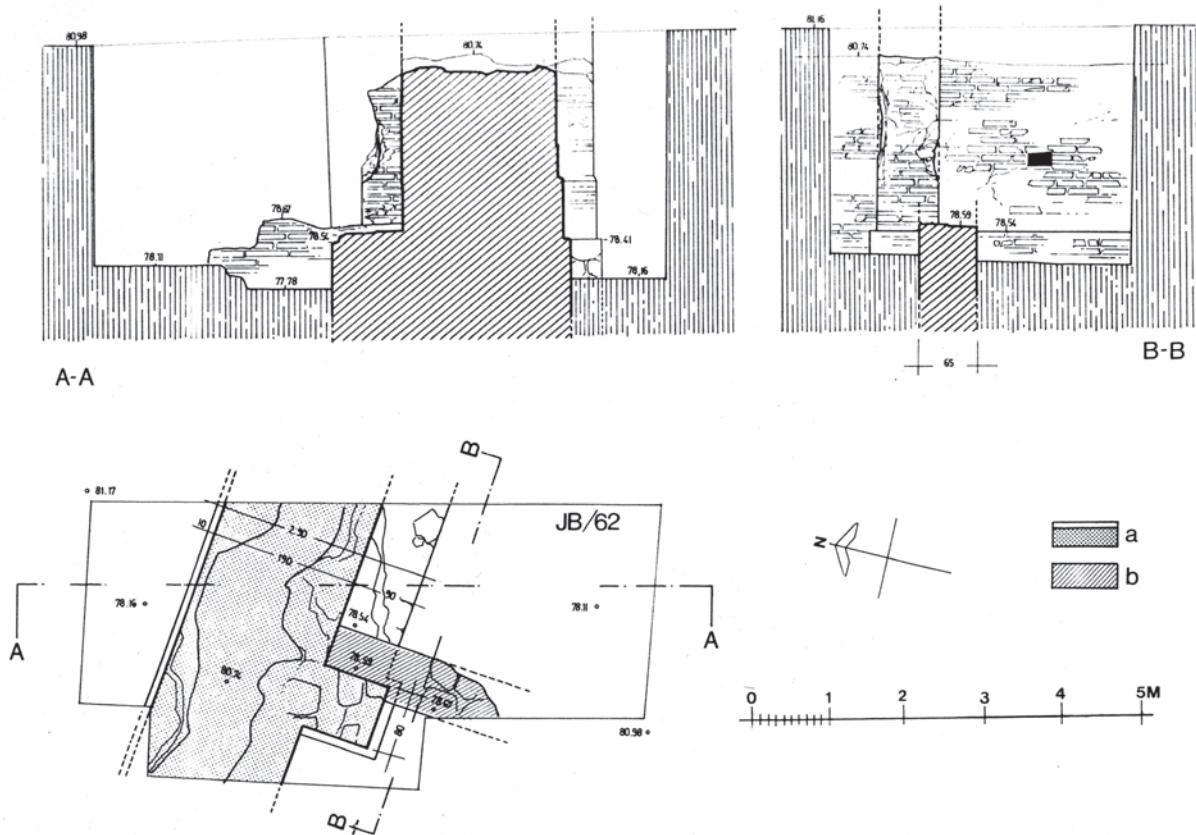

Sl. 96. Situacija jugoistočnog dela sirmijumske fortifikacije
Fig. 96. Site plan of southeastern segment of Sirmium fortification

ovom delu bedema data neka posebna namena i da se htelo podvući značaj nekog objekta (kapija; kula)? vidljivo je i po otkrivenim pilastrima (tri). U sondi 66 prvi put je zapažen otvor na bedemu, brizljivo ozidan opekom i sa pravilnim polukružnim lukom takođe od opeke.⁶³

Ovi detalji, korektno pomenuti u izveštaju, vremenom su zanemareni, a otkriveni masivni zidovi su prihvaćeni kao deo južnog bedema i kao takvi pominjani su u dosadašnjim publikacijama.⁶⁴ Tokom rada na reviziji starije dokumentacije (dnevnika iskopavanja, planova, kao i foto-dokumentacije iz 1962. godine) koja se odnosi na rezultate istraživanja južnog bedema, pokazalo se da masivni zidovi pomenuti u izveštaju J. Petrović najverovatnije ne pripadaju samom južnom bedemu, već kakvom drugom monumentalnom objektu, a da trasu južnog bedema treba tražiti nešto južnije (sl. 96). Ovu pretpostavku svakako nećemo dokazivati postojanjem pilastara na fasadi (kako je zabeleženo u sondi JB/62, sl. 97), jer, gledajući fortifikaciju u širem kontekstu, nije neuobičajeno da platno bedema na pojedinim mestima bude raščlanjeno pilastrima ili ojačano kontraforima.⁶⁵ Ono što daje smisao pomenutoj pretpostavci jeste postojanje pedantno izvedenog otvora kanala za vazdušno grejanje u tzv. južnom bedemu. Kako je zabeleženo u sondi JB/66, zasvedeni otvor, širine 90 cm i visine 140 cm (sl. 98 i 99), bio je u funkciji grejanja prostorija severno od masivnog zida, o čemu svedoči i postojanje suspenzura (sl. 98 i 100). Sa spoljne, južne strane bio je svakako instaliran prefurnijum. Podaci iz arheološke dokumentacije ne ostavljaju mesta sumnji da je kanal izведен istovremeno sa zidom.⁶⁶

Drugi detalj, zabeležen u sondi JB/67, pokazuje da tzv. bedem skoro pod pravim uglom skreće ka jugu (sl. 101). Mesto skretanja ojačano je pilastrom u spoljnjem uglu. Na dosadašnjim planovima, to mesto je bilo viđeno kao tačka skretanja bedema ka jugu. Međutim, tehnički snimci nalaza u sondi JB/67 nedvosmisleno pokazuju da je bedem istovremeno skretao i prema jugu i prema severu (sl. 96). Po našem mišljenju, reč je o mestu sučeljavanja dva zida jedne građevinske celine, a ona ne može biti ništa drugo do južni deo kompleksa

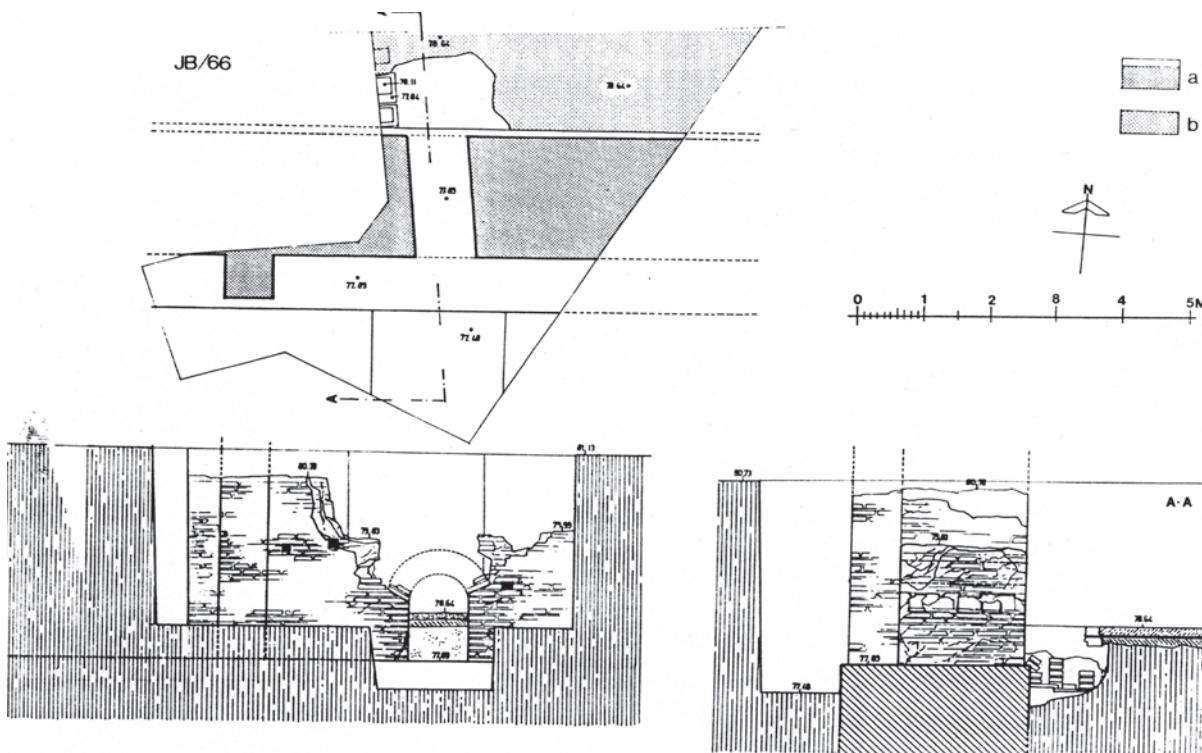

Sl. 97. Južni bedem. Osnova i presek sonde JB/62: a) bedem sa pilastrom, b) konstrukcija iz poznjeg vremena

Fig. 97. South rampart. Ground plan and cross-section of trench JB/62: a) rampart with pilaster, b) structure from the later period

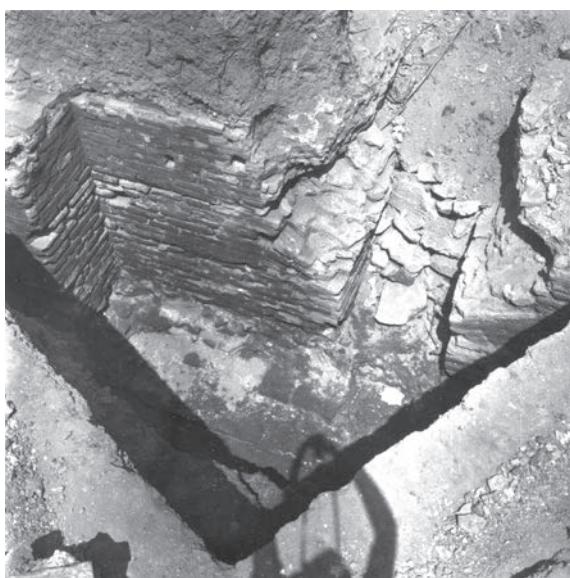
carske palate. Trasa južnog bedema pružala se, po svemu sudeći, na nekih tridesetak metara južnije od zida sa pilastrima i kanalom za protok toplog vazduha, u visini ostataka bedema zabeleženih na lok. 8 (sl. 96). Nastavak bedema ka zapadu zabeležen je u sondi JB/1, na oko 40 m zapadno od lok. 8.⁶⁷ Njegov spoj sa delom bedema, na lok. 31, najlogičnije je očekivati u pravcu istočnog zida žitnice (gradevina B) zabeleženog u sondi JB/75.

Práćenje smera pružanja južnog bedema IV veka (ka istoku), u nedostatku *čvršćeg* dokaznog materijala, mora se delimično bazirati i na teoretskoj rekonstrukciji. Dakle, bedem je posle još jednog oštrog skretanja, južno od lok. 8, bio usmeren ka severu, što je zabeleženo 1995. god. u rovu toplovida (JB/95/T) istočno od palate. Na četrdesetak metara istočno, on se verovatno spajao sa masivnim zidom stadiona (južnog aneksa hipodroma), koji je, pružajući se ka istoku, imao ulogu odbrambenog zida. Na istočnoj strani, tu ulogu su jednim delom mogli preuzeti spoljni zidovi stadiona i sfendona hipodroma. Takav primer je zabeležen u Milanu (*Mediolanum*) (sl. 102). Kada je reč o zapadnoj polovini južnog bedema, na deonici do spoja sa lukobranom, pomanjkanje podataka ne dozvoljava nam preciznije lociranje njegove trase. Ostaje nam jedino da, sudeći po dispoziciji ostataka antičkih zidova na širem prostoru (zapadno od lok. 31), verujemo da se bedem ka zapadu pružao sa manje meandriranja nego na istočnom delu. Nastavak trase južnog bedema zapadno od lukobrana, do njegovog pretpostavljenog spoja sa zapadnim bedemom, može se teoretski rekonstruisati zahvaljujući brojnim pouzdanim nalazima u arheološkim sondama, iskopima prilikom komunalnih radova, kao i njegovoj zapadnoj deonici na Žitnoj pijaci. Mesto spoja južnog i zapadnog bedema (sl. 86) treba očekivati ne mnogo zapadnije od lok. 28, u dvorištima iza uličnog fronta kuća. Na mestu njihovog sučeljavanja možemo

Sl. 98. Južni bedem. Osnova i presek sonde JB/66, sa kanalom za vazdušno grejanje i ostacima konstrukcije hipokausta
Fig. 98. South rampart. Ground plan and cross-section of trench JB/66, with flue for heated air and remains of hypocaust structure

Sl. 99. Sonda JB/66. Izgled otvora kanala za vazdušno grejanje na platnu „južnog bedema“
Fig. 99. Trench JB/66. Openings of the flues for air heating system on the curtain wall of "south rampart"

Sl. 100. Sonda JB/66. Ostaci suspenzura hipokausta u prostoriji severno od „južnog bedema“ (terme?)
Fig. 100. Trench JB/66. Remains of the hypocaust suspensurae in the room to the north of south rampart (thermae?)

prepostaviti postojanje kružne kule, kakva se može videti na lok. 31 (sl. 110).

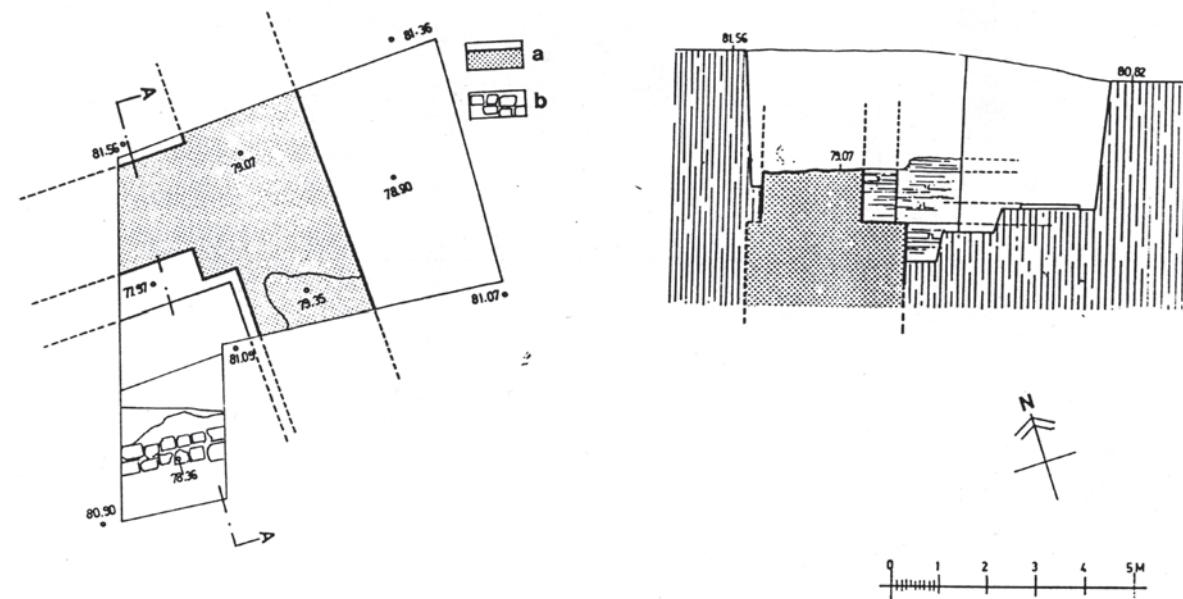
Sudeći po bolje očuvanim partijama južnog bedema IV veka, primenjena tehnika gradnje *opus mixtum* jedinstveno je primenjena na svim deonicama.⁶⁸ Ima se utisak da je, bar što se spoljnog izgleda tice, bedem IV veka pedantnije uraden od bedema starijeg datuma. Arheološka istraživanja na lok. 31, tokom 1973–1976. godine, bila su povod da se kroz teoretsku rekonstrukciju traktova skladišta (gradevina A) odredi i visina južnog bedema IV veka.⁶⁹ Zahvaljujući činjenici da je južni trakt gradevine prizidan uz bedem i da je njegov krov bio jednovodni, računanje visine bedema bilo je znatno olakšano – uz analogije sa visinom prostorija iste namene u Ostiji (visina vrata, visina otvora za provetrvanje) sračunata je visina frontalnog zida, dok je visina krova uz bedem sračunata uz pomoć uobičajenog ugla nagiba krova, čiji pokrivač čine krovne tegule i imbreksi.⁷⁰ Tako je konstatovana sasvim prihvatljiva minimalna visina južnog bedema od oko 9 metara do šetne staze.⁷¹ Ako dodamo i visinu grudobrana od 1,60 do 1,70 m, ukupna visina južnog bedema iznosila bi blizu 11,00 m (sl. 103).⁷²

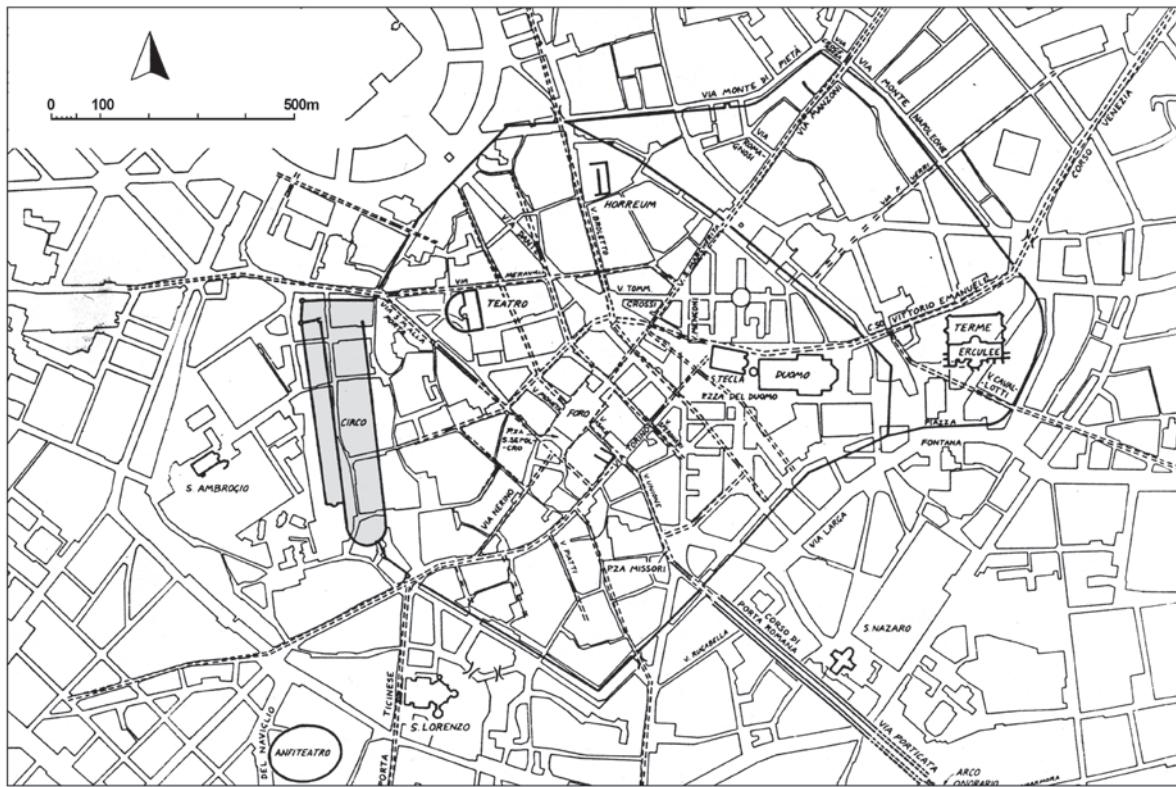
Zapadni bedem IV veka

Ostaci zapadnog bedema registrovani su najvećim delom na gornjoj, severnoj trećini njegove dužine, u nekoliko sondi, kao i na lok. 56, u ul. Šećer sokak.⁷³ Jedan njegov manji deo, kako smo ranije pomenuli, zabeležen je u Zanatlijskoj ulici. Uprkos činjenici da je njegova trasa ustanovljena tek na nekoliko tačaka, ona se u celini, bez većih teškoća, može približno tačno grafički rekonstruisati. Bedem se praktično pružao pravolinijski sve do spoja sa severnim bedemom, sa nezнатним skretanjem na središnjem delu trase (sl. 86). Njegova ukupna dužina iznosi oko 900 m. Uvidom u rezultate istraživanja iz brojnih sondi mogao se konstatovati mali stepen očuvanosti njegovih delova. U većini slučajeva, radi se o temeljnoj zoni bedema, gde je u nekim slučajevima sačuvano tek po nekoliko redova lomljenog kamena u krečnom malteru. Širina temeljnog zida je uobičajena (2,10–2,50 m). U tri slučaja zabeleženi ostaci zidova u ul. Šećer sokak, u sondama SB/50, SB/240 i lok. 56, jasno ukazuju na postojanje kula (sl. 89). Na južnom delu zapadnog bedema u Zanatlijskoj ulici zabeležen je

Sl. 101. Južni bedem. Osnova i presek sonde JB/67, sa mestom ukrštanja masivnih zidova

Fig. 101. South rampart. Ground plan and cross-section of trench JB/67, with intersection of massive walls

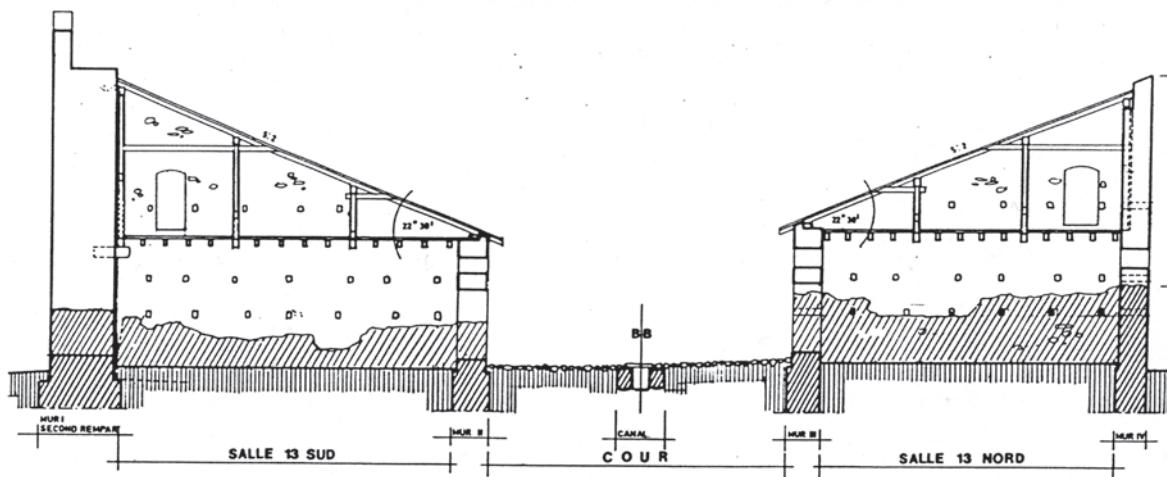

Sl. 102. Plan antičkog Milana sa organskom šemom ulica (E. Arslan, "D. Caporosso Scavi MM3", Milano 1991, 27)

Fig. 102. Plan of antique Milan with irregular street network (E. Arslan, "D. Caporosso Scavi MM3", Milano 1991, 27)

Sl. 103. Lok. 31. Teoretska rekonstrukcija visine južnog bedema na delu južnog trakta građevine A

Fig. 103. Locality 31. Theoretical reconstruction of the height of south rampart in the zone of south tract of building A

bolje očuvan segment, koji po tehnici gradnje podseća na već opisane delove južnog bedema IV veka.⁷⁴ Širina otkrivenog zida iznosi ovde 3,35 m, što ukazuje na stepenišni krak, to jest na blizinu prepostavljene zapadne kapije, kojom se završava velika južna saobraćajnica Sirmijuma istok–zapad, na Žitnoj pijaci (lok. 28).

Istočni bedem IV veka

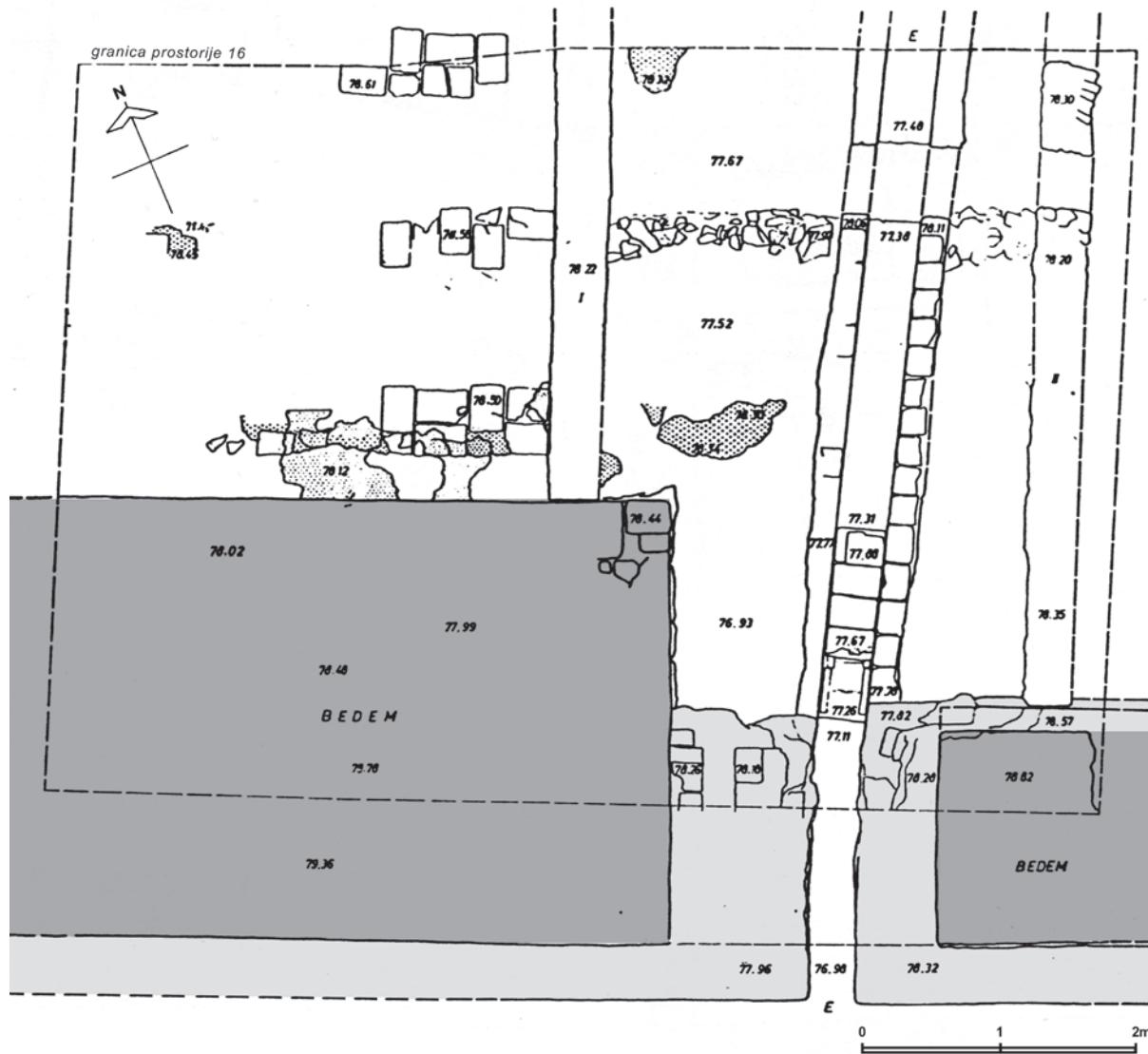
Najveći deo trase istočnog bedema IV veka već smo konstatovali u analizi istočnog bedema II veka. Prema ranijim prepostavkama, istočna granica Sirmijuma obuhvatala je prostor istočno od bare Salakvače pa sve do Kamenite čuprije (lok. 9). Svi kasniji pokušaji da se na ovom delu terena zabeleži trasa istočnog bedema IV veka dali su negativne rezultate.⁷⁵ Tokom dugog perioda, počev od prvih istraživačkih kampanja po sektorima 1960. godine pa do danas, na ovom delu terena otvoreno je više desetina arheoloških sondi i lokaliteta. Ovakvi rezultati, kao i činjenica da u ovom velikom trouglu između ulica Kuzminskog i Arsenija Čarnojevića dominira velika bara, Salakvača, osnažili su našu već izrečenu prepostavku da je stari bedem II veka svojim najvećim delom činio istočnu granicu Sirmijuma *intra muros* i u IV veku (sl. 21). Najzad, posle izgradnje kompleksa carske palate sa hipodromom i konstatovanih pozicija trasa gradskih bedema, možemo zaključiti da je obim pojasa fortifikacije Sirmijuma IV veka iznosio oko 4 km, a shodno tome, površina grada *intra muros* iznosila je oko 70 hektara.

Kapije Sirmijuma

Izuvez retkih primera, kapije Sirmijuma ostale su i dalje za istraživače velika nepoznanica. One se, logično, mogu očekivati na presecima trasa bedema i gradskih saobraćajnica. U tom smislu, prepostavke za lociranje kapija na pojedinim bedemskim platnima već su bile iznete u pojedinim radovima o urbanizmu Sirmijuma.⁷⁶ Ako krenemo linijom razvoja sirmijumske fortifikacije, možemo konstatovati da, kada je reč o najstarijoj fazi utvrđenja, lokacije glavnih kapija se teoretski mogu prepostaviti, pošto danas znamo pravce pružanja *cardo maximus* i *decumanus maximus* Sirmijuma, ali tehnički detalji samih kapija nedostaju. Da nije sve tako beznadježno pokazuju dva sačuvana primera sirmijumskih kapija. Jedan smo već ranije pomenuli. Reč je o delu kapije zabeležene na lukobranu mlađe faze (II vek) (sl. 86 i 88).

Druga, izuzetno dobro očuvana kapija južnog bedema Sirmijuma (II veka) zabeležena je na lok. 1/a tokom arheoloških istraživanja 1978. godine (sl. 104 i 105). Ona svakako predstavlja najznačajniji i najbolje dokumentovan elemenat na čitavom segmentu južnog bedema. Nezavisno od vremena izgradnje, ona predstavlja zasada jedini otkriveni i do danas najbolje sačuvani ulazni otvor sirmijumske fortifikacije II veka.⁷⁷ To je istovremeno i jedini primer kapije Sirmijuma, koju možemo videti u kontekstu funkcije i drugih urbanih elemenata otkrivenih na istom lokalitetu. Jer, zajedno sa kapijom, svetlo dana je ugledao i deo gradske saobraćajnice pravca sever–jug, zajedno sa porticima i uličnim kanalom koji se nastavlja van bedema, pružajući se pri tome ispod praga kapije. U osovini ulaza, ispod nivelete praga (koji nedostaje), u masi bedema je ostavljen otvor pravougaonog preseka kao nastavak uličnog kanala na jugu, van bedema.⁷⁸ Ono što dodatno uvećava vrednost ove očuvane građevinske celine, to je i očuvani deo zapadnog stepenišnog kraka koji vodi na štetnu stazu bedema iznad kapije.

U prvoj fazi utvrđenja, kapije na ovom mestu nije bilo. Ona je bila u funkciji od sredine II do pred kraj III veka, kada je prilikom radova na izgradnji carske palate zazidana (sl. 105). Njena širina iznosi 2,60 m. Kapija je imala samo jedan stepenišni krak, na zapadnoj strani, koji je sa južnim bedemom činio monolitnu zidnu masu. Širina bedema na tom mestu iznosi (u temeljnoj zoni) oko 4,00 m, što znači da za širinu stepenišnog kraka ostaje oko 1,50 m. U donjoj zoni kapije sa stepenišnim krakom zabeleženo je zidanje kvaderima u tehnici *opus quadratum* (sa bosiranjem središnjih površina i cizeliranjem ivica kvadera), dok su u gornjoj zoni,

Sl. 104. Lok. 1/a (carska palata); plan južne kapije u bedemu II veka (M. Petrović)

Fig. 104. Locality 1/a (imperial palace); plan of the sout gate in the fortification of earlier phase (M. Petrović)

nad sokлом, lica ulaza kao i bedem sa stepeništem ozidani isključivo opekom.⁷⁹ U temeljnoj zoni ovog zida zabeležena je, kao hidroizolacija, upotreba crvenog vodootpornog maltera.⁸⁰

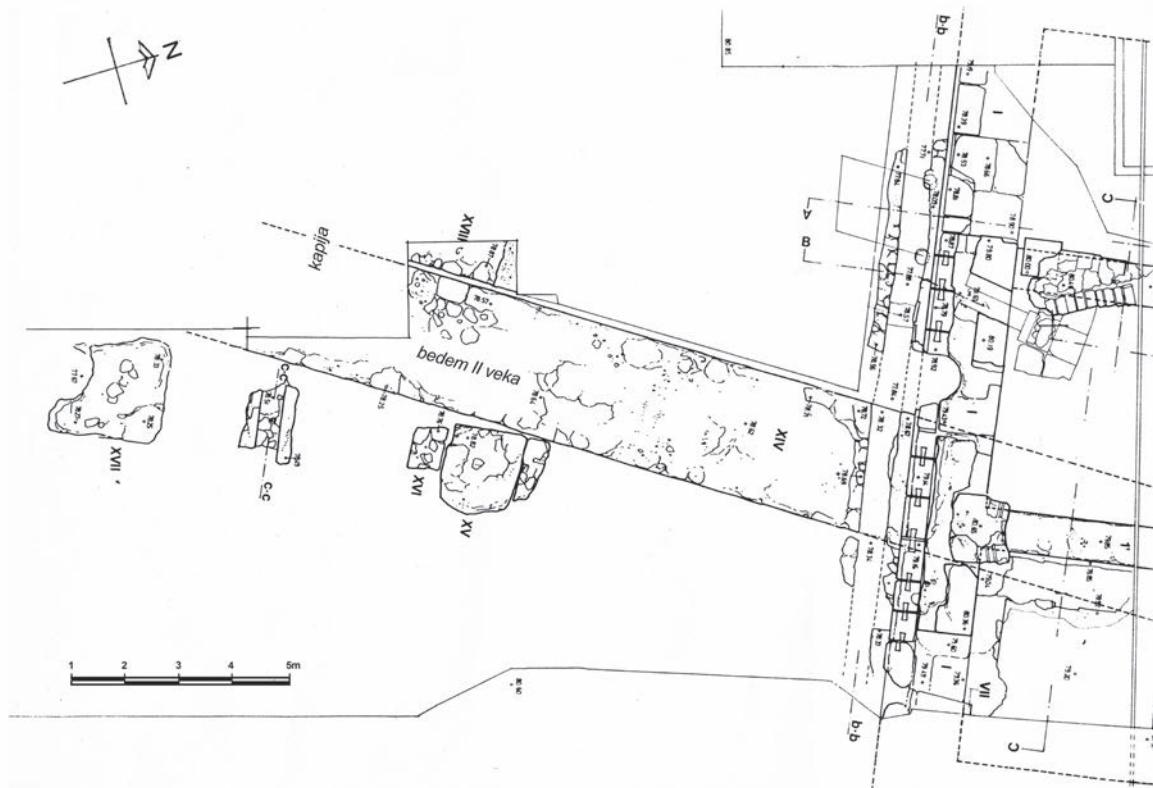
Ostaci još jedne kapije, ništa manje vredne za upoznavanje urbane topografije Sirmijuma, zabeleženi su ispod severne trkališne staze hipodroma na lok. 66. Ona je pripadala bedemu II veka, a uništena je istovremeno kada i bedem, u vreme izgradnje hipodroma (sl. 106). I ona je bila jedna od sporednih kapija Sirmijuma, budući da nije imala kule, ali je u odnosu na kapiju poternu sa lok. 1/a bila raskošnija. Ne raspolažemo nikakvim podacima o njenom izgledu, s obzirom da na raspolaganju imamo samo elemente temeljne zone kapije, a oni jasno pokazuju da je sa obe strane kapije bio postavljen po jedan masivni stubac. Njihov međusobni razmak iznosi oko 6 m, a dimenzije temeljnih stopa približno 1,5 x 1,5 m. Kvadratni stupci

Sl. 105. Lok. 1a. Izgled zazidane južne kapije u bedemu starije faze
Fig. 105. Loc. 1a. Walled up south gate in the fortification of earlier phase

su postavljeni uz sam bedemski zid. Približno u osovini kapije (bliže južnom stupcu) sačuvan je i segment odvodnog kanala za evakuaciju kišnice, širine oko 50 cm. Do ove kapije dolazila je jedna od istočnih spoljnih saobraćajnica, koja je dijagonalno vezivala grad sa magistralnim putem *Singidunum–Cibalae*. Njena trasa se približno poklapala sa današnjom Kuzminskom ulicom, koja vodi ka Kamenitoj čupriji. Od pomenute kapije na lok. 66, ova antička saobraćajnica se nastavljala dalje ka zapadu kao gradska ulica. Prema planu Sirmijuma II veka, možemo zaključiti da je njeno ishodište bio trg ispred horeuma na lok. 30. Moćni stupci nosili su u superstrukturi konstrukciju, možda sličnu trijumfalnom luku, sa bogatim klesanim dekorom, čime je ulaz u grad dobio dimenziju pompeznog i raskošnog.⁸¹ Sa unutrašnje strane kapije zabeleženi su ostaci temeljne zone stilobata portika.

Još jedna lokacija kapije na južnom bedemu Sirmijuma mogla bi se očekivati (kako smo već konstatovali) na simetrali sever–jug uvučenog prostora između krakova južnog bedema sa simetričnim kulama na lok. 31. Zapravo, to bi morala biti glavna južna kapija Sirmijuma, kroz koju prolazi *cardo maximus*. No, iako je teoretski uvezši njena pozicija ovde logična, zasada o tome nemamo materijalnu arheološku potvrdu. Kada je reč o severnom bedemu, mogu se pretpostaviti mesta bar dve kapije. Na lokaciju jedne ukazuje kvader sa natpisom legije Gemine, zabeležen na lok. 44, čije bi mesto u zidu svakako bilo nezapaženo, ukoliko nije ugrađeno u sam zid kapije.⁸² To je prostor na nekim tridesetak metara zapadnije od lok. 21, to jest oko pedeset metara

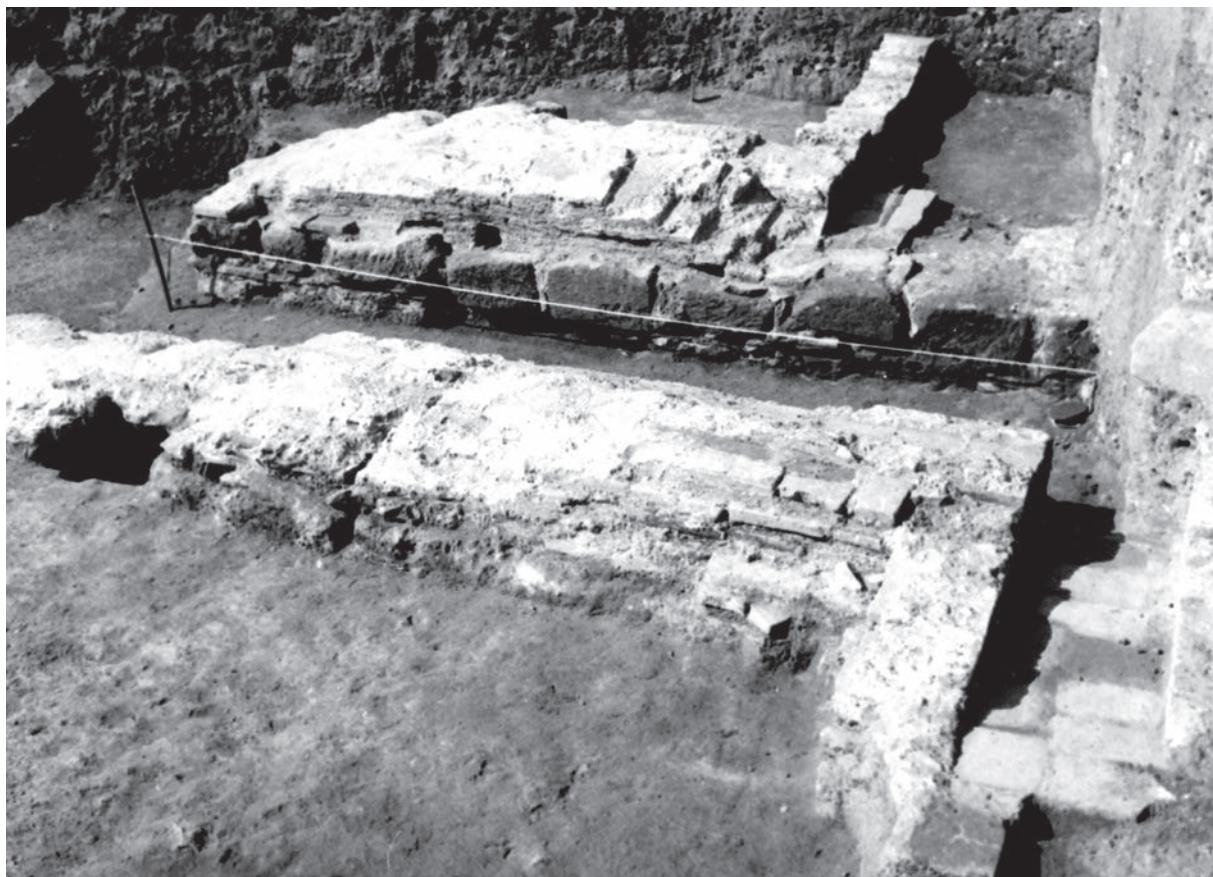

Sl. 106. Lok. 66. Osnova segmenta severnog trakta hipodroma, sa ostacima istočne kapije u istočnom bedemu II veka

Fig. 106. Locality 66. Plan of the north segment of hippodrome tract with the east gate in the fortification of earlier phase (II century)

istočnije od središne tačke trase severnog bedema. V. Popović pominje mogućnost postojanja jedne sporedne kapije istočno od lok. 21.⁸³ Lokacija druge kapije mogla bi se, sasvim logično, očekivati na mestu preseka trasa severnog bedema i puta Sirmijum–Bononija zajedno sa akvaduktom, na mestu gde ona preseca severni bedem i postaje velika gradska saobraćajnica, *cardo maximus* (sl. 66). Njena lokacija bi se mogla tražiti na središnjem delu severnog bedema. Na istočnom bedemu, pouzdano mesto kapije, bolje reći jedne od istočnih kapija, nalazi se na tridesetak metara severno od spoljnog zida hipodroma. To je mesto preseka trase bedema II veka i ulice na lok. 35, koja se nastavlja dijagonalno ka istoku, pored lok. 4 i drugih objekata gradskog podgrađa, sve do spoja sa magistralnim putem *Singidunum–Cibalae* (sl. 137). Kada je reč o istočnoj, tzv. *Jungovoj kapiji* Sirmijuma kod Kamenite čuprije na Čikasu (lok. 9), otkrićem trase istočnog bedema II veka na hipodromu (lok. 66) takva solucija je definitivno eliminisana.⁸⁴

Na zapadnom bedemu možemo navesti bar još dve moguće lokacije kapija Sirmijuma. Jedna je morala biti na presečnoj tački velike južne saobraćajnice (pravca istok–zapad) u trgovackom gradskom kvartu (lok. 28) sa zapadnim bedemom (sl. 86).⁸⁵ Širina segmenta zapadnog bedema (od 3,35 m) registrovanog u Zanatlijskoj ulici ukazuje na stepenišni krak za izlazak na šetnu stazu.⁸⁶ Sem toga, u prilog postojanju još jedne kapije na pomenutoj trasi treba pomenuti nalaz ostataka velikih termi (IV vek) van bedema, na prostoru ispod Male crkve, kao i zapadno od nje. U vreme Rima bilo je uobičajeno da, prema higijenskim standardima, javna kupatila budu locirana u blizini gradskih kapija *extra muros*.

Sl. 107. Lok. 56. Ostaci konstrukcije malog mosta preko odbrambenog rova. Most indicira postojanje zapadne gradske kapije na lok. 56. Sa istoka i zapada, u kanalu ili „propust“ ulivaju se ulični kanali saobraćajnice koja se dalje nastavlja kao put za Cibale (Vinkovci) (snimak: N. Borić)

Fig. 107. Locality 56. Remains of the small bridge over defensive trench. Bridge indicates the existence of west city gate at locality 56. From east and west in the bridge canal or "culvert" are flowing the street canals of the traffic artery, which extends as the road to Cibalae (Vinkovci) (photo: N. Borić)

Pouzdanom lokacijom još jedne kapije zapadnog bedema Sirmijuma možemo bez dvoumljenja smatrati tačku preseka gradskog glavnog dekumanusa i trase zapadnog bedema. Reč je o saobraćajnici koja se, izlazeći iz grada, nastavljala ka Vinkovcima (*Cibalae*) (sl. 21). Još jednu kapiju, možda poternu, pouzdano možemo locirati na prostoru lok. 56, gde se jedna od gradskih ulica nastavljala van gradskog bedema između beneficijarne stanice (lok. 70) i objekata zapadnog podgrada (sl. 89). Rezultati istraživanja na lok. 56 pokazali su (analogno severnom bedemu) kontinuitet pozicije trase zapadnog bedema gradske fortifikacije. Tako je i gradska kapija na lok. 56, sa manjim ili većim dogradnjama i prepravkama, ostala na istoj lokaciji. Detalj koji određuje tačnu poziciju ove, zasada *nevidljive* kapije, a istovremeno i gradske saobraćajnice *intra muros*, predstavlja zidani zasvedeni kanal velikih dimenzija (A-A) ili tzv. *propust*, pravca sever–jug. To je mesto gde se gradska saobraćajnica van bedema ukršta sa odbrambenim rovom (*fossae*).⁸⁷ U ovaj zasvedeni kanal, koji zapravo predstavlja mali zidani most, ulivaju se dva bočna kanala – sa zapada kanal B-B, a sa istoka kanal C-C (sl. 107). Njihove pozicije jasno reflektuju pravac saobraćajnice, koja spaja grad i podgrade. Ose kanala su paralelne, a njihovo međusobno rastojanje iznosi oko 2,00 m. Time je isključena opasnost od eventualnog zagušenja kanala A-A u vreme velikog priliva vode. Istočni bočni kanal C-C je, pružajući se ispod praga kapije, evakuisao atmosfersku vodu iz grada, dok je kanalom (B-B) oticala atmosferska voda sa prostora predgrađa.⁸⁸

Prema novcu koji je nađen u zidu kanala A-A, on se pouzdano može datovati u sredinu IV veka. Njemu je u vreme prvobitnog bedema svakako prethodio most drvene konstrukcije.⁸⁹ Prema visinskim kotama kanala A-A, može se zaključiti da je, počev od pretpostavljene nivelete kolovoza, dubina premošćenog rova ispred kapije mogla iznositi od 2,50 do 3,00 m. Primeri ovakvih, potpuno očuvanih *mostova* manjih dimenzija, još i danas se mogu videti na široj teritoriji nekadašnje Rimske imperije, a negde su još uvek u funkciji.⁹⁰ Očigledno je da kanal-most A-A, na lok. 56, pouzdano ukazuje na lokaciju kapije u zapadnom bedemu Sirmijuma. Ona je verovatno imala kontinuitet upotrebe od samog početka života antičkog naselja. Na jednom od zidova kapije, levo ili desno od samog ulaznog otvora, ugledni građanin Sirmijuma, nama već poznati Markus Aronijus dao je da se postavi ploča sa tekstom koji pokazuje njegovu darežljivost, na dobrobit građana Sirmijuma (sl. 28).⁹¹

Kule sirmijumske fortifikacije

Kulama gradske fortifikacije nije bila do sada posvećena posebna pažnja, osim kada je reč o kružnoj kuli na lok. 31 (sl. 156),⁹² koja se i danas, prezentovana pod vedrim nebom, može videti na lok. 31 pored hotela *Sirmium*. Arheološki podaci o broju i obliku kula sirmijumskog utvrđenja nisu brojni. Pomenuta kružna kula, i nekoliko fragmenata zidova četvrtastih, na severnoj polovini zapadnog bedema, zasada je sve čime raspoložemo. Doduše, Filostrat pominje i polukružne kule Sirmijuma, ali zasada o njima još nema pouzdane arheološke potvrde.⁹³ Kako malopredašnja priča o gradskoj kapiji na lok. 56 ostavlja pitanje postojanja kula otvorenim, to ćemo se nakratko na taj deo zapadnog bedema opet vratiti.

Neposredno ispred kapije na lok. 56, i sa južne i sa severne strane zamišljene osovine istok–zapad kanala A-A zapaženi su ostaci temeljnih zidova, bolje reći amorfnih masa kamena i krečnog maltera. Ovi ostaci, budući da ispadaju iz ravni temeljnih zidova bedema, verovatno su pripadali bočnim kulama kapije (sl. 89). Nažalost, stepen njihove očuvanosti ne doprinosi mnogo pokušajima teoretske rekonstrukcije. Stoga se nećemo ni upuštati u nabranjanje mogućih rešenja njihovih osnova i izgleda. Grafička rekonstrukcija kapije sa polukružnim kulama, prikazana na situacionom planu dela zapadnog bedema (sl. 89), nema pretenzija da bude prihvaćena kao konačno rešenje. Ono što je podstaklo ideju da je možda reč o polukružnim kulama kapije, to je ostatak masivnog temeljnog zida na zamišljenoj trasi polukruga severne kule, koji je znatno udaljen od linije zapadnog bedema. Kule četvrtaste osnove nisu u toj meri isturene, pogotovu kada je reč o sporednoj gradskoj kapiji. U svakom slučaju, ova pretpostavka se ne zasniva na čvrstim argumentima, pa je stoga treba smatrati samo kao jednu od više mogućih opcija.

Severno od kapije na lok. 56, u arheološkim sondama, zabeležene su još tri lokacije gde su otkriveni ostaci zidova. Po našem mišljenju, oni predstavljaju delove kula zapadnog bedema sirmijumske fortifikacije. Reč je o sondama SB/50, SB/240 i SB/241, gde su otkriveni delovi zidova koji od bedema, pod pravim uglom, skreću ka zapadu (SB/50 i SB/241) ili se na određenoj udaljenosti pružaju paralelno uz bedem (SB/241, sl. 89). Da je zaista reč o kulama, ukazuje podatak da njihovo međusobno rastojanje iznosi oko 30 m, što je u skladu sa vojnim standardima. Pravci pružanja zidova upućuju na četvorougaone kule manjih dimenzija (sl. 108 i 109).⁹⁴

Zasada, jedina otkrivena kula Sirmijuma, čije su nam dimenzije, oblik osnove, primenjeni materijal i tehnike gradnje u potpunosti poznati, zabeležena je na lok. 31 tokom francusko-srpskih arheoloških iskopavanja 1973/1977. Reč je o kružnoj kuli prečnika od nepunih 7 m i debeline kružnog zida od 1,80 do 1,90 m (sl. 110). Ona je detaljno obrađena i publikovana 1977. godine.⁹⁵ Sokl kule čini prsten od lepo obrađenih krečnjačkih kvadera čije su spoljne strane zakošene (sl. 111). U unutrašnjosti kule, na oko 1 m niže od sokla, zabeležena je starija zidana konstrukcija.⁹⁶ U publikaciji *Sirmium VII* ona je detaljno opisana, ali zbog nedovoljno podataka njenih namena nije identifikovana. U zaključku je okvalifikovana kao struktura nepoznate namene, koja je možda i savremena sa kulom.⁹⁷

Urbana planimetrija Sirmijuma i struktura gradskih saobraćajnica

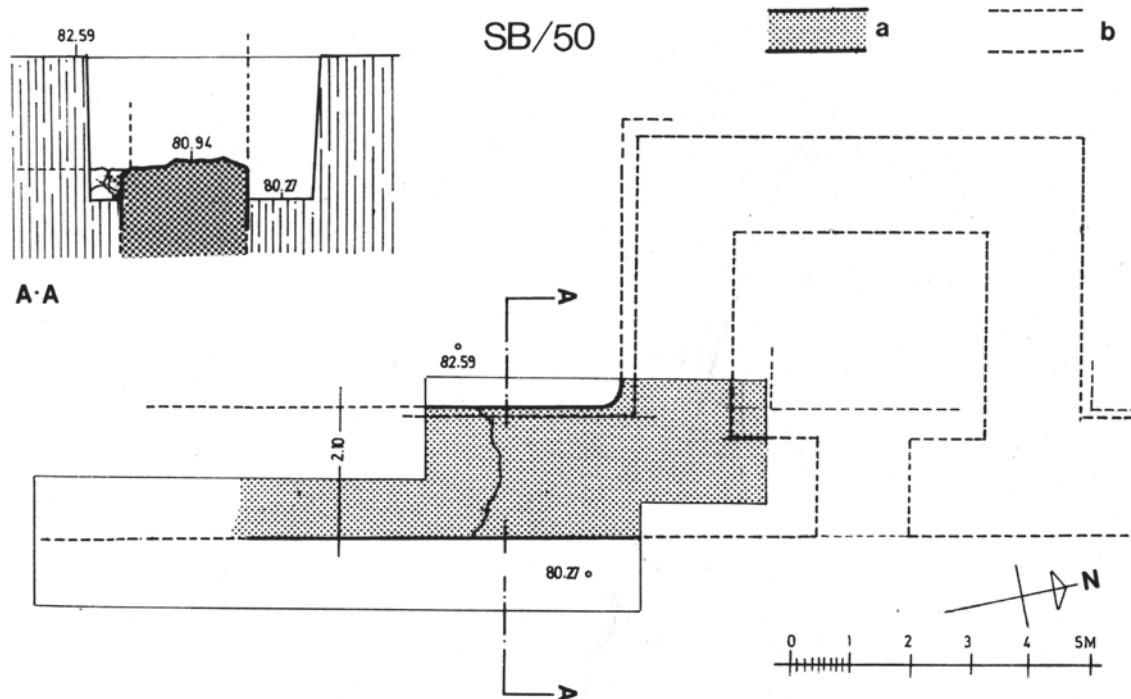
Parcelacija površine grada unutar bedema („insulae“)

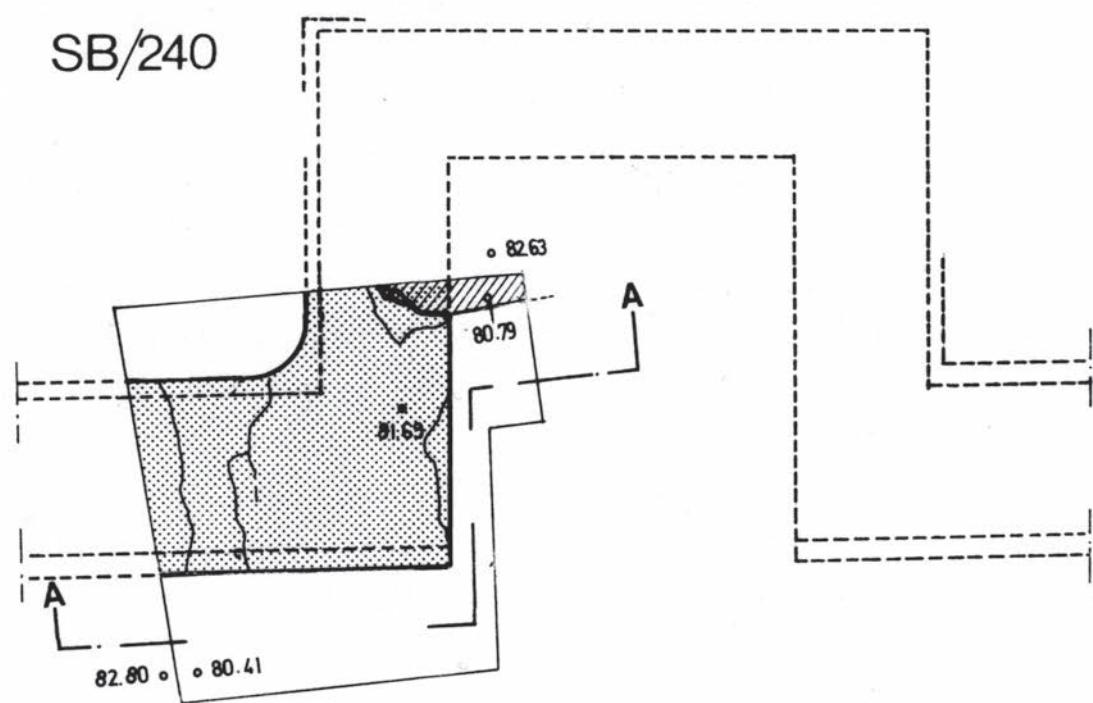
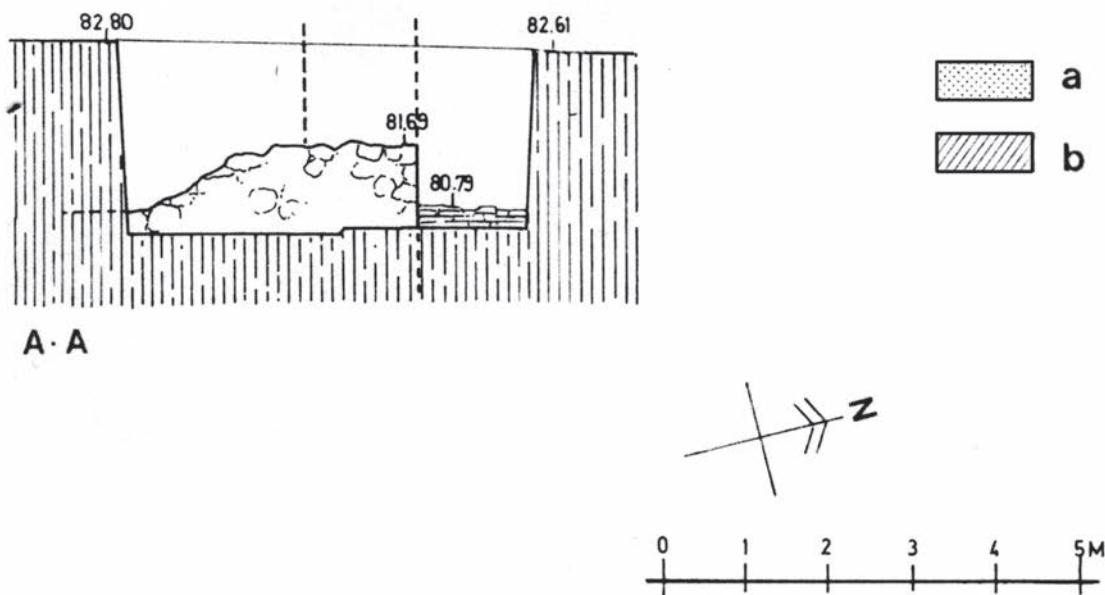
Kompletност gradskog plana zavisi, prirodno, od količine podataka kako o gradskoj fortifikaciji, tako i o pozicijama gradskih saobraćajnica. Zato, na samom početku analize plana Sirmijuma moramo napomenuti da se stepen njegove kompletnosti, to jest njegove čitljivosti povećava u svakoj narednoj, hronološki izdvojenoj razvojnoj etapi u periodu od I do IV veka. Iz toga sledi da je plan grada razvojne faze koja odgovara vremenu IV veka najkompletniji, a time za nas i najzanimljiviji, jer se na njemu odsliskavaju i urbani elementi nasleđeni iz prethodnih razvojnih faza. To se u najvećoj meri odnosi na trase gradskih saobraćajnica, koje se, izuzev u pojedinim slučajevima, usled svoje duge upotrebe vrednosti, ne mogu striktno vezivati samo za pojedine hronološki različite razvojne urbane etape Sirmijuma. Stoga će osnova naših analiza saobraćajnica, u najvećoj meri, biti plan grada IV veka.

Ulice Sirmijuma imaju svoju istoriju. One najstarije, koje pripadaju vremenu osnivanja naselja, predstavljaju nastavke prilaznih komunikacija sa zapada (*Cibalae*), istoka (*Singidunum*), severa (*Bononia*), a sa juga od priobalnog područja, to jest iz zone gradskog pristaništa. Reč je o glavnim gradskim saobraćajnicama *cardo maximus* i *decumanus maximus*, čije poreklo seže u vreme predrimskih naselja. Tokom naredna tri veka, dodavane su, prirodno, i nove ulice, dok je dobar deo starih gradskih komunikacija s vremena na vreme obnavljan. Krajem II i početkom III veka trasirane su ulice u centralnoj gradskoj zoni, na prostoru pretpostavljenog foruma (lok. 29 i 30), kao i jugoistočno od njega, na lok. 2 i 22 (sl. 135).⁹⁸ Istom periodu pripada i ulica sever-jug, istočno od lok. 21, otkrivena u dužini od oko 150 m (sl. 137). Tokom III veka trasirane su ulice u južnoj gradskoj zoni (lok. 28 i 49),⁹⁹ dok je saobraćajnica sa lok. 2 i 22 produžena ka istoku, do lok. 35.

Sl. 108. Zapadni bedem. Osnova i presek sonde SB/50. a) zid kule, b) rekonstrukcija

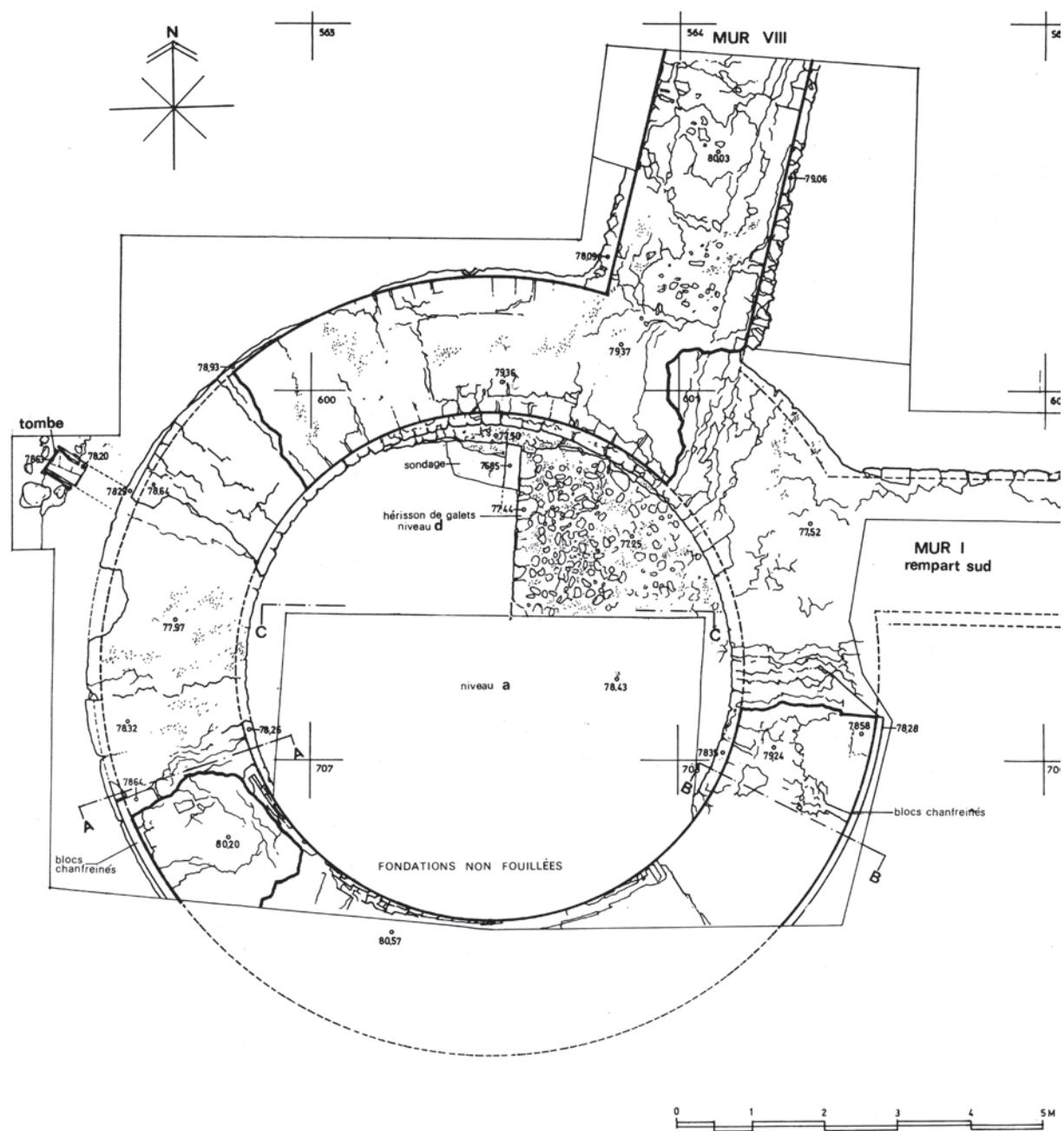
Fig. 108. West rampart. Ground plan and cross-section of trench SB/50. a) tower wall, b) reconstruction

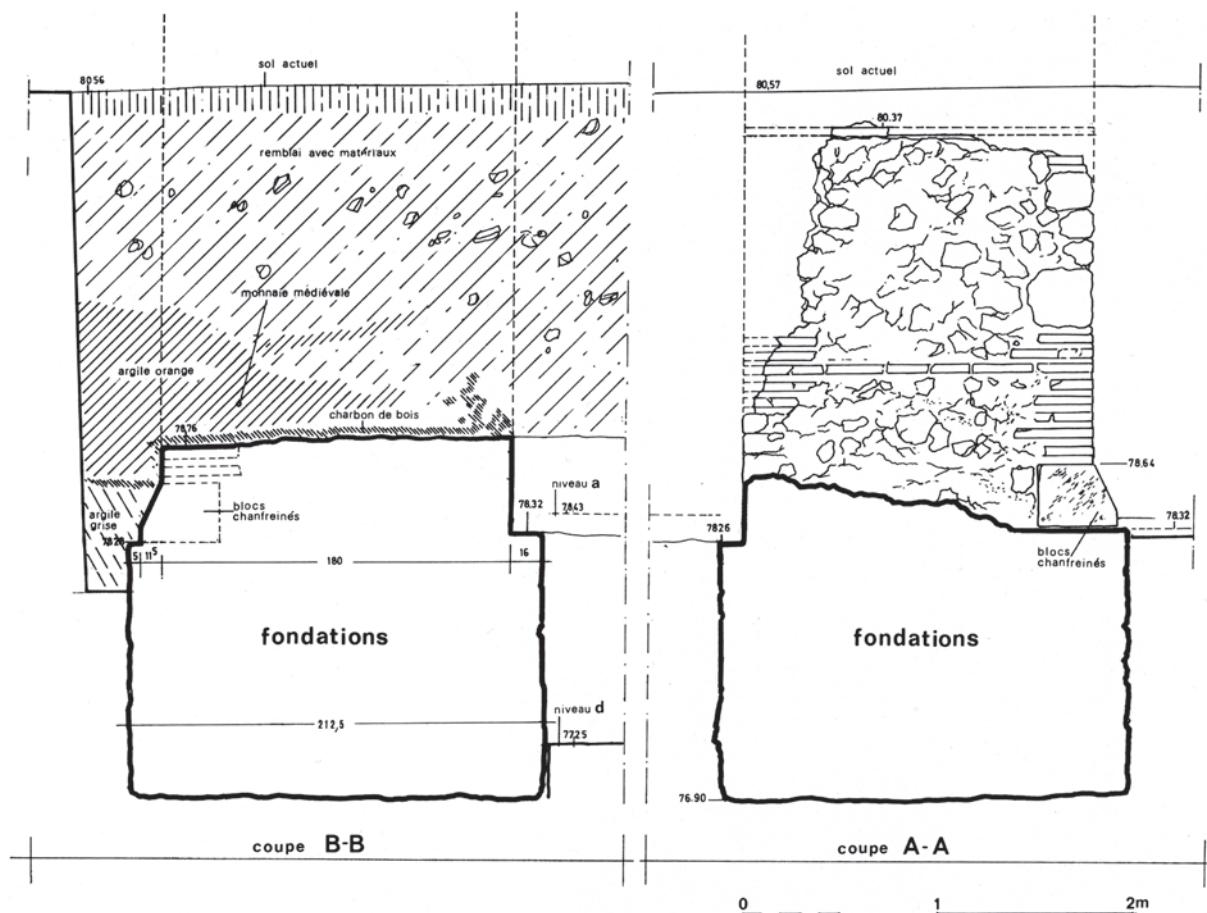

Sl. 109. Zapadni bedem. Osnova i presek sonde SB/240. a) zid kule, b) zid iz poznijeg perioda

Fig. 109. West rampart. Ground plan and cross-section of trench SB/240. a) tower wall, b) wall from later period

Sl. 110. Lok. 31. a) kružna kula sa starijom neidentifikovanom konstrukcijom
Fig. 110. Locality 31. a) circular tower with earlier unidentified structure

Sl. 111. Lok. 31. Preseci kroz temeljni zid kružne kule na lok. 31 (Sirmium VII, 1977)

Fig. 111. Locality 31. Cross-sections of the foundations wall of the circular tower on loc. 31 (Sirmium VII, 1977)

Sa njene južne strane, u IV veku, izgrađen je hipodrom.¹⁰⁰ Tragovi ulica trasiranih u IV veku zabeleženi su i na severnoj polovini grada (lok. 50–52). S druge strane, na pojedinim trasama gradskih saobraćajnica Sirmijuma zabeleženi su dokazi o kontinuitetu njihove upotrebe kroz duži period.¹⁰¹ Sem obnavljanja starih i trasiranja novih, bilo je i potpunog negiranja gradskih komunikacija. O tome nam svedoči primer sa lok. 71 (jugozapadni deo grada), gde je nekadašnji ulični kanal presečen zidovima građevine iz mladeg perioda.

Posmatrajući mrežu gradskih saobraćajnica u celini, posle pola veka arheološke prakse u Sremskoj Mitrovici, možemo zaključiti da su noviji rezultati arheoloških istraživanja samo potvrdili ranija zapažanja o uslovima formiranja i izgledu plana antičkog grada.¹⁰² V. Popović je još 1962. godine skrenuo pažnju na činjenicu da je šema ulica u severnoj polovini grada ako ne u potpunosti ortogonalna, onda svakako pravilnija od one u južnoj polovini, uokvirene lučnom linijom priobalnog savskog pojasa, čime se može objasniti njihov manje-više radijalni raspored (sl. 137).¹⁰³ Polukružna forma savske obale (koju u velikoj meri odslikava i linija južnog bedema IV veka) jeste jedan od glavnih generatora radijalnog trasiranja saobraćajnica pravca sever-jug, kao i lučnih linija velikih podužnih saobraćajnica istok–zapad (lok. 28 i lok. 35). S druge strane, i položaj većih građevinskih celina, kao carska žitница (lok. 31), carska palata (lok. 1a) i hipodrom (sl. 142), određen je postojanjem relativno suvog terena u središtu podvodnog i plavnog priobalnog pojasa. Morfološko-hidrografska situacija na južnoj polovini grada imala je presudan uticaj na formiranje organske šeme gradskih saobraćajnica, kao i na meandriranje linije južnog bedema. U celini posmatrano, Sirmijum ima pretežno organsku šemu saobraćajnica na čitavoj površini grada, s tim što je ona manje uočljiva na njegovoj severnoj

polovini (sl. 137). Pozicije bedema grada, koje na opštem planu iscrtavaju oblik izduženog trapeza, nametnute su rasporedom velikih vodenih površina koje ga okružuju. Tako ni pravci (sever–jug) građevinskih blokova – *insulae* na severnoj polovini grada nisu potpuno paralelni, već su usklađeni sa položajima severnog, istočnog i zapadnog bedema.

Retke su površine na planu grada gde se insule mogu rekonstruisati u punom gabaritu. Ipak, na osnovu podataka kojima sada raspolažemo, možemo zaključiti da u slučaju Sirmijuma, kao i kod drugih rimskih gradova sa organskom urbanom šemom, nema dosledne primene jednog modela insule u parcelaciji gradskih površina, kao što je to slučaj sa naseljima nastalim iz vojnih logora. Pravilnost gradske mreže u severnom delu grada može navesti na pomisao da je prvobitno u toj zoni bio instaliran vojni logor. V. Popović je pomišljao na takvu opciju, ali je u nedostatku pouzdanih argumenata ona i dalje ostala kao otvoreno pitanje.¹⁰⁴ Pomen antičkog urbanizma automatski asocira školski, hipodamovski sistem parcelacije, to jest, ortogonalnu šemu mreže gradskih saobraćajnica, što ne podrazumeva uvek i njegovu obaveznu primenu u praksi. U brojnim slučajevima, u koje spada i Sirmijum, pragmatičnost izazvana lokalnim uslovima, bilo topografskim, bilo nasleđem trasa tranzitnih saobraćajnica, neminovno dovodi do primene rešenja za koja bismo mogli reći da su plod urbanističke dovitljivosti na licu mesta. O tome nam svedoče antički Rim,¹⁰⁵ Ostija, Milano (sl. 102), Lion, Poatje, Eks-an-Provans, Frežis,¹⁰⁶ Pompeja i brojni drugi primeri.

Skup dosadašnjih podataka o trasama gradskih saobraćajnica omogućava nam da uočimo razliku u šemi saobraćajnica severne i južne polovine grada, ali to još uvek nije dovoljno za rekonstrukciju gradskog plana, kao i broja i oblika izgrađenih insula u kvartovima Sirmijuma. U pojedinim gradskim zonama mogu se ipak, negde parcijalno a negde u celini, sračunati njihove dimenzije. Ta mogućnost je svakako veća na severnoj polovini grada gde je i mreža ulica pravilnija. Prema otkrivenim i rekonstruisanim delovima gradskih saobraćajnica severno od lok. 36 (sl. 136 i 137), na prostoru između savremenih ulica Kralja Petra, Stari šor i M. Ivanića, gde su istraživani lokaliteti 21 i 50–52, dimenzije insula iznose 100 x 100 m ili 100 x 65 m.¹⁰⁷ Za prostor južnije od pretpostavljene gradske arterije istok–zapad (na potezu lok. 9 – lok. 56) i na lok. 36, nemamo dovoljno podataka za preciznije određivanje dimenzija insula, ali je sva verovatnoća da su one bile sličnog oblika, ali nešto većih dimenzija od gore pomenutih. U slučaju da je, na primer, taj prostor (po sredini linije sever–jug) presečen još jednom saobraćajnicom istok–zapad, onda bismo između lok. 36 i 57 imali dve insule približnih dimenzija 120 x 120 m.

Izgleda da utvrđeni ostaci antičke ulice na lok. 36 (sl. 21 i 137) predstavljaju približnu granicu između severne zone grada, sa ortogonalnom šemom i južne, sa radijalnom. Ispod te granice, na južnoj polovini grada, zbog pomanjkanja podataka, mnogo je teže sračunati dimenzije insula. Navećemo ipak nekoliko primera. Na pravcu istok–zapad, dužina insula, to jest razmak između ulica na lok. 36 i lok. 22 i od *gradske vile* (lok. 4) do Licinijevih termi (lok. 29), iznosi oko 160 m. Širina izgrađenog bloka između ulica pravca sever–jug, na lok. 29 i lok. 30, iznosi oko 70 m (sl. 137).¹⁰⁸ To znači da dimenzije insula na pomenutom potezu iznose približno 70 x 160 m, što zasada ne možemo pouzdano potvrditi. Razmak između dve gradske arterije istok–zapad, na lok. 30 i lok. 28, iznosi oko 280 m. Ako prepostavimo postojanje još jedne poprečne komunikacije (istok–zapad) u visini lok. 33 (gde bi se ona realno mogla i očekivati), onda bi insule na tom delu terena mogle imati dimenzije 70 x 140 m. Uprkos nedostatku preciznijih podataka, pomenute dimenzije sirmijumskih insula navode na zaključak da su one na južnoj polovini grada izduženije forme u odnosu na insule na severnoj polovini gradskog prostora.

Oblici i proporcije insula Sirmijuma ne predstavljaju nikakvu lokalnu specifičnost. To isto možemo videti na planovima mnogih rimskih gradova, gde se takođe može uočiti raznovrsnost njihovih oblika i proporcija.¹⁰⁹ Evo nekoliko primera iz različitih krajeva Rimske imperije koje navodi Lavedan: Turin (80 x 120 m i 74 x 80 m), Otin (90 x 135 m i 90 x 90 m), Trier (96 x 78 m), Kartagina (45 x 150 m), Karvent (84 x 84 m).¹¹⁰ Očigledno je da se dimenzije insula razlikuju od slučaja do slučaja, pa stoga nije ni svršishodno tragati po svaku cenu za njihovim dimenzijama u drugim rimskim gradovima.

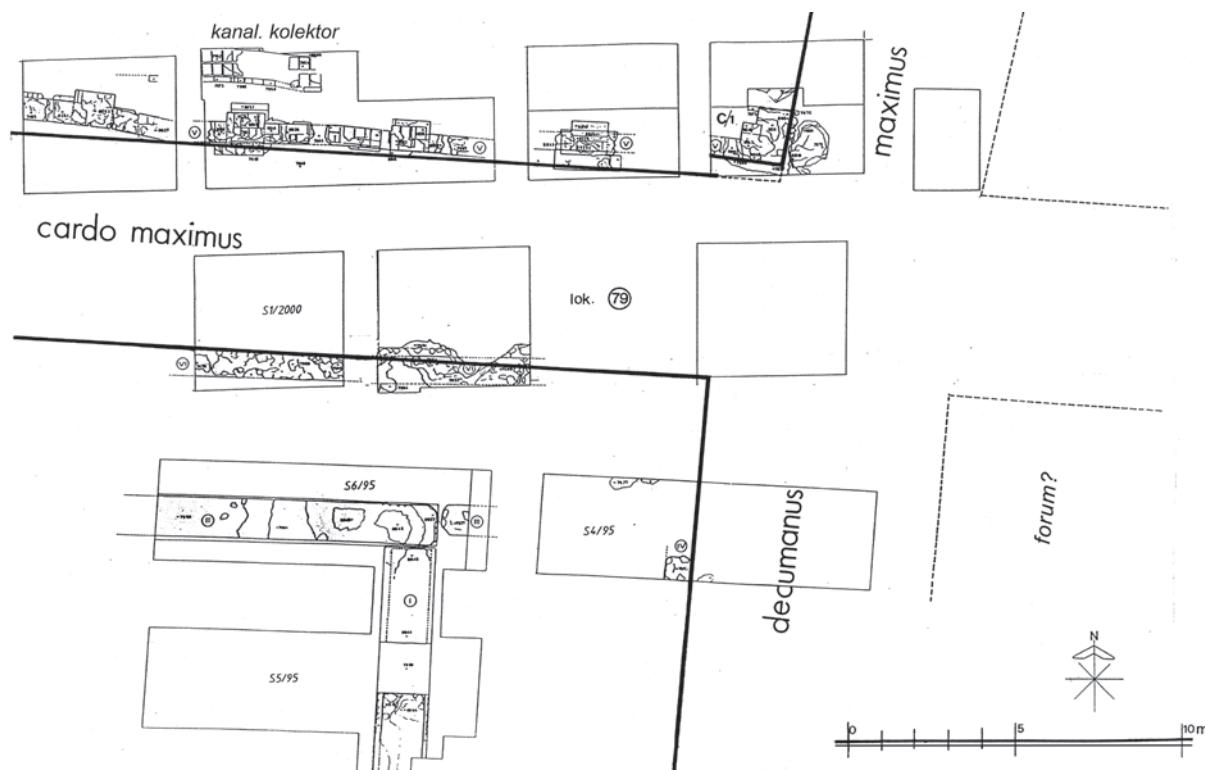
Ulice sa dva portika

Počećemo od glavnih i dugo vremena najzagonetnijih gradskih saobraćajnica, *cardo maximus* i *decumanus maximus*. Sve do samog kraja XX veka nije bilo pouzdanih podataka o pozicijama trasa glavnih gradskih saobraćajnica i njihovoj ukrsnoj tački. V. Popović je s pravom smatrao da saobraćajnicu sever–jug, *cardo maximus*, treba očekivati u neposrednoj blizini Ulice kralja Petra I oslobođioca, a *decumanus maximus*, istok–zapad, nešto južnije od Ul. Arsenija Čarnojevića i Stari Šor.¹¹¹ Pokazalo se da V. Popović nije mnogo pogrešio. Ranije se smatralo da se pomoću lenjira i olovke jednostavno mogu povezati ostaci akvadukta i rimskog puta u Fruškogorskoj ul. (lok. 13) i tako dobiti presečna tačka sa severnim gradskim bedemom, što bi teoretski odredilo i lokaciju glavne severne gradske kapije. Rezultati novijih istraživanja bacaju na to pitanje danas nešto više svetla. Godine 1996, nalaz masivno zidanog stupca akvadukta na raskrsnici Kralja Petra I i Cvetne ulice, na oko 100 m zapadno od lok. 44 (gde je nađen kvader sa oznakom Legije XIII Gemine), jasno je ukazivao da je trasa akvadukta, kao i rimskog puta iz pravca Bononije, na oko 110 m severno od bedema skretala ka zapadu (bliže Ul. kralja Petra I).¹¹² Prilika da se dilema oko trase *cardo maximus* definitivno razreši ukazala se 2000. godine, kada je na lokalitetu br. 79 otkriven ne samo deo njegove trase već i mesto njegovog ukrštanja sa glavnom gradskom saobraćajnicom istok–zapad, *decumanus maximus* (sl. 21 i 112).¹¹³ O tome je ranije već bilo reči, ali ovaj značajan nalaz ipak zahteva prezentovanje još nekih, dodatnih informacija.¹¹⁴

Trasa *cardo maximus* otkrivena je u dužini od oko 30 m.¹¹⁵ Na istočnom portiku, koji je neuporedivo bolje sačuvan od zapadnog, zabeleženi su ostaci 5 masivnih stubaca, postavljenih na razmaku od oko 4,00 m. Oblik osnove ugaonog stupca jasno pokazuje da se dve glavne komunikacije Sirmijuma nisu sekle pod pravim uglom (sl. 112 i 113). Iako teško devastirani, zidovi i istočnog i zapadnog stilobata portika omogućili su da konstatujemo širinu ulice, koja je iznosila 6,50 m, i portika oko 4,00 m. Analiza ostataka arhitekture na lokalitetu 79 pokazala je nedvosmisleno da je ulica (zajedno sa porticima) imala najmanje jednu fazu obnove u IV veku. Zidovi mlađe faze portika negirali su zidove i stupce portika starije faze (II–III vek). Obnovom u IV veku, *cardo maximus* je bio proširen za približno jedan metar.

Arheološki slojevi na lok. 79 bili su potpuno poremećeni kasnijim prekopavanjima, najviše zbog pribavljanja gradevinskog materijala sa devastiranih antičkih zidova. Tom prilikom, nestalo je ulično popločanje, od koga je registrovano samo nekoliko dislociranih komada debljih kamenih ploča većeg formata. Ostaci uličnog kanalizacionog kolektora nisu mogli biti pouzdano registrovani, ali eventualne indicije o njegovom postojanju, u vidu sporadične koncentracije gradevinskog šuta, bile su zabeležene u sondama na prostoru kolovoza ulice. Treba napomenuti da je na trasi ulice zabeležena neuobičajeno velika količina rimskog novca. Kako se pokazalo tokom iskopavanja, na prostoru lok. 79 teren je i danas rovit i vlažan. Nije isključeno da je, zbog sleganja nekada močvarnog terena, ulični kolektor ostao van upotrebe, a novi je ozidan u prostoru portika. Na taj način, on je bio pristupačniji za čišćenje i održavanje. Njegovi ostaci otkriveni su u podužnoj osi istočnog uličnog portika. Kanal je širine od oko 70 cm i ozidan je opekom (sl. 114). Instaliranje kanalizacionih kolektora u portiku ili uz sam ivičnjak portika (na obe strane ulice), umesto u osi kolovoza ulice, nije retkost. To nam pokazuju primeri zabeleženi u Vieni¹¹⁶ i Celju.¹¹⁷ U Limožu su odvodni kanali bili postavljeni duž obe strane ulice, tik uz kolonadu portika.¹¹⁸ Kada je reč o nastavku *cardo maximus*-a ka jugu, njegova trasa bi, teoretski, izbjijala na trg ispred hipodroma i kompleksa imperijalne palate, a dalje produžavala do južne kapije na lok. 31, smeštene u osovini uvučenog dela pojasa južnog bedema (sl. 96). Od te tačke moglo se lako komunicirati sa obližnjim pristaništem i mostovima na Savi.

Donedavno se smatralo da se trasa *decumanus maximus* približno poklapala sa trasom sadašnje ulice *Palanka*, na prostoru istočne periferije Mitrovice, a da se dalje nastavljala kroz grad ulicama Arsenija Čarnojevića i Stari šor. Objedinjeni rezultati sa nekoliko arheoloških lokaliteta istraženih tokom poslednjih dvadesetak godina na sektoru istočne nekropole Sirmijuma, kao i severnog dela površine grada *intra muros*,

Sl. 112. Raskrsnica „cardo maximus“ i „decumanus maximus“

Fig. 112. The cross-section of "cardo maximus" i "decumanus maximus"

navode na drugačije zaključke. Kao prvo, novijim istraživanjima autora ove monografije, definitivno su odbačene pretpostavke da rimska arhitektura zabeležena na lok. 9, kod Kamenite čuprije, predstavlja istočnu gradsku kapiju Sirmijuma. Istovremeno, pozicija trase istočnog bedema IV veka utvrđena je na lokaciji znatno zapadnije u odnosu na ranije pretpostavljenu, čime je prirodno i površina Sirmijuma, od ranije pretpostavljenih 120, svedena na realnih 70 hektara u vreme IV veka (sl. 137). Kao drugo, negativni rezultati iz dugačkih i veoma dubokih rovova gradskog toplovoda na čitavoj trasi ulice Palanka, kao i ostaci rimske arhitekture zabeleženi u arheološkim sondama na trasi ulice Arsenija Čarnojevića, u potpunosti eliminišu mogućnost njihovog preklapanja sa trasom magistralnog rimskog puta *extra muros*, *Singidunum–Sirmium*. Da trasu glavnog dekumanusa treba tražiti mnogo južnije od pomenutih modernih ulica kao i Kalvarije, upućuju nalazi ostataka rimskog puta na lok. 67 i 81. Ovi segmenti se jasno uklapaju u skoro pravolinjski postavljenu trasu rimskog puta, koja spaja i segmente gradskih saobraćajnica *intra muros* (lok. 57 i 79, sl. 66 i 137).¹¹⁹ Prilaz istočnoj kapiji grada podrazumeva i solidan most na potoku Čikas, čija bi lokacija morala biti znatno južnije od sadašnjeg mosta, Kamenite čuprije. Dalje, prema teoretskoj rekonstrukciji, *decumanus maximus* je po prolasku kroz glavnu zapadnu gradsku kapiju nastavljao za Cibale (sl. 65). Nedaleko od istočne kapije Sirmijuma, jedan krak ove saobraćajnice odvajao se ka mostu *pons bassensis*, koji je preko Argentarije obezbeđivao vezu sa Mediteranom.

Kao i u svim drugim gradovima Rimske imperije, i u Sirmijumu su bile u upotrebi ulice različite po važnosti, a samim tim i po dimenzijama, počev od uskih pasaža pa do bulevardova, kakvi se mogu videti u većim antičkim gradovima.¹²⁰ Naravno, monumentalnih avenija, poput onih koje krase velike gradove istoka (Efes, Gerasu, Apameju, Bosru ili Filipopolis),¹²¹ u Sirmijumu nema. Stepen značaja i udobnosti sirmijumskih ulica ogleda se u širini kolovoza, postojanju prostranih portika sa jedne ili obe strane ulice, kao i dimenzijama kanalizacionih kolektora ispod kolovoza.¹²² Opisujući *cardo maximus* i *decumanus maximus*, istovremeno smo predstavili i ulice Sirmijuma sa dva portika. Na prostoru *intra muros*, njih bismo mogli svrstati u kategoriju

Sl. 113. Lok. 79. Ugaoni stubac na mestu preseka „cardo maximus“ i „decumanus maximus“

Fig. 113. Locality 79. Corner pillar (P/1) at intersection of "cardo maximus" and "decumanus maximus"

bulevara, kao, na primer, veliku i najstariju saobraćajnicu Sirmijuma otkrivenu na Žitnoj pijaci (lok. 28). Širina kolovoza ulice na lok. 28 iznosila je 5,10 m, dok su portici bili nejednake širine (južni 2,40–2,50 m, a severni 2,15–2,10 m). Zapadni deo ove velike trgovачke ulice sa dva portika i danas se može videti *in situ* u centru Sremske Mitrovice (sl. 6 i 115). Ona se van zapadnog gradskog bedema nastavljala ka magistralnoj saobraćajnici Singidunum–Cibale. Izgradnjom kompleksa carske palate, njen istočni deo je amputiran, a vezu sa transitnom saobraćajnicom preuzeo je van grada istočni nastavak ulice sa lok. 35 (sl. 21). Ova ulica, sa dva portika, koja je od lok. 35 vodila ka lok. 30 i 29, mogla bi se, kao i pomenuta, sa lok. 28, svrstati u kategoriju gradskih bulevara, mada im širina kolovoza nije velika (4–5 m, ne računajući portike).¹²³ Ulica na lok. 35, zajedno sa oba portika, ima širinu od 10 do 12 metara. Kolovoz je bio širok 4–5 m, a portici od 3,50 do 4,00 m.

Ulice sa jednim portikom

Karakteristični primeri ulica sa jednim portikom zabeleženi su na lok. 49 (sl. 116 i 117). Širina kolovoza ovakvih ulica ne razlikuje se mnogo od prethodnih slučajeva (sa dva portika). Tako, na lok. 49, širina kolovoza iznosi 4,40–4,50 m, a portika 3,00 m. Na lok. 36 (Jungova ulica), širina kolovoza iznosi 4,90 m, dok portik ima širinu od 2,80 m (ako računamo i debljinu stupca). Stupci portika ojačani su pilastrima (sl. 118). Razmak između stubaca portika iznosi 2,00–2,20 m. Identičan primer oblika ovakvih stubaca zabeležen je na lok. 33 (južno od javne žitnice na lok. 30).¹²⁴ Istočno od lok. 21 takođe je zabeležen primer ulice sa jednim portikom.¹²⁵ Na lok. 30, između žitnice i objekta sa apsidom (civilna bazilika?), pruža se ulica pravca severoistok–jugozapad

Sl. 114. Lok. 79. Kanal širine 70 cm u osovini istočnog portika cardo maximus

Fig. 114. Locality 79. Chanel (width 70 cm) recorded in longitudinal axis of east portico

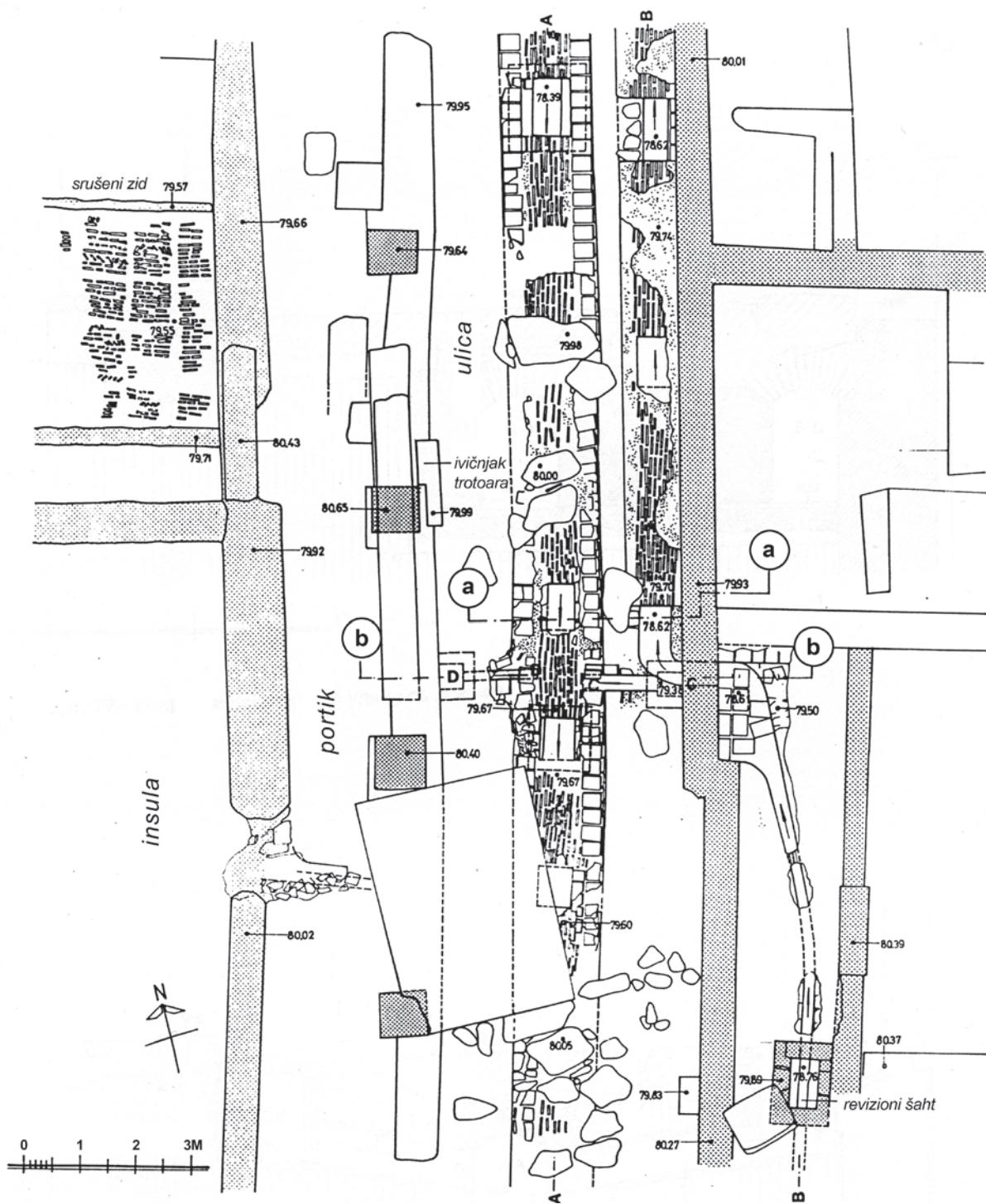
širine 6,15–6,35 m. Na severnoj polovini otkrivenog dela ove ulice (u kasnijoj gradevinskoj fazi), duž istočne strane objekta sa apsidom, izведен je portik manjih dimenzija, čime je širina ulice redukovana na 4,20 m. Portik (koji ostavlja utisak da je reč o običnoj nastrešnici) ima širinu od oko 2,00 m. Razmak između stubaca iznosi 1,30 m.¹²⁶

Ulice bez portika

Zasada su zabeležena samo dva takva primera. Prvi potiče sa lok. 68. Tu je zabeležen segment kolovoza ulice (pravca jugoistok–severozapad) širine 5,00 m, koja se, bez trotoara, prostire između zidova objekata, sa kanalom u osovini ulice (sl. 119). Ona se prostirala paralelno sa velikom saobraćajnicom, ranije zabeleženom na lokalitetima 2 i 22, dvadesetak metara severnije od lok. 66, uz severnu stranu hipodroma, i bila je usmerena ka istočnoj gradskoj kapiji na lokalitetu 35 (sl. 21). Drugi primer je zabeležen u severnoj stambenoj četvrti Sirmijuma na lok. 51. Širina otkrivenog segmenta iznosila je 5,60 m. Ispod kolovoza su zabeleženi ostaci masivnog zida građevine, verovatno negirane tokom III veka, prilikom trasiranja nove ulice.

Sl. 115. Lok. 28. Zanatsko-trgovački kvart. Pogled na ulicu sa porticima
Fig. 115. Locality 28. Artisan-commercial district. View of the street with porticos

Sl. 116. Lok. 49. Ulica sa dva kanala, slivnicima i revizionim šahtom
Fig. 116. Locality 49. Street with two canals, gullies and inspection chamber

Sl. 117. Lok. 49. Pogled na ulicu. U prvom planu, naknadno ubačen kanal, prosečen kroz unutrašnjost prostorije
Fig. 117. Locality 49. View of the street. In the foreground subsequently added canal cut through the room interior

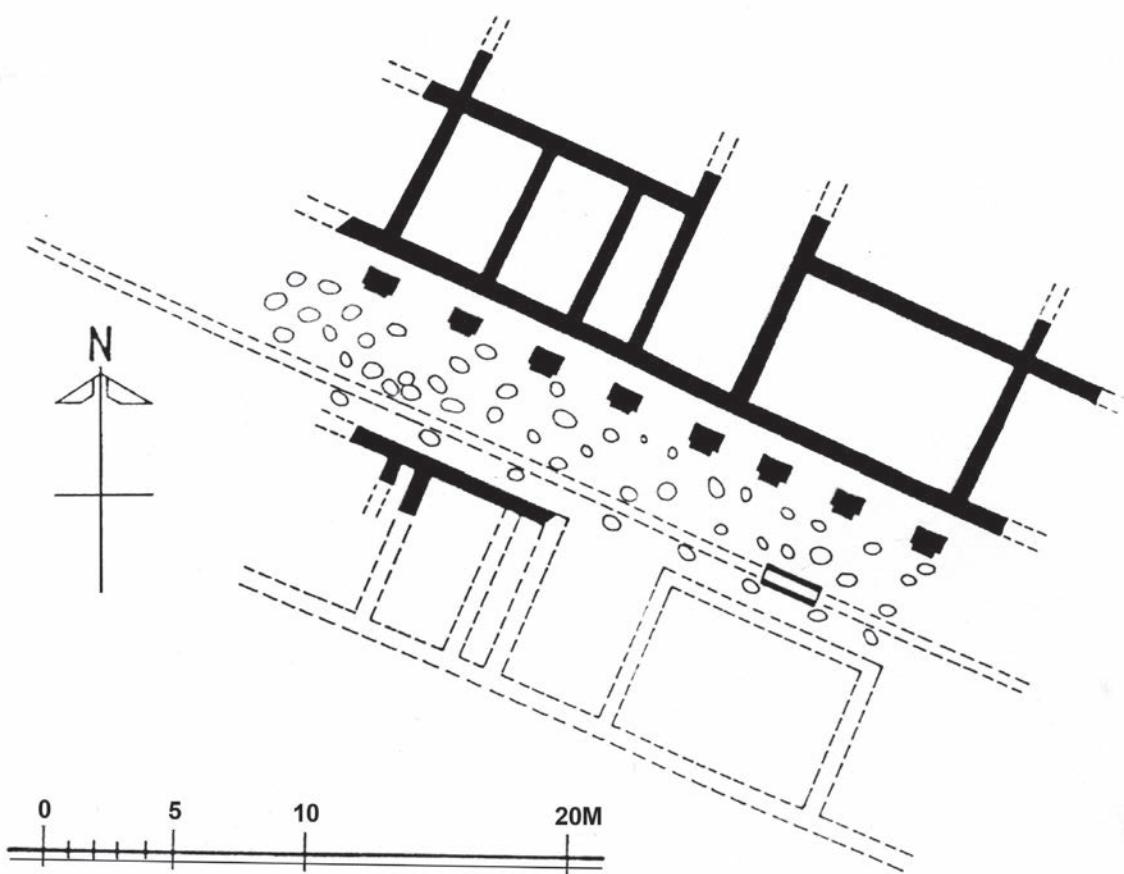
Najmanja širina kolovoza ulice bez portika zabeležena je na lok. 30, što predstavlja i najmanju širinu među do sada poznatim primerima ulica Sirmijuma. Ulica pravca severozapad–jugoistok proteže se s južne strane velikog objekta sa apsidom (tzv. civilne bazilike). Njena širina iznosi 3,00 m.

Prolazi (pasaži)

Uzani pešački prolazi između građevina bili su uobičajena pojava u gradovima kako u vreme Rima, a tako i u kasnijim periodima. U Sirmijumu je zasada zabeležen jedan takav prolaz, u severnoj gradskoj zoni na lok. 50 (sl. 120). U pitanju je klasičan pešački pasaž širine 1,70 m. U njegovoj podužnoj osovini, ispod popločanja, instaliran je odvodni kanal manjeg preseka. Pasaž je orijentisan u pravcu sever–jug između dve uske i dugačke građevine, najverovatnije trgovacko-zanatskog karaktera. Otkriven je u dužini od oko 40 m. Na svom južnom kraju (na istom lokalitetu) spajao se sa ulicom širine od oko 6,00 m.¹²⁷ Ova široka ulica, ukoliko nije imala portik, mogla bi se takođe svrstati među najšire ulice Sirmijuma, mada nije isključeno da je reč o manjem trgu?

Sl. 118. Lok. 36. Ostaci ulice

Fig. 118. Locality 36. Remains of the street

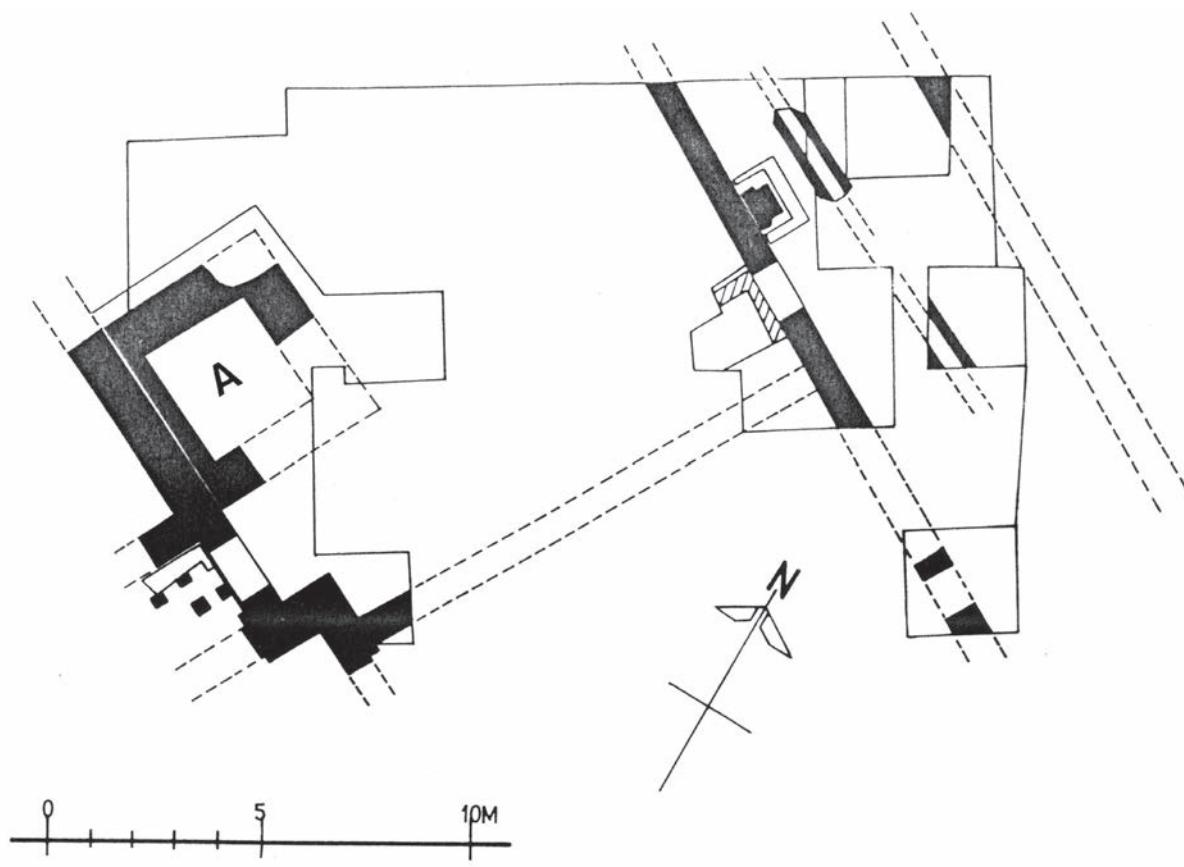

Kolovoz

Kako smo mogli videti na do sada otkrivenim primerima, sve ulice Sirmijuma popločane su na isti način, kao i u bilo kom drugom gradu na teritoriji Rimske imperije. Ulično popločanje je izvedeno od kamena najrazličitijih dimenzija. Često se koriste komadi krečnjaka, u vidu ploča većih dimenzija. Ipak, u najvećem broju slučajeva, za popločavanje ulica primjenjeni su komadi rečnog kamena većih dimenzija i oblih ivica.¹²⁸ Manji komadi kamena, bilo rečnog bilo lomljenog, ubacivani su između velikih komada kao ispuna. Sudeći po rezultatima istraživanja antičkih gradskih komunikacija 1964. godine, posteljicu popločanja činio je sloj žutozelenog peska.¹²⁹ U tom kontekstu treba pomenuti da su nalazi rečnog kamena zaobljenih ivica bili koristan putokaz za identifikovanje gradskih saobraćajnica. U dosadašnjoj arheološkoj praksi, u Sremskoj Mitrovici, najveća površina uličnog popločanja rečnim kamenom velikih dimenzija, *in situ*, zabeležena je na lok. 49 (sl. 116).

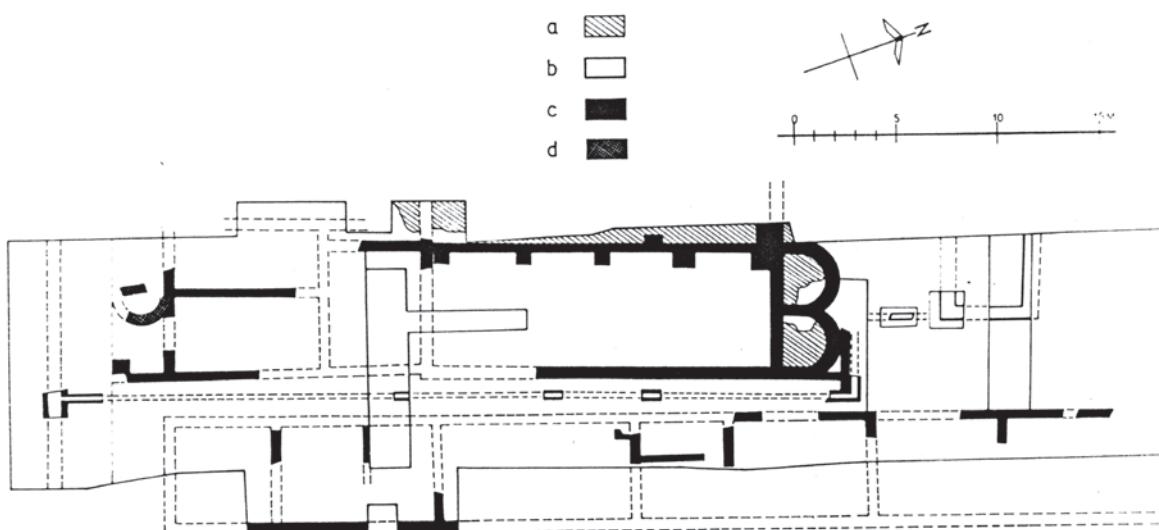
Sl. 119. Lok. 68. Ostaci građevine sa ulicom na severnoj strani i cisternom -A, na jugu

Fig. 119. Locality 68. Remains of the building with the street in the north and pool and cistern -A, on the south

Ulična kanalizacija

Mreža gradske kanalizacije prilagođena je topografskim uslovima. Nagibi uličnih kanala pratili su prirodni pad terena. Ipak, odvođenje atmosferskih i otpadnih voda, kao i drenažu vodom ugroženih delova grada, bili su u Sirmijumu brižljivo planirani. O tome nam svedoče ostaci kanalizacione mreže Sirmijuma, zabeleženi na brojnim lokalitetima u gradu. Govoreći o ulicama, mi smo ovlašćeni pomenuti i uličnu kanalizaciju u kontekstu položaja odvodnih kanala pojedinih gradskih saobraćajnica. Videli smo pri tome da su i najuži prolazi, kao i najšire ulice bili snabdeveni odvodnim kanalima. Šema kanalizacije Sirmijuma nije se ni u čemu razlikovala od onih u drugim rimskim gradovima. Uostalom, kao i mnoga druga univerzalna praktična rešenja u graditeljstvu svih civilizacija, ova vrsta infrastrukturnih instalacija je veoma savremena i ne može se svesti na uske prostorno-vremenske granice.

Sl. 120. Lok. 50. Osnova privrednog objekta (IV vek) sa uskim prolazom i ulicom na južnoj strani

Fig. 120. Locality 50. Plan of the economic structure (4th century) with narrow passage and street in the south side

Ukratko, zidani kanali manjih preseka vodili su od pojedinačnih objekata (termi, nimfeuma, peristilnih dvorišta domusa, fontana) do sabirnog kanala, koji se zatim ulivao u kanalizacioni kolektor velikih gradskih saobraćajnih arterija. Njegova dalja destinacija bili su reka Sava, potok Čikas ili velike močvare u priobalnom savskom pojusu. Dobro očuvani primeri spojeva sekundarnih kanala sa uličnim kolektorom zabeleženi su na lok. 28 (sl. 121 i 122). Nagib kanala, kao i popločanja ulica bili su prilagođeni uslovima lokalne topografije. Tako su kanali ispod ulica pravca sever–jug vodili ka Savi. Kod ulica pravca istok–zapad, kanali su, s obzirom na veliku okuku Save, vodili, zavisno od slučaja, i ka istoku i ka zapadu. Na pojedinim lokalitetima, usled velike izvitoperenosti površine dna kanala (što je posledica sleganja terena tokom perioda od skoro dva milenijuma), bilo je tokom iskopavanja teško odgovetnuti na koju stranu kanal ima pad.¹³⁰ Ipak, na pojedinim lokalitetima gde nisu zapaženi poremećaji dna, pad kanala mogao se tačno izmeriti. Rezultati takvih merenja su pokazivali da nagib dna kanala iznosi od 0,9 do 1,3%.¹³¹ Sleganje terena od desetak santimetara na deonici kanala dužine 5,00 m, na primer, već može da dovede do nedoumica u proceni nagiba kanala. Specifičan slučaj zabeležen je

na lok. 49 (sl. 116 i 117). Tu su, u jednoj istoj ulici, zabeležena dva kanala jedan pored drugog, što predstavlja zasada jedini primer te vrste registrovan na arheološkim istraživanjima u Sremskoj Mitrovici. Da slučaj bude interesantniji, kanali su imali nagib u suprotnim smerovima. Stariji kanal, A-A, koji je bio lociran tačno u osovini kolovoza ulice, vodio je ka jugu, to jest ka Savi (ukoliko se nije ulivao u kolektor južne saobraćajnice sa lok. 28). Mladi kanal, B-B, naknadno je ubačen uz istočnu stranu ulice prilikom izgradnje novog objekta i adaptacije dela starog (sl. 116). Njegov južni deo (sl. 116 i 123) vodi kroz prostoriju (hodnik) prizemlja stambenog bloka – insule. Izlazeći pod ulični kolovoz, on je nastavljao ka severu tik uz temeljni zid gradevine na istočnoj strani ulice. Njegov svod je oslojen na sam sokl temeljnog zida (sl. 126). Kanal (B-B) je, očigledno, naknadno ubačen, o čemu govore improvizovana tehnička rešenja njegove konstrukcije.¹³² Revizioni šaht kanala (B-B)(sl. 124) nalazi se takođe u unutrašnjem prostoru insule. Potrebe korisnika objekta (nama nepoznate), kao i činjenica da kanal (B-B) prolazi kroz unutrašnji prostor objekta nalagali su nešto veću dubinu ovog kanala u odnosu na

Sl. 121. Lok. 28. Unutrašnjost uličnog kolektora
Fig. 121. Locality 28. Interior street sewer

Sl. 122. Lok. 28. Detalj spoja bočnog kanala sa glavnim uličnim kolektorm
Fig. 122. Locality 28. Detail of connection of lateral canal with street main sewer

stariji ulični kanal (A-A). Lok. 49 je istraživan u letu 1973. godine. Sve do pred kraj osamdesetih godina XX veka, moglo se samo nagadati gde se ulivao kanal iz hodnika insule. Najzad, na lok. 71, pedesetak metara severnije od lok. 49, zabeležen je dobro očuvan drenažni sabirni kanal, koji je vodio ka zapadu prema okuci Save. On je u reku odvodio i površinsku i podzemnu vodu. Suština ovog rada svakako nije detaljno opisivanje pojedinačnih slučajeva različitih graditeljskih tehničkih rešenja. Ovaj primer slikovito pokazuje da su, poslovično pedantni i savesni, rimski graditelji umeli katkad da pribegnu i rešenjima koja su u određenim situacijama bila iznudena, a samim tim i krajnji rezultat je bio polovičan. Drugim rečima, koliko je od takvih rešenja bilo koristi, toliko je bilo i štete.¹³³

Iako su tipovi kanala u rimskoj graditeljskoj praksi, prema funkciji i načinu konstrukcije opštepoznati, moramo se ukratko osvrnuti na sirmijumske primere. Kanali najmanjeg preseka i jednostavne konstrukcije najčešće pripadaju internoj, kućnoj kanalizacionoj mreži, bilo da se nalaze u unutrašnjosti prostorija ispod podova, ili napolju, duž zidova građevina ispod popločanja dvorišta sa peristilom. Oni su jednostavne konstrukcije, a njihovo izvođenje ima, u izvesnom smislu, montažni karakter (sl. 128/a).¹³⁴

Zidani kanali se izvode obično od celih opeka ali i od njihovih fragmenata, postavljenih u podužnom smislu. Zabeleženi su i primeri upotrebe opeke specijalnog formata, namenjenog upravo za zidanje zidova kanala.¹³⁵ O bilo kojoj varijanti da se radi, kako pokazuju primjeri sa brojnih lokaliteta u Sremskoj Mitrovici,

Sl. 123. Lok. 49. Recipient naknadno ubačenog kanala
Fig. 123. Locality 49. Receptacle of additionally added canal

Sl. 124. Lok. 49. Revizioni šahrt sa poklopcom
Fig. 124. Locality 49. Inspection chamber with cover

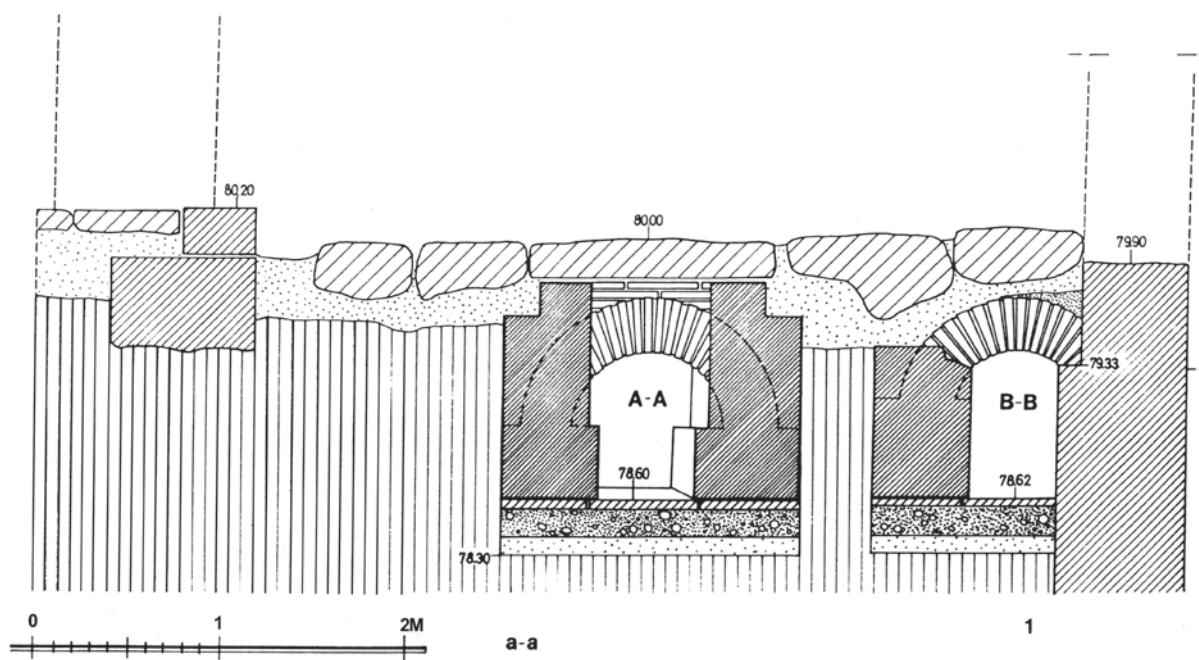

Sl. 125. Lok. 49. Pogled na ulični šaht
Fig. 125. Locality 49. Street inspection chamber

dno kanala, kao i pokrivni deo, čine opeke postavljene poprečno na pravac pružanja kanala. Bočni zidovi naležu manje-više na ivice dna od opeka, čime se dobija i različita širina kanala (obično 20–30 cm). Njihova uobičajena visina kreće se između 30 i 50 cm (sl. 128/b). To su standardne dimenzije, koje se najčešće registriraju u kanalima objekata stambenog ili privrednog karaktera. Kanali monumentalnih objekata, koji su pri tome bili i veliki potrošači vode, kao što su *Licinijeve terme* na lok. 29, na primer (sl. 128/c i 128/d), dosežu razmere uličnih kolektora, ali o njima ovde nećemo govoriti.

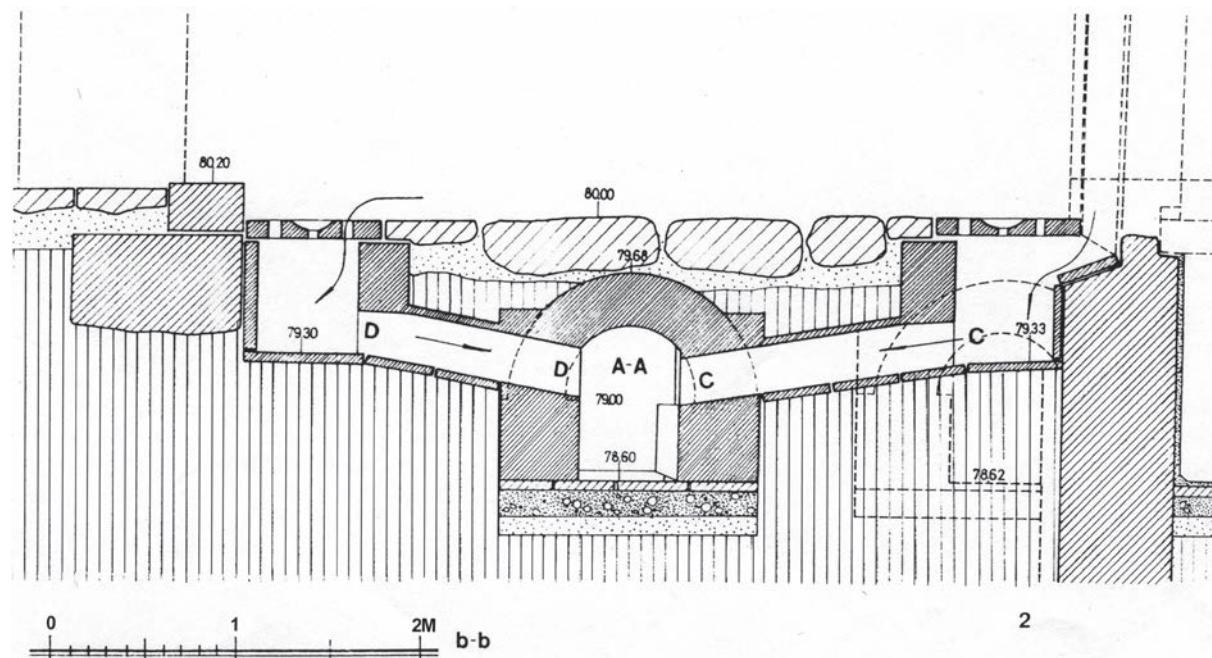
Kada je reč o uličnim kanalima, možemo ih podeliti na sabirne kanale sekundarnog značaja i kanalizacione kolektore, locirane u osovini velikih gradskih arterija, u koje se prethodno pomenuti ulivaju. I jedni i drugi prihvataju preko slivnika atmosfersku vodu sa ulica (sl. 126 i 127), kao i vodu kućne kanalizacije. U oba slučaja, debljina bočnih zidova iznosi koliko i dužina rimske opeke, a ređe njena širina. Podovi su im od opeka postavljenih ili u jednom redu (poprečno) ili u dva reda, jedna opeka pored druge (u podužnom smislu), s tim što je podloga mnogo solidnija nego kod manjih kućnih kanala. Kod većih, uličnih kanala, obično se podne opeke postavljaju na izlivenu posteljicu od krečnog maltera i šljunka debljine 8–10 cm (sl. 128/c i 128/d).¹³⁶ Ono što ih može razlikovati, to su dimenzije unutrašnjeg preseka i načina pokrivanja, ali to ne mora biti pravilo. Tako su na lok. 28 zabeležene dimenzije otvora kanala sporedne bočne ulice: 50 cm (širina) x 80 cm (visina) (sl. 122).¹³⁷ Slične dimenzije ima i glavni kolektor velike arterije istok–zapad na lok. 35. Njegova širina iznosi 50 cm, a visina 90–105 cm. I u jednom i u drugom slučaju nije nađen pokrivač, ali, sudeći po kotama niveleta popločanja, kanali su morali imati ravan pokrivač u oba slučaja.¹³⁸ Njega su mogle činiti opeke velikog formata (*bipedalis*) preko kojih su, u sloju peska, postavljene kamene ploče uličnog kolovoza. Pomenimo i ulični kanal sporedne ulice istok–zapad zabeležen na lok. 71, koji je zanimljiviji više po načinu pokrivanja nego po svojim dimenzijama. Iznad kanala je izvedena neka vrsta lažnog svoda. Opeke su poređane tako da čine konstrukciju na dve vode, preko koje je, kao ukrućenje, izliven debeo sloj krečnog maltera sferične forme, što u celini ostavlja utisak da je reč o polouobičastom svodu (sl. 128/e).¹³⁹ Najzad, kanal manjih dimenzija može biti preseden i segmentom svoda od opeka klinaste forme u preseku, kako je zabeleženo na primeru kanala B-B na lok. 49 (sl. 124).

Najveće dimenzije uličnog kolektora Sirmijuma zabeležene su u južnoj gradskoj arteriji na lok. 28 (sl. 121). Ovde njegova širina iznosi od 75 do 87 cm, a visina 1,05 m (do intradosa svoda), dok ukupna visina sa svodom (u debljini širine opeke) iznosi 1,35 m. Zasvedeni kanali zabeleženi su i na već pomenutom lok. 49 (sl. 125), gde su svodne konstrukcije tokom iskopavanja zatečene u izvanrednom stanju očuvanosti. Oba primera

Sl. 126. Lok. 49. Poprečni presek kroz ulicu
Fig. 126. Locality 49. Cross-section of the street

Sl. 127. Lok. 49 – presek. Rekonstrukcija sistema evakuacije atmosferske vode
Fig. 127. Locality 49 – cross-section. Reconstruction of the rainwater drainage system

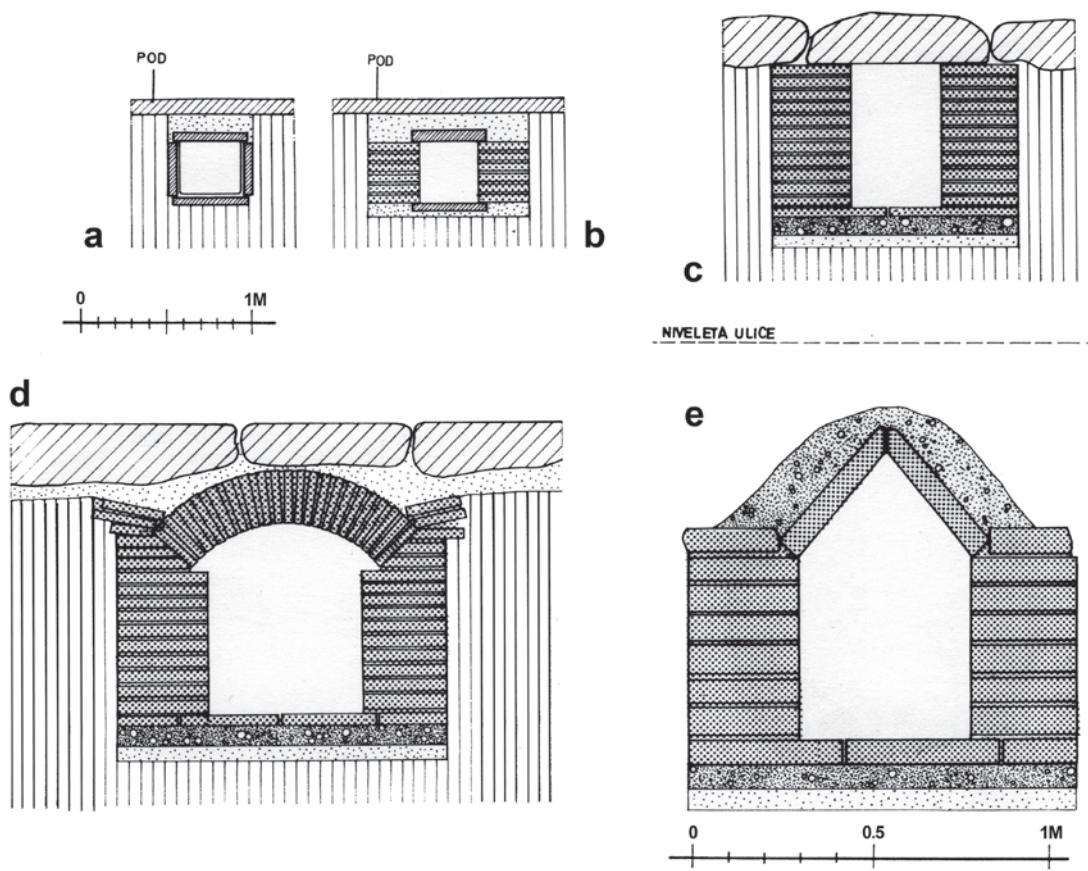

(lok. 28 i lok. 49) pomogla su nam da rekonstruišemo i način održavanja, to jest revizije zasvedenih kanala. Ravno pokriveni ulični kanali mogu se radi revizije (popravke ili odgušenja) otvoriti bez teškoća na bilo kojo tački trase. U slučaju zasvedenih kanala, kontrola uličnih kanala zahtevala je izgradnju posebnih revisionih šahtova, koji su postavljeni duž kanala na određenim razmacima (sl. 115 i 125). Uobičajena mesta šahtova bila su spojevi glavnog kanala sa onima iz bočnih ulica, zatim iz objekata duž ulica, kao i mesta ulivanja manjih kanala (uličnih slivnika), koji su se pod pravim uglom ispod uličnog kolovoza spajali sa kolektorm.

Kako bi intervencije u kanalu bile efikasnije, revizioni šahtovi su postavljeni na kraćim razmacima. Njihov međusobni razmak, kako je zabeleženo na lok. 28 (prema podacima iz dnevnika iskopavanja), iznosio je od 3 do 4 m. Na lokalitetu 49, razmak između šahtova je iznosio oko 2 m (sl. 116). Širina šahtova je odgovarala širini kanala, a dužina otvora kretala se od 0,90 do 1,10 m. Zahvaljujući primeru skoro u potpunosti očuvanog revisionog šahta na lok. 49 (sl. 116), možemo da rekonstruišemo šahtove i na drugim mestima gde je tokom iskopavanja zatečen samo pravilno završen otvor u svodu kanala (sl. 125). Na mestima prekida kanala (rezervisanim za izvođenje šahta), bočni zidovi nastavljeni su zidanjem do nivele temena svoda (sl. 126 – kanal A-A). Oko ovog otvora, ozidan je okvir, debljine tridesetak santimetara (širina jedne opeke), do visine koja omogućava da poklopac šahta (koji obično čini pravougaona kamena ploča) bude na niveleti popločanja ulice (sl. 123 i 126).

Sl. 128. Tipovi kanala infrastrukture Sirmijuma: a i b - kućna kanalizacija; c, d i e - ulična kanalizacija

Fig. 128. Types of canals of Sirmium infrastructure: a and b - house drainage; c, d and e - street drainage

Forumi Sirmijuma

Otkriće raskrsnice dve najvažnije gradske komunikacije Sirmijuma otvara neminovno i pitanje lokacije gradskog foruma. Mi za sada ne raspolažemo čvrstim argumentima za njegovo pouzdano lociranje, ali podaci prikupljeni poslednjih godina mogu podstićati preispitivanje dosadašnjih zaključaka o toj temi. Kada je reč o južnoj granici foruma, monumentalnost *Licinijevih termi* (lok. 29) bila je u izvesnom smislu odlučujuća u proceni da se njena severna fasada izjednači sa pretpostavljenom južnom granicom gradskog foruma. Doduše, na planu *Licinijevih termi* nazire se početak građevine, koja bi mogla imati funkciju palestre. Otkriće raskrsnice glavnih gradskih saobraćajnica na lok. 79 nametnulo je i njegovu severnu granicu. Treba ipak imati na umu činjenicu da forum nije uvek lociran neposredno uz pomenutu raskrsnicu. Činjenica je, takođe, da prostor južno od lok. 79 nije detaljno istraživan, ali nekakvih indikacija za njegovu lokaciju ipak ima. Prilikom postavljanja novog kanalizacionog kolektora u Ul. Stari šor, na nekih pedesetek metara južno od raskrsnice na lok. 79, pojavili su se masivni zidovi, pravca istok–zapad, kroz koje su radnici na jedvite jude uspeli kompresorom da naprave šlic za postavljanje cevi uličnog kanalizacionog kolektora (sl. 22). Nešto istočnije, registrirane su debele granitne ploče istih dimenzija kao i na lok. 29, na prostoru ispod *Licinijevih termi*, gde su činile deo popločanja prostora ispred velike, verovatno kultne građevine, starijeg datuma.¹⁴⁰ U zimu 2009. godine, prilikom komunalnih radova u Ulici kralja Petra I, na liniji južnog dela pretpostavljenog foruma (nešto severnije od lok. 29), rovokopač je izneo na svetlo dana masivni postament od belog mermera sa bogatom profilacijom i natpisom (sl. 129).¹⁴¹ Monumentalni postament (kraj I ili poč. II veka) sličan sirmijumskom otkriven je 2004. godine na forumu Nezakcijuma (*Nesactium*) u Istri.¹⁴² Postament je nađen ispred samog ulaza u prostor foruma.¹⁴³

Kada je reč o drugom forumu Sirmijuma, prepostavka V. Popovića da je on verovatno bio lociran ispred carske palate sada ima, sem svedočenja A. Marcelina,¹⁴⁴ i materijalne tragove. Novi nalazi na prostoru zapadnog krila carske palate, 2003. godine, na lok. 85, nedvosmisleno govore o velikom požaru koji je u vreme Valentinijana zahvatio carsku palatu.¹⁴⁵ Tragovi požara su zabeleženi na podnicama svih prostorija građevine koja se može datovati u vreme Valentinijana. U svakom slučaju, lokacija foruma na prostoru ispred kompleksa palate i hipodroma ima logike i opravdanja. Sasvim je prirodno da palatu od ostalog dela grada deli pojas slobodnog prostora, kao što je jedan manji trg. Taj prostor je danas prekriven zelenilom gradskog parka. U vreme austrijske dominacije, na istoj lokaciji nalazio se takozvani *Parade Platz*, a u vreme srednjeg veka trg ispred gradske crkve.¹⁴⁶

Rečna luka

Sem lukobrana (I–IV vek), koji je već detaljno opisan, zasada nema podataka o drugim uobičajenim elementima keja na levoj obali Save. Rečna plovidba, transport robe, ribolov i potreba za komuniciranjem sa naseljem na desnoj obali Save zahtevali su i namenske objekte, počev od gata za pristajanje brodova, prostora za istovar, skladišta za smeštaj prispelog tovara, pa sve do objekata komercijalnog, ugostiteljskog, zanatskog i stambenog karaktera. S druge strane, kej je svakako morao postojati, jer u vreme pre instaliranja gradskog vodovoda u II veku, voda i Save i Čikasa bila je za gradsku populaciju nasušna potreba. Uz to, ribarenje je svakako značajan doprinos ishrani gradske populacije.¹⁴⁷

Još od samog osnivanja Sirmijuma, pristanište je bilo najdinamičnija tačka ekonomskog života grada. Uspostavljanje luke u Sirmijumu, o čemu nam svedoči i prisustvo rečne flote (*classis primae Flaviae; Ala Sirmiensis*), bilo je od ključnog značaja za podsticaj rečne plovidbe, a samim tim i ekonomskog jačanja lokalne privrede.¹⁴⁸ Iz izvora saznajemo da su u Sirmijum, kao kolonisti, bili detaširani mornari veterani (*classiarii*).¹⁴⁹ Voda je bila najjeftiniji način transporta, pogotovu kabastog i teškog tereta kao što su kameni blokovi, bilo da

je reč o krečnjaku, bilo o skupocenom kamenu (mermeru, granitu, porfiru), iz najpoznatijih kamenoloma sa čitavog prostora Rimske imperije.¹⁵⁰ Pored uobičajene robe široke potrošnje, brodovi su svakodnevno snabdevali grad najraznovrsnijim građevinskim materijalom. Pomenimo samo šipove od slavonskog hrasta ili dalmatinskog bora, bez kojih se ne može zamisliti fundiranje nijedne masivno zidane gradevine na močvarnom tlu Sirmijuma. Opeka, kao i sve vrste građevinske keramike bili su najtraženija roba, a ona je prevožena u oba smera, jer su i proizvodi iz sirmijumskih ciglarskih i keramičkih peći bili na ceni.

Sl. 129. Postament od belog mermera (možda sa sirmijumskog foruma), kraj II ili početak III veka. Dimenzije u donjoj zoni iznose 105 x 81 x 26 cm, a nad sokлом 79 x 68 cm. Očuvana visina je 82 cm.

Fig. 129. Pedestal of white marble (probably from Sirmium forum), end of 2nd or beginning of 3rd century. Dimensions in lower zone are 105 x 81 x 26 cm, and above socle 79 x 68 cm. Preserved height 82 cm.

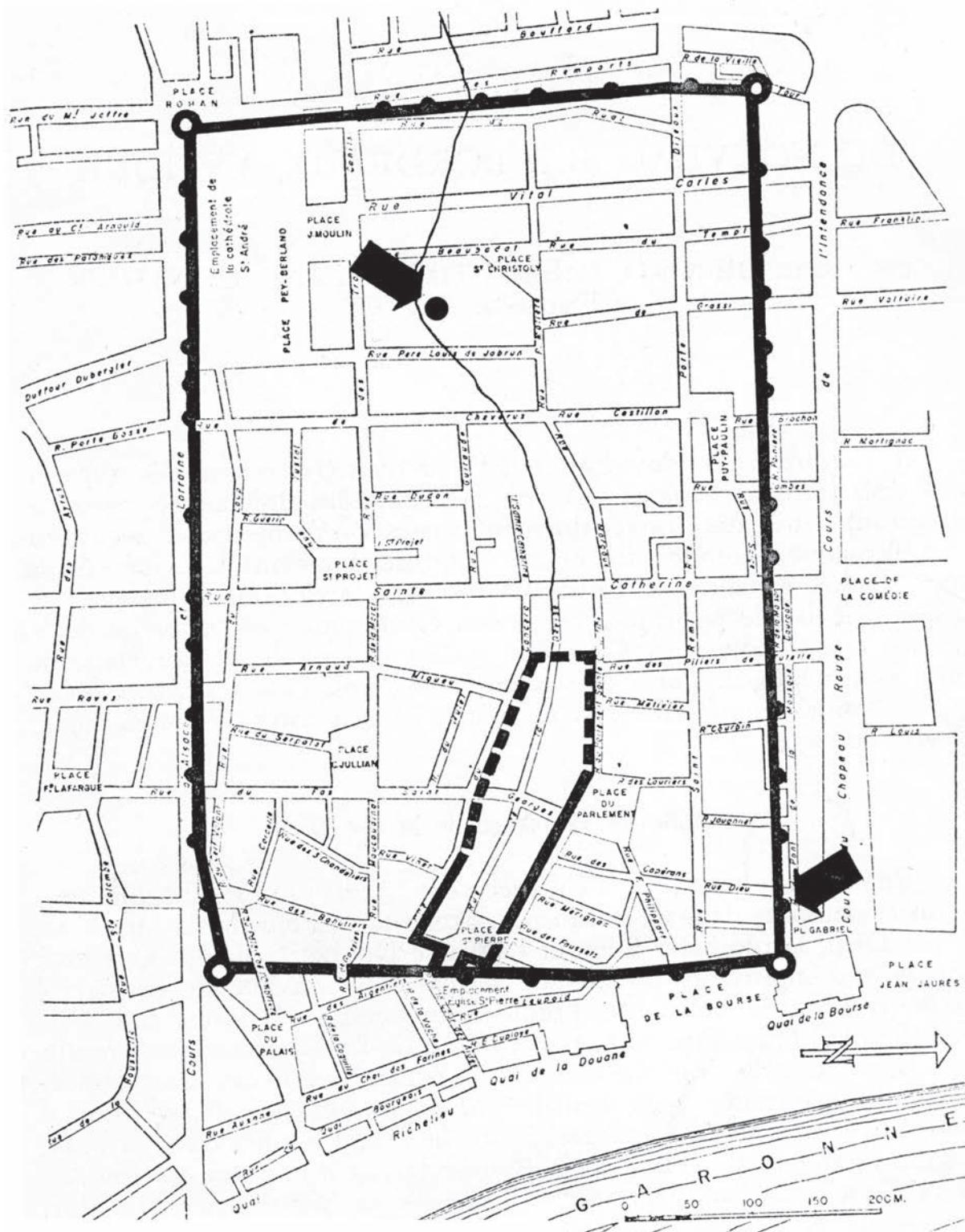

Lokacija sirmijumskog pristaništa nije konstatovana, ali je krug nagađanja o njegovom položaju danas već prilično sužen. Materijalni tragovi su davno iščezli, što ne znači da je sve izgubljeno. Oni zapravo postoje, ali pod debelim plavnim nanosom Save tokom jednog i po milenijuma. S druge strane, dobro zamišljena geološko-hidrografska istraživanja V. Popovića nisu nikada pokrenuta, zbog nedostatka materijalnih sredstava. Mesto gde se luka Sirmijuma može očekivati, jeste prostor između rimskog lukobrana (čiji su ostaci locirani), kompleksa carske palate i reke Save. Tu je i dalje kvart sa individualnim stambenim zgradama uglavnom s početka XX veka. U prostranim baštama iza kuća ima dovoljno mesta za sondiranje. Međutim, problem je u metodologiji istraživanja, za koju su potrebna velika sredstva kao i saradnja stručnjaka različitih profila. Prilikom istraživanju pristaništa rimskog Londona (*Londinium*), na primer, ponašanje Temze i postepeno pomeranje linija njene obale pomno su razmatrali u svojim studijama astronomi, geofizičari, geolozi, geomorfolozi, hidroografi, okeanografi, klimatolozi, biolozi, arheolozi, istoričari i hidroinženjeri.¹⁵¹ Kada je reč o Sirmijumu, ne moramo nagadati kakav je sadržaj imalo njegovo pristanište. Ono se nije mnogo razlikovalo od dobro istraženih i poznatih luka (*Burdigala*, *Londinium*, *Leptis Magna*, *Ostija*...). Stovarišta su redovno bila okružena prodavnicama i pijacom (*macellum*). Pristanište je imalo svoj obalski forum, pa čak i baziliku, podignutu od strane različitih trgovачkih korporacija.¹⁵² Ono što nama u ovom trenutku preostaje, jesu pretpostavke, a na rezultate arheoloških istraživanja sirmijumske luke čekaće se, po svemu sudeći, još mnogo godina.

Da je leva savska obala bila daleko bliža južnom bedemu Sirmijuma nego što je danas, ne treba sumnjati. Ono što je takođe izvesno jeste to da bi obala luke (sa kejom, gatovima i ostalim pomenutim sadržajima), čiju bi lokaciju trebalo očekivati na prostoru između lukobrana i zapadne granice carske palate, morala biti uvučena (slično kakvoj marini) i širokim kanalom spojena sa Savom. Rečna luka takvog tipa otkrivena je u Bordou (*Burdigala*). Rečica Deveza, koja je tekla kroz grad, bila je u vreme Rima, blizu svog ušća u Garonu, veštački znatno proširena. Tako je grad dobio svoju, manju, dobro utvrđenu unutrašnju luku (sl. 130). Izgrađeni su dokovi, skladišta, prodavnice i drugi objekti različitog sadržaja.¹⁵³ Slučaj burdigalske luke usmerava nas na podatak iz XVIII veka da se Čikasom, pri većem vodostaju Save, od njegovog ušća pa uzvodno sve do Kamenite čuprije moglo ploviti brodovima.¹⁵⁴ Mi danas Čikas poznajemo kao potočić, ili drugačije rečeno, kao otvoreni drenažni kanal. Njegov tok je veštački skrenut ka istoku. Ali, pre dve hiljade godina, on je svakako imao razmere manje reke, slično burdigalskoj Devezi, pa stoga nije isključeno da je i na jednoj deonici njegovog toka bila instalirana luka možda baš u blizini lokaliteta br. 9, gde je otkriven čitav kompleks objekata sa prostorijama skromne unutrašnje obrade, kakva su upravo skladišta. Ne treba, takođe, zaboraviti da se u blizini Kamenite čuprije nalaze brojne keramičarske radionice i ciglarske peći. Sem toga, magistralni put (*Sirmium–Cibalae*) ukršta se sa Čikasom nešto južnije od Kamenite čuprije. Inspirativan je i podatak da je, takođe u XVIII veku, severno od Kamenite čuprije Čikas bio na jednom delu svog toka znatno proširen, čime je oformljeno omanje jezero, na kome su vodenice danonoćno mlele. Ne treba mnogo pameti da se takva situacija poistoveti sa istom od pre dva milenijuma, kada su, kao i u XVIII veku, brodići dolazili po tovare brašna od panonske pšenice.

Snabdevanje vodom

Tačno vreme podizanja sirmijumskog akvadukta nije poznato. Smatra se da je to moglo biti u II ili III veku.¹⁵⁵ Do tog vremena, gradska populacija je morala tražiti druga nužna rešenja za snabdevanje vodom. Nema sumnje da su to bili bunari, kopani u dvorištima stambenih objekata ili na prostoru van grada, gde su imali javni karakter. Pri tome je trebalo pokazati veštinu i naći žicu pitke vode, koja je kroz geološke slojeve doticala sa obronaka Fruške gore. Zasada, na prostoru *intra muros* nisu zabeleženi primeri bunara. Možemo jedino pretpostaviti da je jedna od opcija bio potok Čikas, a druga – postojanje bunara na prostoru van močvarnog terena, na lesnom platou izvan severnog bedema, gde bi se gradska populacija snabdevala vodom za piće i druge kućne potrebe. Bunari su bili uobičajena pojava u početnoj etapi razvoja antičkih naselja uopšte.¹⁵⁶ Oni svakako nisu bili najsrećnije rešenje za Sirmijum, s obzirom na činjenicu da su se podzemne vode različitog

Sl. 130. Plan antičkog Bordoa („Burdigala“) (D. Barrod et all., CRDP)
 Fig. 130. Plan of roman Bordo ("Burdigala") (D. Barrod et all., CRDP)

porekla (izvorske sa Fruške gore ili vode Save) mogle mešati prilikom presecanja slojeva bunarskim ukopima. Stoga je mesto bunara moralo biti znalački odabранo.¹⁵⁷

Izgradnja akvadukta u II veku obezbedila je stanovnicima Sirmijuma potpuni urbani komfor. Istovremeno, podizanjem velikog broja privatnih i javnih kupatila, nimfeuma, fontana i drugih objekata, potrošača tekuće vode, bitno je uticala i na promenu fizičke strukture grada. Polazna tačka sirmijumskog akvadukta bila je na mestu izvora potoka Vranjaš u blizini sadašnjeg sela Mandelosa, na južnim obroncima Fruške gore, na oko 14 km severno od Sremske Mitrovice.¹⁵⁸ Sem Iognata Junga, koji je, kako smo već pomenuli, ranije skrenuo pažnju na vidljive ostatke akvadukta van Mitrovice, ne treba nipošto zanemariti ni svedočenje A. Bogetića iz 1874. godine, koje je utoliko interesantnije jer govori o samoj rimskoj kaptaži na Vranjašu.¹⁵⁹ Bogetić najpre pominje punktove u okolini Mitrovice, gde su zabeleženi tragovi rimskog vodovoda. Radi se o olovnim cevima iz okoline Grgurevaca, Čalme i Erdevika, koje su meštani nemilice vadili, topili i prodavali.¹⁶⁰ U pitanju su najverovatnije vodovodne instalacije sa poljoprivrednih ekonomija (*villa rustica*), koje, uzgred rečeno, ni do danas nisu postale predmet sistematskih arheoloških istraživanja.

Kaptaža sirmijumskog akvadukta otkrivena je 1861. godine, kada je na inicijativu lokalnog župnika trebalo podići česmu na izvoru severoistočno od Mandelosa. Tom prilikom su otkrivene cevi (*čunkovi*), postavljene na prostoru širine 1,20 m, a u dubinu od oko 0,90 m.¹⁶¹ Očigledno je da je ovde reč o poznatom sistemu postavljanja odvodnih cevi po vertikali ili kosini, čime se u funkciju sifona stavlja manji ili veći broj cevi, zavisno od niveleta kaptirane vode. Kaptažu su očigledno (prema tekstu Bogetića) činile dve komore. Reč je o ubičajenom sistemu kaptiranja i distribucije vode. Prema Bogetiću, u funkciji su bile najmanje dve prostorije na različitim nivoima. Druga je zabeležena *niže od predhodne*, a to je bila, *glava gdje su se još dva izvora (bez dvojbe također vodovoda) na razmak od 4 do 5 hvati nalazeći se sticala, te po izkazu starijih ljudi, koji se još dobro sećaju, dalje u kanalu svedenom od kamena kroz mandeloška i lađaračka polja i livade u mitrovačka polja odticala, gdje se i danas svodovi viditi mogu.*¹⁶² Kaptaža je očigledno funkcionalna po sistemu vodotornja, čija je prva prostorija služila kao taložnik, a druga kao emisar.

Prema podacima P. Miloševića, gravitacioni kanal akvadukta spuštao se od kaptaže na Vranjašu do Sirmijuma koristeći pritom prirodni pad terena. Na deonici dužine 14 km, od Vranjaša do Sirmijuma, visinska razlika je iznosila 72,00 m.¹⁶³ Trasa akvadukta išla je duž zapadne strane rimskog puta *Sirmium–Bononia*, na rastojanju od oko 1,00 m.¹⁶⁴ Ostaci vodovoda i rimskog puta na relaciji Sremska Mitrovica – Ležimir pouzdano su zabeleženi rekognosciranjem i sondažnim istraživanjima. Samo u jednom slučaju zabeleženi su ostaci vodootpornog kanala, koji nam koliko-toliko daju osnovne podatke o njegovim dimenzijama, konstrukciji i izgledu.¹⁶⁵ Reč je o donjoj zoni konstrukcije akvadukta, gde je sam kanal očuvan u visini od samo petnaestak santimetara iznad niveleta dna (sl. 131). Njegova širina iznosi 81 cm. Dno i vertikalne površine omalterisane su vodootpornim ružičastim malterom (*opus signinum*) debljine 1,5–2 cm. U uglovima kanala zabeležena su karakteristična zadebljanja (ivične lajsne). Debljina zidova kanala iznosi 49 cm. Širina temeljne stope, zajedno sa simetričnim proširenjima sa obe strane kanala iznosi 2,15 m, a visina 30 cm. Čitava konstrukcija je izvedena u kamenu i krečnom malteru. Brojne opeke, sa tragovima crvenog vodootpornog maltera, potiču verovatno iz gornje zone kanala, odnosno libažnih slojeva ili svoda.¹⁶⁶ Na određenim razmacima kanala akvadukta postavljeni su revizioni šahtovi, slično uličnim šahtovima za kontrolu vodovodnih ventila.¹⁶⁷

Na osnovu ovako malog broja elemenata ne možemo doći do podataka o kapacitetu sirmijumskog akvadukta. Kod bolje očuvanih kanala, visina naslage kalcinacije na zidovima, koja odslikava visinu vodenog stuba i nagib kanala (od čega zavise ubrzanje i pritisak), bili bi za tu svrhu dovoljni.¹⁶⁸ Podaci o sirmijumskoj kaptaži, koji su se mogli izvući iz Bogetićevog opisa, svakako su dragoceni. Nažalost, oni najdragoceniji, koji bi nam omogućili da približno sračunamo kapacitet akvadukta, odnosno količinu vode koja se svakog sekunda emitovala iz *glave* kaptaže ka Sirmijumu, nedostaju. Da je kojim slučajem *glava* bila sačuvana, dnevni protok vode bi se uz korišćenje poznatih tabela mogao lako dobiti. Uporedjujući širine vodovodnih kanala Trijera, Sirmijuma i Jadera, P. Milošević zaključuje da je sirmijumski imao veću širinu od oba i da ga u tom smislu

nadmašuju samo neki provincijski gravitacioni kanali.¹⁶⁹ Bez namere da umanjimo značaj Sirmijuma, naše je mišljenje da samo mehaničko poređenje širine kanala akvadukta pojedinih rimske gradova ne može nikako dati pravu sliku kapaciteta akvadukta, zapravo, količinu potrošnje vode po stanovniku grada. Ona ne zavisi toliko od dimenzija zidanog kanala, koliko od tzv. vodenog stuba u kanalu, to jest od količine vode koja se emituje iz kaptaze. Malo je verovatno da je Trier (*Colonia Augusta Treverorum*), koji se po površini *intramuros* svrstava u velike rimske gradove (kakvih u Panoniji nije bilo), imao daleko manju potrošnju vode po glavi stanovnika od Sirmijuma.¹⁷⁰

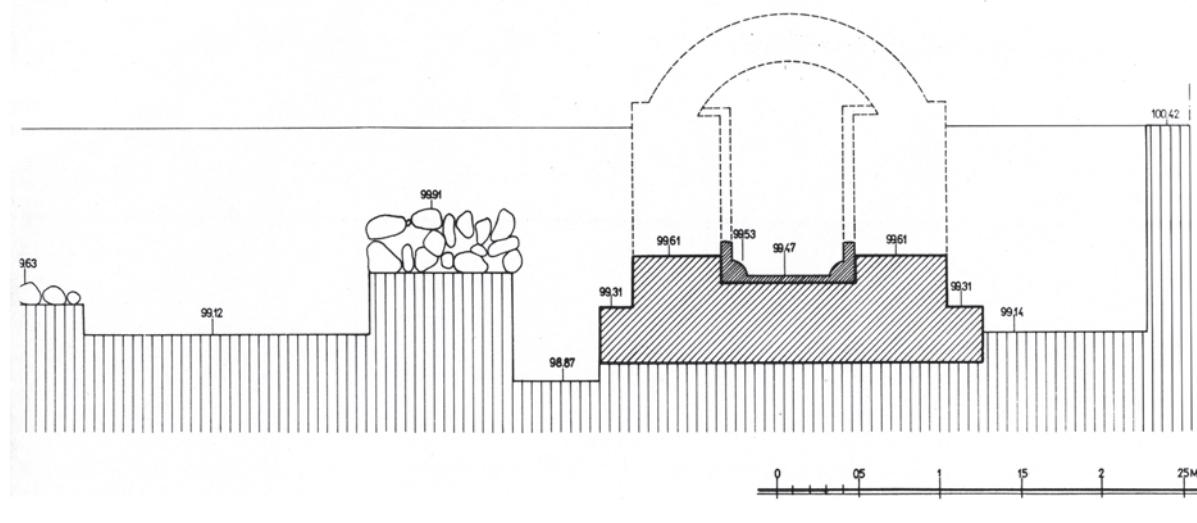
Kako je bila organizovana i kako je funkcionišala vodovodna mreža u gradu ne možemo pouzdano znati. Međutim, ne treba sumnjati da se distribucija i potrošnja vode iz akvadukta odvijala po uobičajenoj šemi, kakva je primenjivana u gradovima širom Rimske imperije: akvadukt ulazi u grad, obično na lokaciji gradske kapije, zatim se u glavnom vodotornju voda smiruje, taloži, i distribuira dalje, zidanim kanalima manjeg promera a zatim keramičkim ili olovnim cevima, prema pojedinačnim objektima, najvećim potrošačima vode ili ka sekundarnim vodotornjevima, odakle se vodovodna mreža *usitnjava* napajajući javna mesta potrošnje vode, gradske česme, na primer, i druga točeća mesta sekundarne važnosti.¹⁷¹ Višak vode je obično zidanim kanalom odlazio van grada, snabdevajući usput predgrađa ili industrijsku zonu (proizvodne pogone opeka, keramike, tekstila i kamenorezačkih radionica).

Kada je reč o Sirmijumu, o ključnim punktovima distribucije vode u gradskoj vodovodnoj mreži zasada nemamo nikavih podataka. Sporadične nalaze ostataka sekundarnih vodovodnih cevi razvodne mreže, od olova ili pećene zemlje, na dosad istraženim lokalitetima ne možemo smatrati relevantnim elementima za ozbiljniju analizu mreže gradskog vodovoda *intramuros*. Ono što bismo i bez analiza logično mogli zaključiti, ne protivi se činjenicama da su najveći pojedinačni potrošači vode u Sirmijumu bila, bez sumnje, javna kupatila, a posebno monumentalne *Licinijeve terme* (lok. 29), carska palata sa hipodromom, brojne gradske vile¹⁷² i nimfeumi. Najveći deo gradske populacije snabdevao se vodom na javnim česmama, kojih je bilo verovatno manje nego u Pompeji i nekim drugim gradovima Mediterana veličine Sirmijuma.¹⁷³

Nešto više znamo o sirmijumskom akvaduktu na pojedinim deonicama, gde je kanal već podignut od terena na masivne noseće stupce, razdvojene arkadama, čineći tako sliku bližu laičkom poimanju izgleda

Sl. 131. Ostaci akvadukta Sirmijuma, zabeleženi na lok. Badnjača, u blizini Mandelosa

Fig. 131. Remains of Sirmium aqueduct encountered at the site Badnjača near Mandelos

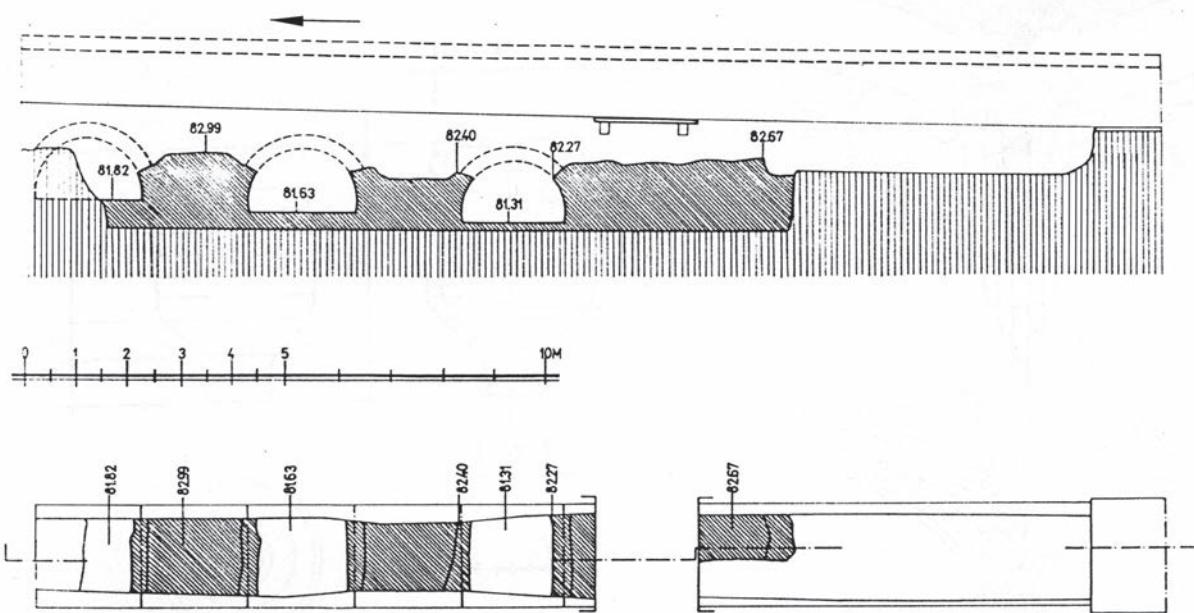

akvadukta. Kao prvu deonicu gde je vodovodni kanal već u vazduhu, pomenućemo onu između lok. 13 i pretpostavljene kapije severnog bedema. Arheološka istraživanja na lok. 13 omogućila su nam da ustanovimo tačku odakle zidani kanal akvadukta narušta tlo i preko stubaca, koji ga postepeno podiže na unapred sračunatu visinu, ulazi u grad.¹⁷⁴ To mesto se nalazi na oko 370 m od pretpostavljene severne kapije, odnosno severnog bedema (sl. 132). Stupci, dimenzija 1,65 x 2,00 m, postavljeni su na međusobnom razmaku od približno 2,00 m.¹⁷⁵ Na deonici bliže bedemu, gde je već dostignuta željena visina, stupci su bili nešto masivniji (1,80 x 2,00 m).¹⁷⁶ Na crtežu se jasno uočava sukcesivno podizanje tačke oslonca svakog sledećeg luka. U XVIII veku, kako pokazuje karta iz 1780. godine, bio je sačuvan mnogo veći broj stubaca akvadukta u odnosu na samo dva, registrovana na lok. 13, u Fruškogorskoj ulici.¹⁷⁷ Godine 1780. stupci su bili bliži gradu za čitavih 100 m nego danas.

Podizanjem nivelete deonice kanala pred ulazak u gradski vodotoranj umanjeni su brzina i pritisak vode, koji je svakako bio snažan s obzirom na veliku visinsku razliku na rastojanju od kaptaže do grada. Ovako umirena voda spuštala se, počev od severnog bedema, prema vodotornjevima u gradu putem sekundarnih kanala. Da se glavni kanal akvadukta posle ulaska u grad račvao, pokazuju nam bar dva opipljiva primera. Jedan je zabeležen na prostoru severozapadne četvrtine antičkog grada.¹⁷⁸ Reč je o stupcu sa počecima lučnih otvora, sličnim onima na lok. 13, samo nešto manjih dimenzija (1,50 x 1,50 m) (sl. 133). Njegova lokacija kao i pravac pružanja pokazuju da je on trasiran duž široke gradske saobraćajnice istok–zapad (sa njene južne strane), čiji su ostaci zabeleženi na južnom delu lok. 50. Očigledno je da se radi o stupcima vodovodnog kanala koji se lagano spuštalo prema zapadnom bedemu i reci Savi, snabdevajući usput delove zapadnog predgrađa (*continentia*) Sirmijuma. Na osnovu pomenutih podataka, može se teoretski odrediti i približno mesto prvog vodotornja. On bi se, logično, nalazio na mestu preseka trasa akvadukta, koji dolazi od severne gradske kapije i ulice na lok. 50, na jugozapadnoj strani raskrsnice, gde se ona ukršta sa glavnom komunikacijom sever–jug, *cardo maximus*.

Drugi krak akvadukta predstavlja, po našem mišljenju, masivni zid duž južne strane ulice otkrivene na lok. 35, koji se, što na samom lokalitetu, a što u sondama istočno ili zapadno od lokaliteta, mogao pratiti u dužini od oko 300 m.¹⁷⁹ Njegova debljina iznosi 1,70 m (1,96 m u temeljnoj zoni). Na čitavoj otkrivenoj dužini ovog zida zabeležen je, po svemu sudeći, samo jedan otvor.¹⁸⁰ Hronološki, on odgovara vremenu podizanja palate i hipodroma.¹⁸¹ Njegova funkcija do sada nije pouzdano objašnjena. Prema mišljenju V. Popovića, on bi mogao predstavljati zaštitu od poplava,¹⁸² ili neku vrstu distanciranja sveta patricija od plebsa gradske populacije.¹⁸³

Inspirisani ovim zapažanjem V. Popovića, možemo dodati da bi ovaj zid zaista mogao štititi ne severni, već južni kompleks građevina (kompleks carske palate sa hipodromom), što se uklapa u kasnoantičku tendenciju ka izdvajajući kompleksa carskih rezidencija, koje postaju u izvesnom smislu *grad u gradu*.¹⁸⁴ S druge strane, posmatrajući plan lok. 35, pada u oči da svi zidovi objekata prizidanih sa južne strane dugačkog masivnog zida imaju mnogo manju širinu. Drugim rečima, sa statičkog aspekta, debljina njihovog severnog zida od 1,70 m nema opravdanja, ukoliko on nije bio predviđen i za neku drugu svrhu. Po našem mišljenju, ovaj zid treba identifikovati kao noseći zid istočnog kraka akvadukta, koji je snabdevao vodom čitav jugoistočni kvart. Iz vodotornja (čiji ostaci zasada nisu registrovani), vodom su snabdevani pojedinačni objekti, koji su u ovom delu grada bili nesumnjivo veliki potrošači vode. Pomenimo samo hipodrom, čija *spina* dužine preko 250 m i širine 6,00 m predstavlja zapravo niz bazena, izduženog oblika, koji su uvek puni vode.¹⁸⁵ Pri tome, ne treba zaboraviti i na tekuću vodu na pojedinim punktovima *spine*. U tom smislu, ne treba da nas zbujuje činjenica što nema stubova-samaca. Oni su, po našem mišljenju, izostali iz praktičnih razloga. Njih je zamolio pomenuti masivni zid, koji je mogao štititi kompleks palate i hipodroma, a istovremeno je nosio i zidani vodovodni kanal. Sa statičkog aspekta, ovakvo konstruktivno rešenje, u odnosu na ukopavanje temelja samaca, predstavlja manji rizik za oštećenje akvadukta sleganjem terena, koji je u ovom delu grada (bliže močvarnom području) prilično rovit i nestabilan. Zid se dalje nastavlja ka Čikasu, čime je omogućeno snabdevanje vodom istočnog podgrađa.

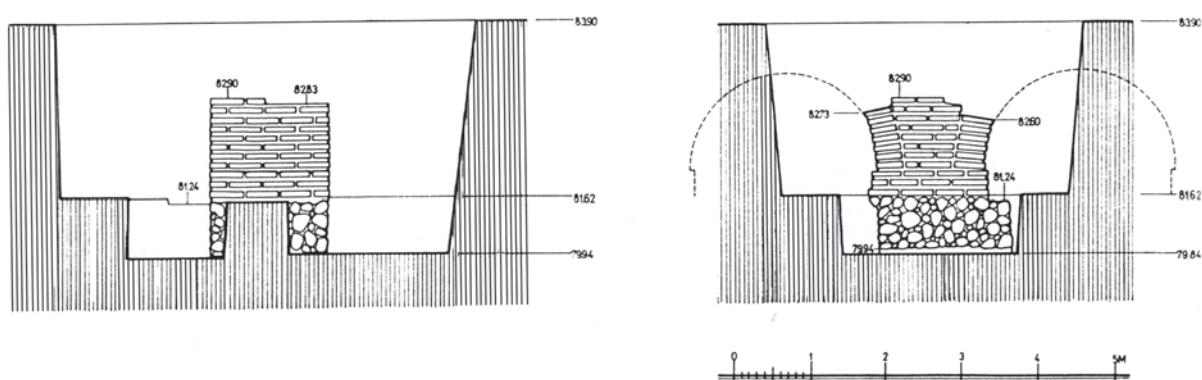

Sl. 132. Lok.13. Osnova i presek deonice akvadukta na početku trase njegovog nadzemnog dela pred ulazom u grad

Fig. 132. Locality 13. Plan and cross-section of the aqueduct at the beginning of its aboveground section before entering the city

Sl. 133. Sonda 205 (sektor VIII). Ostaci zapadnog ogranka akvadukta (intra muros)

Fig. 133. Trench 205 (sector VIII). Remains of west section of aqueduct (intra muros)

U kojoj meri su uvođenjem akvadukta u II veku prestali u Sirmijumu da funkcionišu dotadašnji izvori snabdevanja pitkom vodom (bunari i potok Čikas), ne možemo znati. Kako pokazuju rezultati istraživanja pojedinih rimskih gradova na širem prostoru nekadašnje Rimske imperije, bunari su uvođenjem akvadukta ostajali van upotrebe i kao takvi permanentno su zatrpani otpadnim materijalom.¹⁸⁶ S druge strane, nalaz sa lok. 68 pokazuje da su stanovnici mislili i na momenat kada grad (kao i danas) može duže ili kraće vreme ostati bez vode. Radi se o otkriću cisterne manjih dimenzija (2,60 x 3,05 m), koja je pri punom kapacitetu mogla da primi nešto više od 7,0 m³ vode (sl. 119).¹⁸⁷ Zidovi cisterne (debljine 2,10–2,20 m) građeni su od opeka, dok su unutrašnje površine (kako je to i uobičajeno) omalterisane vodonepropustljivim ružičastim malterom. Ovo je do sada prvi primer jednog, možemo slobodno reći, mediteranskog manira za snabdevanje vodom, zabeleženog u dosadašnjim istraživanjima Sirmijuma. U Gorsijumu, na primer, cisterne su bile paralelno sa vodovodom, takođe u upotrebi.

NAPOMENE

1. Pri tome, pod drveno-zemljanim konstrukcijom gradskih bedema podrazumevamo primenu različitih materijala i konstruktivnih rešenja, počev od zemljanih nasipa sa armaturom od drvenog roštilja i oblogom od busenja, pa do zemljanih nasipa obloženih s jedne ili sa obe strane zidovima u kamenu vezanim krećnim malterom. Ovo drugo rešenje možda treba pripisati nešto mlađem periodu, ali i jedno i drugo prethodilo je masivno zidanim bedemima II veka.
2. Reč je o sondama obeleženim u dokumentaciji Arheološkog instituta kao: JB/79, JB/80 i JB/81. One predstavljaju samo mali deo niza sondi postavljenih 1962. godine u cilju brzog otkrivanja okvira grada.
3. Ostaci prvobitnog utvrđenja na ovom lokalitetu (zid XVIII) publikovani su u svesci Sirmium VII: Duval, Popović 1977, p. 20 i fig. 6.
4. Kada je reč o južnom pojasu prvobitne fortifikacije Sirmijuma na lok. 31 (zid XVIII), F. Barat i Ž. Gijon naslućuju da bi on eventualno mogao činiti deo bedema starije faze, napominjući pri tome da rezultati istraživanja severnog bedema ukazuju da je prvobitno utvrđenje Sirmijuma bilo palisadne konstrukcije: Baratte, Guyon, 1975, p. 406–407.
5. O tome detaljnije u poglavlju I.
6. Pomenimo najpoznatije primere sa gornjogermanskog limesa: Öhringen, Rödgen, Quintana-Konzing, Heilbronn-Böckingen, Altenstadt i Echzell. Videti: Schönberger 1958, p. 464–469; Schönberger, 1957, p. 54–80; Schönberger, 1959, p. 109–146; Schönberger, 1959/60, p. 35–51; Schönberger, 1960, p. 65–75. Istini za volju, treba priznati da su na pomenutu temu publikovani stručni radovi i daleko starijeg datuma, kao što su raniji brojevi časopisa *Saalburg Jahrbuch* iz perioda 1914–1934. godine.
7. U našoj sredini, prvi je na to skrenuo pažnju V. Popović još 1968. godine, posle svog boravka u nemačkom Arheološkom institutu (DAI) u Frankfurtu na Majni, o čemu je po povratku podneo Arheološkom institutu u Beogradu iscrpani pismeni izveštaj.
8. Sonda, dimenzija 13,5 x 4,00 m, obeležena kasnije kao lok. 45, postavljena je upravno na pravac pružanja severnog bedema II veka, neposredno uz lok. 44, na kome je otkrivena u negativu trasa severnog bedema iz mlađeg perioda. O rezultatima arheoloških istraživanja sa lok. 45 zasada nema opširnijih izveštaja. Otkriće segmenta severnog bedema drveno-zemljane konstrukcije pominku V. Popović, F. Barat i Ž. Gijon u svojim izveštajima o francusko-srpskim istraživanjima na lok. 31: Popović 1975, p. 114–115; Baratte, Guyon, 1975, p. 407.
9. Grafičke interpretacije ove pretpostavke, zasnovane na verodostojnjim podacima, nalazimo na nizu primera u publikacijama stranih autora. U tom smislu, posebno su rečite i ubedljive rekonstrukcije drveno-zemljanih bedema rimske vojnih logora u Redgenu (Rödgen) i Kincingu (Künzing): H. Schönberger, 1964, p. 40-Abb.1, p. 40-Abb.2 i p. 43-Abb.3; Schönberger, H. G. Simon, 1976. p. 15-Abb.3. Treba takođe videti rekonstrukciju rimskog drveno-zemljanih bedema kastela u Muningenu (Munningen): D. Baatz, 1976, p. 19-Abb.9 i p. 21-Abb.11.
10. Ova legija je krajem I veka učestvovala u rekonstrukciji severnog bedema Sirmijuma (videti II poglavlje ove monografije).
11. Brojni primjeri sa šire teritorije nekadašnje Rimske imperije pokazuju da je reč o tanjim zidovima, širine od 0,70 do 1,00 m.
12. Henderson 1989, p. 80, Fig. 13,9.

13. A. Johnson, 1983, p. 58–59. U širim od 17 m uračunata su i dva odbrambena rova.
14. Ibid.
15. Prema M. Parović-Pešikan, profil odbrambenog rova severnog bedema Sirmijuma, konstatovan u sondi SB/254, dubok je 1,20 m, a širok oko 8,00 m: Parović-Pešikan, 1969, p. 76–77 i sl. 2.
16. Johnson, 1983, p. 61–65.
17. Veoma je instruktivan primer drveno-zemljanog utvrđenja u Heselbahu (Hesselbach) s kraja I veka: D. Baatz, 1973, p. 14-Abb.3 i p. 67.
18. Masivni bedem s početka IV veka, registrovan na lokalitetu 31, zabeležen je znatno južnije i pripada vremenu gradnje carske palate.
19. Duval, Popović, 1977, p. 20.
20. U opisu zida (Duval, Popović, 1977, p. 20) uzgred je pomenuta mogućnost da je zid XVIII služio kao ojačanje bedema, čime bi se sprečilo ili otežalo prodiranje vode, što je malo verovatno. Nešto drugačiju interpretaciju, koja je u izvesnom smislu bliža našoj konstataciji, dali su F. Barat i Ž. Gijon: Baratte, Guyon, 1975, p. 406–407.
21. Na preseku kroz severno dvorište jasno se u profilu uočava sloj S-15, koji pokriva zid XVIII: Duval, Popović, 1977, p. 20, Fig. 6.
22. Zid obloge, širine nepun metar, nađen je prilikom iskopavanja u odbrambenom rovu, u punoj dužini (visini) zajedno sa svojom plitkom temeljnom stopom. Tako su dobijeni pouzdani podaci za rekonstrukciju visine zemljanog utvrđenja. Pritom je ustanovljeno da je visina zida do šetne staze, odnosno vrha škarpe, iznosila 4,80 m, a visina parapeta, 1,60 m što je ukupno činilo 6,40 m visine fronta zemljanog utvrđenja. Videti: Johnson, 1983, 70 i sl. 43.
23. Rastojanje je uzeto sa kartiranih podataka na geodetskim sekcijama u razmeri 1 : 1000.
24. Ovaj deo bedema, pravca sever–jug, konstantovan je sondažno, 1962. godine, u dužini od oko 130 m.
25. Julije Cezar pominje 52. godine da su ovako postavljeni zidovi štitili drvenu konstrukciju od požara i od ovnova: Johnson, 1983, p. 69.
26. Vitruvije, 1951, V, p. 25.
27. Ovakav opus zidanja zabeležen je u svim sondama u kojima je registrovan lukobran, kao i na lok. 28 na Žitnoj pijaci.
28. Dnevnik je vodila arheolog Ankica Milošević, kao terenski rukovodilac iskopavanja na lok. 56.
29. Premk, 1992, p. 363–368.
30. To je u izvesnom stepenu umanjivalo odbrambenu moć, ali s obzirom da su u odbrambenom rovu tokom iskopavanja nalaženi delovi srušenih zidova, naslage otpadnog materijala, kao i ostaci grnčarskih peći kasnijeg datuma (III–IV vek), ovakve avanture izgleda da nisu od strane lokalnih rimskih vlasti bile sankcionisane. Uostalom, setimo se Marcelinovih opisa zapuštenih rovova i urušenih odbrambenih zidova Sirmijuma u IV veku (u poglavlju II ovog rada).
31. Peć je jednostavno bila ukopana u škarpu odbrambenog rova (*fossae*): Premk, 1992, p. 364.
32. Zid obloge, širine nepun metar, nađen je prilikom iskopavanja u odbrambenom rovu u punoj dužini (visini) zajedno sa svojom plitkom temeljnom stopom. Tako su dobijeni pouzdani podaci za rekonstrukciju visine zemljanog utvrđenja. Pritom je ustanovljeno da je visina zida do šetne staze, to jest vrha škarpe, iznosila 4,80

m, a visina parapeta 1,60 m, što je ukupno činilo 6,40 m visine fronta zemljanog utvrđenja. Videti: Johnson, 1983, 70 i sl. 43.

33. M. Parović-Pešikan nas izveštava da su u sondama a i c, na lok. 4, na dubini od skoro 4,00 m, zabeleženi dokazi o intenzivnom stanovanju najstarijeg datuma, i to najverovatnije u kućama drvene konstrukcije: Parović, 1971, II, p. 32.

34. Istovetan primer ovakvog osvajanja terena zabeležen je 1997. godine na zapadnoj nekropoli (lok. 80), gde je takođe preko moćnog nasipa I veka instalirana u II veku nekropola na obodu Majurske bare. Videti: Premk, Jeremić, 1996, p. 300–303.

35. Izgradnja II faze masivnog severnog bedema (II vek) datovana je (na lok. 45) novcem Faustine (polovina II veka), registrovanim u okviru zatvorene celine koja hronološki odgovara bedemu II faze. Tačnije, novac je nađen ispod kompaktnog malternog sloja koji se vezuje za bedem, na niveleti njegovog sokla.

36. N. Dival i V. Popović, za južni bedem druge faze fortifikacije na lok. 31 (koji je prethodio bedemu IV veka) ipak ne daju precizno datovanje. Oni su mišljenja da bi se starija faza južnog bedema na ovom lokalitetu mogla datovati u III vek, ali ostavljaju mogućnost da bi on mogao biti i stariji: Duval, Popović, 1977, p. 27.

37. Popović, 1975, p. 116 i nap. 11.

38. Povod za arheološka iskopavanja bili su konzervatorski radovi na mozaičnom podu prostorije 16 carske palate, izvedeni od strane Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Novog Sada god. 1973. Arheološkim istraživanjima rukovodila je dr O. Brukner. Tako je veoma racionalno iskorišćena prilika da se na relativno malom prostoru precizno ustanovi ne samo hronologija građenja palate već i urbana stratigrafija Sirmijuma, počev od domorodačkog naseobinskog sloja. Videti: Brukner, 1982/83, p. 5–43.

39. Vreme izgradnje južnog bedema datovano je pored ostalim pokretnim materijalom i novcem A. Pija (138–168): Brukner, Ibid., p. 20.

40. Tehnički snimci jasno pokazuju da su spoljni vertikalni nosači drvene konstrukcije roštilja sasećeni do nivelete nešto niže od sokla bedema II faze.

41. U sondi SB/258, 1960. godine, otkriven je segment dna temeljne stope bedema (dva prva reda kamena u krečnom malteru). Širina temeljne stope je iznosila 2,35 m. Ako oduzmemo po 15–17 cm sa obe strane, bedem bi u superstrukturi imao širinu od oko 2,00 m.

42. Reč je o poznatoj i široko primjenjenoj tehnici obrade bosiranjem (sa rustičnom površinom) i cizeliranjem (sa okvirom od ravnih traka). Kvaderi obrađeni na isti način zabeleženi su i na delu južnog bedema II faze, na lok. 1a: Brukner, 1982/83, Plan 11.

43. O sondama postavljenim u cilju otkrivanja trase južnog bedema na tom sektoru videti: Petrović, 1962, p. 139–144. Tom prilikom, bedem II veka bio je konstatovan u sondama JB/70, JB/71 i JB/73, mada njegovi segmenti tada nisu bili precizno hronološki određeni.

44. Brukner, 1982/83, pl. 11.

45. Duval, Popović, 1977, p. 18, 19, fig. 3 i fig. 4 (videti poglavlje II ove monografije).

46. Brukner, 1962, p. 13.

47. Prostrana apsidalna prostorija, sa dobro očuvanim podnim mozaikom geometrijske ornamentike, nalazi se pod zaštitnom konstrukcijom u lapidarijumu Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici.

48. Brukner, Dautova-Ruševljanić, 2004, p. 70, pl. 21.

49. Drugim rečima, trasa južnog bedema se skoro pravolonijski, u svojoj punoj dužini, pružala sve do lok. 28.
50. Brukner, Dautova-Ruševljan, 2004, p. 68 i p. 71, pl. 22.
51. U detaljnem opisu zidova stoji i da je zid izveden krupnim komadima kamenja u krečnom malteru. Kada je reč o otisku grede, ona je svakako u funkciji armature zida IV, ali ona nije karakteristična samo za masivne zidove, već i za one manje širine. Kao primer možemo pomenuti zasvedene prostore traktova sirmijumskog hipodroma (*cavea*), gde su u pregradnim zidovima, širine od oko 70 cm, takođe zabeleženi otisci drvenih greda.
52. Popović, 1971, p. 138; Popović, 1975, p. 116.
53. Lica bedema ozidana su kvaderima krečnjaka ili pritesanim komadima kamena većih dimenzija sa ravnim licem, dok se trpanac od lomljenog kamena nalazi u središtu zida.
54. Reč je o rovu za postavljanje PTT kablova, na raskrsnici Trga svetog Dimitrija i Starog šora. I u ovom slučaju, ostatak bedema je bio visoko očuvan.
55. Prvi detaljniji podaci o karakteristikama trase južnog bedema pojavili su se u izveštaju sa arheoloških istraživanja u 1962. god.: Petrović, 1962, p.139–143.
56. U arheološkim sondama postavljenim 1962. godine sa obe strane lukobrana konstatovan je sloj aluvijalnog nanosa na prilično visokoj nivoleti.
57. Arheološka sonda, JB/73, postavljena 1962. godine na lok. 31 (u severozapadnom uglu lokaliteta), jasno pokazuje da istočni krak južnog bedema IV veka negira stariji bedem II veka. Severni krak južnog bedema, koji je nesumnjivo bio postavljen nešto severnije od bedema starijeg datuma, nije do sada arheološki konstatovan.
58. Reč je o dva paralelna zida, pravca sever–jug na međusobnom rastojanju od 90 cm, očuvane visine oko 1,30 m. Zidovi, debljine 40 cm, građeni su opekom u krečnom malteru, a njihova očuvana dužina iznosi oko 7,00 m. Dno *kanala* popločano je opekama. Sudeći po zapadnom, bolje očuvanom zidu, oba su na severnom kraju bila ravno završena na oko 1,00 m od južnog lica bedema starije faze. Po našem mišljenju, ovaj međuprostor odsljikava nekadašnji položaj zidne obloge prvobitnog drveno-zemljjanog utvrđenja (pravca istok–zapad), čiji su ostaci izvađeni.
59. Duval, Popović, 1977, p. 27 i nap. 2.
60. Grenier, 1931, p. 290, Fig. 54. i p. 312, Fig. 72. Ne raspolažemo kompletnim podacima o dimenzijama našeg uvučenog branjenog prostora sa kapijom, ali bi se moglo reći da je u odnosu na pomenuta tri sa teritorije Francuske, najbliži primeru Frežisa.
61. To je prostor na kome su, u cilju otkrivanja trase južnog bedema, otvorene sonde: JB/1, JB/103, JB/62, JB/66, JB/67, kao i lok. 8.
62. Petrović, 1962, p. 141.
63. Ibid.
64. Debljina otkrivenih zidova iznosila je približno 1,90 m, pa se verovatno zato i smatralo da je reč o bedemu.
65. U našem slučaju, pilastri (dim. 74 x 70 cm) raspoređeni su na rastojanju od oko petnaest metara.
66. Nažalost, južno od bedema iskop nije proširivan, tako da o organizaciji prostora na tom delu nemamo nikakvih podataka.
67. Lok. 8 predstavlja mesto ponovnog skretanja južnog bedema ka jugu. Njegov severni krak, pravca pružanja istok–zapad, zabeležen je u negativu u sondi I, u vidu velike koncentracije antičkog gradevinskog šuta.
68. Uobičajeno je da se temeljni zid od lomljenog kamena (sa trpancem u jezgru zida) završava u gornjoj zoni,

do nivelete sokla, libažnim slojem od dva reda opeke. Zatim se nastavlja zidanje kamenom do visine od 0,70 do 1,20 m, gde počinje libažni sloj od 4–5 redova opeka. Širina temeljne stope na nivou sokla kreće se od 220 do 260 m. Na pojedinim deonicama (na kraku bedema, severno od kružne kule JB/73), temeljni zid je završen kamenom na niveleti sokla, dok je prvi libažni sloj od dva reda opeka izveden u širini bedema nad soklom (1,95–2,00 m).

69. Teoretsku rekonstrukciju skladišta (građevina A) na lok. 31 dao je autor ove monografije M. Jeremić u: Duval, Popović, 1977, p. 36 – Fig. 19, p. 38 – Fig. 21, p. 39 i p. 61 – Fig. 35.

70. Visina jednovodnog krova južnog trakta sračunata je na osnovu najmanjeg nagiba koji važi za rimske krovne tegule: Kurent, 1974, p. 2 i 234.

71. Ibid., p. 39.

72. Dobijena visina odgovara visinama dobro očuvanih bedema mnogih kasnoantičkih gradova na široj teritoriji Rimske imperije. Rimski bedem u Otinu (Autun u Francuskoj), na primer, ima zajedno sa šetnom stazom visinu od 11,00 m, kao i u našem slučaju: A. Grenier, Manuel V, p. 519 i dalje.

73. Delovi zapadnog bedema su najpre otkriveni u periodu od 1959 do 1962. godine, tokom istraživanja severnog bedema. Zato u dokumentaciji Arheološkog instituta, sonde u kojima su kasnije identifikovani ostaci zapadnog bedema nose oznaku karakterističnu za severni bedem (SB). U to vreme, zapadni bedem je otkriven u sondama: SB/50, SB/240, SB/241 i SB/242. Godine 1977, na lok. 56, na istoj deonici (dvadesetak metara južno od sonde SB/242), na mestu sadašnje zgrade Hitne pomoći u kompleksu gradske bolnice, otkriveni su takođe ostaci zapadnog bedema, u dužini od oko 10,00 m.

74. Temeljna stopa otkrivenog dela bedema zidana je u kamenu, s tim što je u gornjem delu na niveleti sokla zid završen libažnim slojem od dva reda opeka.

75. Reč je o velikim površinama, naznačenim 1960. godine kao sektori IV i VI.

76. Popović, 1965, p. 114; V. Popović, 1971, p. 139. U vezi s kapijama videti takođe i komentare iz pisama I. Junga.

77. U sondi JB/79 (u zapadnom kraku južnog bedema) otkriveno je samo južno lice kapije-poterne.

78. Kanal, preseka 45 x 75 cm, izgrađen je od opeka. Dimenzije celih opeka iznose: 28 x 42 cm: O. Brukner, 1982/83, p. 18 i Plan 10. Sudeći po kotama na planu, reklo bi se da je na spoju sa bedemom kanal činio kaskadu, odakle je dalje ka jugu vodio sa dnom na većoj dubini nego na delu ulice severno od kapije.

79. O. Brukner, Ibid., Plan 11. Na ovu tehniku, primenjenu u obradi kula i kapija, ukazali smo govoreći o severnom bedemu II veka na lok. 45.

80. O. Brukner, 1982/83, p. 18.

81. Prilikom iskopavanja, na lok. 66 zabeleženi su fragmenti arhitektonskog dekora od belog mermera, kao i jedna stopa stuba od crvenog granita velikog prečnika, ali se ne može reći da li su oni pripadali kapiji starog bedema ili dekoru spine hipodroma.

82. Vidi p. 51 i Fig. 29 u poglavlju II.

83. Popović, 1971, p. 140.

84. Takvu mogućnost odbacio je i V. Popović: Popović, 1971, p. 139.

85. Na ovu mogućnost ukazao je V. Popović: Popović, 1971, p. 140 i nap. 29.

86. Uzgred napominjemo da su neposredno uz segment ovog masivnog zida, tokom praćenja komunalnih radova, zabeleženi i kvaderi većih dimenzija, analogno onima sa severnog bedema ili kapije-poterne na lok. 1/a.

87. Dno kanala A-A zabeleženo je kao utabana površina crnkaste zemlje sa ostacima gareži, na koti koja odgovara niveleti dna temeljnih zidova velikog kanala. Spoljna širina rova iznosi 2,80 m. Ukupna širina kanala iznosi 2,30 m. Širina kanala nad samim sokлом iznosi 1,45 cm. Svod kanala izведен je u opeci na temeljima od velikih kvadera krečnjaka. Južna strana zidova je ravno završena. Severni kraj kanala nalazi se u profilu iskopa, ali bi, prema grafičkoj rekonstrukciji, njegova ukupna dužina mogla iznositi čitavih 10,00 m. Zasveden je poluobličastim svodom debljine dva reda opeka (oko 60 cm). Njegova visina, od sokla do unutrašnjeg temena svoda, iznosi 1,15 m. Dimenzije pojedinih kvadera iznose: 64 x 50 x 50 cm, 96 x 35 x 64 cm, 110 x 50 x 65 cm, a svodnih opeka: 45 x 30 x 6–7 cm.

88. Širina bočnih kanala iznosi 60 cm. Njihova najveća očuvana visina zabeležena je na kanalu C-C i iznosi 70 cm. O tome kako su bili pokriveni nemamo konkretnih podataka, ali debljina njihovih zidova od 45 cm (dužina opeke) dozvoljava pretpostavku da su bili presvođeni opekom.

89. Ostaci drvenih konstrukcija za premoščavanje odbrambenog rova ispred kapije zabeleženi su u Tajlenhofenu (Teilenhofen) i Geligeru (Gelliger) u Južnom Velsu: A. Johnson, p. 52 i Fig. 31, i p. 53 i Fig. 32.

90. Gazzola, 1963. p. 23–24. Među 293 primera rimskih mostova koje autor navodi, nalaze se i oni analogni našem, sa lok. 56. Na lok. Santa Marinela (Roma) autor navodi primer kanala, to jest mostića za premoščavanje jarka na trasi kolskog puta širine 4,00 m, koji je datovan u II vek n. e. Na str. 23 istog dela autor daje primer mosta *ponte sul fosso di St. Maria Morgana*.

Videti takođe: Galliazzo, 1995, p. 36, Fig. 20. Autor daje primer malog mosta preko veštačkog kanala u Meridi (IV vek pre n. e.) raspona 2,80 m i visine 1,75 m. Na str. 155 istog dela nalazimo sličan primer rimskog mostića preko jarka u okolini Rima (raspon iznosi 3,00 m, a visina 1,55 m). Oba su izvedena zidanjem kamenim blokovima.

91. Na borduri fragmenta Aronijusove ploče sa lok. 56 jasno se uočavaju uklesani šlicevi za metalne konzolne nosače ugrađene u zid kapije. Detaljnije o sadržini teksta na ploči, u poglavlju II ove monografije.

92. Duval, Popović, 1977. p. 103–108.

93. Mirković, 1971. p. 39 i nap. 89; F. Baratte, 1974, 598 i nap. 1. Kružne kule koje pominje Marsilji, komentarisali smo već u poglavlju II ovog rada.

94. Reč je o ostacima zidova koji u odnosu na bedem pod pravim uglom skreću ka zapadu (sonde: SB/240 i SB/50), ili koji vidno odstupaju od pravca pružanja zapadnog bedema (sonda SB/241). Sva tri pomenuta slučaja zabeležena su tokom istraživanja 1962. godine ispod kolovoza sadašnje Ulice Šećer sokak.

95. Duval, Popović, 1977. p. 103–109.

96. Ibid., p. 105, Fig. 61.

97. Smatralo se da (eventualno ova) konstrukcija predstavlja pokušaj konsolidacije terena pre podizanja kule, Ibid., 108.

98. Popović, 1975, p. 114 i plan III.

99. Saobraćajnica na lok. 28, koja se smatra najstarijom i najširom gradskom saobraćajnicom u južnoj, priobalnoj gradskoj zoni, opredeljena je u IV vek, ali u kontekstu poslednje etape razvoja Sirmijuma. Sudeći po datovanju zanatsko-trgovačkog kompleksa koji je formiran uz njenu južnu stranu, ona je daleko starija: Popović, 1975, plan V.

100. Ibid., p. 115 i plan IV.

101. Reč je o ulicama na lok. 2, 29, 35 i 36. Kontinuitet njihove upotrebe pokazuju hronološki razdvojene građevinske faze objekata koji se nižu uz ulicu, kao i obnavljanje ulica u kasnijem periodu podizanjem novog kolovoza iznad starog: Popović, 1971, p. 143.

102. Popović, 1962, p. 117.
103. Ibid.
104. Popović, 1971, p. 137.
105. Organsku šemu jasno pokazuje autentični plan Rima na mermernoj ploči iz doba Severa – *formae urbis*: Panella, 1987, p. 631 – Fig. 2 i p. 633 – Fig. 4.
106. Videti šematske planove brojnih rimskih gradova aranžiranih po abecedi u: *Archeologie urbaine* (Actes du colloque international, Tours, 1980).
107. Reč je zapravo o insuli većih dimenzija (verovatno 100 x100 m) presečenoj uskim prolazom (pravca sever–jug), zabeleženim na lok. 50.
108. Toliki je razmak i između ulica sa lok. 49 i lok. 30. Dalje, ka istoku, isti razmak bi se mogao ponoviti do pretpostavljene ulice istočno od lok. 5.
109. Kao primere možemo uzeti već pomenute rimske gradove, pre svega Rim i Pompeju.
110. Lavedan, 1926, p. 212–213.
111. Popović, 1971, p. 139.
112. Stubac je zabeležen u rovu toplovoda 1995. godine, na istočnoj strani raskrsnice. U osnovi je kvadratnog oblika, dimenzija 2,0 x 2,0 m. Radi se o temeljnoj zoni, gde je zabeleženo zidanje kamenom.
113. Jeremić, 2005, p. 90–91.
114. Videti odeljak: Položaj grada i mreža rimskih puteva, u III poglavlju ove monografije.
115. Vredno je pomenuti podatak da su na prostoru istraženog segmenta ulice nađena 52 primerka novca, koji svi do jednog pripadaju vremenu IV veka. Nalaz relativno velike količine novca na malom prostoru ide svakako u prilog identifikaciji ove komunikacije Sirmijuma. Nažalost, pokretni nalazi starijeg perioda života grada na ovoj lokaciji nisu zabeleženi zbog visokih podzemnih voda (ako ne računamo gornje slojeve sa hronološki izmešanim arheološkim materijalom).
116. U Vieni (nedaleko od Liona), široki kanal je postavljen ispod trotoara i pokriven pločama velikih dimenzija. Niveleta trotoara znatno je nadmašivala niveletu uličnog popločanja.
117. U Celju, u Gospodskoj ulici, zabeležen je segment rimske ulice sa kanalom koji se pružao duž istočne strane ulice, od koje je bio odvojen oko 20 cm. Nije isključeno da se ovaj kanal, dubine 1,70 m i širine 1,00 m, pružao ispod trotoara: Lazar, p. 77, 78 i Fig. 9.
118. Loustaud, 2000, p. 97, Fig. 38.
119. Reč je o lokalitetima br. 67 i 81. Ova saobraćajnica je sekla pojas istočne nekropole, južno od ulice Palanka i brdašca Kalvarije, kao i kompleks ciglarske industrije Sirmijuma.
120. Rim bi u tom smislu mogao predstavljati kuriozitet, jer su avenije ili široki bulevari bili retka pojava u gradu, što nije nikakvo čudo s obzirom na veliku gustinu naseljenosti, koja podrazumeva skučenost građevinskog prostora. Avenije i bulevari pojavili su se u Rimu relativno kasno. L. Omo (L. Homo) nas izveštava da ih u vreme Servijanskih bedema nije uopšte bilo. Širina najvećeg broja ulica u Rimu, prema podacima L. Omoa, kretala se između 4 i 6 m: Homo, 1951, p. 396, 398 i p. 408.
121. Dimenzije ovakvih saobraćajnica kreću se između 8 i 20 m: Lavedan, 1926, p. 212–213; Lassus 1976, p. 75–189.

122. Smatramo da nema svrhe nabrajati dimenzije elemenata svih zabeleženih primera. Zato ćemo u daljem tekstu, ilustracije radi, navesti samo nekoliko karakterističnih primera.

123. Širina portika, kao i položaj i dimenzije njegovih stubaca na lok. 35, menjala se, zavisno od građevinskih intervencija u pojedinim hronološki izdvojenim fazama. U severnom portiku, starijoj fazi odgovaraju stupci nešto većih dimenzija (85/85 cm, u proseku), a mlađoj, stupci manjih dimenzija (59/59 cm ili 64 x 64 cm). Na južnom portiku je situacija obrnuta. Razmak između stubaca portika iznosio je 2–2,20 m: Parović-Pešikan, 1973, p. 3 i 4 (videti planove sa fazama I i II).

124. U oba slučaja, na lok. 36 i na lok. 33, stupci sa pilastima su istih dimenzija: 115 x 60 cm. Sam pilastar širine 80 cm ispada iz ravni stupca za 15 cm. U slučaju lok. 33 zabeležen je i krajnji (ugaoni) stubac koji je nešto masivniji (155 x 80 cm). Uvećanje dimenzija ovog stupca može se objasniti statičkim razlozima. Verovatno se računalo na to da bi on, kao krajnji stubac, svojom masivnošću parirao bočnim potiscima arkada portika.

125. Širina kolovoza ove ulice, prema V. Popoviću, iznosi 5 m, a portika 3 m. Ulični kanal nije postavljen u osovini ulice, već bliže portiku.

126. Dimenzije stubaca iznose 50/50 cm. Ovaj portik ima uobičajenu šemu, ali na ograničenoj dužini. Izgleda da je ovde reč o nastrešnici duž zapadne fasade objekta, a ne o pravom portiku.

127. Od široke ulice (6,60 m) otkriven je samo jedan segment. Veliki stepen oštećenja nije dozvolio da utvrdimo eventualno postojanje portika.

128. Tokom iskopavanja na lok. 49 zabeležene su sledeće dimenzije rečnog kamenja: 1,00 x 1,70 m, 1,15 x 0,70 m, 1,00 x 0,60 m, 0,60 x 0,80 m itd. Najčešća debljina pomenutih komada iznosila je dvadesetak santimetara.

129. Očigledno da je popločanje ulica Sirmijuma izvedeno na isti način, kako se to i dan-danas čini kada je reč o postavljanju kaldrme.

130. Takav je slučaj sa glavnim kanalom ulice na lok. 28. Iako je logično da nagib kanala bude usmeren ka zapadu, odnosno prema obližnjoj kapiji i obali Save, zbog velikih ulegnuća čitave konstrukcije kanala (što je posledica sleganja tla), stiče se utisak da dno kanala ima pad u obrnutom smeru, ka istoku. Na istočnoj strani (lok. 35), gde poremećaji tla nisu ugrozili dno kanala, evidentiran je njegov pad ka istoku. Isto tako, na lok. 56 (u severozapadnom delu grada) pouzdano je zabeleženo da dno uličnog kolektora vodi ka zapadu.

131. Prva cifra dobijena je sračunavanjem kota dna kanala sa lok. 35, a druga sa lok. 50.

132. Zbog postojećih objekata, kanal je morao da lomi trasu. Pri tome je ispred zida građevine, gde je kanal oštroskretao, instaliran širi recipijent, sa posebno zaobljenim uglovima za ublažavanje udara vode i mogućeg prelivanja, a samim tim i vlaženja prostorija u superstrukturi.

133. Ne može se smatrati zadovoljavajućim rešenjem ako temeljni zid jedne građevine (na lok. 49) ima istovremeno i funkciju bočnog zida odvodnog kanala. Zidovi kanala su bili omalterisani, ali to svakako nije moglo umanjiti opasnost od permanentnog vlaženja temelja građevine, koji su i bez toga bili natopljeni podzemnom vodom.

134. Dno kanala čine opeke postavljene dužom stranom u pravcu kanala, preko sloja peska debljine 5–6 cm, dok zidove kanala čine opeke postavljene na kant (kraćom stranom po visini). Pokrivač kanala izведен je takođe od opeka. Ako kao osnovni elemenat ovakvog sklopa uzmemos opeku formata 45/30/5, unutrašnje dimenzijske preseka kanala iznosile bi 20–25 cm – širina i 30 cm – visina. Opeke mogu međusobno biti vezane vodootpornim malterom (krečni malter sa tucanom opekom) fine strukture, čime se malteriše i unutrašnja strana kanala.

135. Za tu svrhu, rimske opeke standardnog formata pre pečenja se zasecaju na tri dela, bilo u podužnom, bilo u poprečnom smislu. Tako se posle pečenja, lomljenjem zasećenih opeka (kao tabla čokolade) dobijaju dimenzijske 45 x 15 x 5 cm ili 30 x 15 x 5 cm. Opeke ovakvog formata mogu se naći i u zidovima građevina. One manjeg

formata (30/15/5) podsećaju na tzv. austrijski format i u odsustvu pouzdanog pratećeg arheološkog materijala mogu tokom iskopavanja dovesti istraživače u nedoumicu. Na to je već ranije skrenuta pažnja: Jeremić, 1997, p. 8 i nap. 4.

136. Takva rešenja zabeležena su na lok. 35: Parović, 1973, p. 4 i 5.

137. Reč je o unutrašnjim dimenzijama kanala B-B bočne ulice (pravca sever–jug) na lok. 28, koja se delimično poklapa sa današnjom Jaksicевом ulicom.

138. U slučaju lok. 35, glavni ulični kanal nije bio pokriven svodom, kako bi se očekivalo, jer bi to povećalo dubinu kanala, a samim tim i rizik opasnosti od kontakta sa podzemnim vodama, s obzirom na činjenicu da je ovaj deo terena (lok. 35 i lok. 4) jedan od najnižih u gradu.

139. Ovaj kanal, kao i čitava ulica negirani su u mlađem periodu razvoja naselja (IV vek).

140. Granitne ploče, otkrivene na lok. 29, nisu pripadale vremenu monumentalnih termi (IV vek), već starijoj monumentalnoj građevini II–III veka.

141. Nedostaje gornji deo postamenta. Kada je reč o tekstu, on je prilično nečitak i po svoj prilici uklesan je kasnije, pošto je prethodni tekst, po svemu sudeći, negiran klesanjem. Njegovo dešifrovanje je u toku. Ukupna očuvana visina postamenta iznosi 92 cm. Dimenzije njegovog podnožja iznose 105 x 81 x 26 cm, u zoni nad soklom 79 x 68 cm, a polja sa natpisom 45 x 43 cm. Po mišljenju prof. B. Đurića, mermer je poreklom iz istočnoalpskih kamenoloma.

142. Džin, 2005, p. 231–232 i Fig. 2.

143. Ibid., p. 230.

144. V. Popović, 1971, p. 128–129. Reč je o dovođenju u vezu prepostavljene lokacije foruma ispred carske palate i podatka Amijana Marcelina, kako se požar, izazvan udarom groma u carsku palatu 375. god., proširio na forum i kuriju. O tome, videti II poglavje ove monografije.

145. Na zapadnoj granici kompleksa palate i hipodroma otkrivena je 2003. godine građevina masivnih zidova, dimenzija 30 x 40 m, čija unutrašnjost nije još ispitana, ali se prepostavlja da je reč o horeumu. Njena zapadna fasada (koja se nalazi na ivici sadašnjeg gradskog parka) mogla je biti okrenuta ka prepostavljenom forumu. Na niveleti podova čitavog kompleksa zabeleženi su jasni tragovi velikog požara.

146. Uzgred, na lokalitetu br. 85, 2000. godine, sem pomenute monumentalne građevine (horeum?), otkriveni su i ostaci gotičke crkve srednjovekovne Mitrovice (dim. 11 x 45 m), čiji se spoljni zapadni zid nalazi u istoj liniji sa zapadnim zidom pomenute velike rimske građevine: Jeremić, 2006, p. 147–152.

147. Prema neobjavljenim analizama V. Popovića, na desnoj obali Čikasa kod Kamenite čuprije (lok. 9) zabeleženi su materijalni tragovi života i aktivnosti dela gradske populacije.

148. Notitia Dignitatum, occ. 32.

149. A. Mocsy, 1974, p. 113.

150. Đurić et al., 2008, p. 116.

151. Miln, 1985, p. 79.

152. Ibid., p. 71. Poznate su bazilike zvane *basilicae vestiarie*, u kojima se trgovalo tekstilom i odećom.

153. Barraud, Debord, Gauthier, 1985, p. 7–38; Barraud, Maurin, 1996, p. 43–49.

154. Byczynski, Kruhek, Valentić, 2000, p. 80.

155. Popović, 1975, p. 114; Milošević 1995, p. 194.

156. Navećemo primer Perigea (Francuska) (*Vesuna Petricoriorum*). Tokom iskopavanja pet stambenih objekata (domusa) na različitim mestima u gradu, u dvorištu svakog domaćina otkriven je bunar. Analiza sadržine bunara pokazala je da je njihovo korišćenje počelo u vreme Avgusta, a da su napušteni polovinom II veka, kada su, posle izgradnje akvadukta, počeli da se koriste kao otpadne jame. U jednom od bunara nađena je drvena klipna pumpa za izvlačenje vode (Gauthier, 1979, p. 45–51). Stanovništvo Trijera se takođe, do izgradnje akvadukta (u II veku), snabdevalo vodom iz bunara: Gockel, 1989, p. 79.
157. Zapravo, trebalo je pronaći žicu pitke vode isključivo sa fruškogorskih izvorišta.
158. Milošević, 1969, p. 199.
159. Bogetic 1874, p. 300–301.
160. Ibid., p. 300: *Najlepši a možebit i najglasovitiji bijaše onaj povrh Grgurevaca. Narod ne znajuć ovo blago uvažiti, mjesto da ga popravi, zadovoljio se iskapanjem, talenjem i prodavanjem olovnih cievi... Propade ovaj vodovod, propade onaj kod Čalme, a od onog kod Erdevika vade i danas cievi, te ih kod zidanja podruma za prozore upotrebljavaju.*
161. Ibid., p. 301: *Kad je obrtnik brieg zasecao, opazi u briegu cievi vodovoda (čunkove), a kad je zemlju oko čunkova razčistio, opazi, da je zemlja na četiri stope u širinu, a skoro poldrug hvat u dublinu prokopana za slaganje istih čunkova...*
162. Ibid.
163. Milošević, 1991, p. 190; Milošević, 1995, p. 192–193.
164. Milošević, 1969, p. 200.
165. Najbolje sačuvani segment akvadukta zabeležen je na lok. Badnjača, u ataru sela Mandelosa, Ibid., p. 198.
166. Podaci o pronađenom delu konstrukcije akvadukta preuzeti su od P. Miloševića, Ibid., p. 200.
167. Takvi šahtovi akvadukta služili su istovremeno i kao odušak sabijenom vazduhu u unutrašnjosti kanala. Dobro očuvan primer takvog šahta zabeležen je na rimskom kanalu akvadukta između Kelna i Trijera: Neyses, Schwinden 1992, p. 172, Fig. 37.
168. Ukoliko bismo raspolagali samo podatkom o prečniku cevi koja se uliva u zidani kanal akvadukta, mogao bi se korišćenjem opštih formula za hidraulički proračun srednje brzine vode lako dobiti podatak o kapacitetu akvadukta, odnosno količine vode (m/sec). Videti: Ilakovac, 1982, p. 225; Jeremić, 1988, p. 79.
169. Milošević, 1995, p. 193.
170. Prema visini krečnjačke obloge kanala (koja je iznosila 2/3 visine njegovih zidova), sračunato je da je dnevno kroz kanal moglo proteći 42.000 m³ vode, od čega je (realno) u Trieru stizalo 25.000 m³ pitke vode. Autori zaključuju da je kolonija mogla imati 20–30.000 stanovnika, a da je na svakog dolazio po 1 m³ piće vode dnevno: Gockel, 1989, p. 83.
171. Rekonstrukcija jedne ovakve šeme bila je mogućna na primeru Pompeje. Mada grad nije istražen u potpunosti, poznata su mesta kako glavnog tako i sekundarnih vodotornjeva, odakle su se olovni ili keramički kanali granali do gradskih česmi. Do sada je u Pompeji otkriveno oko 40 česama. Autori B. Gockel i H. Kesselstadt, prepostavljajući broj od 8.000 stanovnika, zaključuju da bi jedna česma snabdevala u proseku 160 stanovnika. Pretpostavljeni broj stanovnika pokriva verovatno samo istraženu površinu grada, to jest pomenuti broj otkrivenih česama. Broj stanovnika Pompeje bio je svakako veći: H. Gockel, A. Hesselstadt, 1989, p. 194. Autor E. Corti, govoreći o broju stanovnika Pompeje u vreme uoči erupcije Vezuva, predlaže broj od 15.000: Corti, 1958, p. 26.
172. Uzgred napominjemo da je tokom arheoloških istraživanja na lok. 4, *vile urbane*, nađen bronzani moždanik

vodovodnog ventila (identifikovan prema crtežu), tokom pregleda arheološkog inventara od strane autora ove monografije.

173. Pompeju poredimo sa Sirmijumom, stoga što su im površine *intra muros* približno iste veličine (Pompeja ima nešto manje od 70 ha).

174. Slobodno stojeci stupci akvadukta mogli su se videti u Fruškogorskoj ulici u očuvanoj visini od 1,20 m još 1908. godine, kada su dinamitom razbijeni, a njihovi ostaci upotrebljeni kao materijal za gradnju puta prema Fruškoj gori. Vidi: Milošević, 1995, p. 191 i nap. 3.

175. Zapravo, samo duža strana pravca sever–jug mogla je biti tačno izmerena, za razliku od poprečne, pravca istok–zapad, koja je bila oštećena. Navedene dimenzije stubaca gore u tekstu rekonstruisane su prema ostacima zidnih masa izmerenih nešto severnije.

176. Stubac akvadukta takvih dimenzija otkriven je bliže severnom bedemu, u kanalu toplovoda 1995. god. (na planu /sl. 137/ obeležen slovom D).

177. Podaci su dobijeni preračunavanjem klatfera u metre, sa razmernika na austrijskoj karti Mitrovice iz XVIII veka.

178. Reč je o sondi 205 u sektoru VIII, otvorenoj 1961. godine.

179. Podatak navodi V. Popović, smatraljuci da ovaj masivni zid ...*nije pripadao jednoj odredenoj građevini, o čemu pre svega svedoči njegova dužina, već je po svoj prilici predstavljaо unutarnji bedemski pojas u cilju, možda terasiranja nagiba ili zaštite od poplava*: Popović, 1963, p. 66.

180. V. Popović navodi da je samo jedna prostorija u dugačkom traktu (prizidanom uz severni zid akvadukta) komunicirala sa ulicom. Ostale prostorije imale su ulazne otvore okrenute ka jugu: Popović, 1963, p. 68.

181. M. Parović datuje ovaj zid (II građevinske faze) u sredinu III veka: M. Parović, 1973, p. 28.

182. O tendenciji ka izolaciji carske palate od ostalog dela grada: Ćurčić, 1993, p. 67–71.

183. Kako se iz sadrzine teksta izveštaja može zaključiti, V. Popović je verovatno mislio na lok. 4 i 35, severno od ulice: Popović, 1963, p. 68.

184. Libanius, koga citira u svom radu o palatama S. Ćurčić, naziva palacijalni kompleks u Antiohiji – *novi grad*: S. Ćurčić, 1993, p. 69.

185. Tokom arheoloških iskopavanja hipodroma na lok. 66, 1984. godine, u kanalu koji se protezao duž unutrašnjeg obimnog zida arene nadena je keramička vodovodna cev čiji prečnik otvora meri 17 cm. Prema tabeli za količinu protoka vode m/sec, kroz ove cevi je za potrebe hipodroma (verovatno spine) emitovano oko 26 lit. vode u sekundi ili 1.460 litara u minutu. Videti priloženu tabelu: Lombardi, Corazza, 1995, p. 27.

186. Analogno slučaju rimskih bunara u Perigeu. Vidi napomenu 156.

187. Kraći izveštaj o rezultatima istraživanja ovog lokaliteta je objavljen, ali objekat o kome govorimo nije okvalifikovan kao cisterna: Popović, 1986/87, p. 98–99. Cisterna je naknadno prizidana uz postojeću građevinu. Naknadnim probijanjem otvora u postojećem zidu bio je obezbeden pristup cisterni. Njeni zidovi očuvani su do visine od preko 1,00 m. Mi smo kao parametar za određivanje maksimalne nivelete vode (1,00 m od dna) uzeli kotu poda prizemlja najbliže susedne prostorije.

V

PREGLED RAZVOJNIH ETAPA
SIRMIJUMA U SVETLU REZULTATA
NOVIH ISTRAŽIVANJA

Procene hronoloških okvira razvojnih faza Sirmijuma, kojih ima četiri (I–IV veka), preuzete su iz ranijih analiza V. Popovića: 1) razvojna etapa Sirmijuma, I vek, 2) razvojna etapa Sirmijuma, II–III vek, 3) razvojna etapa Sirmijuma krajem III veka i 4) razvojna etapa Sirmijuma u IV veku. Ove hronološke odrednice utemeljene su najvećim delom na rezultatima iscrpnih analiza pokretnog arheološkog materijala. Pregled razvojnih etapa fizičke strukture Sirmijuma unutar bedema i van njega dopunjeno je (kao i u slučaju razvojnih etapa gradske fortifikacije u prethodnom poglavlju) rezultatima postignutim u drugom istraživačkom ciklusu od 1971. do 2006. godine. Istovremeno, ovo poglavlje ima karakter rezimea prethodnih poglavlja, kao i uvoda u naredno, VI poglavlje, posvećeno analizi pojedinačnih građevina Sirmijuma. Možda će za čitaoca tekst koji sledi imati prizvuk ponavljanja već rečenog, ali je to katkad neminovno, pogotovu ako je reč o prezentaciji rezultata analiza tematski bliskih pitanja koja se odnose na fizičku strukturu jedne urbane celine. On je ovde sveden na onu meru koja će nam pomoći da jasno sagledamo prelomne momente urbane transformacije Sirmijuma tokom prva četiri veka njegovog postojanja. Stanje Sirmijuma u V i VI veku prezentovano je posebno u poglavlju X.

Prva urbana razvojna faza (I vek)

O fizičkoj strukturi najstarije građevinske faze Sirmijuma, koja pripada I veku a delom zalaže i u prvu polovinu drugog, raspoložemo sa mnogo manje podataka u odnosu na one iz mladih perioda. Najmanje su dostupni tragovi života iz vremena osnivanja naselja, kada je počela i lagana asimilacija domorodačke populacije od strane italskih došljaka. Mali broj nalaza ostataka arhitekture I veka posledica je upotrebe gradivnog materijala male trajnosti: drvo, trska, rogoz, slama, naboj, pleter i lep, pogotovu ako je reč o specifičnim hidrografskim uslovima, koji su nam dobro poznati.¹ Retki fragmenti arhitektonskih elemenata drvene konstrukcije, sačuvani sticajem okolnosti, omogućili su nam da steknemo predstavu o načinu gradnje iz ranog perioda života grada. U tom kontekstu, vrlo su zanimljivi ostaci jedne kolibe iz I veka n. e. Ona je predstavljena fragmentima drvenih nosećih elemenata, komada lepa i sloja gareži. Nalazi su zabeleženi na lokalitetu Kej, u vanbedemskom prostoru, u blizini Male crkve na Savi (sl. 134).² I sama gradska fortifikacija, kako smo videli, bila je u to vreme drveno-zemljane konstrukcije. Ostaci materijalnih tragova velikih, zidanih javnih objekata nisu, koliko se zna, zabeleženi na prostoru unutar bedema. Mreža gradskih saobraćajnica za ovaj period ne može se pouzdano rekonstruisati. Ipak, imamo razloga da verujemo, s obzirom na geomorfološke specifičnosti i konstelaciju bara i močvara, da glavne gradske saobraćajnice Sirmijuma, *cardo maximus* i *decumanus maximus*, predstavljaju nasleđene trase starih prerimskih komunikacija. To se odnosi i na najpogodnije lokacije prelaza na desnu obalu Save, na kojima su kasnije u vreme rimske dominacije bili izgrađeni mostovi, koje pominju izvori.

Sl. 134. Sirmijum u 1. veku. Arheološka situacija: a) drveno-zemljani bedemi, b) pretpostavljene trase bedema, c) rimske ulice, d) pretpostavljene trase rimskih ulica, e) cardo max. i decumanus max., f) pretpostavljene trase cardo max. i decumanus max., g) ostaci rimskih građevina, h) paganske nekropole, i) bare i močvare. K - lok. Kej

Fig. 134. Sirmium in the 1st century. Archaeological site plan: a) Timber-framed ramparts, b) Hypothetical lines of ramparts, c) Roman streets, d) Hypothetical line of Roman streets, e)cardo max. and decumanus max. f) Hypothetical lines of cardo max. and decumanus max., g) Walls of roman buildings, h) Pagan necropolis, i) Swamps and marshes. K – Archaeological site, Quay

Struktura grada I veka – „intra muros“

Retki ostaci drvene arhitekture, sporadično zabeleženi na široj teritoriji grada unutar bedema (na lok.: 1a, 42, 59 i S/40) (sl. 134), nisu dovoljni za teoretsku rekonstrukciju fizičke strukture Sirmijuma iz ranog perioda. Nalazi ostataka zidova od naboja ili drveno-skeletne konstrukcije, sa različitim vrstama ispune, pripadaju najverovatnije stambenim objektima, izuzev malog hrama na lok. 42 (sl. 135). Kako pokazuju kote podova otkrivenih objekata, početak izgradnje naselja u I i početkom II veka nije podrazumevao obimnije radove na pripremi terena. Pod bondručne građevine na lok. 59 (koji zasada predstavlja najbolje očuvani primer stambene arhitekture Sirmijuma ranog perioda) bio je zabeležen na 60 cm nižoj koti od poda mlađe građevine IV veka, koja ju je negirala.³ Na lok. 72 (sl. 134), niveleta poda kuće iz prve razvojne faze nije zabeležena, ali pokretni arheološki materijal u vidu građevinskog šuta, sa brojnim fragmentima fresaka I veka, zabeležen je na dubini od oko 2,50 m ispod nivelete poda građevine IV veka na istom lokalitetu.⁴ Na lok. 1a, pod kuće I veka zabeležen je na oko 1,50 m ispod poda prostorije 16 palate IV veka.⁵ Pomenuti primjeri jasno pokazuju da se na samom početku života grada, u I veku, gradilo na terenu kakav je zatečen u momentu dolaska kolonista. Tadašnja konfiguracija terena znatno se razlikovala od one u III i IV veku, kada je niveleta terena permanentno podizana nasipanjem šuta sa porušenih građevina iz starijih razvojnih faza grada, a sve u cilju formiranja budućeg građevinskog zemljišta.⁶

Struktura grada I veka – „extra muros“

Važan izvor podataka o životu grada u vreme I veka predstavljaju površine pod nekropolama. Njihovi segmenti, zabeleženi na više lokacija van bedema antičkog grada, ne daju pravu sliku o njihovoj rasprostranjenosti, pa su stoga površine ranih nekropola Sirmijuma na opštim planovima date sumarno (sl. 134). Jugoistočno od grada, na prostoru mitrovačke ciglane (bliže Savi), prilikom mašinskog kopanja gline (za izradu opeka), konstatovano je 79 grobova tipa bunara, sa spaljenim pokojnicima kasnolatenskog perioda.⁷ Prema P. Miloševiću, na pomenutoj nekropoli, zajedno sa grobovima domorodaca, zabeležena su i grobna mesta italskih kolonista s početka I veka n. e. sa istim ritusom sahranjivanja.⁸ Dvadesetak grobova-bunara istog tipa i hronološkog okvira konstatovano je na lok. 70, na prostoru gde je sredinom II veka instalirana beneficijarna stanica sa Jupiterovim svetilištem (sl. 135). Grobovi sa spaljenim pokojnicima konstatovani su i na prostoru lok. Kej, jugoistočno od Male crkve na Savi.

Iako su dosadašnji nalazi malobrojni i ne dopuštaju da se prвobitno rimsко naselje sagleda kao urbana celina, ipak se u grubim crtama može naslutiti njegov osnovni karakter. Ono se nije mnogo razlikovalo od drugih, tek osnovanih rimskih naselja u novoosvojenim oblastima širom Rimske imperije, kako nam pokazuju primjeri Karnuntuma (*Carnuntum*), Gorsijuma (*Gorsium*), Skarbantije (*Scarbantia*) i drugih gradova panonskog limesa.⁹ Ista je situacija sa gradovima i u zapadnim područjima Rimske imperije: London (*Londinium*),¹⁰ Milano (*Mediolanum*)¹¹, kao i pojedinim naseljima na teritoriji Francuske ili Švajcarske.¹² Stepen istraženosti urbanih horizonata iz početnih faza razvoja pomenutih gradova (posle rimskih osvajanja) nije mnogo veći od onog zabeleženog u Sremskoj Mitrovici,¹³ ali svi zajedno ukazuju na masovnu primenu instant arhitekture, od lakog materijala. Kada je reč o domorodačkom stanovništvu, ovakva gradnja predstavlja deo tradicionalnog graditeljskog nasleđa, zavisnog od topografskih osobenosti određenog regiona. S druge strane, za došljake sa Mediterana, pogodnost gradnje u lakom materijalu garantovala je (iako privremeno) brzo rešavanje pitanja krova nad glavom. Kolonisti su, dolazeći u istočne novoosvojene krajeve, imali u svesti svoje tradicionalne modele lake gradnje, koji će takođe biti u primeni od I do IV veka, kako je to zabeleženo i na tlu Sirmijuma. Ne treba gubiti izvida ni socijalni status korisnika ovakve arhitekture, kako smatraju G. Kulon i D. Žoli.¹⁴ To nije sporno. Ali u tom slučaju, pomenuti uslovi jednakovo važe koliko za zatečenu domorodačku populaciju, toliko i za rimske koloniste skromnog imovnog stanja. Oni su prisutni i u početnoj i u kasnijim razvojnim fazama gradova. Socijalno raslojavanje u različitim epohama, bilo da je reč o IV ili XX veku, daće iste rezultate. Kada

Sl. 135. Sirmijum u II i III veku. Arheološka situacija: a) gradski bedemi, b) pretpostavljene trase bedema, c) rimske ulice, d) pretpostavljene trase rimskih ulica, e) cardo max. i decumanus max., f) pretpostavljeni pravci cardo max. i decumanus max., g) ostaci rimskih građevina, h) paganske nekropole, i) bare i močvare. A - lukobran, C - početak nadzemnog dela akvadukta, H - beneficijarna stanica

Fig. 135. Sirmium. Archaeological site plan in the 2nd-3rd centuries: a) Roman ramparts, b) Hypothetical lines of ramparts, c) Roman streets, d) Hypothetical lines of Roman streets, e) Cardo max. and decumanus. max, f) Hypothetical lines of cardo max. and decumanus max., g) Walls of roman buildings, h) Pagan necropolis, i) Swamps and marshes. A - breakwater, C - beginning of the underground section of aqueduct, H - Beneficiarii station

je reč o Sirmijumu, čini nam se da je široka primena skromne arhitekture bila u zavisnosti od napredovanja rimskega osvajanja i uspešne kontrole oslovenih teritorija. Drugim rečima, instant arhitektura u Sirmijumu samo je nužni, početni korak doseljenika. Tek će trajni mir na istočnim granicama imperije (pre svega na dunavskom limesu) dati puni zamah daljem razvoju i prosperitetu novoosnovanih naselja. Samo bezbedne granice mogu biti garant opravdanosti ulaganja u velike građevinske poduhvate (puteve, akvadukte, kamenolome ili industrijsku proizvodnju opeka). Za dalji razvoj Sirmijuma, osnovanog u bliskom zaleđu dunavskog limesa, takvi uslovi su se stekli po dobijanju statusa kolonije u vreme Domicijana, osamdesetih godina I veka.

Sirmijum u vreme II – III veka

U drugoj razvojnoj fazi, zahvaljujući većem stepenu istraženosti i većoj količini zabeleženog arheološkog materijala, imamo mnogo više elemenata za upoznavanje urbane strukture Sirmijuma, bilo da je reč o građevinama, bilo o gradskim infrastrukturnim instalacijama. Ovaj period je obeležen značajnim građevinskim aktivnostima, ali plan Sirmijuma još uvek nije mnogo kompletnej od prethodnog (sl. 135). Drvenu arhitekturu, kako je to već konstatovao V. Popović, zamenjuje masovno podizanje objekata u čvrstom materijalu (opeci, kamenu i krečnom malteru),¹⁵ mada je gradnja drveno-skeletnih objekata nastavljena i dalje. Izgradnja akvadukta u II veku, kao i zamena gradskih bedema drveno-zemljane konstrukcije masivnim odbrambenim zidovima predstavljaju svakako najznačajniji događaj za stanovnike Sirmijuma, iako se i oblik gradskog plana i njegova površina unutar bedema nisu mnogo promenili.

Struktura grada – „intra muros“

Kada je reč o gradskim saobraćajnicama, nalazi segmenata njihovih trasa još ne dozvoljavaju preciznije sagledavanje gabarita gradskih insula. Izvesno je, međutim, da su glavne saobraćajnice Sirmijuma iz prethodne razvojne faze bile nasleđene i u ovom periodu.¹⁶ Kao novim saobraćajnicama možemo smatrati one koje uokviruju kompleks javnih građevina u centralnoj gradskoj zoni (lok. 29 i 30)(sl. 135). Na lok. 1/a, na prostoru nekadašnjeg stambenog objekta od naboja, trasirana je nova saobraćajnica pravca sever-jug, koja se završava pomenutom kapijom-poternom u zidu novog, masivnog južnog bedema zidanog u kamenu i opeci (sl. 104).¹⁷ Ulica je bila snabdevana odvodnim kanalom i porticima popločanim opekom.¹⁸ Na ovom lokalitetu, sem stilobata portika, podaci o postojanju građevina, možda komercijalnog karaktera (s obzirom na blizinu kapije), nisu zabeleženi.

Ostaci stambene arhitekture zabeleženi su na većini arheoloških lokaliteta, gde su i u gornjim, mlađim arheološkim slojevima otkriveni objekti iste namene. U tom smislu, možemo izdvojiti karakteristične primere ostataka stambenih objekata zabeleženih na lok. 1, 21 i 72, koji se mogu datovati u vreme III i IV veka. Ispod njihovih podova otkrivena je velika količina fragmenata fresaka sa geometrijskim, floralnim i figuralnim motivima, koje potiču sa zidova negiranih stambenih objekata, nastalih sredinom II veka.¹⁹ S druge strane, pojedini stariji stambeni objekti iz pomenutog perioda negirani su u III veku, podizanjem objekata drugačijeg sadržaja, kao što je, na primer, javna žitница na lok. 30 (sl. 136).²⁰

Na Žitnoj pijaci (lok. 28), postepeno formiranje zanatsko-trgovačke gradske četvrti može se pratiti praktično od početka života grada (sl. 135 i 136). Kao gornja granica najstarijeg perioda građevina na ovom lokalitetu uzima se vreme markomanskih ratova.²¹ U III veku, ovaj zanatski kompleks ima već osam objekata.²² Pojedini zidovi njihovih prostorija koriste temelje građevina starijeg perioda. Sličan slučaj zabeležen je i na lok. 75 (severozapadno od lok. 49), gde su 1995. godine takođe pronađeni dokazi kontinuiteta gradnje objekata zanatsko-trgovačkog karaktera. O razvojnoj urbanoj fazi II veka, ovde svedoče ostaci građevine drvene konstrukcije, sa glinenim podom (možda kakvom zanatskom radionicom), koja je u narednoj fazi zamenjena objektom građenim u čvrstom materijalu.

Severno od lok. 29 (*Licinijeve terme*) zabeleženo je pet korintskih kapitela velikih dimenzija iz vremena Trajana, kao i delovi prostorija jedne monumentalne građevine (možda palestre?), dok pomenute terme leže na ostacima starije monumentalne građevine, koja je, prema dispoziciji prostorija i motivima na fragmentima bogatog klesanog dekora, mogla imati funkciju kulturnog objekta. Na prostoru ispred njene čeone fasade zabeležen je deo popločanja granitnim pločama. Sva tri nalaza podstakla su pretpostavke o postojanju foruma na prostoru severno od lok. 29 (sl. 135).²³ Na lok. 58 i 59 (nešto istočnije od lok. 29), među objektima raznorodnim po funkciji i vremenu nastanka, otkriven je i niz temelja masivnih stubaca koji se mogu svrstati u stariju građevinsku fazu (II vek?).²⁴ Ovi temelji su pripadali kolonadi kakve monumentalne javne građevine (portika, bazilike ili maceoluma?). Možda je ovaj prostor u ranoj fazi razvoja grada predstavljao istočni deo prvobitnog foruma? Oblik plana građevine, koja je nešto kasnije na tom prostoru podignuta, ukazuje na postojanje galorimskog fanuma.²⁵ Severoistočno od ovog objekta, na lokalitetu 73, zabeležen je nimfeum, koji je, po svemu sudeći, činio sastavni deo paganske kultne građevine.

Struktura grada – „extra muros“

Paralelno sa razvojem fizičke strukture Sirmijuma unutar bedema (u periodu II–III veka), lagano se širila i površina suburbijuma. Za područje pristaništa nemamo konkretnih dokaza, ali je sasvim logično da je razvoj strukture jednog od najvitalnijih punktova rečne plovidbe i trgovine Sirmijuma bio neminovan.²⁶

Prema V. Popoviću, u ovom periodu je trasirana velika saobraćajnica koja je od zone javnih objekata (lok. 29 i 30) vodila ka istoku, prema lok. 4 i lok. 35 (sl. 135).²⁷ Njen nastavak van istočne kapije grada, ka lok. 4 (tzv. *villa urbana*) i lok. 9 (Kamenita čuprija), logičan je s obzirom na površine pod nekropolama, kao i njen spoj sa magistralnom saobraćajnicom Singidunum–Cibale. Prema M. Parović-Pešikan, u II veku, sa obe strane ove komunikacije podignuti su objekti, verovatno trgovачko-komercijalnog karaktera.²⁸ Na to posebno asocira dvostruki trakt duž južne strane ove ulice na lok. 35. U to vreme, ona je imala samo severni portik.²⁹

Sredinom II veka, na prostoru severozapadno od zapadne gradske kapije, na lok. 56 (severno od puta za Cibale), podignuta je beneficijarna stanica (lok. 70)(sl. 135 i 136). Za njenu lokaciju je odabran prostor napuštene rane nekropole Sirmijuma. Gradnjom ove stanice (*statio*) negiran je veći broj latenskih grobova-bunara s početka I veka n. e.³⁰ Interesantno je da je za lokaciju ovog kontrolnog punkta vojnih veterana odabran teren u neposrednoj blizini velike Majurske bare, koja je od I do IV veka bila jedna od najvećih sirmijumskih deponija. Stanovnike ove postaje (carinici, policija ili kontrolori na pijacama u gradu ili pristaništu) činili su vojni veterani, koji su ispred same stanice, sa njene istočne strane, podigli svetilište posvećeno Jupiteru.³¹ Prva faza života ove postaje obeležena je podizanjem jednostavnog objekta drvene konstrukcije. Krajem II ili početkom III veka, ovaj objekat, koji je nestao u požaru, zamenio je novi od čvrstog materijala, opeke i kamena u krečnom malteru. Godine 231, stanica zauvek gubi funkciju i vremenom postaje deo gradske deponije.³²

Kada je reč o nekropolama, ne znamo pouzdano u kojoj je meri prvobitna površina oko grada, u periodu II–III veka, bila proširena novim grobnim mestima. Kako su pokazala iskopavanja izvedena 1996. godine na lok. 80, upornim nasipanjem bio je obezbeđen prostor za nova ukopavanja pokojnika (sl. 135).³³ Tokom dugotrajnog nasipanja barovitog terena, povremeno su obavljane inhumacije. Sudeći po načinu sahranjivanja i rezultatima antropoloških analiza skeleta, moglo bi se zaključiti da je ovaj deo sirmijumske nekropole upotrebljen za ukopavanje pokojnika nižeg socijalnog sloja, gradskе sirotinje, tela boraca nastradalih u gladijatorskim okršajima, kao i osudenika na smrt, koji su posle egzekucije ovde jednostavno bacani, što je i u drugim sredinama bila ustaljena praksa.³⁴

Manja nekropola II veka zabeležena je i na lok. 4, na prostoru između istočnog bedema i bare Salakvače (sl. 135 i 136). Ona je, počev od sredine III pa do sredine IV veka, negirana podizanjem (verovatno) kulturnih objekata koji su prethodili kasnijem kompleksu građevina, nazvanim *villa urbana*. Prema M. Parović, nekropola je formirana na terenu na kome su ranije, u I veku, postojali objekti drvene konstrukcije. Nije isključeno da je

ovde reč o istom slučaju koji je zabeležen i na lok. 80. Između takozvane vile i severnog portika ulice na lok. 35 zabeleženo je još nekoliko građevina.³⁵ Ranije smo već izneli prepostavku da su ugljenisani ostaci drvene konstrukcije mogli pripadati i prvobitnom istočnom bedemu drveno-zemljane konstrukcije iz početne faze razvoja naselja. Potvrdu da je ova velika bara permanentno nasipana dali su nam rezultati geotehničkih sondi, postavljenih na više tačaka u ovom delu grada.

Sirmijum krajem III veka

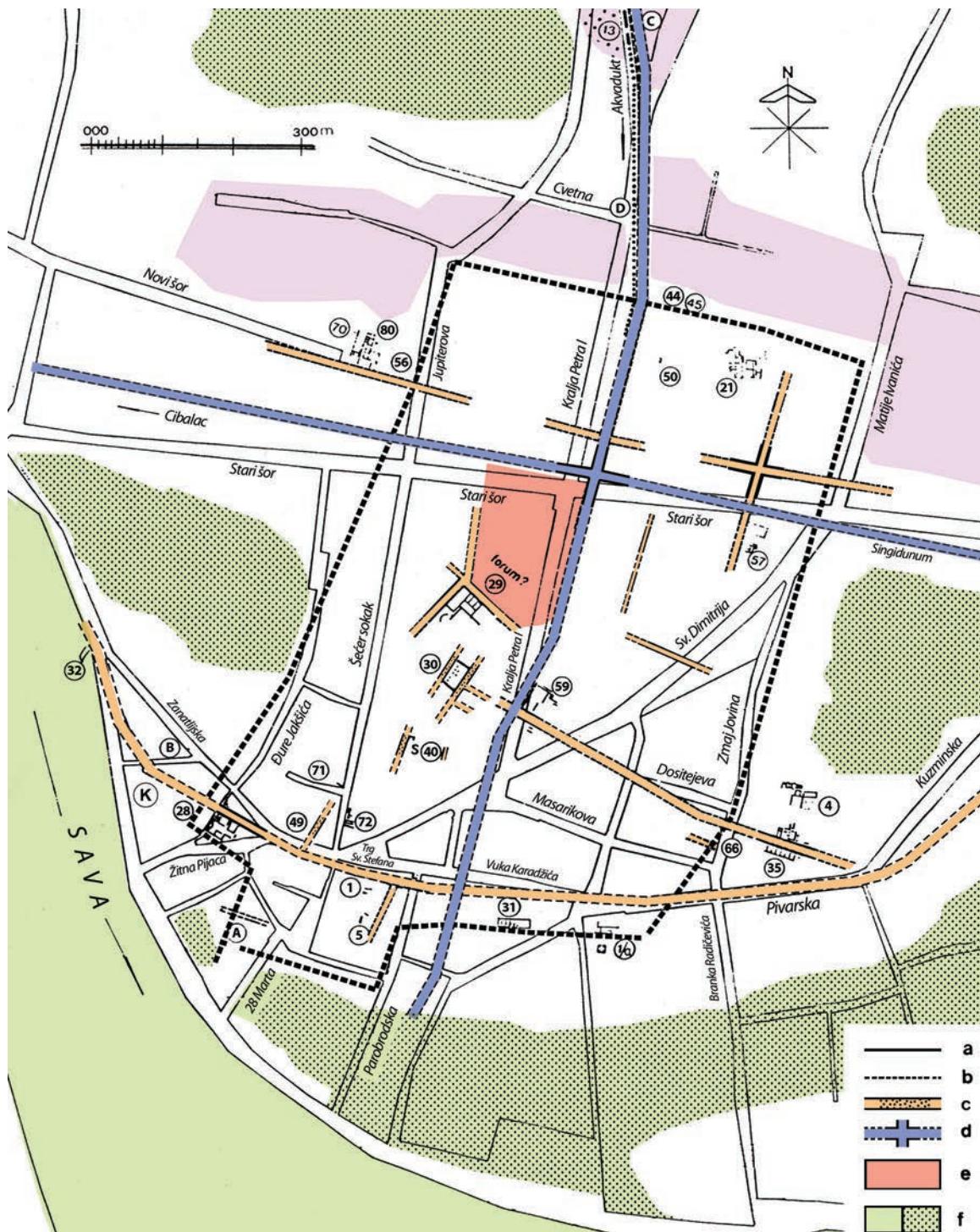
Razvojnu fazu Sirmijuma s kraja III veka karakterišu pojačane građevinske aktivnosti, kao rezultat značajnih političkih promena u čitavom carstvu. To vreme je bilo obeleženo početkom najvećeg prosperiteta grada, što koindicira sa jačanjem carskog centralizma i slabljenjem municipalne uprave.³⁶ Ovakav sled promena bio je obeležen početkom gradnje kompleksa carske palate sa hipodromom, za koje je rezervisan jugoistočni deo grada (sl. 137). Analize arheološkog materijala i ostataka arhitekture na lok. 1/a nisu obavljene u celini, ali zasada imamo na raspolaganju tri varijante apsolutnih i relativnih hronoloških granica različitih građevinskih faza tri različita autora.³⁷ Za kraj III veka, bilo koju varijantu da usvojimo, pitanje odbrane palate остаće nerešeno. Ima mišljenja da je stari bedem II veka ostao u funkciji do sredine III veka.³⁸ U tom slučaju, ostaje nam samo da prepostavimo da je jedan deo novog južnog bedema, na deonici koja uokviruje palatu, izgrađen već u vreme prve faze gradnje palate (kraj III veka) i da je bio spojen sa delom još dobro očuvanog bedema II veka na prostoru zapadno od palate. No, to je zasada nemoguće dokazati. Na samom početku gradnje palate, bedem II veka je na pojedinim deonicama mogao još izvesno vreme ostati u funkciji, jer krajem III veka novoizgrađeni deo palate i dalje nije prešao liniju starog bedema. U to vreme, nešto južnije od njegove kapije, još je u funkciji bio galorimski fanum (sl. 136). Ono što je pouzdano dokazano na iskopavanjima lok. 31 početkom sedamdesetih godina XX veka jeste činjenica da je novi pojas južnog bedema kompleksa palate podignut tek u vreme Konstantina.³⁹

Sirmijum u IV veku

Zamah velikih građevinskih aktivnosti s kraja III veka, koji se nastavio i u periodu tetrarhije, registrovan je na većini dugo istraživanih arheoloških lokaliteta, u vidu prepravki postojećih ili podizanja novih objekata, što je posebno karakteristično za stambenu arhitekturu. Podgrada se proširuju (sl. 137). Tako su u ovoj građevinskoj fazi, u jugoistočnom podgrađu, severno od jednobrodne građevine sa četvrtastom apsidom na lok. 4, podignute manje terme, koje sa njom nisu spojene, ali su ipak mogle biti u njenoj funkciji. Ne možemo se oteti utisku da je reč o arhitektonskoj celini kulturnog karaktera.⁴⁰ Na većini arheoloških lokaliteta u gradu prepliću se strukture objekata III i IV veka (lok. 28, 29, 30, 49, 57, 59, 72 i drugi).

Sondažna arheološka istraživanja antičkih komunikacija, preduzeta na istočnom delu grada, pokazala su (bilo da se radi o prostoru unutar bedema ili van njega) da se, paralelno sa nalazima arhitekture IV veka, u istoj sondi, skoro redovno beleže i ostaci arhitekture III veka. Međutim, zbog ograničenih površina iskopa i slabe očuvanosti ostataka građevina, teško je bilo odrediti namenu otkrivenih antičkih objekata.⁴¹ Novim uslovima razvoja Sirmijuma bila je prilagođena i gradska fortifikacija. Doduše, na njenom najvećem delu nije bilo vidnih pomeranja linije odbrambenih zidova, ali je zato jugoistočni deo grada doživeo radikalne promene, čemu smo u prethodnom poglavljju već posvetili pažnju.

Prva polovina IV veka predstavlja vreme najvećeg političkog i ekonomskog prosperiteta grada, što je našlo odraz i u realizaciji do tada najintenzivnijeg građevinskog programa. To objašnjava činjenica da je Sirmijum u vreme tetrarhije, pored Trijera, Milana i Nikomedije, dobio status carskog rezidencijalnog grada

Sl. 136. Sirmijum. Arheološka situacija - kraj III veka: a) gradski bedemi, b) pretpostavljene trase bedema, c) rimske ulice, d) pretpostavljene trase rimskih ulica, e) cardo max. i decumanus max., f) pretpostavljeni pravci cardo max. i decumanus max., g) ostaci rimskih građevina, h) paganske nekropole, i) bare i močvare. A - lukobran, B - terme („Stara crkva“), C - početak podzemnog dela akvadukta, D - stubac akvadukta

Fig. 136. Sirmium. Archaeological site plan in the end of the 3rd century: a) Roman ramparts, b) Hypothetical lines of Roman ramparts, c) Roman streets, d) Hypothetical lines of Roman streets, e) Cardo max. and Decumanus max., f) Hypothetical lines of cardo max. and decumanus max., g) Walls of roman buildings, h) Pagan necropolis, i) Swamps and marshes. A - breakwater, B - thermae ("Stara crkva"), C - beginning of the underground section of aqueduct, D - aqueduct pier

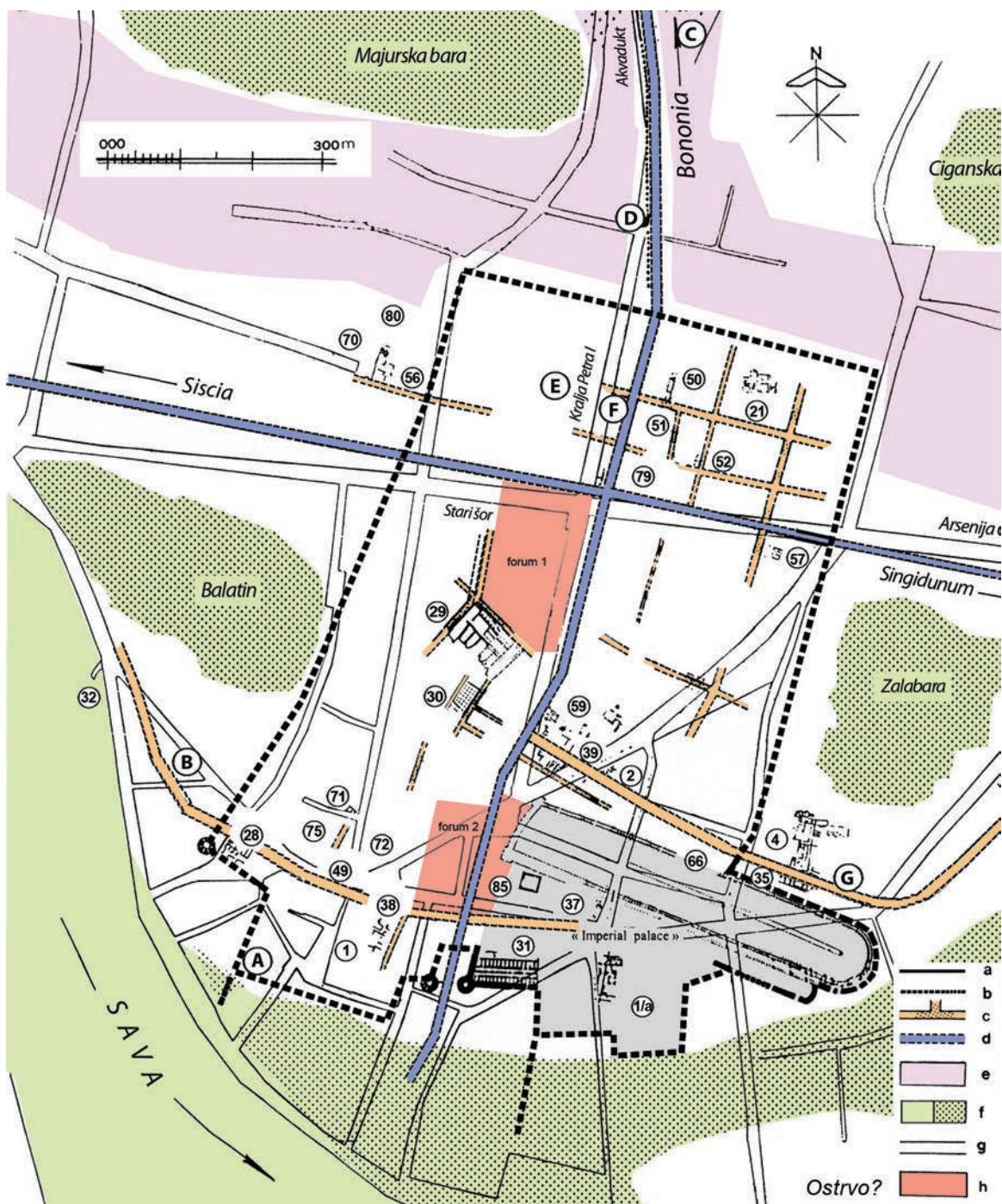
(sl. 137 i 138). Sve to je obeleženo radikalnim promenama njegove fizičke strukture, posebno u jugoistočnom gradskom kvartu, gde su dominirale dve novopodignute monumentalne građevine, imperijalna palata i hipodrom. I u centralnoj zoni grada niču monumentalna zdanja, kao otelotvorenje programa imperijalne arhitektonske propagande – *Licinijeve terme* na lok. 29, na primer. Opšti napredak grada uticao je i na povećanje stepena socijalnog prestiža dobrostojećeg dela gradske populacije. Luksuzne gradske vile (lok. 1 i lok. 72) podižu se na jugoistočnom prostoru grada, bliže kompleksu imperijalne palate.

Struktura grada – „intra muros“

Promene do kojih je došlo u fizičkoj strukturi Sirmijuma nisu bile izražene u istoj meri na čitavoj površini grada. One najradikalnije dogodile su se u jugoistočnoj gradskoj zoni (sl. 137 i 138).⁴² Jedinstvena arhitektonska celina palate i hipodroma primer je ponavljanja koncepta, koji je ranije realizovan i u drugim velikim gradovima u kojima su rado boravili imperatori: Rimu, Antiohiji, Milanu, Solunu, Trijeru, Konstantinopolju.⁴³ Najveći deo gradskih ulica Sirmijuma starijeg datuma ostao je i dalje u upotrebi. Mnoge od njih obnovljene su podizanjem popločanja kolovoza na nešto viši nivo.⁴⁴ Najveći broj potpuno novih ulica zabeležen je na severnoj polovini grada (sl. 137). U određenim slučajevima (kako pokazuje primer na lok. 52), trasiranje pojedinih novih saobraćajnica podrazumevalo je čak i uklanjanje delova postojećih gradskih blokova (*insulae*).

Do velikih promena došlo je i u centralnoj gradskoj zoni. Na lok. 59 i dalje dominira galorimski hram. Nešto veći prostor istočno i južno od lok. 59 pretrpan je novopodignutim objektima javnog i kulturnog karaktera. Ostaci masivnih objekata na lok. 43, 43/a i 47 imaju zajedničku uzdignutu platformu prekrivenu mermernim pločama. Nema sumnje da je reč o kulturnim objektima. To potvrđuju i motivi bogate arhitektonske kamene dekorativne plastike.⁴⁵ Na zapadnom delu centralne gradske zone podižu se monumentalni objekti. Na lok. 29, na ruševinama starije, verovatno kultne građevine podignute su monumentalne *Licinijeve terme*. Istovremeno, preko nivelisanih zidova prvo bitne žitnice (lok. 30), skromnih dimenzija, podignuta je nova, monumentalna žitница, ali sa primenom istog konstruktivnog sklopa (sl. 137). Široka ulica razdvaja žitnicu od susedne monumentalne građevine, od koje je sačuvan deo apside (na njenom zapadnom kraju), dugačka pravougaona prostorija sa suspenzurama. Prema mišljenju V. Popovića, ovaj objekat bi mogao predstavljati civilnu baziliku, kao uobičajeni arhitektonski element foruma.⁴⁶ Činjenica da je na ovom prostoru zabeležena koncentracija monumentalnih objekata, od kojih jedan možda predstavlja civilnu baziliku, bio je povod da se lokacija foruma traži u neposrednoj blizini pomenutih objekata. Ideju da ga treba tražiti južno od *Licinijevih termi*, V. Popović je s pravom odbacio.⁴⁷ Prostor severno od bazilike⁴⁸ i istočno od nje bio je doskora neistražen, pa je on ostao *u rezervi* kao njegova moguća lokacija. Međutim, skorašnji nalaz masivnih zidova i delova konstrukcija hipokausta upravo na toj lokaciji daju male šanse ovoj opciji. Po našem mišljenju, forum se može očekivati još jedino na prostoru severno ili severoistočno od lok. 29 (sl. 137 i 138).

Sudeći po dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja, na površini unutar bedema, među različitim kategorijama arhitektonskih objekata, najbrojniji su stambeni. Među njima, većinu čine individualne stambene zgrade. Već je ranije zapaženo da se luksuzne kuće u gradu, imućnog sloja gradske populacije, koncentrišu u južnoj polovini grada. Skromnije individualne zgrade, sažetog plana, koje bismo mogli nazvati i popularnom arhitekturom, beleže se na severnoj polovini gradskog areala (lok. 21, 51, 57, 68). Kada je reč o stambenim blokovima – *insulae*, njih je teže definisati i locirati iz prostog razloga što su u većini slučajeva njihova prizemlja korišćena za zanatsko-trgovačke delatnosti, pa nam ostaje pretpostavka da je na spratovima bilo organizovano stanovanje. Možda bi takvu funkciju mogle imati građevine zabeležene na lok. 2, 22, 36 i 49, južno od lok. 59, u centralnoj gradskoj zoni (sl. 136). Kada je reč o zanatsko-komercijalnim objektima, njih je svakako bilo svuda u gradu. Kao najzanimljivije možemo pomenuti one na lok. 2 i lok. 28. Najveća koncentracija objekata ove vrste može se ipak očekivati u blizini gradskih kapija, a posebno na prostoru pristaništa.

Sl. 137. Sirmijum. Arheološka situacija IV veka: a) rimski bedemi, b) prepostavljene trase bedema, c) rimske ulice, d) prepostavljene trase rimskih ulica, e) cardo max. i decumanus max., f) prepostavljeni pravci cardo max. i decumanus max., g) ostaci rimskih građevina, h) paganske i hrišćanske nekropole, i) bare i močvare. A - lukobran, B - terme („Stara crkva“), C - početak nadzemnog dela akvadukta, D - stubac akvadukta, E - zapadni krak akvadukta, F - moguće mesto vodotornja i G - istočni krak akvadukta

Fig. 137. Sirmium. Archaeological site plan in the 4th century: a) Roman ramparts, b) Hypothetical lines of Roman ramparts, c) Roman streets, d) Hypothetical lines Roman streets, e) Cardo max. and decumanus max., f) Hypothetical lines of Cardo max. and decumanus max., g) Walls of roman buildings h) Pagan and christian necropolis, i) Swamps and marshes. A - breakwater, B - therme („Stara crkva“), C - beginning of the aboveground section of aqueduct, D - aqueduct pier, E - west section of aqueduct, F - possible location of water tower, G - East section of aqueduct

Iako je ukupna istražena površina Sirmijuma zasada još mala, ima se utisak, gledajući raspored i kvalitet otkrivenih građevina, da je gustina naseljenosti gradske populacije manja na severnoj nego na južnoj polovini grada, a kvalitet podignutih objekata skromniji. Ta grubo zamišljena granica istok–zapad mogla bi se zamisliti na nekim stotinak metara južnije od sadašnjih ulica A. Čarnojevića i Starog šora (sl. 136 i 137). Zanimljivo je da se u arheološkim iskopima na severnoj polovini grada nalazi arhitekture uglavnom beleže na znatno manjim dubinama nego na južnoj. Uprkos činjenici da je reč o kvalitetnijem zemljištu i njegovo većoj nosivosti, otkriveni ostaci arhitekture na ovom delu terena uglavnom se mogu opredeliti u III i IV period razvoja grada. S druge strane, pokretan arheološki materijal pokazuje da je naseljavanje u severnoj polovini grada počelo polovinom II veka (možda i nešto malo ranije),⁴⁹ ali ne tako masovno kao na južnoj polovini.

Struktura grada – „extra muros“

Razvoj Sirmijuma u periodu IV veka nije obeležen samo intenzivnim građevinskim aktivnostima u okviru bedema, već i na prostoru podgrada. O promenama na prostoru pristaništa Sirmijuma skoro da ne možemo ništa reći zbog pomanjkanja arheoloških podataka. Jedino sa sigurnošću možemo pretpostaviti da ono nije menjalo lokaciju, bilo da je reč o zoni između lukobrana i južne gradske kapije koja vodi ka Savi na lok. 31, bilo na prostoru lok. 9, na obali Čikasa. Upravo na lok. 9, na mestu ranije građevine III veka, u IV veku je podignut veliki građevinski kompleks gabarita 80 x 50 m (približno), što ide u prilog pretpostavkama o postojanju pristaništa na Čikasu (sl. 138).

U IV veku podignute su i velike terme, u blizini zapadne kapije Sirmijuma, uz široku trgovačku saobraćajnicu koja dolazi iz pravca zanatsko-trgovačkog kompleksa na lok. 28. Na savskom keju, gde su ranije zabeleženi ostaci koliba I veka, zabeleženi su ostaci istih takvih konstrukcija, ali iz IV veka. Severozapadno podgrađe je takođe prošireno. Zapadno od gradske kapije na lok. 56 zabeleženo je nekoliko objekata građenih u čvrstom materijalu.⁵⁰

U ovom periodu oživele su građevinske aktivnosti i u jugoistočnom podgrađu (lok. 4 i 35). Početkom IV veka, na prostoru tzv. gradske vile (lok. 4), građevinski kompleks se proširuje. Uz stariju jednobrodnu građevinu prizidana je prostorija većih dimenzija sa portikom na južnoj strani. Posle velikog požara u drugoj polovini IV veka, koji je uništio čitavu ovu građevinsku celinu, na istom prostoru se podiže nova građevina sa prostranim peristilom.⁵¹ Na južnom delu ovog građevinskog kompleksa (lok. 35), sa obe strane ulice izvedene su adaptacije postojećih objekata starijeg datuma.

Tokom IV veka dolazi do promena i na prostorima gradskih nekropola. Na periferiji paganskih nekropola (istočne, severne i severozapadne) formiraju se hrišćanske nekropole. Na njima se sada podižu hrišćanski martirijumi. Na istočnoj nekropoli, 1975. godine, otkrivena je bazilika posvećena sv. Irineju. Građevina je jednobrodna sa polukružnom apsidom na istoku i portikom duž njene severne strane.⁵² Na severozapadnom groblju, malo južnije od Majurske bare (na lok. 26), već ranije su bili otkriveni ostaci bazilike Sv. Sinerota. Tokom arheoloških iskopavanja srpsko-američke ekipe, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka, dobijeni su rezultati koji su delimično upotpunili i korigovali Hitrekov plan.⁵³

U svakom slučaju, nećemo pogrešiti ako budemo zastupali tezu da su pristaništa i skladišta, uz sve ostale prateće objekte (hramove, krčme, bordеле, bolnice, administrativne zgrade i servise za opravku svih vrsta plovila) bila organizovana na većem broju lokacija, počev od lok. 28 pa sve do lok. 9 na istoku.

Sl. 138. Teoretska rekonstrukcija Sirmijuma IV veka (M. Jeremić)
Fig. 138. Theoretical reconstruction of Sirmium in 4th century (M. Jeremić)

NAPOMENE

1. Lok. Kej predstavlja niz sondi, postavljenih duž leve obale Save na deonici Mala crkva – Dispanzer. Poznato je da se arheološko drvo raspada u promenljivim uslovima sredine. Imali smo sreće da u dubokim sondama (u mulju), u samom gradu, zabeležimo delove drvene konstrukcije rimske arhitekture II i IV veka.
2. O drvenoj arhitekturi Sirmijuma: Jeremić, 1985, p. 70–90.
3. U vreme arheoloških istraživanja na lok. 59, 1981. godine, pod bondručne građevine I veka zabeležen je na koti 79,76 m, pod građevine IV veka na koti 80,36 m, a niveleta podzemne vode na koti 77,76 m.
4. Pod masivno zidane građevine IV veka, na lok. 72, zabeležen je na koti 80,55 i 80,60 m, a niveleta podzemne vode na koti 78,10 m.
5. Kako pokazuju visinske kote na planovima M. Petrovića, niveleta poda prostorije 16 palate zabeležena je na koti 79,30 m, a pod starije građevine od naboja na koti 77,80–78,08 m.
6. Nažalost, mali broj podataka o niveletama terena ili podova građevina Sirmijuma I veka nije omogućio preciznu rekonstrukciju niveleta terena grada, kao što je to urađeno za horizont IV veka.
7. P. Milošević, 1985. p. 178 i 179. Milošević smatra da je u ovim grobovima sahranjivan romanizovani deo gradske populacije, keltskog porekla. Ibid., p. 181.
8. Reč je o nalazima staklenih i kamenih urni, fragmenata natpisa sa imenima pokojnika, kao i kamenih nadgrobnih spomenika. P. Milošević, 1985, p. 182–184.
9. Lenguel, Radan, 1980, p. 259, 261, 266.
10. Shepherd, 1986, vol. V, p. 125–144.
11. Perring, 1992, p. 112–119.
12. Za primere iz ovog dela Evrope treba konsultovati publikaciju koju je (sa grupom drugih autora) priredio J. Lafargue: Lafargue, 1985.
13. Pritom ne mislimo na arhitekturu vojnih logora, koja je u stručnoj literaturi zasada neuporedivo bolje istražena i prezentovana u odnosu na civilna naselja, pogotovo u odnosu na ona duž gornjegermanskog limesa.
14. Coulon, Joly, 1985, p. 96.
15. V. Popović, 1975, p. 116.
16. V. Popović, Ibid., p. 116.
17. Brukner, 1982/1983, plan 10.
18. Ibid.
19. Radi se o najstarijoj fazi kompleksa stambenih objekata (maloj gradskoj četvrti) koji čine tzv. Kuća sa apsidom, Dalmacijeva i Eskulapova kuća. V. Popović, 1963, p. 70.
20. Prema Đ. Joviću, mlađoj fazi javne žitnice (*horrea*) na lok. 30 prethodio je objekat iz sredine II veka (verovatno stambenog karaktera), bogato ukrašen živopisom. Jović, 1962, p. 147.
21. O. Brukner, 1962, p. 137.
22. Ibid.

23. V. Popović, 1975, 116; I. Nikolajević, 1965, 655–656. I. Nikolajević smatra da su kapiteli pripadali pomenutoj građevini, koja je srušena kako bi se oslobodio prostor za izgradnju monumentalne građevine, poznate kao *Licinijeve terme*.
24. Dimenzije temelja stubaca iznose 1,20 x 1,50 m, a njihovo međusobno rastojanje oko 2,00 m. Dimenzija očuvane istočne strane, koja predstavlja širinu ovog prostora, iznosi oko 23 m. Od duže strane, pravca istok – zapad, očuvano je oko 14 m. Teško je, međutim, ostatke ovih očigledno masivnih građevina pouzdano hronološki razvrstati, jer su arheološka iskopavanja na ovim lokalitetima imala više karakter praćenja građevinskih iskopa uz kontrolu arheologa nego regularnih arheoloških iskopavanja.
25. Jeremić, 2006, p. 178–179.
26. Na lok. Kej (severozapadno od prepostavljene lokacije pristaništa) zabeležen je raznovrstan arheološki materijal, koji prema različitom hronološkom opredeljenju pokazuje da je taj deo obale bio okupiran kroz duži period (I–IV veka).
27. V. Popović, 1975, plan III.
28. Parović-Pešikan, 1973, p. 28, 29.
29. Ibid., Plan (Phase I).
30. Videti poglavlje IV ove monografije (vodosnabdevanje).
31. Beneficijarna stanica je otkrivena 1998. god. na lokaciji budućeg hirurškog bloka Gradske bolnice. Videti preliminarne izveštaje: V. Popović, 1989, p. 116–122; Mirković, Jeremić, Milošević, 1990, p. 157–160. Opširnije o ovom kompleksu videti u poglavlju VII.
32. Ne znamo u kojoj meri su prostorije beneficijarne stanice u kasnijem periodu ostale i dalje u upotrebi (sa novom funkcijom). Svetilište je, međutim, vremenom palo u zaborav. U gornjim slojevima, prilikom iskopavanja, zabeležen je impozantan nasip antičkog otpadnog materijala. Drugim rečima, gradska deponija, zabeležena na lok. 80 nešto severnije, obuhvatila je u kasnijem periodu (III–IV vek) i prostor nekadašnjeg Jupiterovog svetilišta.
33. Premk, Jeremić, 1996, p. 300–303.
34. Homo, 1951, p. 485, 486.
35. Parović-Pešikan, 1971, p. 42, 43.
36. V. Popović, 1975, p. 116–117.
37. Autor prve, i do sada više puta publikovane, verzije je A. Milošević. Videti: F. Baratte, 1984, p. 86-1 i fig. 11. Autor druge je N. Dival (Duval, 1979, fig. 5). Treću varijantu predložio je autor ove monografije.
38. Brukner, Građa XI–XII, 21.
39. N. Dival i V. Popović zaključuju da je teško svrstati novi bedem u vreme između kraja III i početka IV veka. Oslanjajući se na nalaze novca, oni smatraju da bi bedem mogao poticati iz vremena Konstantina: Duval, Popović, 1977, p. 62.
40. Jeremić, 2008, p. 173–176.
41. Videti izveštaj V. Popovića o istraživanju gradskih komunikacija 1963. godine.
42. V. Popović, 1971, p. 143–144.
43. Ibid., fig. p. 3–9.

-
- 44. V. Popović, 1971, p. 143.
 - 45. Jeremić, 2008, p. 184–192.
 - 46. V. Popović, 1965, p. 112.

47. V. Popović je ovu ideju odbacio, sa obrazloženjem da su na prostoru južno od lok. 29 konstatovani ostaci stambene arhitekture. Južno od ovih ostataka, teren je u padu, a podzemne vode su visoke. V. Popović smatra da se verovatno radi o ostacima bare Balatin, čiji je jedan krak svojevremeno prodirao na prostor *intra muros*: Popović, 1962, p. 116. Arheološka istraživanja na lok. 71(u jugoistočnom delu gradskog areala, severno od lok. 49) obelodanila su ostatke rimskog drenažnog kanala pravca istok–zapad, koji je dolazio upravo sa pomenutog terena, odvodeći vodu van bedema, prema bari Balatin i reci Savi. Da je čitav taj pojas (od lok. 30 do lok. 71) bio barovit, pokazuje i austrijska karta iz XIX veka. Na karti je zabeležen baroviti deo terena, nešto zapadnije od lok. 71 (sl. 57 i 58).

48. Velike terme, na lok. 29, imaju simetričan plan, tako da je u grafičkoj rekonstrukciji, praktično kao u ogledalu, samo preslikan otkriveni deo ovog objekta.

49. Ovo mišljenje izneo je V. Popović u svom (nepublikovanom) izveštaju sa sondažnih istraživanja gradskih komunikacija. Istražujući trasu velike komunikacije sever–jug, koja je usmerena prema stambenom kompleksu na lok. 21, V. Popović zaključuje da je *veća površina južno od severnog bedema i istočno od građevinskog kompleksa na lok. 21, bila slabo ili nije bila uopšte naseljena*. Izveštaj V. Popovića nalazi se u dokumentaciji Arheološkog instituta.

50. Ove građevine su otkrivene tokom arheoloških istraživanja na lok. 56, 1977. godine.

51. O hronologiji građevinskih aktivnosti na lok. 4 i 35, videti: Parović-Pešikan, 1971, II, p. 43.

52. V. Popović, 1993, p. 26.

53. V. Popović, 1971, Pl. III.

VI

KOMPLEKS CARSKE PALATE I
HIPODROMA U SIRMIJUMU

Sl. 139. Lok. 1/a. Ostaci arhitekture imperijalne palate Sirmijuma otkriveni 1960. (foto: Pokr. zavod, Novi Sad)

Fig. 139. Loc. 1/a. Architectural remains of the imperial palace, discovered in 1960 (photo: Regional Office, Novi Sad)

Palata i hipodrom su zasada jedine građevine Sirmijuma koje pominju pisani izvori, a čiji su ostaci pouzdano konstatovani arheološkim iskopavanjima. Ovaj jedinstveni kompleks, koji je pokrivaо približno 20 ha gradske površine (*intra muros*) (sl. 137 i 138), zaslужује posebnu pažnju, s obzirom na značaj koji je imao tokom IV veka ne samo za grad već, možemo slobodno reći, i za čitavu Rimsku imperiju. Delovi velike antičke građevine, otkriveni 1957. godine kod stare pivare (lok. 1/a), tokom kopanja temelja za modernu građevinu, smatrani su od samog početka istraživanja ostacima carske palate (sl. 139, 140 i 141). Takav utisak istraživača bio je inspirisan ne samo velikim brojem prostorija sa instalacijama vazdušnog grejanja već i obradom unutrašnjeg prostora: brojni mozaični podovi, fragmenti fresaka, komadi dekorativne kamene plastike, fragmenti podnih i zidnih obloga od skupocenog kamena.¹ Doduše, svi ovi elementi registrovani su na većem broju lokaliteta u gradu tokom niza godina koje su usledile, ali povremeni nalazi obrađenih komada porfira, na lok. 1/a, s pravom su od strane istraživača smatrani dokazom da je reč o carskoj palati, jer, u IV veku, imperator je bio taj koji je imao monopol nad eksploatacijom i upotrebom ovog dragocenog, tzv. carskog kamena.² Smatralo se (mada pogrešno) da je i galorimski *fanum* kvadratne osnove, čiji su ostaci u prvim godinama istraživanja protumačeni kao četverostrana božanska kapija – *tetrapylon*, takođe pripadao nalazima na lok. 1/a boravištu imperatora (sl. 155 i 156).

Pomenute prepostavke o lokaciji carske palate pratile su ipak i sumnje i dileme, sve do 1970. godine, kada je konačno potvrđeno da delovi masivnih zidova susedne velike građevine, otkrivani godinama u sondama nešto severnije od lok. 1/a, predstavljaju ostatke carskog hipodroma.³ Drugim rečima, u vreme tetrarhije, hipodrom i palata činili su dva dela jedinstvene imperijalne celine (sl. 137 i 138). I pored navedenih

argumenata, identifikacija kompleksa palate Sirmijuma bila je još izvesno vreme pod sumnjom, sa pretekstom da su carski rezidencijalni kompleksi u drugim velikim gradovima imperije *po pravilu* locirani uvek uz levu stranu hipodroma, dok se u slučaju Sirmijuma palata nalazi sa njegove desne strane.⁴ Dileme su nestale onog trenutka kada su rezultati arheoloških istraživanja pokazali da se i Galerijeva palata u Solunu nalazi sa desne strane hipodroma (sl. 207). Očigledno da je međusobni odnos palate i hipodroma bio prilagođen urbano-topografskim uslovima, a ne za svagda utvrđenim šemama arhitektonske ikonografije.⁵

Kako smo već pomenuli, u vreme tetrarhije, pored Milana, Trijera i Nikomedije, i Sirmijum je bio jedan od četiri rezidencijalna grada imperatora. Postojanje carske palate i hipodroma, kao dva dela jedne organske građevinske celine, nije nikakva novotarija IV veka. Daleko pre uspostavljanja četvorovlašća, kompleks carske rezidencije u Rimu, na Palatinu, i hipodroma (*circus maximus*) u njegovom podnožju, predstavljao je takođe jedinstvenu celinu ili, bolje reći, svojevrsnu arhitektonsku scenografiju, koliko za uobičajenu carsku liturgiju, koliko i za ceremonijal koji je prilikom održavanja trka sa kočijama bio u funkciji vizuelnog i duhovnog kontakta *božanskih* ličnosti – imperatora sa publikom na tribinama.⁶ Ako se poslužimo rečnikom arhitektonske simbolike, onda je utvrđena carska rezidencija predstavljala *sacrum palatium* u kojoj boravi divinizovani imperator,

Sl. 140. Lok.1/a. Pogled na prostoriju 1 sa apsidom i ostacima zidova starije građevine (foto: M. Jeremić)

Fig. 140. Locality 1/a. Imperial place. Room 1 with apse and wall remains of earlier building (photo: M. Jeremić)

simbol kosmičkog reda, božanske mudrosti i generator života na zemlji.⁷ U trenutku njegovog pojavljivanja u carskoj loži hipodroma (*pulvinar*), gledaoci na tribinama bili su na nogama i radosnom aklamacijom iskazivali imperatoru poštovanje i odanost.⁸ Ali, ovakvi susreti imperatora i publike mogli su katkad poprimiti i formu slike u krivom ogledalu. Sudeći po spisima Dio Kasija (*Dion Cassius*), publika se nije ustručavala da imperatoru, koji je sedeo u svojoj loži, uputi i oštре reči prekora.⁹

Za lokaciju kompleksa palate i hipodroma u Sirmijumu izabran je teren u jugoistočnom delu gradskog areala. Sa aspekta geomorfoloških i hidrografskih prilika, izbor lokacije možda i nije bio najsretniji, ali, po svemu sudeći, drugog rešenja nije ni bilo (sl. 137).¹⁰ Za razliku od drugih primera imperijalnih palata, koje u urbano-topografskom smislu imaju dominantan položaj u gradu (Rim, Antiohija ili Konstantinopolj) (sl. 208), carska rezidencija Sirmijuma bila je locirana na jednom od najnižih prirodnih platoa u odnosu na pozicije ostalih gradskih četvrti. Dovoljno je reći da se nedaleko od nje nalazio levi rukavac Save, koji se povremeno izlivao i za sobom ostavljaо baruštine. Taj deo terena je još krajem XX veka bio opštepoznat kao močvara ili bara Jalija.¹¹ Ovakva, nimalo idilična, lokacija palate mogla je donekle biti korigovana organizovanjem reprezentativnih prostorija na spratovima gradevine, gde su prostrane terase, sa visećim vrtovima i pogledom na reku, omogućavale stanarima koliko-toliko ugodan boravak.¹² Ono što je zapravo bilo odlučujuće za izbor ove lokacije, jesu prirodne pogodnosti terena za njenu izolaciju u odnosu na ostali deo grada. Sa aspekta zaštite čitavog kompleksa, položaj palate bio je veoma povoljan. Sa severne strane, ona je bila zaštićena masivnim

Sl. 141. Kanal za distribuciju toplog vazduha za grejanje prostorije 2 palate, otkrivene 1960. godine

Fig. 141. Conduit for the air heating system in wall IV of room 2, discovered in 1960

zdanjem hipodroma. Sa istočne i južne, sem masivnih bedema, čitav imperijalni kompleks imao je dodatni prirodni zaštitni vodeni prsten od brojnih bara, močvara, potoka Čikasa i velike okuke Save (sl. 137 i 138). Na zapadnoj strani, palata je od ostalog dela grada bila odvojena masivnim bedemom, pravca sever–jug (sl. 142).¹³ U slučaju opasnosti, za imperatora, njegovu porodicu, dvorsku svitu i vojnu pratinju bio je omogućen brz i bezbedan prelaz na desnu obalu Save, bilo mostom, bilo uz pomoć rečne flote. Dovoljno je baciti pogled na plan Antiohije na Orontu (sl. 208)¹⁴ ili na druge poznate primere rezidencijalnih kasnogarskih kompleksa pa shvatiti da, kada je reč o sigurnosti i zaštiti imperatora i njegove porodice, ništa nije bilo prepusteno slučaju.

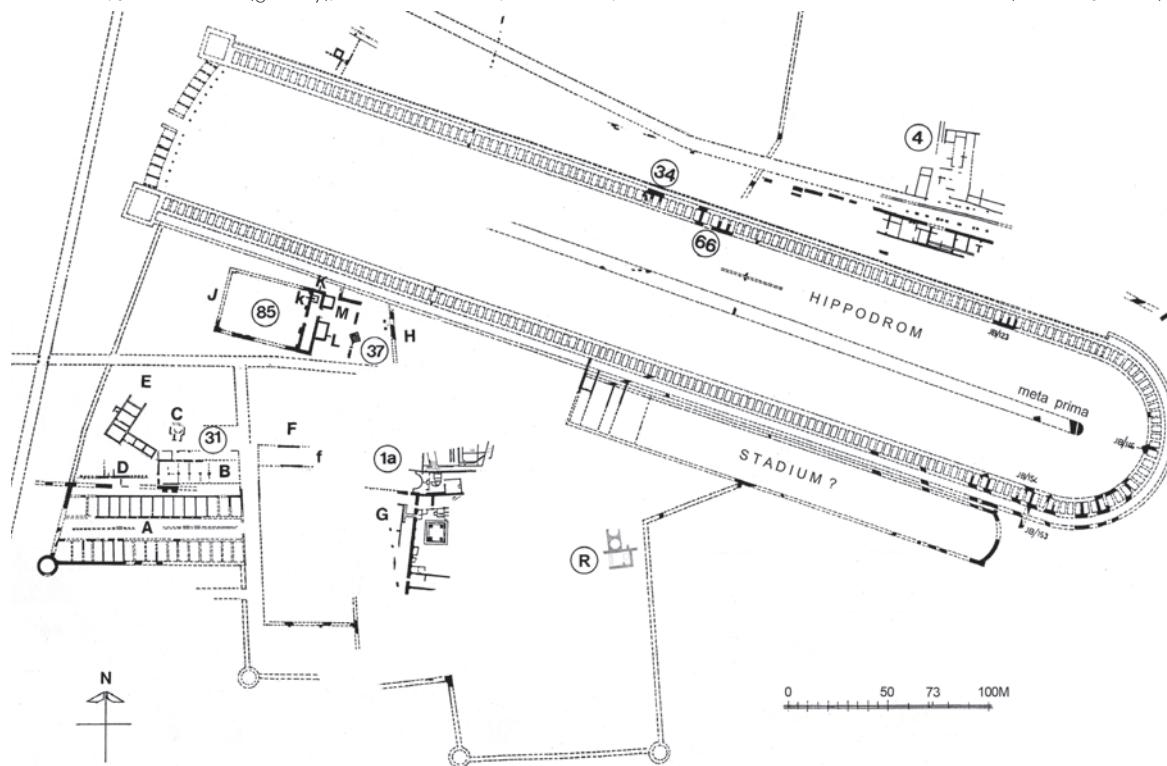
Kada već govorimo o lokaciji sirmijumske palate iz vremena tetrarhije, ne možemo zaobići i pitanje lokacije rezidencije rimskih careva iz ranijeg perioda života grada. Oslanjajući se na podatke iz izvora, M. Mirković ostavlja mogućnost da je Marko Aurelije u vreme pohoda na Sarmate, kada je Sirmijum bio baza za snabdevanje vojske, mogao zajedno sa vojnom pratinjom biti smešten na nekom od carskih domena u blizini grada.¹⁵ U vreme njegovih kasnijih vojnih operacija, kao boravište cara izvori pominju i sam grad, Sirmijum.¹⁶ Ukoliko je Marko Aurelije zaista imao rezidenciju unutar grada, sasvim je moguće da je njegova palata, ili *basileia* (kako je naziva Marcellin), bila locirana na istom prostoru gde je kasnije, u IV veku, podignuta tetrarhijska palata, koju ovog puta Marcellin pominje kao *regia*.¹⁷ Tokom arheoloških iskopavanja u vreme od 1968. do 2005. godine, na širem prostoru palate (lok. 1/a, 31, 37 i 85), ispod podova prostorija IV veka, otkriveni su pažljivo nivelisani ostaci zidova iz vremena II–III veka. Sudeći po primjenjenom materijalu, načinu gradnje i širinama zidova, oni su očigledno pripadali jednoj istoj građevinskoj celini, ali nešto skromnije prostorne artikulacije i unutrašnje obrade prostorija u odnosu na kasniju tetrarhijsku palatu.¹⁸ Kako smo ranije pomenuli, ispod podova prostorije 16 na lok. 1/a, u nižim arheološkim slojevima zabeležen je deo ulice sa portikom i odvodnim kanalom, koja se pravcem sever–jug, prolazeći kroz kapiju (*poterna*) u južnom bedemu II veka, nastavljala dalje ka Savi (sl. 104). Da li su i ovi ostaci zidova pripadali kompleksu prvobitne palate (*basileia*) Marka Aurelija, ili je reč o prostoru sasvim drugaćijeg sadržaja, zasada nam ostaje da nagadamo. Kako god bilo, stara palata (*basileia*) svakako nije bila locirana u centralnom delu grada, gde neophodnih uslova za izolaciju imperijalne palate nije bilo. Jer, u vanrednim situacijama (izazvanim, na primer, eskalacijom nezadovoljstva dela gradske populacije), imperator bi mogao biti u velikim nevoljama. Uostalom, setimo se sudbine cara Proba, koji je u svom rodnom gradu, Sirmijumu, bio na smrt izboden mačevima (svojih) pobunjenih vojnika. No, ostavimo zasada po strani nagadanja oko lokacija carskih rezidencija starijeg datuma, jer pouzdane zaključke ne možemo donositi bez opipljivih arheoloških argumenata i epografskih potpora. U ovom momentu, ako odmerimo realno i topografske manjkavosti i strateške pogodnosti, možemo pretpostaviti da za carsku palatu Sirmijuma ipak nema pogodnije lokacije od one na lok. 1/a, 31, 37 i 85, bilo da je reč o vremenu Proba, Marka Aurelija, Licinija, Konstantina, Konstancije II ili Valentinijana.

Granice kompleksa carske palate IV veka

Iako je carska palata najčešće pominjana građevina Sirmijuma, veoma malo se zna o unutrašnjoj strukturi i prostornoj artikulaciji čitave celine. Njen plan je i danas nepotpun, mada je u tom smislu, tokom poslednjih desetak godina arheoloških istraživanja, učinjen značajan pomak. U tom kontekstu, posebno možemo izdvojiti period od 2002. do 2006. godine, kada su novi rezultati znatno dopunili praznine na planu njenog zapadnog i istočnog krila. Reč je o istraživanjima na lokalitetu 85 (sektori A–C, sa prostorijama H–M), zapadno od lok. 37, kao i na sektoru D, u parku hotela *Sirmium* (građevina F) (sl. 142 i 191). Konačno razrešenje misterije oko lokacije Marsilijeve *camera subterranea* u središtu kompleksa stare pivare na lok. 1/a (sl. 62/R i 142/R),¹⁹ kao i kompletiranje osnova hipodroma i njegovog južnog aneksa predstavljaju takođe značajan doprinos delimičnom definisanju severnih i istočnih granica kompleksa palate. Kada je reč o njenoj zapadnoj granici, koja je deli od ostalog dela grada, ona još nije u potpunosti definisana. Nadamo se da se na konačno razrešenje ovog pitanja neće previše čekati, jer dispozicija ranije otkrivenih objekata na širem prostoru lok. 31 jasno ukazuje na pravac zapadnog bedema palacijalnog kompleksa, sve do njegovog spoja sa karcersom hipodroma (sl. 142).²⁰ Južni deo fortifikacije palate konstatovan je u velikoj meri. Nagla skretanja njenih kurtina bila su, s jedne strane, nametnutu sadržajem *intra muros*, a sa druge, pozicijama bara i močvara na prostoru između južnog bedema i savske obale. Brojna skretanja južnog bedema na relativno maloj dužini deluju u prvi mah čudno, ali ne treba zaboraviti da je prostor uokviren njegovim izlomljenim linijama imao i svojih odbrambenih pogodnosti.²¹

Sl. 142. Plan kompleksa imperijalne palate u IV veku: A i B - skladišta (žitnice), C, D i E - termalni objekti, F - deo kompleksa palate (lok. 85), G - rezidencijalni deo palate (lok. 1/a), H - deo rezidencijalne zone palate (lok. 37), I - trg, i - fontana, J - skladište (žitница), K - istočni aneks (lok. 85), k - istočni aneks, L - kasnije dodati aneksi sa mozaičnim podovima (prema M. Jeremiću)

Fig. 142. Layout of the complex of imperial palace in the 4th century: A and B - storehouses (granaries), C, D and E - thermal structures, F - segment of palace complex, G - residential part of the palace (locality 1/a), H - building in the palace residential zone, I - square, i - fountain, J - storehouse (granary), K - eastern annex, k - fountain, L - later added structures with mosaic floors (after M. Jeremić)

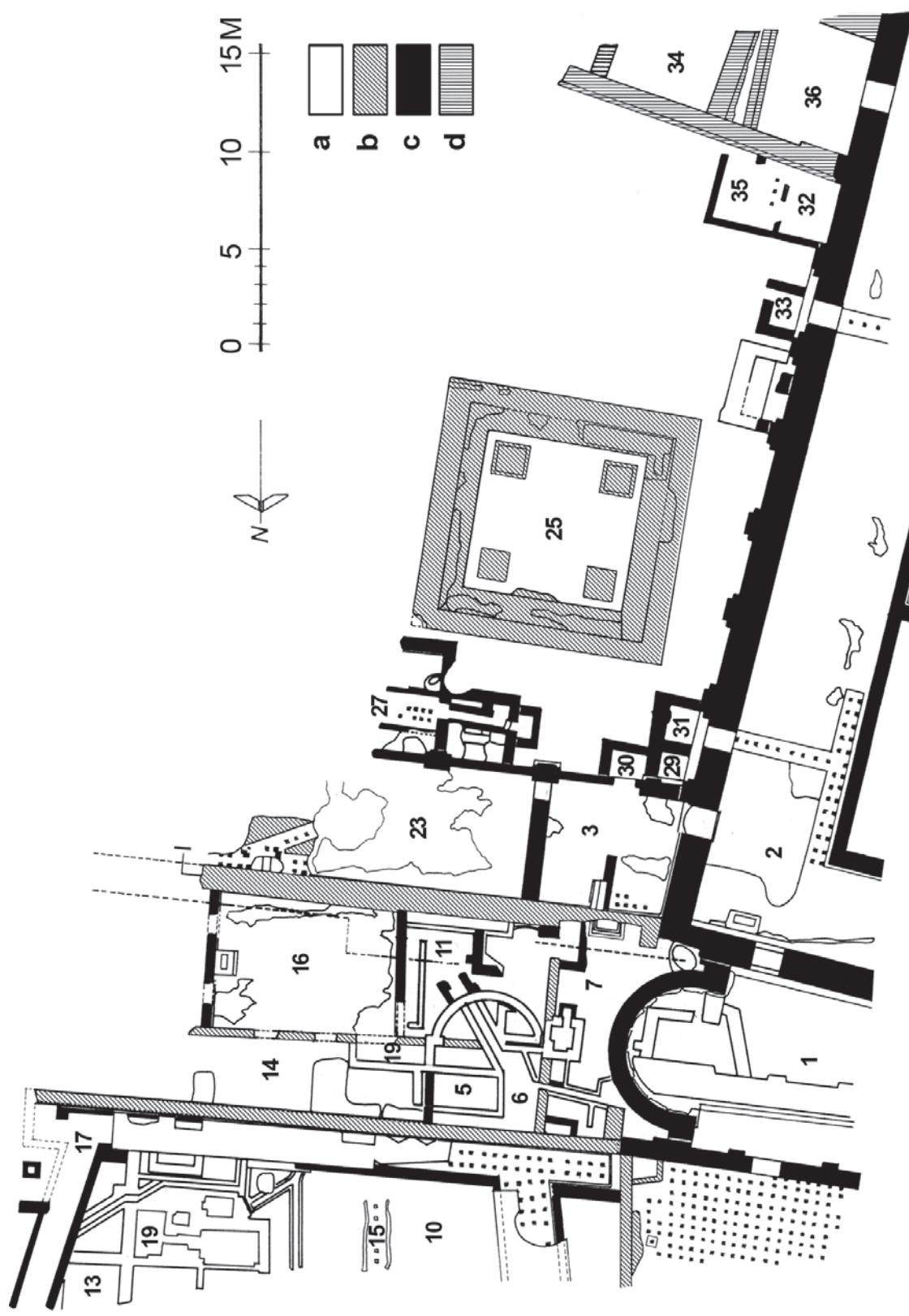
Gradnja palate i hipodroma podrazumevala je kompletno uklanjanje postojećih građevina na delu jugoistočnog gradskog kvarta krajem III veka, kao i dela istočnog podgrada. Pravac pružanja hipodroma bio je određen ne samo pozicijom dugačke koritaste uvale već i postojećom trasom stare ali veoma važne gradske saobraćajnice istok–zapad, sa njegove severne strane, koja se od gradske kapije u istočnom bedemu pružala pravolinijski ka centralnoj gradskoj zoni (sl. 137). Kada je reč o velikoj južnoj trgovačkoj ulici Sirmijuma, zabeleženoj na Žitnoj pijaci (lok. 28), njen istočna deonica bila je prekinuta zapadnim bedemom kompleksa palate, ali je njen manji segment, verovatno, ostao u funkciji kao interna komunikacija palate, i u tom slučaju dopirao sve do trga sa peristilom i fontanom (sl. 142).²²

Arhitektura palate na lok. 1/a

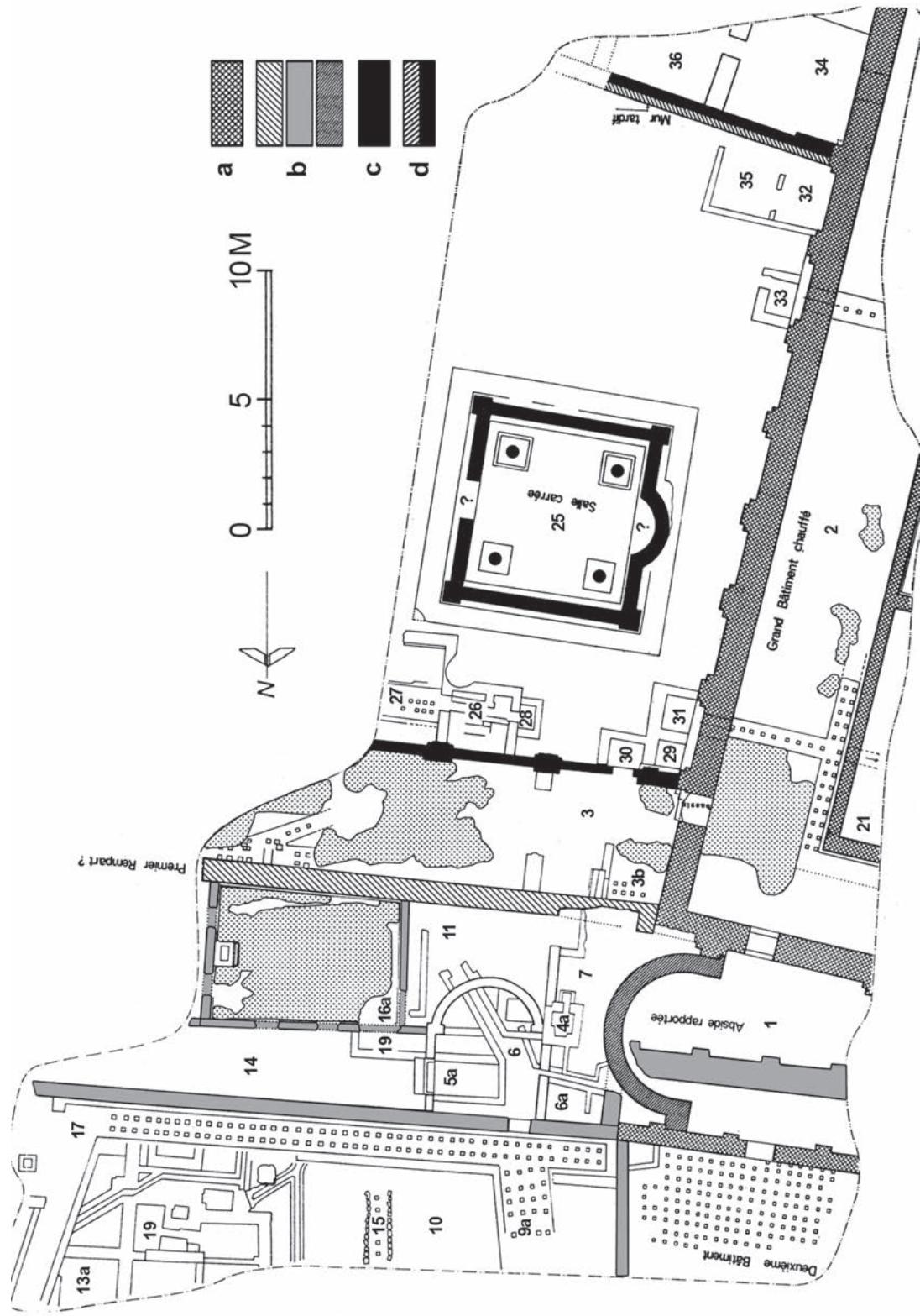
Ostaci prostorija palate, otkriveni na lok. 1/a i 37, bili su u periodu između 1958. i 1982. godine tema publikovanih arheoloških izveštaja, uglavnom od strane autora A. Milošević i O. Brukner.²³ Sticajem okolnosti, njihovi zaključci su mogli biti zasnovani samo na rezultatima istraživanja veoma ograničenog slobodnog prostora između postojećih modernih objekata. Tokom radova na sanaciji mozaičnih podova palate na lok. 1/a, 1972. i 1974. godine, zabeleženi su dragoceni podaci, što je u velikoj meri doprinelo pouzdanom hronološkom razvrstavanju njenih građevinskih faza.²⁴ Veliki doprinos ovom poslu dali su i nalazi iz rovova mitrovačke gradske kanalizacije i toplovida, koji su u različitim pravcima sekli prostor palatijskog kompleksa. Već smo videli u kojoj meri jedan relativno mali arheološki iskop, poput onog na lok. 66, na severnom traktu hipodroma (sl. 142), može rešiti višedecenijsku enigmu pozicije istočnog gradskog bedema (sl. 78, 93 i 106), što nam je omogućilo da dodemo do podataka o čitavom obimu antičkog grada, a samim tim i do parametara za približno sračunavanje broja stanovnika Sirmijuma.²⁵

Danas, sa velikim stepenom sigurnosti, možemo konstatovati da otkriveni ostaci arhitekture na lok. 1/a, 37 i 85 predstavljaju dva dela jedne građevinske celine, koja pripada zapadnoj zoni kompleksa palate. Pogledajmo najpre šta su nam donela istraživanja na lok. 1/a. Okosnicu formiranja većine njenih prostorija na ovoj deonici činio je bedem II veka, koji je izgradnjom novog južnog odbrambenog pojasa u IV veku (bliže Savi) izgubio svoju primarnu funkciju. Prostorije 2 i 16 bile su prve koje su uz njega prizidane (sl. 145). Tokom nekoliko narednih decenija usledila su dozidivanja novih prostorija, kao i brojne prepravke postojećih, tako da je drugu polovicu IV veka palata dočekala sa znatno izmenjenim planom u odnosu na prvobitni. Priliv novih podataka nametnuo je vremenom i potrebu da se pomenute promene plana palate izdvoje kao njene osnovne razvojne faze, u okvirima relativne hronologije (sl. 143, 144 i 145). Za tu svrhu, godine 1974, publikovan je prvi plan te vrste, na kome su otkrivene građevinske celine hronološki razvrstane, prema analizama A. Milošević (sl. 143).²⁶ N. Dival je 1979. godine, kroz analizu strukture otkrivenih građevina i funkcija njihovih pojedinih prostorija dao svoje viđenje hronološkog redosleda gradnje, koje se u mnogo čemu razlikuje od prethodnog (A. Milošević) (sl. 144).²⁷ Treću varijantu predložio je autor ove monografije (sl. 145), kao korekciju i dopunu oba pomenuta predloga, naravno, bez pretenzija da ona bude i konačna.²⁸

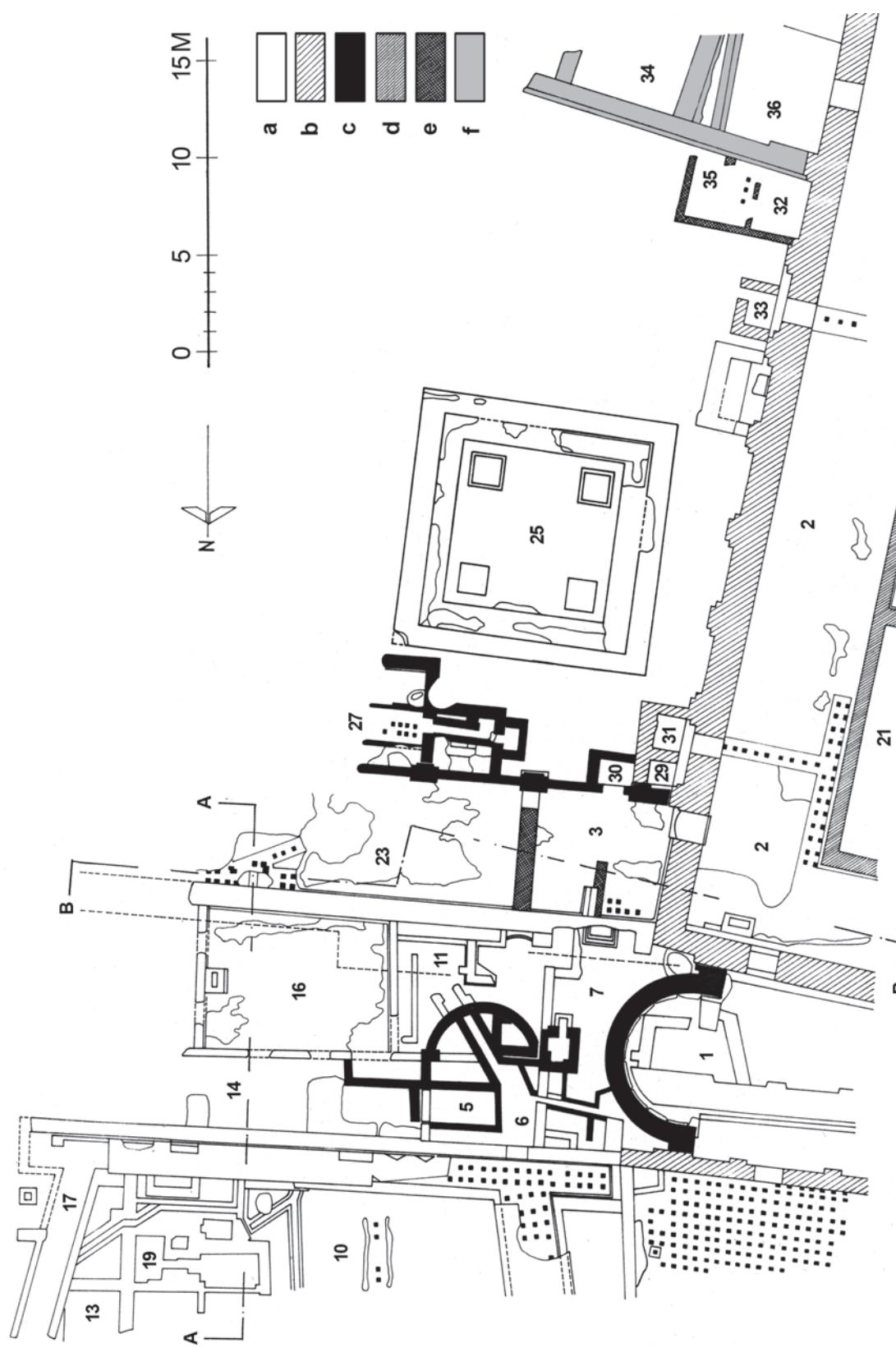
Nećemo preterivati sa opisima povremenih promena na čitavom prostoru lok. 1/a, ali se svakako treba zadržati na prostoriji 16, koja je, zahvaljujući pažljivom kopanju O. Brukner 1974. godine, postala svojevrsni uzorak ne samo sukcesivnih promena na čitavoj palati već i preciznih apsolutnih hronoloških okvira razvojnih etapa Sirmijuma, bar kada je reč o prostoru njegove južne polovine *intra muros*.²⁹ U najstariju građevinsku fazu palate možemo svrstati čitav niz prostorija (7, 11, 16, 13a i 19), ali je, kako smo već pomenuli, redosled izmena njenog plana najpreciznije zabeležen u prostoriji 16. Tu su konstatovana tri mozaična poda, jedan iznad drugog (sl. 146).³⁰ U prvoj, najstarijoj fazi, prostorija 16 je bila podeljena pregradnim zidom pravca sever–jug.³¹ Od njenog prvog, najstarijeg poda – C, sačuvani su samo fragmenti sa figuralnim predstavama u heksagonalnim poljima. U jednom je sačuvan deo lica muške osobe (sl. 147). O. Brukner smatra da je reč o predstavi Merkura.³² Pod C je podignut iznad kanala hipokausta sa jednim, a negde i dva paralelna reda suspenzura. Unutrašnji prostor je delimično proširen ka jugu, možda već krajem III veka (?).

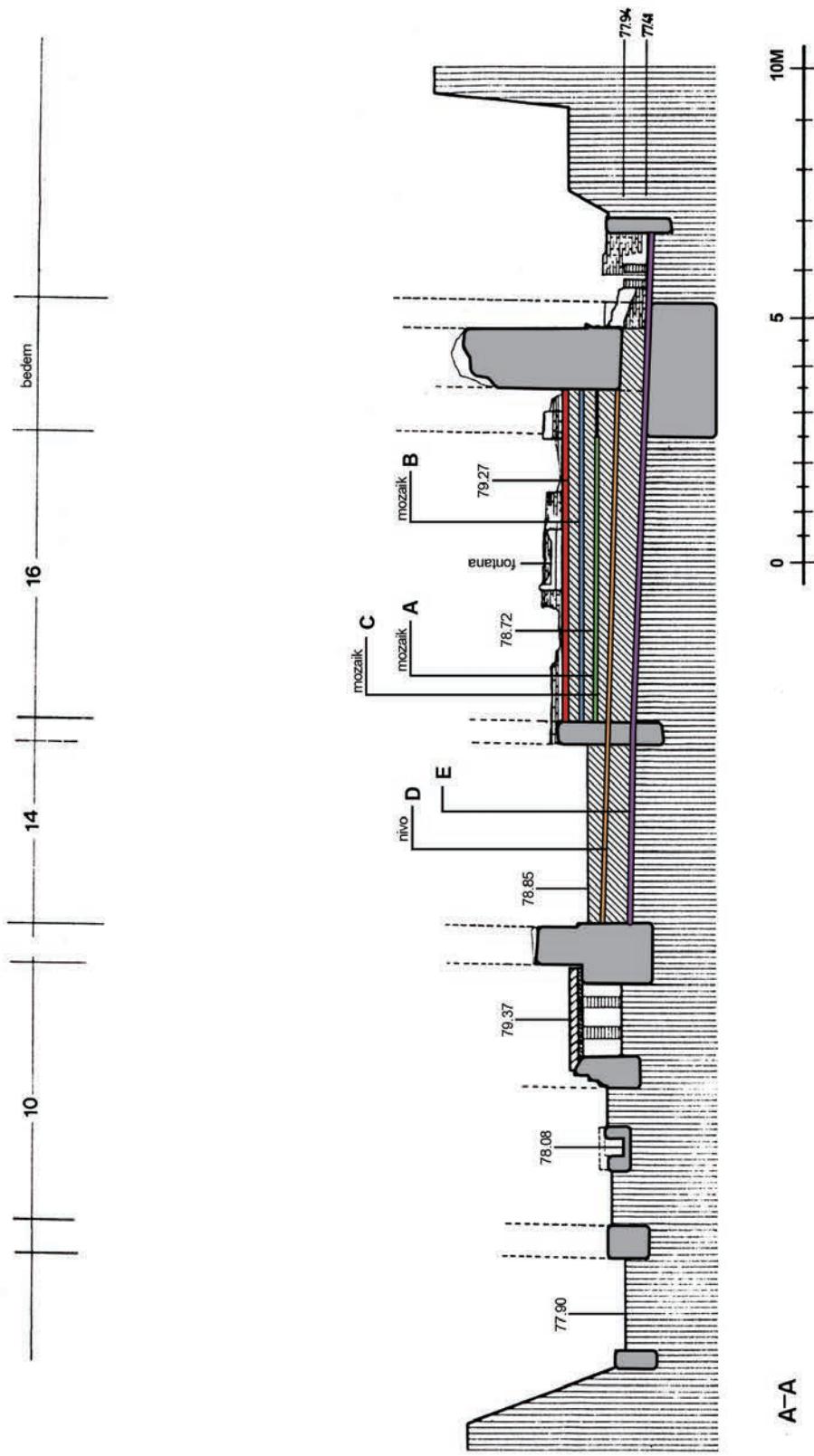
Sl. 143 Lok. 1/a - carska palata. Šematski plan, sa relativnom hronologijom gradjevinskih fazza (a-c)[prema A. Milošević]
Fig. 143. Locality 1/a - imperial palace. Graphic outline with relative chronology of the building phases [a-c][after A. Milošević]

Sl. 144. Lok. 1 / a - carska palata. Šematski plan N. Duval, Corso XXVI, 1979, Fig. 5
Fig. 144. Locality 1 / a - imperial palace. Graphic outline suggested by N. Duval [N. Duval], Corso XXVI, 1979, Fig. 5]

Sl. 145. Lok. 1/a - carska palata. Šematski plan sa horološkim redosledom gradevinskih faz (prema M. Jeremiću)
Fig. 145. Locality 1/a - imperial palace. Graphic outline with chronological sequence of the building phases (after M. Jeremić)

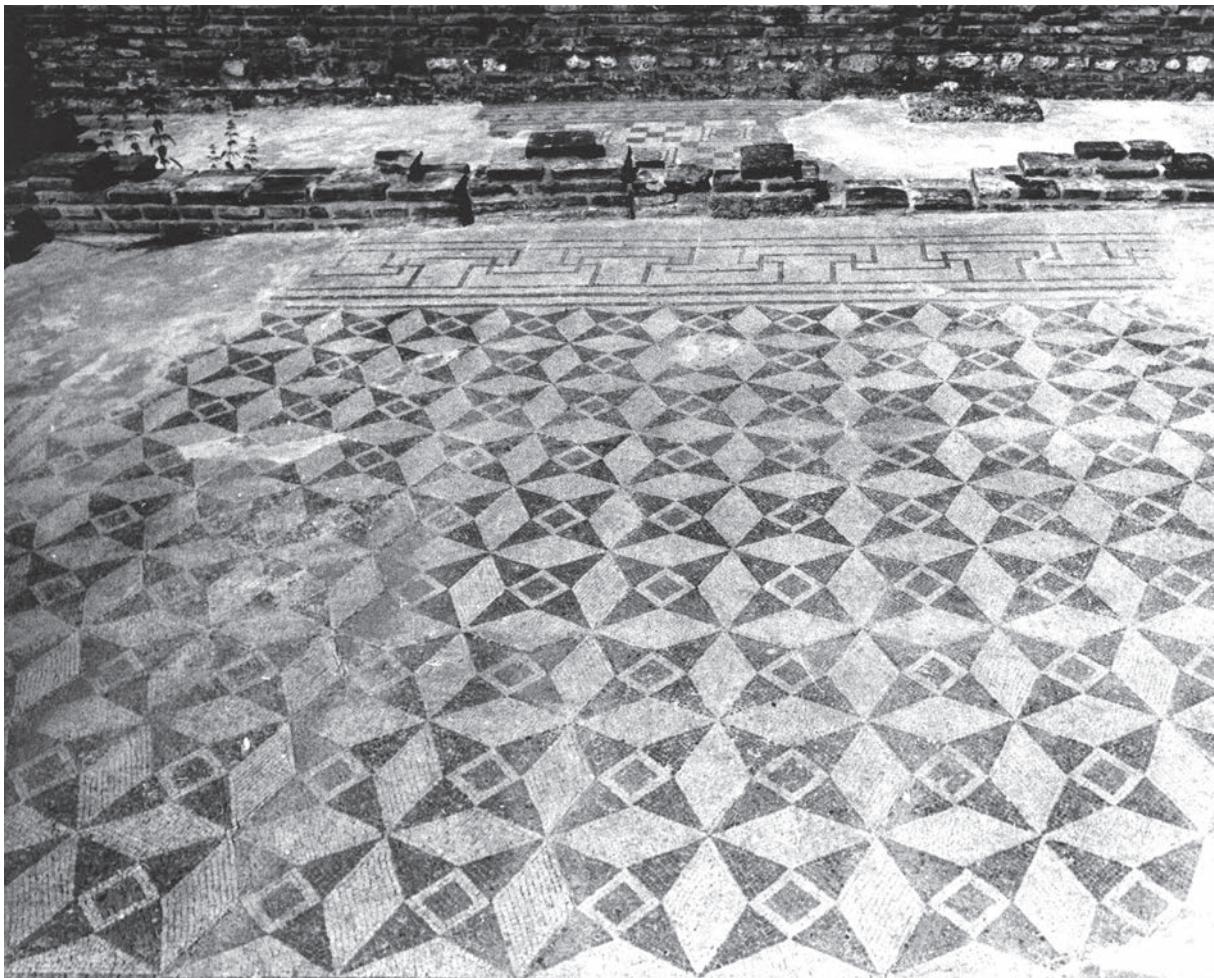

Sl. 146. Lok. 1/a - carska palata. Pisek A-A (prostorija 16)
Fig. 146. Loc. 1/a - imperial palace. Cross-sections A-A (room 16)

Sl. 147. Lok. 1/a - prostorija 16. Fragment podnog mozaika - C

Fig. 147. Locality 1/a - room 16. Fragment of mosaic floor - C

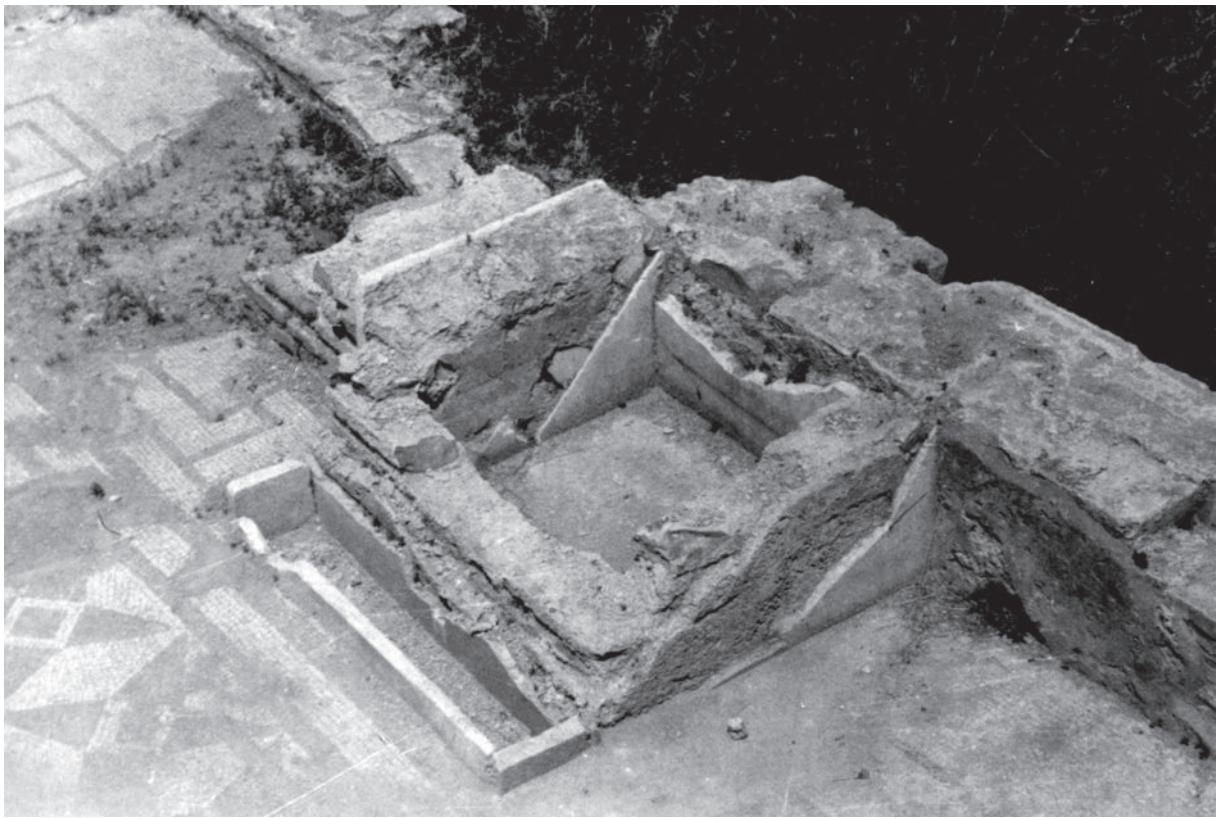

Sl. 148. Lok. 1/a - prostorija 16. Fragment podnog mozaika - A (foto: B. Kovačević)

Fig. 148. Locality 1/a - room 16. Fragment of mosaic floor - A (photo: B. Kovačević)

Za tu svrhu je primenjeno štemovanje zidne mase stepenišne rampe starog južnog bedema.³³ U vreme Konstantina, nad ostacima poda C postavljen je novi mozaični pod B. Od ovog poda, zabeleženi su samo manji ostaci malterne podlage i pregršt dislociranih tesela crne i bele boje.³⁴ Postavljanju sledećeg, najmladeg mozaičnog poda A prethodilo je ukopavanje novih kanala za grejanje. U ovoj fazi, prostorija 16 je transformisana u jedinstven prostor, sa mozaičnim podom jednostavne geometrijske ornamentike (sl. 148). Kapija-poterna u bedemu II veka davno je već bila zazidana, a stepenišni krak za izlazak na šetnu stazu bedema eliminisan je takođe naknadnim štemovanjem (sa unutrašnje, severne strane), verovatno do čitave nekadašnje visine prostorije 16 (sl. 104). Time je širina nekadašnjeg bedema II veka u prostoriji 16 smanjena za oko 70 cm, u dužini od desetak metara, dok je na delu stepenišnog kraka starog bedema širina zidne mase sužena za čitavih 2,50 m. Ostaje nam da verujemo da je ovaj, u najmanju ruku čudan, građevinski zahvat svakako morao imati svoje racionalno opravданje.

Prema O. Brukner, postavljanje ovog najmladeg mozaičnog poda moglo je biti izvedeno u vreme Valentinijana.³⁵ Nešto kasnije, uz središni deo istočnog zida prostorije 16 dograđena je manja fontana (sl. 149).³⁶ Njeno instaliranje je podrazumevalo isecanje dela postojećeg mozaičnog poda A. Fontanu je činio recipijent sa prelivnikom, odakle je voda dalje bila evakuisana van prostorije 16 kanalom koji se pružao ispod praga nekadašnje kapije-poterne bedema II veka. O. Brukner smatra da je deo masivnog severnog

Sl. 149. Lok. 1/a – Ostaci fontane uz istočni zid prostorije 16 (foto: PZNS)

Fig. 149. Locality 1/a – Fountain remains next to the east wall of room 16 (photo: RONS)

zida fontane mogao imati i funkciju postolja za skulpturu sa posudom iz koje se voda izlivala u recipijent.³⁷ Fontana u prostoriji 16 predstavlja uobičajeni tip kućnih fontana koje su zabeležene i u drugim krajevima Rimske imperije.³⁸ Ovoj najmladoj građevinskoj fazi pripadaju naknadno dozidane prostorije 34 i 36 (sl. 145). Njihovi zidovi sadrže veliku količinu kvadera od već davno srušenog *tetrapilona*. Novi građevinski zahvati podrazumevali su i zamenu oštećenih hipokaustnih postrojenja novim. Sem postavljanja novih mozaičnih podova, program obnove je podrazumevao i postavljanje novih slojeva fresaka i komada dekorativne zidne kamene obloge. Hronologija ovih dešavanja je precizno zabeležena i na južnom delu palate, u prostorijama 2, 3 i 23.³⁹ Tokom IV veka često su obavljane restauracije mozaičnih podova. Ovakve primere zabeležio je 1974. godine B. Kovačević, tokom konzervatorskih radova na mozaičnom podu u prostoriji 16.⁴⁰ Tom prilikom, on je uočio da su ondašnji majstori (verovatno u drugoj polovini IV veka), oštećene delove mozaičnih podova restaurirali prilično aljkavo. Drugim rečima, nije bilo restauracije motiva višebojnim teseloma, već su oštećenja jednostavno krpljena i to isključivo belim teselama (sl. 150). Zabeleženi su i slučajevi gde su oštećenja mozaičnog poda jednostavno bila zamazivana malterom, ali drugaćijeg i sastava i boje od originalnog, koji je redovno korišćen kao posteljica za tesele.⁴¹

Na osnovu istraživanja dela palate na lok. 1/a možemo zaključiti da je reč o relativno komfornom prostoru. Pri tome ne mislimo samo na zidane kanale hipokausta, jer, na čitavom prostoru Sirmijuma, najveći broj otkrivenih objekata imao je instalacije vazdušnog grejanja. U većini slučajeva, one su na lok. 1/a izvedene tokom kasnijih prepravki. Izuzev primera poda najstarije faze u prostoriji 16 (pod C)(sl. 146 i 147), u ostalim prostorijama podove čine mozaični tepisi sa geometrijskom ornamentikom. U tom smislu, deluje

Sl. 150. Lok. 1/a - prostorija 14. „Zakrpe“ na mozaičnom podu od belih tesela (foto: M. Jeremić)
 Fig. 150. Locality 1/a – room 14. “Patch” of white tesserae on the mosaic floor made (photo: M. Jeremić)

iznenađujuće činjenica da dezeni mozaika u carskoj palati ne deluju nimalo reprezentativno, s obzirom da je reč o boravištu samog imperatora. Naprotiv, oni se ni u čemu ne razlikuju od onih kakvi se mogu videti u mnogo skromnijim objektima na čitavom prostoru nekadašnje Rimske imperije. Drugim rečima, možemo bez dvoumljenja zaključiti da je izbor motiva, kao i kvalitet izrade mozaika na prostoru lok. 1/a, u granicama proseka. Ipak, kao najinteresantniji primer možemo izdvajati mozačni tepih u prostoriji 23. Reč je o višebojnim pravougaonim i kvadratnim elementima skladno uklopljenim u jednu celinu (sl. 151). Odnos površina ovih elemenata i skromna, ali znalački odabранa, paleta boja tesela ukazuju na viši nivo estetike enterijera, suprotno onim skinutim sa već toliko puta klišetiranih zanatskih kartona. Ako bismo ovu kompoziciju posmatrali okom istoričara moderne umetnosti XXI veka, ne bismo mogli izbeći asocijaciju na platna Pita Mondrijana, gde su odnosi površina (pravougaonika i kvadrata) harmonijski uskladeni i dovedeni na umetnički nivo višeg reda.⁴² Verujemo da bi analize odnosa pomenutih površina ukazale na postulate antičkih teoretičara proporcija, koje su nasledene ne samo u srednjovekovnoj već i u modernoj umetnosti XX veka.⁴³

O freskama *in situ* možemo govoriti samo na osnovu partija koje su sačuvane do nivoa sokla. Ovde dekor uglavnom čini linearna ornamentika, mada ima tragova i tzv. mramoriziranja sokla. Novi slojevi fresaka (kao i u slučaju mozaičnih podova) postavljeni su direktno preko starijih, oštećenih. Prema komadima fresaka otpalih sa zidova i plafona, možemo uočiti primenu jakih tonova pompejanske crvene, smeđe, žute, sivoplave, bele i zelene boje. Ekipa konzervatora i slikara je uspešno rekonstruisala jedan deo plafona prostorije 16 starije faze (sl. 152). Reč je o imitaciji kasetirane tavanice.⁴⁴ Ovakvi i slični primeri su već davno zabeleženi na čitavom prostoru nekadašnje Rimske imperije, a nama najbliži je svakako onaj iz Akvinkuma.⁴⁵

Sl. 151. Lok. 1/a - prostorija 23. Deo mozaičnog poda (foto: PZNS)

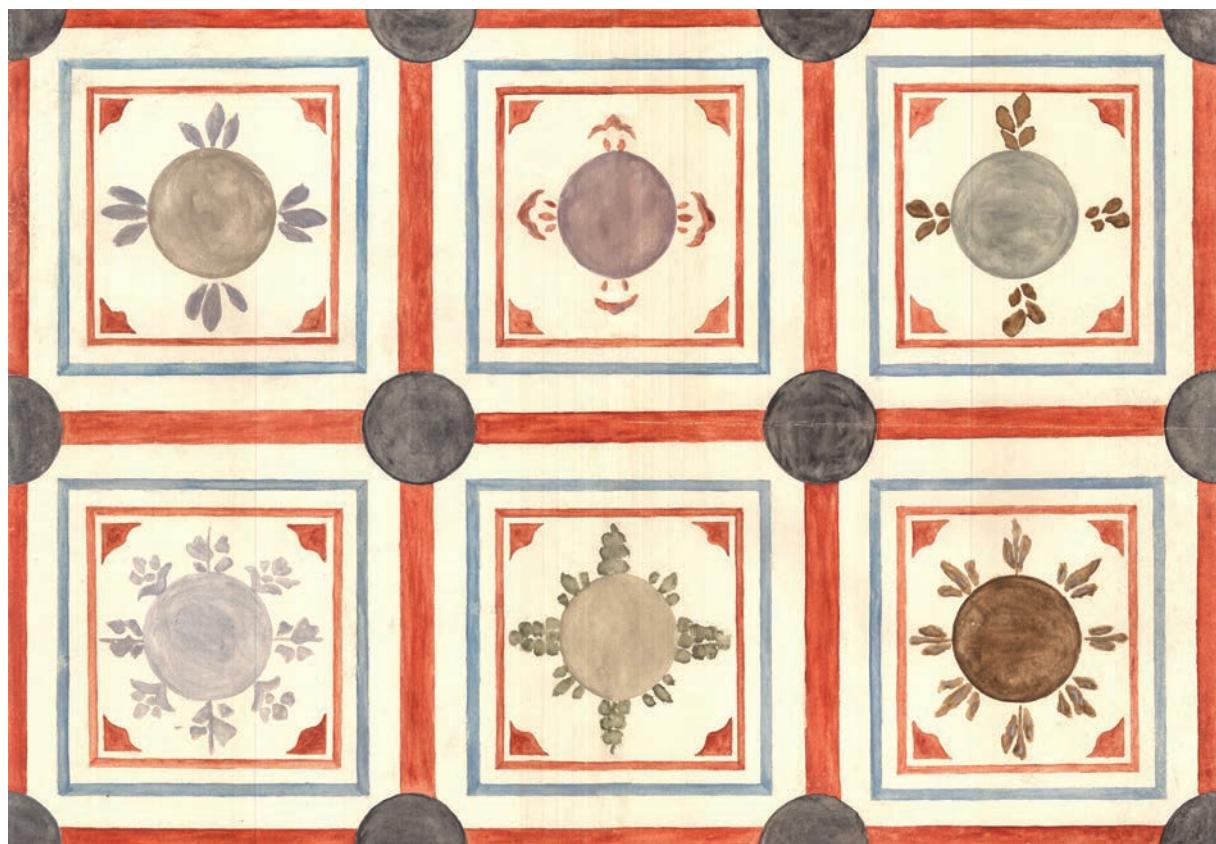
Fig. 151. Locality 1/a - room 23. Section of the mosaic floor (photo: RONS)

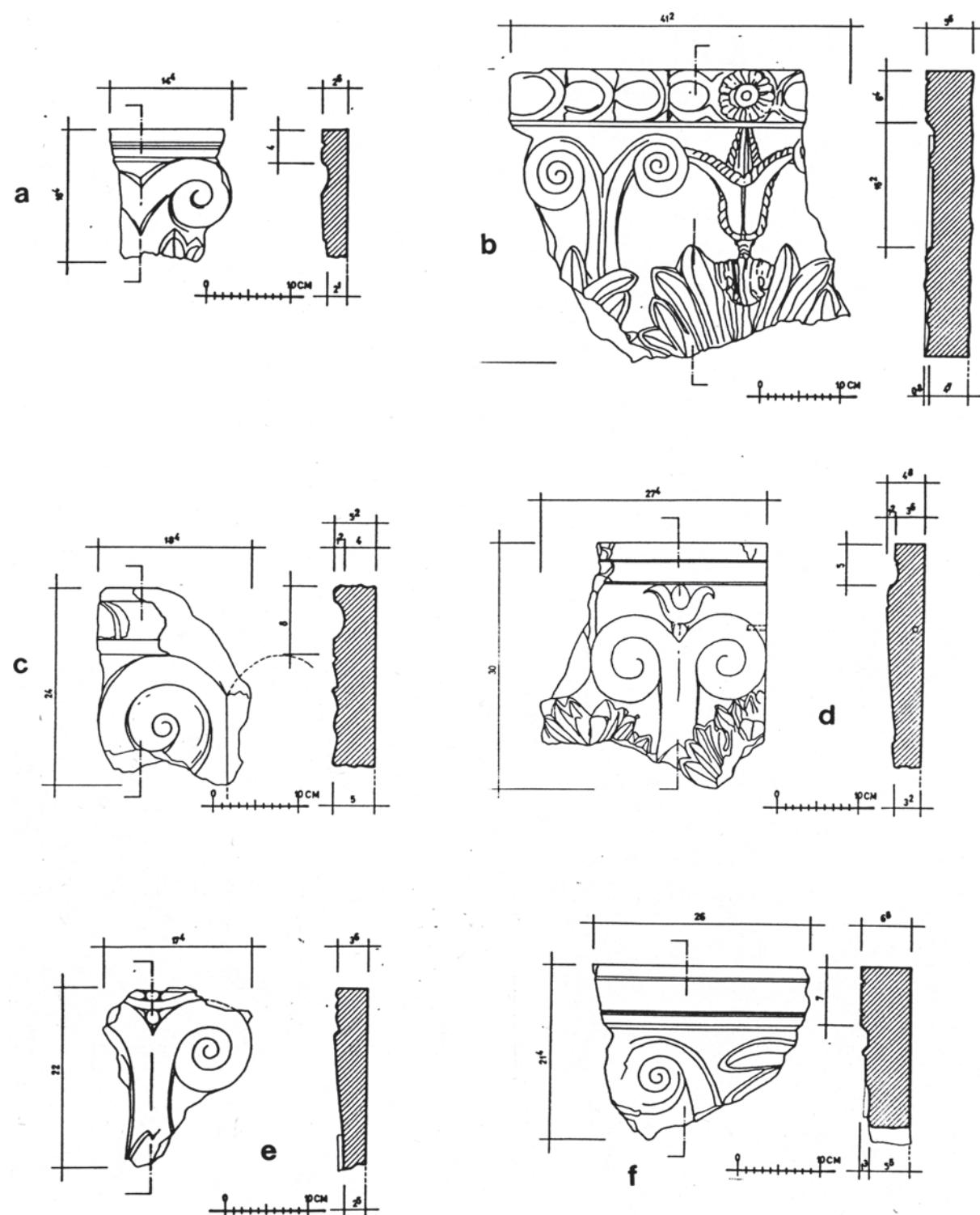
Sve u svemu, na osnovu do sada zabeleženih brojnih fragmenata, možemo zaključiti da su na lok. 1/a u najvećoj meri bile zastupljene floralna i geometrijska ornamentika, ali prilično nemarno izvedene.⁴⁶ U šutu su tokom iskopavanja nalažene i tanke pločice skupocenog kamena (porfira, granita i razlitih vrsta mermera i breče) kao delovi kompozicija zidne inkrustacije – *opus sectile*. Sudeći po brojnim nalazima komada pilaster-kapitela od belog mermera, izvadenih takođe iz građevinskog šuta, očigledno je da su veće zidne površine bile raščlanjene plitkim dekorativnim lezenama (sl. 153 i 154). No, ne možemo pouzdano znati da li pomenuti elementi od skupocenog kamena potiču samo iz prizemnih ili, možda, i spratnih prostorija?

Posmatrajući u celini arhitektonske ostatke na lok. 1/a, nećemo pogrešiti ako zaključimo da brojni mozaični podovi, kao i kućna fontana (u prostoriji 16), ipak ne odslikavaju raskoš reprezentativnih prostorija za odmor i uživanje. Prostорије 2, 3, 16 и 23 raspoređene su oko prostranog unutrašnjeg dvorišta (sl. 145), u kome su obavljeni fizički poslovi za najrazličitije potrebe. To nam ubedljivo potvrđuje veliki broj ložišta (*prefurnium*) prizidanih uz pomenute prostorije. U vreme gradnje palate, središni deo ovog prostora krasio je, kao svojevrsni arhitektonski akcenat, mali hram – *fanum* (tzv. tetrapilon). Čitav ovaj prostor je vremenom dobio karakter ekonomskog dvorišta, u koje se svakako nije rado zalazilo, što zbog uskladištenja ogreva, što zbog poslova oko loženja i čišćenja ložišta. Kako god bilo, podaci koje smo naveli predstavljaju za istraživače dragocen putokaz ka zaključku da carske reprezentativne odaje imperijalne palate Sirmijuma, sa raskošnim peristilom, vrtovima, piscinama i klesanim dekorom na arhitektonskim elementima od skupocenog kamena, treba ipak očekivati na severnom ili severoistočnom delu kompleksa palate.

Sl. 152. Lok. 1/a. Prostorija 24 palate: rekonstrukcija plafona prema fragmentima fresaka (D. Nonin, PZNS)

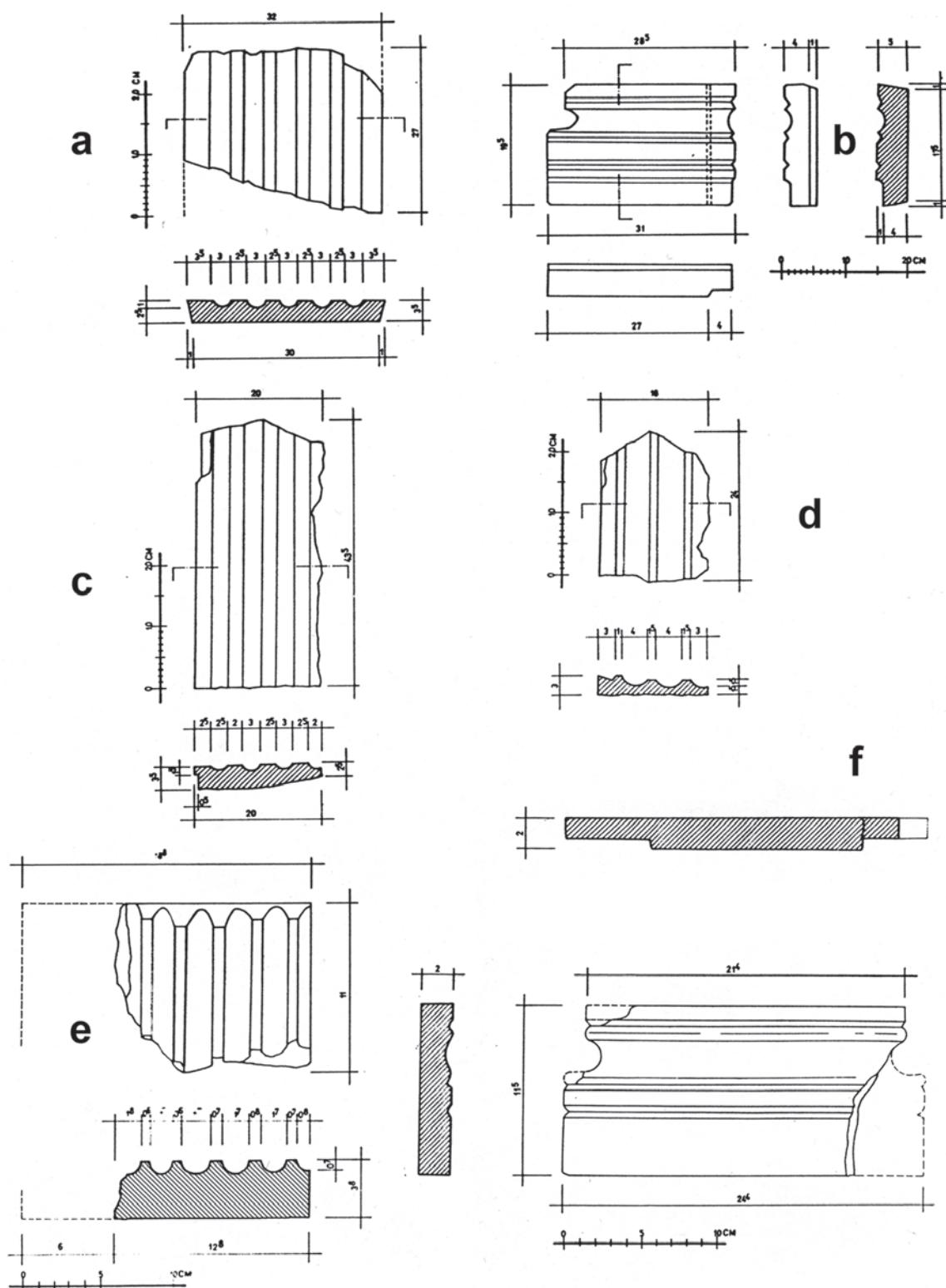
Fig. 152. Locality 1/a. Room 24 of the palace: reconstruction of the ceiling, after fresco remains (D. Nonin, RONS)

Sl. 153. Lok. 1/a - fragmenti pilaster-kapitela od belog mermera (a-f) (M. Jeremić)

Fig. 153. Locality 1/a - fragments of white marble pilaster-capitals (a-f) (M. Jeremić)

SL. 154. Lok. 1/a - obloge pilastra od belog mermera (a-f) (M. Jeremić)

Fig. 154. Locality 1/a - white marble facing of the pilasters (a-f) (M. Jeremić)

Tetrapilon (lok. 1/a)

Povod da se ovako okarakteriše objekat kvadratne osnove, čiji su ostaci zabeleženi na kraju pedesetih godina XX veka, na prostoru ekonomskog dvorišta palate, bila su četiri masivna stupca smeštena u uglovima njegovog unutrašnjeg prostora (sl. 155).⁴⁷ Zapravo, formulacija *tetrapylon* (u daljem tekstu – *tetrapilon*) predstavlja više terminološku dvosmislenost nego što ukazuje na pravi karakter građevine. Kao paralelu sirmijumskom primeru na lok. 1/a, P. Milošević pominje (pogrešno) tetrapilon iz Palmire.⁴⁸ N. Dival vidi isti tetrapilon, ali kao *zatvoreni* objekat, koji ga zbog položaja stubaca u uglovima podseća na edikulu kvadratne osnove iz starije faze građevine *villa urbana* (lok. 4).⁴⁹ Dival ga je s pravom okarakterisao kao kulturnu građevinu, s tim što je smatrao da bi ona na zapadnoj strani mogla imati manju apsidu (sl. 144), što kasnija arheološka istraživanja to ipak nisu potvrdila. Najzad, svaka građevina sa četiri stupca u uglovima može se nazvati tetrapilonom, ali ovakav naziv je, kako znamo, rezervisan za građevine posebne namene i potpuno drugačijeg konstruktivnog i prostornog koncepta od primera na lok. 1/a. Kao i trijumfalni luk, i tetrapilon je bio namenjen za svečanu, trijumfalnu ceremoniju, čiji je protagonist bio sam imperator; pa je stoga imala karakter epifanije.⁵⁰ Četiri lučna otvora tetrapilona simbolizuju širenje dominacije imperatora na sve četiri strane sveta. Zapravo, kao četvorostранa božanska kapija, tetrapilon ima četiri masivna stupca koji nose krstasti svod ili kupolu, kao simbol sferičnog, nebeskog prostora. U tom smislu možemo reći da je njegova prava funkcija naglašavanje božanske prirode imperatora.⁵¹

Tetrapilon na lok. 1/a predstavlja upravo suprotan primer od gore opisanog.⁵² Reč je o građevini masivnih spoljnih zidova, kvadratne osnove dimenzija 10,60 x 10,60 m, dok četiri masivna stuba u uglovima imaju ulogu nosača pokrivne konstrukcije, kupole ili krstastog svoda. Obimni zidovi su podignuti na temeljnoj stopi (2,50 m širine i 40 cm visine), čime je oformljen prsten, spoljnih dimenzija 13 x 13 m (sl. 155 i 156).⁵³ Zidovi u superstrukturi nisu postavljeni simetrično u odnosu na temeljnu stopu, već uz unutrašnju ivicu temeljnog serklaža, čime je oko objekta ostala slobodna i vidljiva gornja površina stope od 1,17 m, što može ukazivati i na eventualno postojanje lakin dekorativnih kolonada, mada za takvu prepostavku zasada nema arheološke potvrde.⁵⁴ Veoma široka i relativno plitka, ona u rečniku današnjih građevinara može sloviti kao trakasti temelj, koji se i danas primenjuje pri fundiranju građevina na terenima slabe nosivosti. Upravo je takav slučaj sa mekim močvarnim terenom u savskom priobalju. Na ovakovom temelju, kada je reč o tetrapilonu, prvo je podignut zid od krečnjačkih blokova širine 1,20 i visine 90 cm. U uglovima prostorije postavljene su četiri kvadratne temeljne stope, sa stranicama od 1,70 do 1,90 m, odmaknute od zidova za oko 50 cm.⁵⁵ Pod građevine je konstatovan u visini sokla, u vidu sloja krečnog maltera sa šljunkom, debljine 10 cm.⁵⁶ Iznad poda, u građevinskom šтуtu, zabeležena je velika količina fragmenata fresaka sa otiscima trske na pozadini. Prema podacima iz arheološkog dnevnika,⁵⁷ u unutrašnjosti objekta, kao i oko spoljnih zidova zabeleženi su fragmenti mermerne oplate i mermernih stubova.⁵⁸

Prema osnovnoj šemi organizacije prostora i konstruktivnom sklopu, u ovoj građevini, bez dvoumljenja, možemo prepoznati galorimski *fanum* (u daljem tekstu – fanum). Oni su u najvećem broju slučajeva otkriveni na teritoriji današnje Engleske, Francuske⁵⁹, Nemačke i Mađarske. U slučaju Sirmijuma, reč je o varijanti gde su spoljni zidovi masivni, dok su u unutrašnjosti prostorije postavljena četiri stuba, koja nose pokrivnu konstrukciju.⁶⁰ Centralni deo, u formi kubusa, uzdignut je u odnosu na niži kubus prizemlja (sl. 156/a). Ovakva šema se u literaturi pominje kao *box in box*.⁶¹ Reč je o građevini centralnog plana, koji anticipira kasnija razvijena rešenja sa upisanim krstom i kupolom karakterističnim za crkvene građevine na Istoku. Takvi koncepti se mogu uočiti na ranim ahemenidskim građevinama (na tlu stare Persije) iz tridesetih godina st. ere, kao i kasnije, na sasanidskim kultnim građevinama, s početka IV veka i u V veku n. e. (sl. 156/b).⁶² Apsolutna hronološka odrednica nastanka fanuma nije ustanovljena, ali ne treba isključiti mogućnost da je on mogao nastati u vreme dok je južni bedem II veka još bio u funkciji.

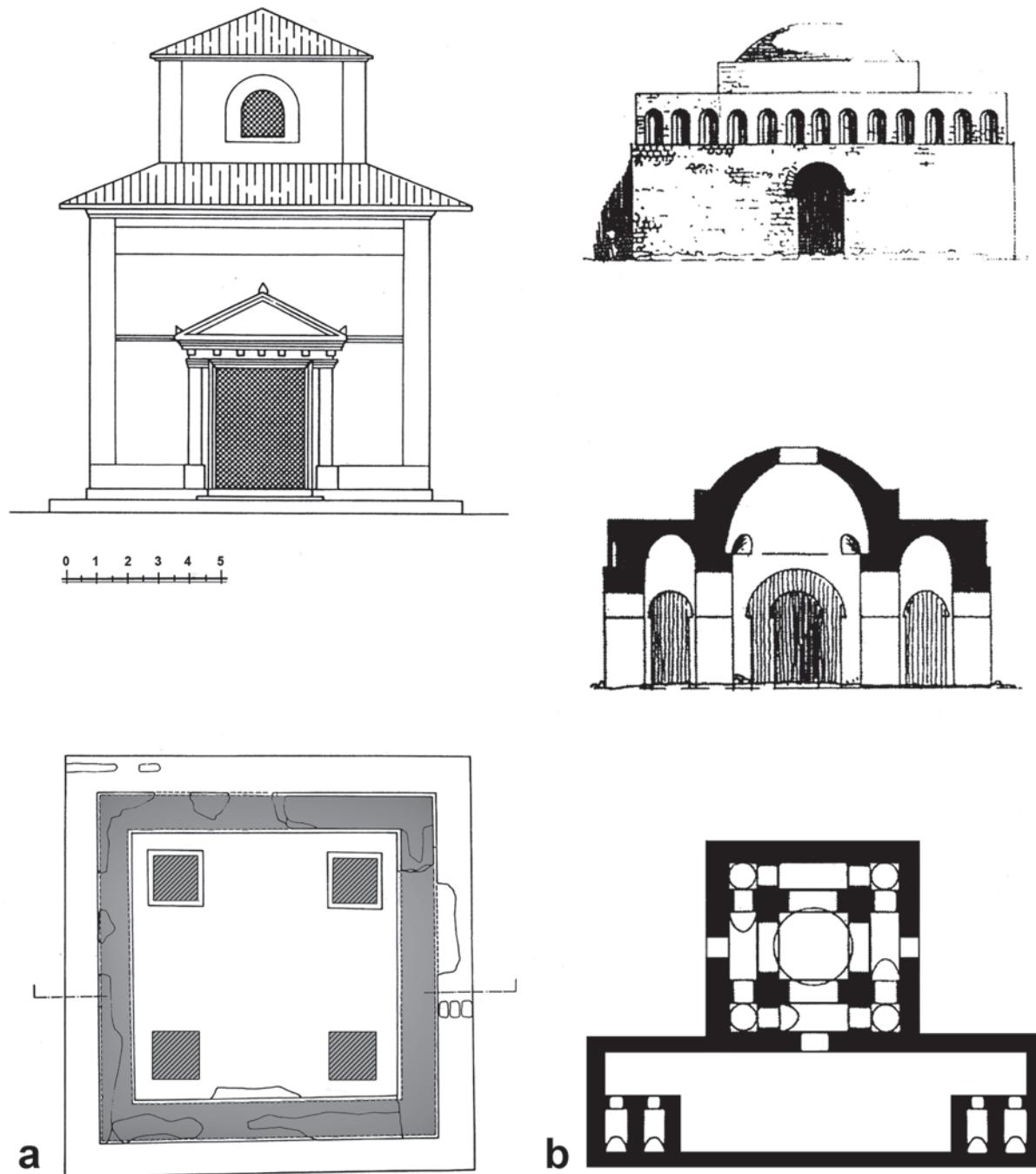

Sl. 155. Lok. 1/a. „Tetrapylon“ otkriven 1960. godine (foto: PZNS)

Fig. 155. Locality 1/a. "Tetrapylon" discovered in 1960 (foto: RONS)

Hipodrom

Hipodrom (*circus*), namenjen je prvenstveno trkama konja sa kočijama, ali je mogao biti pozornica i za druge vrste spektakla: akrobatske jahačke veštine, gladijatorske borbe, trijumfalne defilee nakon ratnih pohoda ili spektakle povodom važnih datuma (osnivanja grada, na primer), kao i za javne egzekucije. Smatra se da je suština održavanja igara religijskog karaktera. Trke na hipodromu su, kako zaključuje Dagron (pozivajući se na Tertulijana), u osnovi odražavale tradicionalni kult sunca, kao i četiri osnovna kosmička elementa koja su mu podređena (zemља, ватра, вода, ваздух).⁶³ Arena hipodroma bila je simbol земље, а spina simbol воде, мора или океана, koji dele ili okružuju земљу. Obelisk, postavljen u centralnom delu spine, predstavljaо је небески stožer ili božanski сунчев zrak. Dvanaest ulaznih otvora karceresa simbolizuju dvanaest meseci. Sedam krugova, koji čine svaku trku, predstavljaju sedam dana u nedelji, a dvadeset i četiri trke – dvadeset i četiri časa jednog dana.⁶⁴ Boje dresova učesnika su takođe ukazivale na osnovne elemente kosmosa, kao i na četiri godišnja doba: zelena boja – proljeće – земља (Venera), crvena boja – leto – ватра (Mars), plava boja – jesen – more (Saturn ili Neptun) i bela – zima – ваздух (Jupiter). Na mozaiku iz Liona, na dresovima takmičara jasno

Sl. 156. Lok. 1/a: a) Sirmijumski fanum; osnova i rekonstrukcija u elevaciji. b) Sasanidski hram u blizini Gire (Iran) s početka V veka n. e.: osnova, presek i izgled (G. R. H. Wright, 1970, 285)

Fig. 156. Locality 1/a: a) Ground plan and elevation of sirmium fanum. b) Sassanian temple from the vicinity of Gira (Iran) from the beginning of the 5th century A.D.: ground plan, cross-section and elevation (G.R.H. Wright, 1970, 285)

se uočavaju četiri pomenute boje (sl.157).⁶⁵ Najzad, sam imperator, kao otelotvorenje vrhovnog božanstva, svečanim otvaranjem igara bio je simbolično u ulozi promotera obnavljanja godišnjih cikličnih promena u prirodi. Ne treba sumnjati da je u dalekim prapočecima trka sa kočijama, priređivanih na širokoj neograđenoj poljani u Olimpiji (VI vek pre n. e), a nešto kasnije i na italskom tlu,⁶⁶ većina učesnika i posmatrača bila svesna suštine rituala održavanja trka. S druge strane, malo je verovatno da je u vreme kasnog carstva većina gledalaca bila upućena u suštinu simbolike cirkuskih igara.⁶⁷

Hipodrom predstavlja najmonumentalniju i najatraktivniju građevinu kasnoantičkog Sirmijuma (sl. 142 i 158). Zvući možda anegdotski da su ostaci ove velike građevine izranjali na svetlo dana još prilikom sondažnog istraživanja trase južnog bedema 1959. godine, ali se tada nije moglo naslutiti o kakvom objektu je reč. Tek je 1970. godine utvrđena prava namena građevine kojoj su pomenuti zidovi pripadali. Godine 1976, V. Popović i E. Ochsenschlager (u daljem tekstu, E. Oksenslager) objavili su prvu, veoma dragocenu studiju o prostornoj organizaciji, konstruktivnom sklopu i hronološkim okvirima gradnje i trajanja sirmijumskog hipodroma.⁶⁸ Prema pouzdano datovanim pokretnim nalazima, pomenuti autori su najpre konstatovali da gradnja hipodroma nije mogla početi pre poslednje četvrtine III veka. Pažljivom analizom novca u sloju ispod malternih podova, zabeleženih u sondi 151, autori su zaključili da je hipodrom podignut u vreme Licinijevih ili Konstantinovih boravaka u Sirmijumu, dakle, između 316. i 324. godine.⁶⁹

Izlišno je prepričavati sve što je o arhitekturi ovog monumentalnog objekta rečeno u studiji V. Popovića i E. Oksenslagera. Ali, kada je reč o našim revizijama i dopunama zaključaka pomenutih autora, smatramo celishodnim usvajanje njihove kodifikacije elemenata arhitekture hipodroma i njegovog južnog aneksa: A – arena, B – zasvedene prostorije (*cavea*) ispod sedišta, C – koridor duž prostorija ispod sedišta (*cripto-porticus*),

Sl. 157. Lionski mozaik sa predstavom trka sa kočijama na hipodromu (foto: M. Jeremić)

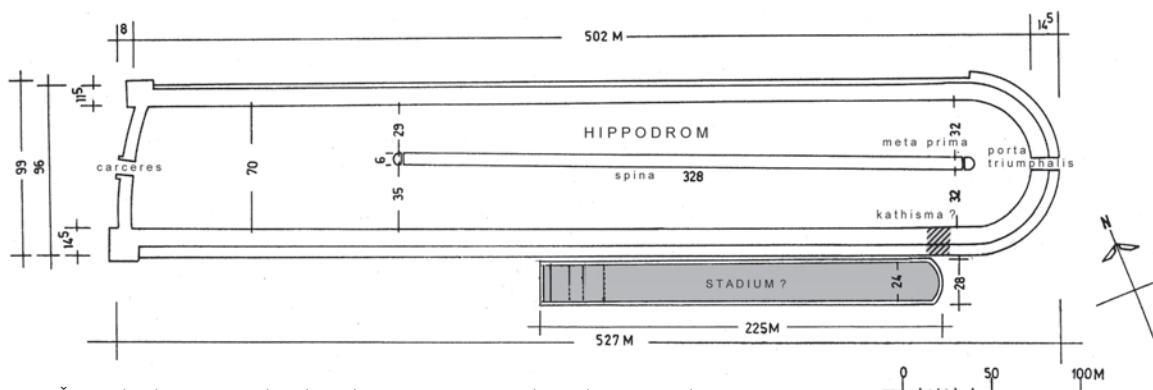
Fig. 157. Mosaic from Lyon with representation of chariot race in the hippodrome (foto: M. Jeremić)

D – prostor između južnog spoljnog zida hipodroma i severnog zida južnog aneksa, i E – unutrašnji prostor južnog aneksa (*stadium*). Podaci na osnovu kojih smo u ovoj monografiji delimično dopunili plan pomenutih autora potiču u najvećoj meri sa arheoloških istraživanja 1984. god. na lok. 66, uz veoma dragocene nalaze u rovovima gradske kanalizacije i toplovoda 1968. i 1995. godine.⁷

Karceres, arena i dimenzije hipodroma

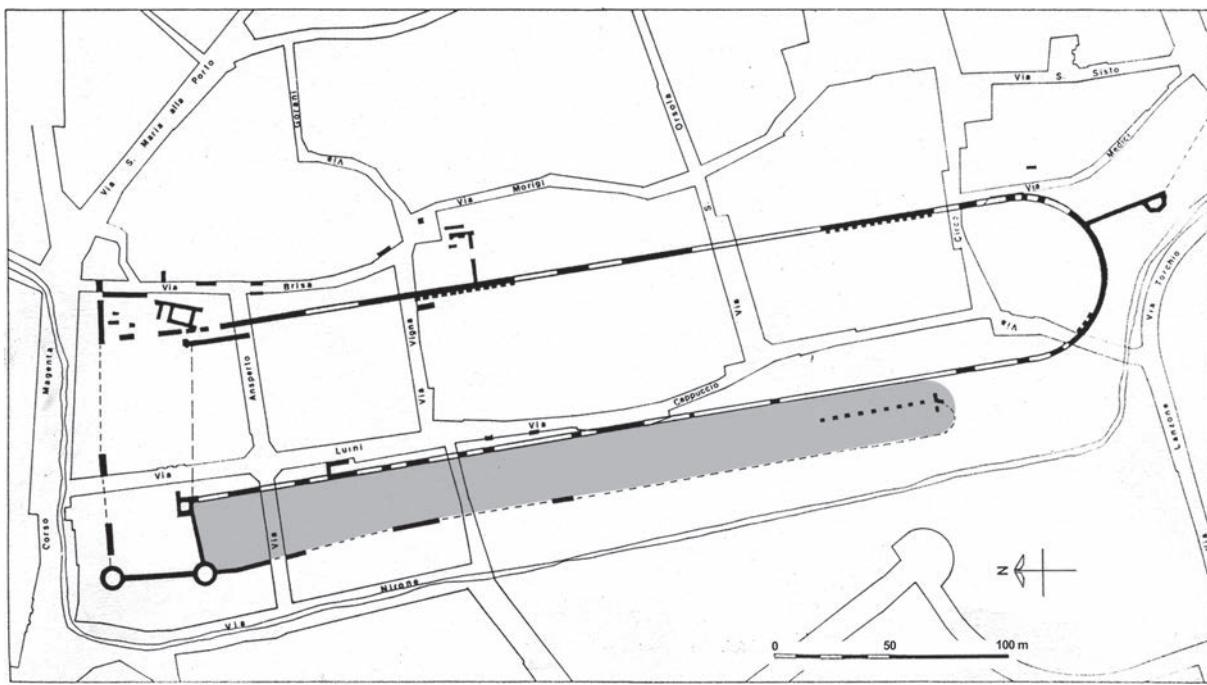
Prema geomorfološkim odlikama lokacije hipodroma reklo bi se da je on u odnosu na palatu imao većih prirodnih pogodnosti. Relativno nizak teren na kome je ovaj objekat trasiran imao je blagi pad ka jugoistoku, što je pospešivalo njegovu ocednost. Ono što bismo mogli okvalifikovati kao osnovnu manjkavost lokacije jeste svakako, silom prilika nametnut, prvac pružanja ove monumentalne građevine. Suprotno većini poznatih primera kasnocaarskih hipodroma u drugim provincijama Rimske imperije, čija se podužna osa približno poklapala sa pravcem sever-jug ili je od njega manje-više odstupala, sirmijumski hipodrom je orijentisan približno u pravcu istok-zapad, što je učesnicima trka u vreme jakog sunca bez sumnje pravilo problema (sl. 137).⁷¹ To što su se carska palata, a samim tim i carska loža nalazile sa desne strane ili, bolje reći, južno od hipodroma (sl. 142), kao i u slučaju Galerijevog hipodroma u Solunu (sl. 207), ne treba nikako

Sl. 158. Šematski plan sirmijumskog hipodroma sa južnim aneksom (M. Jeremić)
Fig. 158. Graphic outline of Sirmium hippodrome with south annex (M. Jeremić)

smatrati hendikepom. Linija finiša sirmijumskog hipodroma kao i startna linija (*linea alba*) postavljene su na njegovoju južnoj, desnoj strani, ali to svakako nije podrazumevalo bitne promene ceremonijalnog karaktera vezane za prolazak pobedničkog takmičara kroz cilj.⁷²

Dugačak i dubok rov, koji je tokom komunalnih radova 1968. god. prokopan kroz čitavu Masarikovu ulicu, sekao je dijagonalno arenu hipodroma. Tom prilikom, presečeni su masivna supstrukcija spine (nešto istočnije od druge okretnice), kao i dva paralelna masivna zida na zapadnom kraju hipodroma, južno od sadašnje policijske stanice. Prema našoj proceni, oni predstavljaju ostatke karceresa (*cæreres*), ulaznog dela hipodroma, sa 12 širokih otvora za takmičare na kočijama, kako je to i uobičajeno (sl. 142). Iako paralelni masivni zidovi karceresa (pravca sever-jug) nisu otkriveni u punoj širini, možemo smatrati da je unutrašnji razmak njihovih zidova mogao iznositi od 4 do 6 m.⁷³ U odnosu na podužnu osu hipodroma, centar krivine zidova karceresa pomeren je ka jugoistoku. Na taj način, različito udaljene pozicije kočija obezbeđivale su svim takmičarima jednak razmak, od kapija na početku arene (koje su se jednovremeno otvarale) do druge okretnice (*meta secunda*), što je na samom startu pružalo svim učesnicima trka jednake šanse za uspeh.

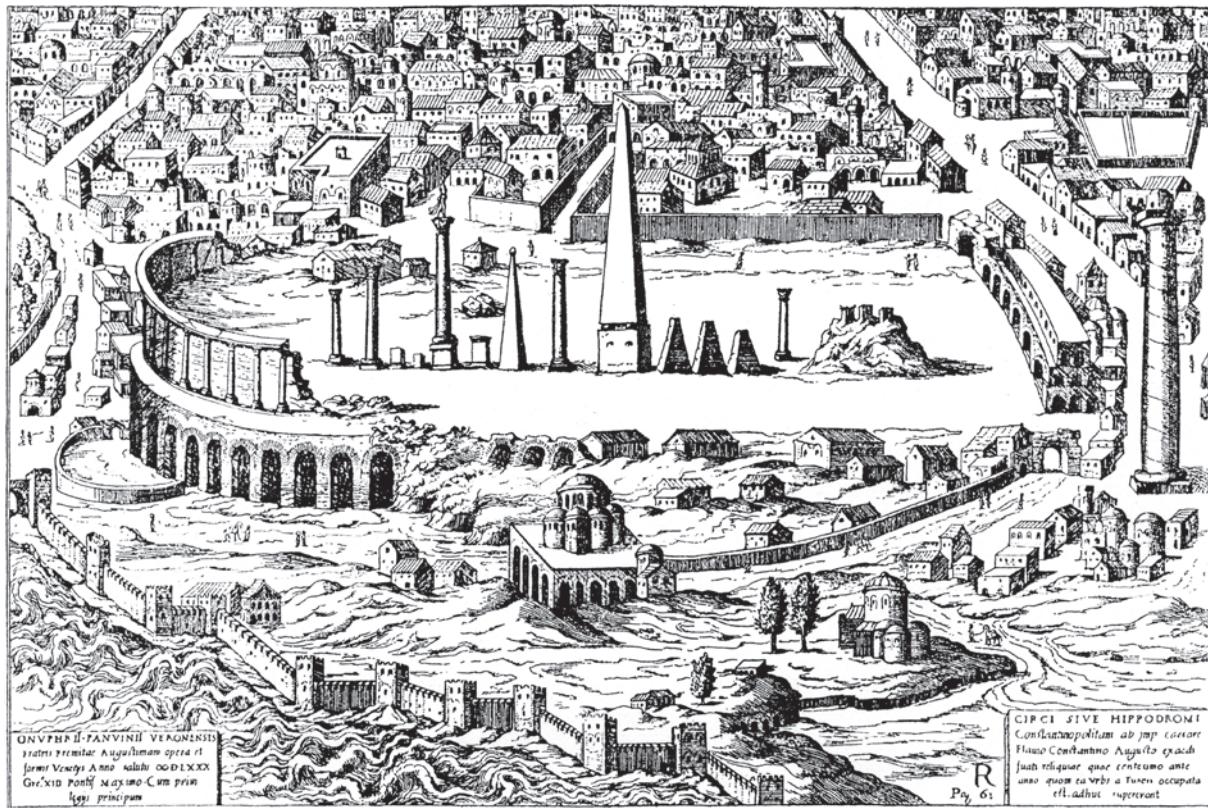

Sl. 159. Šematski plan osnove hipodroma sa južnim aneksom u Milatu (J. Humphrey, Fig. 294)

Fig. 159. Graphic outline of the plan of hippodrome in Milan with the south annex (J. Humphrey, Fig. 294)

Na ranijem planu hipodroma, naznačeno mesto karceresa nije rezultat iskopavanja, već matematičkih spekulacija izvedenih putem komparativnih analiza analognih primera. Na osnovu ovako dobijenih podataka, pretpostavljalo se da je unutrašnja dužina hipodroma (mereno od temena unutrašnje polukružne linije sfendona na istoku do unutrašnje linije karceresa) mogla iznositi oko 430 m, a ukupna spoljašnja dužina oko 450 m. Budući da je lokacija karceresa sada poznata, možemo konstatovati da bi unutrašnja dužina hipodroma mogla iznositi 502–505 m, a spoljašnja od 527 do 530 m (sl. 158). Od dve okretnice na središnjoj barijeri hipodroma (*spina*), poznata je samo jedna – *meta prima* (sl. 161).⁷⁴ Poziciju druge okretnice, na zapadnoj strani, možemo približno tačno odrediti. Prema brojnim analognim primerima, rastojanje od karceresa do druge okretnice iznosi približno dve širine arene.⁷⁵ S obzirom da ovo rastojanje na našem primeru iznosi 143 m, to znači da za ukupnu dužinu spine preostaje približno 328 m.⁷⁶

Ranije konstatovane širine pojedinih delova hipodroma nisu sporne.⁷⁷ Širina arene iznosi 70 m, a spine 6 m (sl. 162).⁷⁸ Dubina severnog trakta iznosi približno 11,50 m, a južnog oko 14,50 m (sl. 158).⁷⁹ Tako bi ukupna širina gradevine iznosila približno 96 m (oko 300 stopa). Ono što se u skladu sa novim podacima moralo korigovati, jeste položaj spine. Nalazi njenih ostataka u kanalizacionom rovu u Masarikovoj ulici, jugozapadno od lok. 66, pažljivo kartirani, pokazuju da *spina* nije bila paralelna sa zidovima podijuma (zid I), kako je to predstavljeno na planu V. Popovića i E. Oksenšlagera.⁸⁰ Širina arene je iznosila 70 m, ali, kako je njena zapadna okretnica (*meta secunda*) pomerena ka severu, to ni širine leve i desne staze nisu jednake. Na zapadnom kraju spine (na liniji druge okretnice), širina južne piste iznosi oko 35 m, a shodno tome, širina severne iznosi 29 m (sl. 158). Na istočnom kraju spine, na liniji prve okretnice (*meta prima*), obe piste imaju širinu od 32 m, dok širina same spine iznosi 6 m.

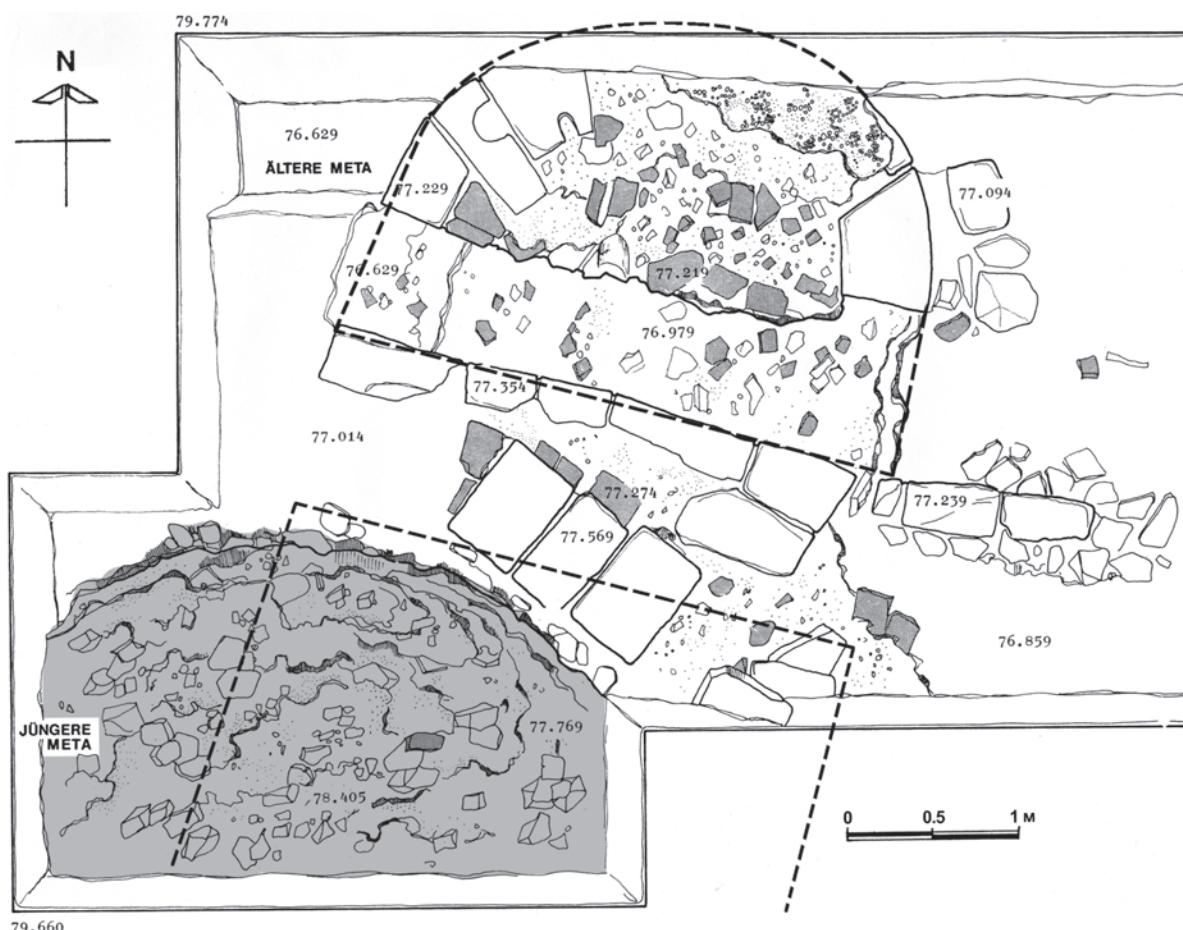

Sl. 160. Onofrio Panvini (god. 1600): izgled hipodroma u Konstantinopolju (S.G. Basset, DOP 45, 1991, Fig. 1)

Fig. 160. Onofrio Panvini (year 1600): hippodrome in Constantinople (S.G. Basset, DOP 45, 1991, Fig. 1)

Upoređujući osnovne dimenzije sirmijumskog hipodroma sa primerima iz različitih krajeva Rimske imperije, možemo zaključiti da je ovaj objekat, kada je reč o širini arene, u granicama koje se u većini slučajeva manje-više ponavljaju, mada se ne treba suviše uzdati u rezultate spekulacija sa proporcijama, koje će nam na kraju ipak pokazati da nema čvrstih pravila.⁸¹ Hipodrom u Milanu, na primer, ima istu širinu arene kao i Sirmijum (70 m), dok njegova ukupna dužina iznosi 470 m (sl. 159).⁸² Dužina trkališne staze sirmijumskog hipodroma može se svrstati među nekoliko najdužih objekata ove vrste na čitavoj teritoriji Rimske imperije (sl. 158 i 159).⁸³ Pri tome, ne treba dovoditi u vezu dužinu građevine sa kapacitetom hipodroma, jer broj gledalaca ne zavisi toliko od dužine ove građevine koliko od širine njenih traktova, to jest, od broja redova, a samim tim i broja sedišta u gledalištu.

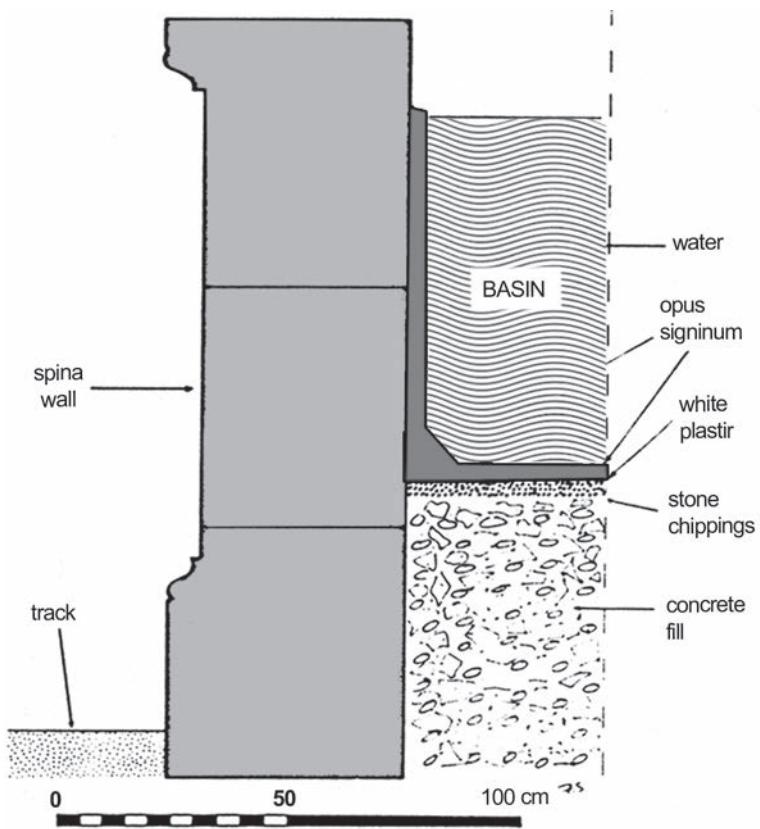
O dekoru spine sirmijumskog hipodroma nemamo mnogo podataka, ali nećemo pogrešiti ako ga poistovetimo sa bolje očuvanim primerima zabeleženim u drugim krajevima Rimske imperije.⁸⁴ Po pravilu, spine su tipski elementi hipodroma. Nju čini niz pravougaonih bazena, razdvojenih uskim prolazima (sl. 162). U vodi bazena, na liniji podužne osovine spine, raspoređeni su postamenti sa skulpturama različitih božanstava i heroja grčke i rimske mitologije. Poseban akcenat dekora spine čine stubovi od crvenog porfira, kao i crvenog granita, sa skulpturama na vrhu. Obavezne rezerve spine čine mehaničke naprave za brojanje krugova trke – delfini, koji iz usta izbacuju vodu (sl. 157). Sudeći po predstavama hipodroma na mozaičnim podovima, dekorativnoj kamenoj plastici, sarkofazima, novcu, žišcima, reljefnim predstavama na slonovači i drugim predmetima, repertoar eksponata je veoma bogat i raznovrstan.⁸⁵ Spina hipodroma u Konstantinopolju predstavljala je svojevremeno pravu izložbu antikviteta, od kojih su se mnogi još mogli videti *in situ* 1600. godine (sl. 160).⁸⁶

Sl. 161. Hipodrom Sirmijuma. Dve faze prve okretnice „meta prima“ (V. Popović – E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976(I), 1976)
Fig. 161. Hippodrom of Sirmium. Two phases of "meta prima" (V. Popović – E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976(I), 1976)

Dominantan i svakako najvažniji elemenat spine predstavlja porfirni egipatski obelisk. On se, po ustaljenoj šemi, nalazio u središtu spine kao simbol nebeskog stožera ili božanskog solarnog zraka.⁸⁷ Sem njega, na spini se istovremeno može naći još koji obelisk, ali manjih dimenzija od pomenutog. Godine 1939, u Mačvanskoj Mitrovici je nadjen jedan segment obeliska, verovatno sa sirmijumskog hipodroma, kome se tokom Drugog svetskog rata zaturovao svaki trag (sl. 163).⁸⁸ Na prostoru hipodroma, nešto zapadnije od lok. 66, zabeležena je jedna oštećena baza stuba od crvenog granita, čiji rekonstruisani prečnik iznosi 64 cm. Sasvim je moguće da je ona, u kompletu sa stubom, kapitelom i skulpturom na njemu, činila jedan od elemenata dekora spine. Godine 1968, prilikom komunalnih radova na tridesetak metara jugozapadno od lok. 66, uz samu severnu borduru spine, u kanalizacionom rovu, nadeno je stablo mermernog stuba, prečnika 75 cm, što ukazuje na njegovu važnu poziciju na spini. Uzgred, on je mogao biti pomeren jedino pomoću moćne mehanizacije. Kakvu je skulpturu mogao nositi, ostaje nam da nagađamo.

Istraživanja na lok. 66 pružila su nam priliku da proverimo i nagib trkališne piste (prostor A). Tokom ranijih arheoloških istraživanja je konstatovano da srednja visinska vrednost piste na južnom delu hipodroma, približno u visini prve okretnice, iznosi 77,30 m n. m.⁸⁹ Na prostoru lok. 66 nisu konstatovani ostaci same piste, ali se njena gornja niveleta može odrediti prema donjoj koti sokla (to jest, donjoj koti kamenog profilisanog ivičnjaka podijuma), čija apsolutna vrednost iznosi 78,29 m (sl. 182). Visinska razlika između dve pomenute tačke iznosi 1,00 m, što na distanci od 200 m daje pad piste od 0,5%. Izvesno je da je šljunkoviti sloj trkališta,

Sl. 162. Detalj konstrukcije bazena spine hipodroma u gradu Leptis Magna (J. Humphrey, 1986, 39, Fig. 18)

Fig. 162. Detail of the structure of the hippodrome spina in Leptis Magna (J. Humphrey, 1986, 39, Fig. 18)

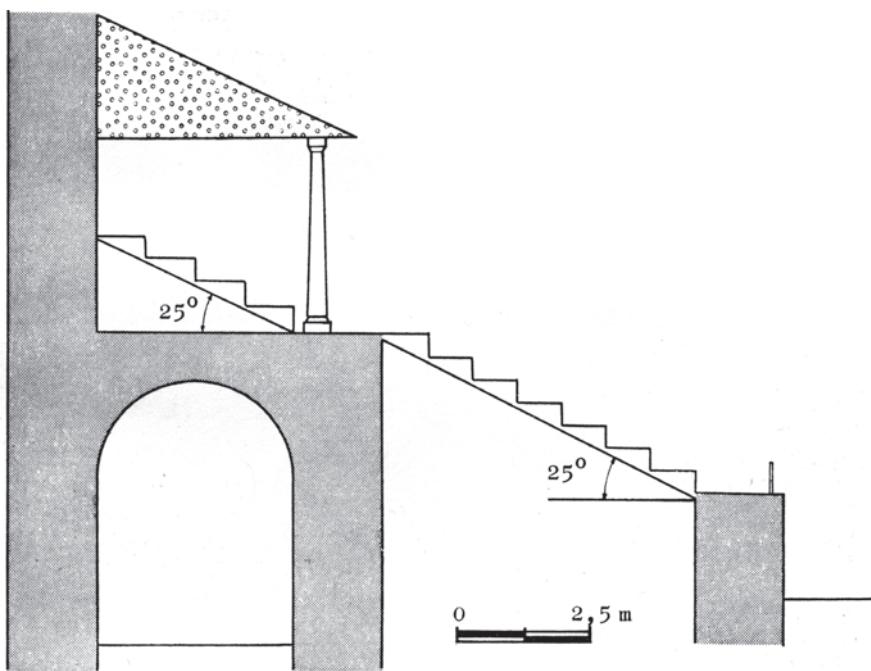
sa nagibom ka jugoistoku, pratio prirodni pad terena, čime je olakšana evakuacija atmosferske i podzemne vode posredstvom razgranate mreže drenažnih kanala.⁹⁰ Oni su bili postavljeni duž obe strane spine, zatim duž čitavog podijuma (zid I), kao i na liniji podužnih osovina i severne i južne piste. Registrovani su i poprečni kanali koji su prikupljenu vodu evakuisali van hipodroma.⁹¹ Jedan od poprečnih drenažnih kanala, pravca sever–jug, zabeležen je na deonici od pedesetak metara počev od severnog aneksa L na lok. 85 pa do kraja građevine F na sektoru D (sl. 191, 184 i 190). Ovom mrežom kanala odvodjena je i voda od pražnjenja bazena spine. Na lok. 66, tik uz južnu stranu podijuma severnog trakta, otkriven je kanal, ali ne za evakuaciju, već za snabdevanje spine i drugih potrošnih mesta hipodroma tekućom vodom iz akvadukta (sl. 106 i 182).⁹²

Kada je reč o konstruktivnom sklopu građevine i njenoj teoretskoj rekonstrukciji, zaključci V. Popovića i E. Oksenšlagera odnose se uglavnom na južni trakt hipodroma, za koji su autori imali više podataka u odnosu na severni trakt. Uporedujući opise otkrivenih ostataka zidova i prostorija u sondama na južnom i severnom traktu, autori su uočili njihovu međusobnu razliku, kako po dimenzijama traktova, tako i po načinu gradnje. Po našem mišljenju, tu razliku je trebalo možda malo više istaći.⁹³ Za južni trakt su priložili i teoretsku rekonstrukciju u vidu poprečnog preseka (sl. 164).⁹⁴ Kada je reč o carskoj loži, V. Popović i E. Oksenšlager je sasvim opravdano lociraju nešto zapadnije od prve okretnice *meta prima*, što odgovara liniji finiša (sl. 158 i 165).⁹⁵ Autori ističu da su na tom mestu podužni zid II (u sondi 153), kao i poprečni zid 1 masivniji od ostalih, susednih (sl. 166).⁹⁶ Na njenu lokaciju ukazuje i koncentracija komada mermernе dekorativne kamene plastike nađene ne samo u sondi 153 već i u susednim sondama (sl. 167/a–g).⁹⁷ Ono što je karakteristično

Sl. 163. Deo obeliska sirmijumskog hipodroma nađen u Mačvanskoj Mitrovici 1939. godine (list „Politika”, 1939)

Fig. 163. Fragment of the obelisk from hippodrome of Sirmium found in Mačvanska Mitrovica 1939 (newspaper "Politika", 1939)

Sl. 164. Šematski presek kroz južni trakt sirmijumskog hipodroma (rekonstrukcija) (V. Popović, E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976, 171, abb. 12)

Fig. 164. Graphic cross-section of the south tract of the Sirmium hippodrome (reconstruction) (V. Popović, E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976, 171, abb. 12)

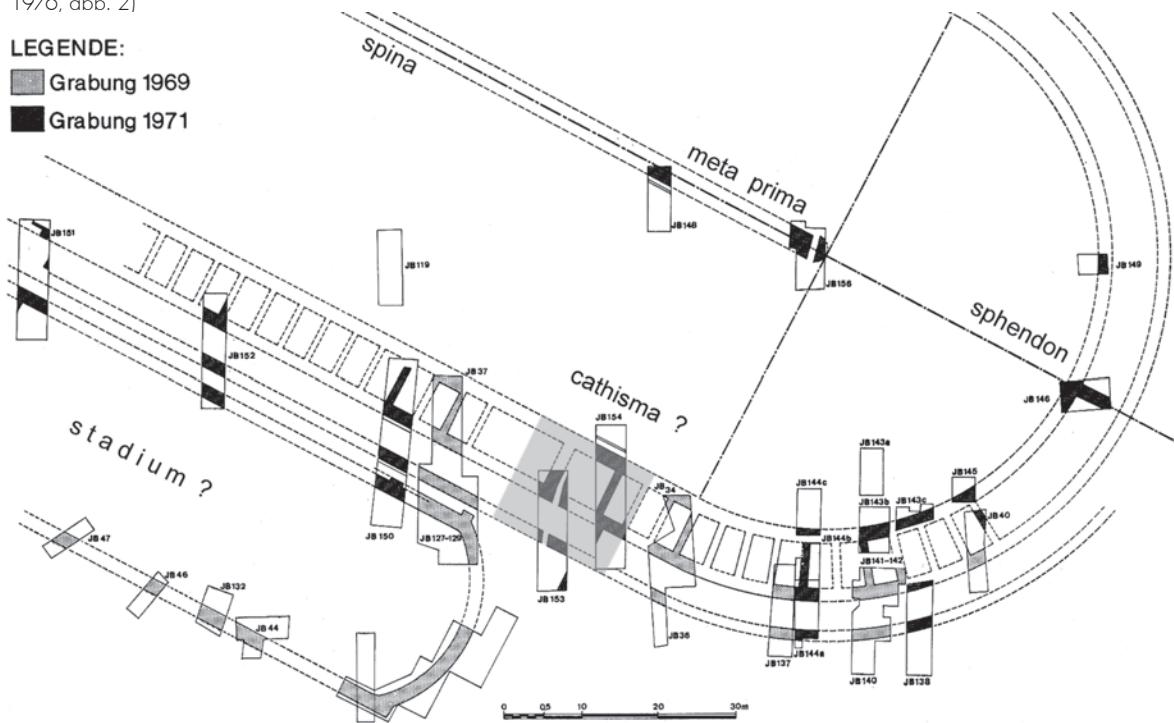
Sl. 165. Situacija rasporeda arheoloških sondi sa naznačenom pretpostavljenom pozicijom carske lože - „pulvinar“ (V. Popović, E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976, abb. 2)

Fig. 165. Disposition of archaeological trenches with assumed position of "pulvinar" (V. Popović, E. Ochsenschlager, Germania 54, 1976, abb. 2)

LEGENDE:

■ Grabung 1969

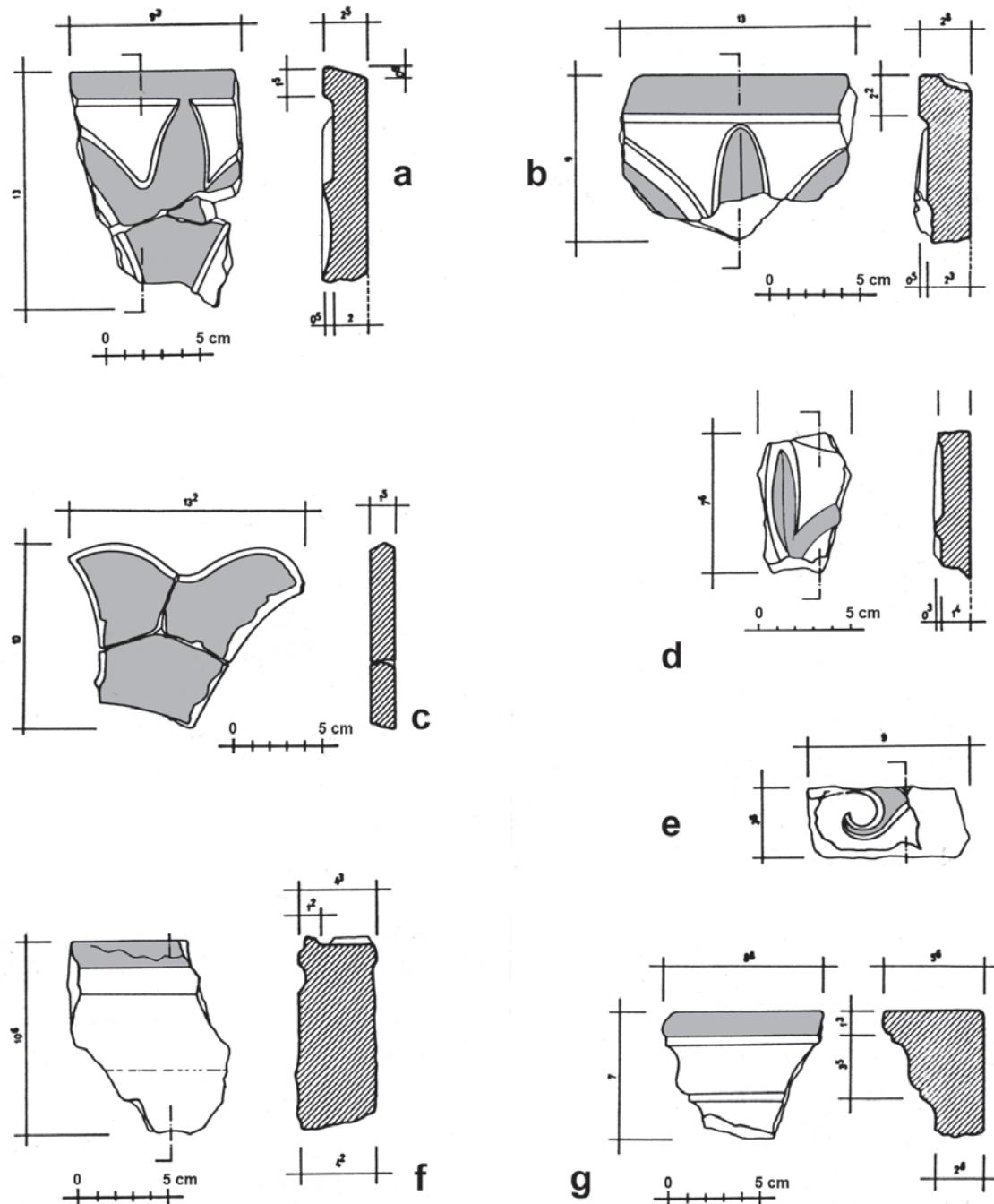
■ Grabung 1971

Sl. 166. Hipodrom – sonda 154, otisak santrača u zidu I, južnog trakta (V. Popović, E. Ochsenschlager, 1976)

Fig. 166. Hippodrome – trench 154, gauge-box impression in wall 1 of the south tract (V. Popović, E. Ochsenschlager, 1976)

Sl. 167. Fragmenti zidne obloge zabeležene u sondama hipodroma: 150, 153, 154, 144/a, 142, 150/a, 143/a i 156 (M. Jeremić)

Fig. 167. Fragments of wall facing recorded in the trenches at the hippodrome: 150, 153, 154, 144/a, 142, 150/a, 143/a and 156 (M. Jeremić)

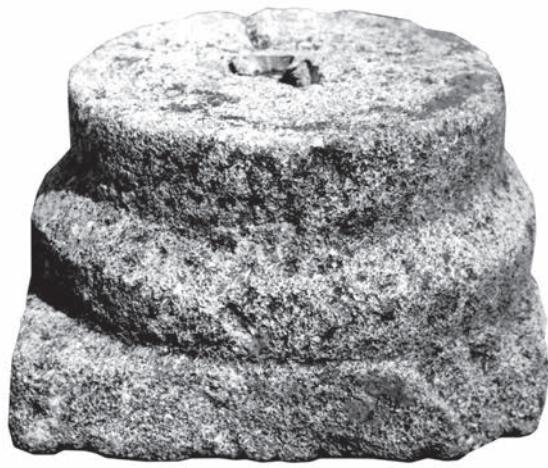
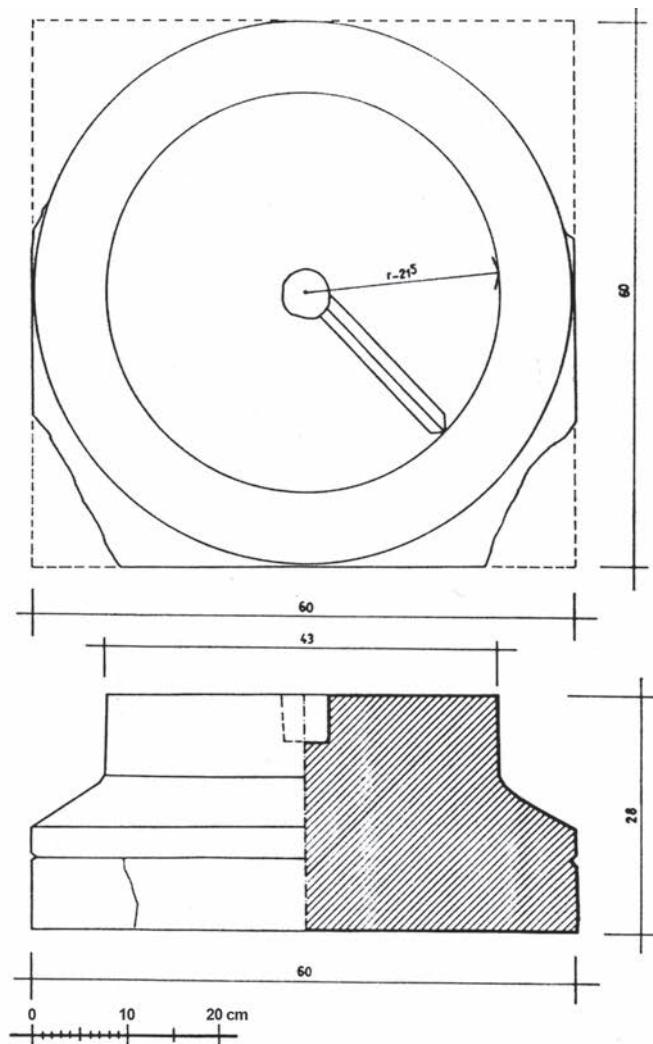

Sl. 168. Hipodrom - sonda 142, južni zid hipodroma (zid III)(V. Popović, E. Ochsenschlager, Starinar XXVI, 1976, T. I, sl. 1)
Fig. 168. Hippodrome - trench 142, south hippodrome wall (wall III)(V. Popović, E. Ochsenschlager, Starinar XXVI, 1976, T. I, fig. 1)

za lica zidova severnog trakta (sa južne, spoljne strane), to je tehnika gradnje obrađenim kamenom manjeg formata (sl. 168) koji je po vertikali, na određenim razmacima, verovatno imao libažne slojeve od opeke (*opus mixtum*). Sa unutrašnje strane, do arene, sam podijum (zid I) bio je obložen pažljivo klesanim kvaderima većih dimenzija. Autori naglašavaju da je isti način gradnje zabeležen i na ostacima trijumfalne kapije – *porta triumphalis*, locirane u osovini polukružnog sfendona.⁹⁸ Na osnovu baza stubova jednostavne profilacije (sl. 169) i kapitela, nađenih u šutu, autori s pravom prepostavljaju da su baze stubova i četvorolisni kapiteli, manjih dimenzija (sl. 170), činili deo noseće konstrukcije krova galerije hipodroma. Njihova klesarska obrada je relativno skromna, ali za reprezentativnije deonice hipodroma zabeleženi su primeri kapitela i dekorativne plastike mnogo kvalitetnije obrade. Primer visokog stepena klesarskog umeća primjenjenog na kapitelu, tzv. maloazijskog tipa (sl. 170), nađenog na prostoru trkališta hipodroma, govori o njegovoj upotrebi na posebnim mestima (možda na spini, carskoj loži, karceresu ili trijumfalnoj kapiji?).

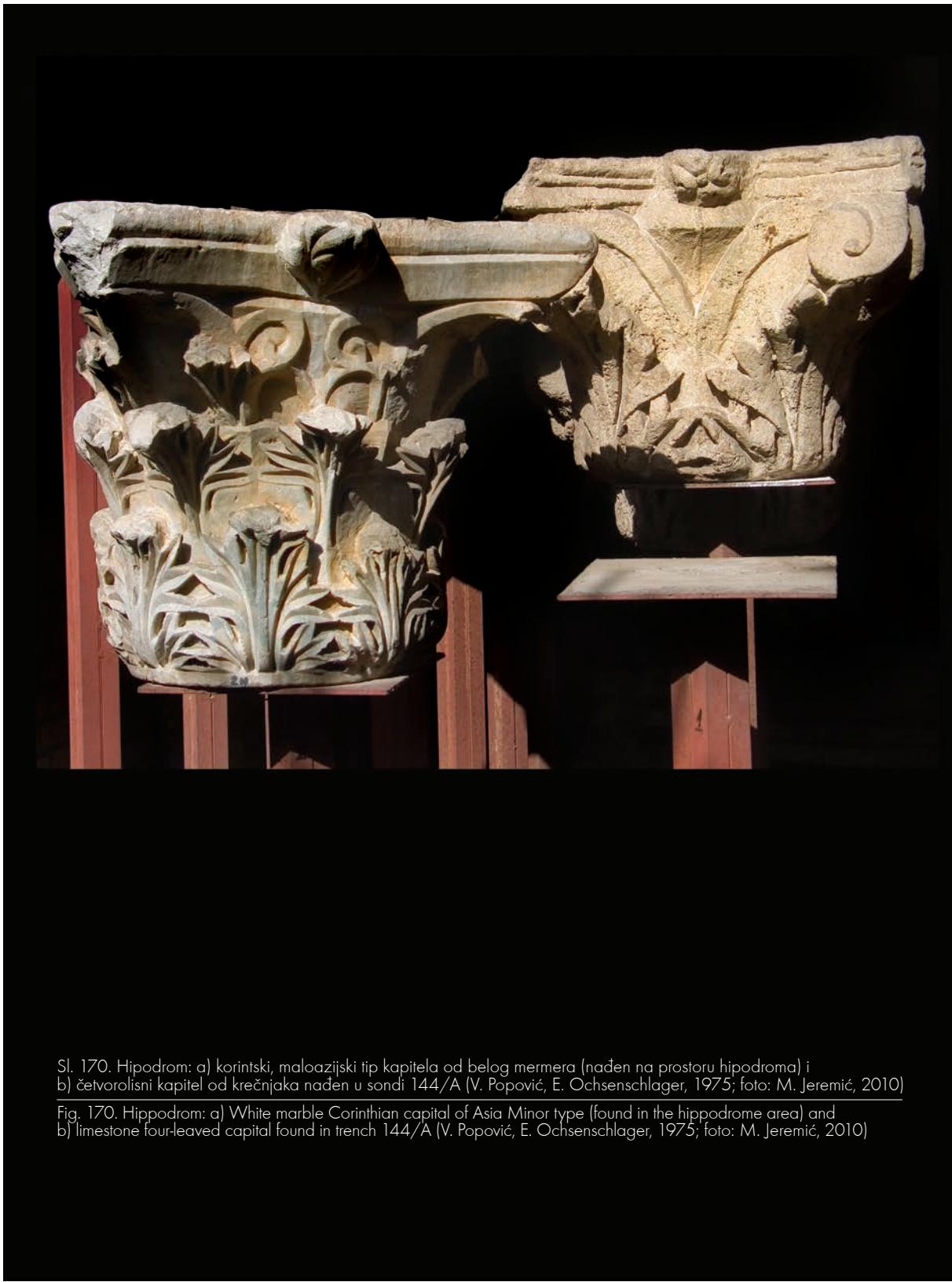
Severni trakt hipodroma

Naš izvor podataka o arhitekturi severnog trakta hipodroma svodi se na tri lokacije raspoređene na dužini od 195 m: lok. 34, lok. 66 i sondu 123, na istočnom delu trakta (sl. 142).⁹⁹ Uporedjujući iste elemente supstrukcije u prostoru B (gledalište) ili prostoru C (criptoportik) severnog trakta sa onima na južnom traktu, možemo uočiti jasno izražene razlike u graditeljskom tretmanu, što je i ranije već bilo zapaženo, ali u daleko manjoj meri. Podaci zabeleženi na severnom traktu jasno ukazuju na činjenicu da se širine zasvedenih prostorija (prostor B) međusobno znatno razlikuju: od 2,30 m u sondi 123, do 4,00 m na lok. 66. U vreme *starih*

Sl. 169. Hipodrom - sonda 141: baza stuba sa južne galerije (V. Popović, E. Ochsenschlager, Starinar XXVI, 1976, T. I, sl. 3)

Fig. 169. Hippodrome - trench 141: column base from south gallery (V. Popović, E. Ochsenschlager, Starinar XXVI, 1976, T. I, fig. 3)

Sl. 170. Hipodrom: a) korintski, maloazijski tip kapitela od belog mermera (nađen na prostoru hipodroma) i
b) četvorolisni kapitel od krečnjaka nađen u sondi 144/A (V. Popović, E. Ochsenschlager, 1975; foto: M. Jeremić, 2010)

Fig. 170. Hippodrom: a) White marble Corinthian capital of Asia Minor type (found in the hippodrome area) and
b) limestone four-leaved capital found in trench 144/A (V. Popović, E. Ochsenschlager, 1975; foto: M. Jeremić, 2010)

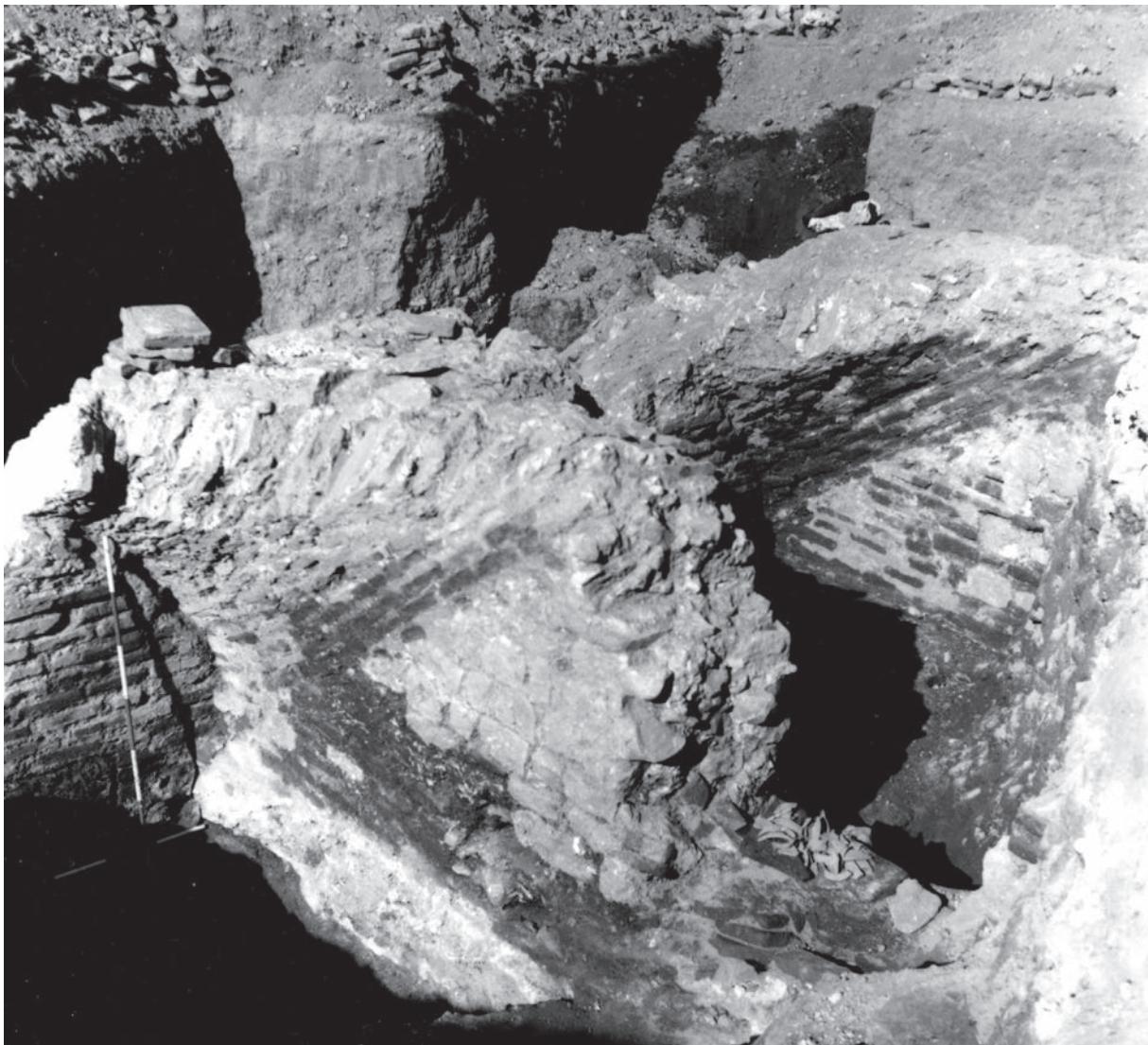
iskopavanja, moglo se, između ostalog, uočiti i da se supstrukcije zidova prostorija (pravca sever–jug) u sondi 123 kaskadasto smiču ka istoku, što je posledica prirodnog pada terena. Prostor C (kriptoportik), zabeležen na lok. 66 u kanalu gradskog toplovoda, ima širinu od 1,98 m,¹⁰⁰ dok isti prostor na lok. 34, oko 20 m zapadnije, ima širinu od 2,50 m. Sudeći prema podacima zabeleženim na lok. 34, elementi severnog trakta imaju skromnije dimenzije od elemenata južnog. Debljina zida II iznosi 1,15 m, zida I – 0,60 m, dok širina prostora C iznosi 2,70 m.¹⁰¹ Ovakve redukcije prostora i širina zidova svakako su uticale i na opšti izgled severnog fasadnog zida hipodroma.

Kakvo je konstruktivno rešenje bilo primenjeno za supstrukciju gledališta severnog trakta, znamo zahvaljujući dobro očuvanim ostacima kosih svodova nad prostorijama ispod gledališta (*cavea*), pre svega u sondi 123 (sl. 171, 172 i 182). Gradnja severnog trakta je izvedena etapno.¹⁰² Najpre su podignuti podužni zidovi, zatim pregradni i poprečni noseći zidovi (u elevaciji trouglaste forme), na koje su, naposletku, bili oslonjeni zakošeni poluobličasti svodovi. Zidovi severnog trakta hipodroma građeni su (kako pokazuju nalazi na lok. 34, 66 i u sondi 123), u najvećoj meri, opekom ili u alternaciji sa kvaderima manjih dimenzija.¹⁰³ Gornji delovi južnih zidova I i II ispod tribina (čeoni zidovi *cavea* paralelnih sa arenom), koji zapravo predstavljaju delove podužnih zidova severnog trakta, zidani su slobodno u prostoru sa polukružnom gornjom ivicom na koju će kasnije leći južni polukrug kosog svoda (sl. 171). Treba svakako naglasiti činjenicu da podužni zidovi traktova (kako severnog, tako i južnog) nisu bili uvek organski spojeni sa poprečnim (podeonim) zidovima supstrukcije gledališta – *cavea*.

Sl. 171. Hipodrom – lok. 66: severni trakt sa ostacima konstrukcije kosih svodova (foto: N. Borić)

Fig. 171. Hippodrome – locality 66: north tract with remains of slanting vaults (photo: N. Borić)

Sl. 172. Kosi svodovi ispod prvog pojasa sedišta „moenianum primum“ u sondi 123 na severnom traktu hipodroma (foto: M. Popović)
Fig. 172. Vaulted substructures in trench 123, supporting the moenianum primum of the north tract of hippodrome (foto: M. Popović)

Sa unutrašnje strane, površine zidova nisu bile malterisane, ali je zato fasadna površina podijuma (zid I), do same arene, bila oblagana kvaderima, a u gornjoj zoni i tankim profilisanim pločama od belog mermera. Kako je zabeleženo na lok. 66, zid podijuma je, na oko 30 cm od nivoa staze, nalegao na posebno profilisane ivičnjake (sl. 173) na koje se dalje, u superstrukturi, nastavljala obloga od kvadera glatkih površina (sl. 174).¹⁰⁴ Upotreba kvadera na licu podijuma je razumljiva s obzirom da je ovaj masivni zid morao neprestano da odoleva udarcima točkova kočija. Sem toga, podijum je nosio i masivnu ogragu od teških kamenih parapetnih ploča (sl. 175).¹⁰⁵ Na lok. 66, u zidu podijuma, zabeleženo je istočno lice ulaznog otvora, koji je omogućavao komuniciranje sa arenom iz prostora B i C. Budući da je sačuvano samo istočno lice ulaznog otvora, njegova širina nije mogla biti konstatovana (sl. 174). U antičkom šutu, na širem prostoru južno od podijuma (zid I) zabeleženi su fragmenti dekorativne mermerne oplate (sl. 176/a–d), koji su mogli pripadati gornjoj zoni podijuma, a možda i bazenu spine. U vreme posle destrukcije hipodroma, komadi ove oplate, su korišćeni kao spolije.¹⁰⁶

Sl. 173. Hipodrom – lok. 66, izgled zida podijuma (zid I), koji je naseo na bedem II veka (foto: N. Borić)

Fig. 173. Hippodrome – locality 66, podium wall (wall I), resting on the 2nd century fortification wall (photo: N. Borić)

Uporedivanjem do sada iznetih podataka o ukupnim širinama južnog i severnog trakta hipodroma (14,50–15,00 m – južni i 11,50 m – severni), možemo konstatovati da se njihova širina razlikuje za 3,00–3,50 m. Spoljni masivni zid južnog trakta širine 1,70 m, računajući tu i sfendon, mogao je u slučaju opasnosti imati ulogu odbrambenog zida, poput onih na hipodromu Milana ili Akvileje. Ali zid III, čija širina na najvećem delu njegove trase nije prelazila 60 cm, tu ulogu svakako nije mogao imati, pogotovo ne na zapadnoj polovini severnog trakta. Stoga se postavlja pitanje: gde je bilo mesto redukcije širine severnog spoljnog zida? Odgovor svakako nije jednostavan, tim pre što se istovremeno postavlja i pitanje severnog odbrambenog zida hipodroma i palate. Po našem mišljenju, za teoretsku rekonstrukciju ovog dela palatijalnog kompleksa postoje najmanje dve solucije. Prema prvoj, liniju razgraničenja različitih debljina na severnom obimnom zidu III predstavlja ono mesto gde se polukrug sfendona spaja sa severnim traktom. Njega bi trebalo očekivati na oko 40 m istočno od sonde 123 (sl. 142). U svakom slučaju, mesto redukcije debljine zida III svakako ne treba očekivati u blizini same trijumfalne kapije. Suženje širine severnog trakta ne znači da je spoljni zid u nastavku imao malu širinu, kao što je to zabeleženo istočno od lok. 66. Naprotiv, od pretpostavljene linije redukcije širine severnog trakta, njegov

Sl. 174. Hipodrom – lok. 66 (severni trakt); istočno lice sporednog ulaznog otvora u arenu (N. Borić)

Fig. 174. Hippodrome – locality 66 (north tract); secondary entrance in the podium wall leading to the arena (N. Borić)

spoljni zid bi morao imati mnogo veću širinu, dovoljnu da se može staviti u funkciju severnog odbrambenog gradskog zida, do njegovog spoja sa bedemom II veka (sl. 137 i 206).¹⁰⁷ Ne treba takođe smetnuti s uma da bi odbrambenu funkciju mogao imati i masivni zid koji se pružao paralelno sa hipodromom. Njega smo ranije već pomenuli kao deo nosača gradskog akvadukta. On se pruža duž južne strane velike saobraćajnice, paralelne sa hipodromom. Prostor između njega i hipodroma je mogao biti pregrađen kraćim masivnim zidom pravca sever–jug. Ostaci masivnog zida su zaista i registrovani u sondama nešto severnije od sfendona (sl. 142). No, zasada takva solucija mora ostati u okvirima teoretskih razmatranja.

Južni aneks

Reč je o velikoj apsidalnoj građevini (prostor E), koja se pruža paralelno sa južnim zidom hipodroma (sl. 158 i 142). Od hipodroma je deli uzan prostor širine od oko 2,70 m (mereno iznad nivelete sokla). Da li je on imao i funkciju neke vrste kriptoportika sa galerijom iznad, teško je reći, ali je u svakom slučaju sa istočne strane morao biti zatvoren kako bi se sprečio eventualni neopažen pristup palati. U studiji V. Popovića i E. Oksenšlagera nalazimo dragocene podatke o arhitektonskim detaljima aneksa.¹⁰⁸ U vreme iskopavanja (1969–1971. god.), njegovi podužni zidovi su otkriveni u dužini od oko 70 m. Tokom iskopavanja, na rastojanju od desetak metara istočno od njegove apside, u sondi 153, nađen je u ruševinama deo luka prozorskog otvora.¹⁰⁹ Unutrašnja širina apside iznosi 24 m, a debljina spoljnih zidova 180–190 m (sl. 158).¹¹⁰ Masivnost južnog zida aneksa daje mesta pretpostavci da je on istovremeno mogao imati i funkciju odbrambenog zida jugoistočnog krila palate (sl. 142). U unutrašnjosti građevine zabeleženi su ostaci poda od opeka.¹¹¹ Sudeći po nalazima dela prozora u apsidalnom zidu, fragmenata krovnih opeka i tragova ugljenisanog drveta, objekat je morao biti

Sl. 175a. Parapetna ploča hipodroma ugrađena u istočni zabatni zid građevine iz XVIII veka
Fig. 175a. Parapet panel of hippodrome incorporated in the eastern gable wall of 18th century structure

Sl. 175b. Detali parapetne ploče hipodroma. Dimenzije: dužina 133 cm, visina 95 cm, debljina 14 cm
Fig. 175b. Detail of parapet wall of hippodrome. Dimensions: Length 133 cm, height 95 cm, thickness 14 cm

Sl. 176. Komadi friza od belog mermera nađeni na južnom (b) i severnom (a, c, d) traktu hipodroma (M. Jeremić)
Fig. 176. Fragments of white marble frieze recorded in the south (b) and north (a, c, d) tract of hippodrome (M. Jeremic)

makar delimično pokriven. Pri tome mislimo na postojanje galerije nad portikom u prizemlju (koja je, kao i na hipodromu, sa unutrašnje strane pratila gabarit građevine u gornjoj zoni), dok je središni prostor u punoj dužini bio pod vedrim nebom.¹¹²

Šta je zapravo bila prava funkcija ove građevine? Kao inspirativan primer možemo pomenuti interni, privatni stadion ili, na primer, *garden circus* Domicijana na Palatinu.¹¹³ S obzirom da carsku ložu sirmijumskog hipodroma opravdano možemo očekivati približno u visini druge okretnice, bolje reći linije finiša, možemo pretpostaviti da je car koristio severnu, gornju galeriju južnog aneksa (koja je debelim zidom bila izolovana od samog hipodroma), kao prolaz do svoje lože. Sličan, ako ne i istovetan primer nalazimo u Milatu, gde je aneks priljubljen uz podužni spoljni zid hipodroma (sl. 159). U ovom slučaju Dž. Hamfri ostavlja mogućnost da je aneks mogao imati funkciju privatnog hipodroma, ili stadiona, koji je činio deo rekreativne zone rezidencijalnog kompleksa, što je sasvim prihvatljivo.¹¹⁴ Kada je reč o sirmijumskom aneksu, misterija oko njegove funkcije i dimenzija rešena je definitivno avgusta 1998. godine, kada je otkriven njegov zapadni kraj, zapravo – početak. Zahvaljujući ostacima zidova otkrivenim u rovovima gradskog toplovođa u Pivarskoj ulici, preko puta vatrogasnog doma, konačno je, iako u grubim crtama, kompletiran plan aneksa (sl. 158). Prostorije na njegovom zapadnom delu ukazuju na pretprostor, dok dužina same piste iznosi oko 600 stopa.¹¹⁵ Stoga sa razlogom možemo tvrditi da je reč o stadionu, što ukazuje na interni rekreativni prostor u okviru kompleksa imperijalne palate.

Teoretska rekonstrukcija severnog i južnog trakta hipodroma

Konstruktivni sklop hipodroma je sasvim jasan i sa aspekta teoretske rekonstrukcije ne predstavlja posebno veliki problem. Izvesnih dilema ipak ima. One se odnose uglavnom na raznolikosti konstruktivnog sklopa u superstrukturi prostora C (*moenianum secundum*). U tom smislu, južni trakt je za rekonstrukciju pouzdaniji od severnog. Budući da rekonstrukcija nije sama sebi svrha, već je treba staviti i u funkciju izračunavanja kapaciteta hipodroma, sa velikom pažnjom je proveren nagib kosih potpornih svodova, od čega zavisi i broj redova sedišta u gledalištu. Kako razlike u strukturi između severnog i južnog trakta očigledno postoje, to ćemo ih odvojeno i tretirati.

Južni trakt

Šematska rekonstrukcija poprečnog preseka južnog trakta građevine koju su predložili V. Popović i E. Oksenšlager (sl. 164), sa aspekta konstruktivnog sklopa, je sasvim prihvatljiva. Osnovni konstruktivni elementi su jasno iskazani na planu građevine, kroz ostatke masivnih nosećih zidova i potpornog svoda nad prvim traktom gledališta u prostoru C (*moenianum primum*). Kada je reč o gornjoj zoni istog prostora – D, (*moenianum secundum*), autori V. Popović i E. Oksenšlager s pravom ostavljaju mesta dilemi oko izbora konstruktivnog rešenja. S jedne strane, karakter arheoloških nalaza u slojevima rušenja na podu prostora C može ukazivati na drvenu međuspratnu konstrukciju gornjeg pojasa gledališta – D (*moenianum secundum*).¹¹⁶ Ukoliko je masivnost spoljnog zida III bila sračunata samo na odbrambene efekte, onda bi varijanta sa drvenom konstrukcijom mogla biti realna. Ipak, imajući u vidu i veliki stepen nosivosti masivnog zida III, izbor poluobličastog svoda ispod gornjeg pojasa gledališta (*moenianum secundum*), kao trajnijeg i staticki solidnijeg rešenja, potpuno je opravдан, tim pre što svodovi ovde ne bi imali samo ulogu nosača kamenih sedišta, već i funkciju poprečnog ukrčenja i povezivanja oba podužna visoka masivna zida II i III. Teoretski gledajući, ovi zidovi su mogli biti spojeni serijom lukova postavljenih poprečno (u odnosu na širinu južnog trakta), na kraćem međusobnom rastojanju. U tom slučaju bi oni imali ulogu nosača segmenata poluobličastih svodova. Prema drugoj varijanti, oni bi mogli nositi bočne trouglaste potporne zidove (tzv. *šajbne*), na koje bi se oslanjala drvena konstrukcija gledališta.¹¹⁷ Najzad, prema trećoj varijanti, koju možemo usvojiti i kao najekonomičnije

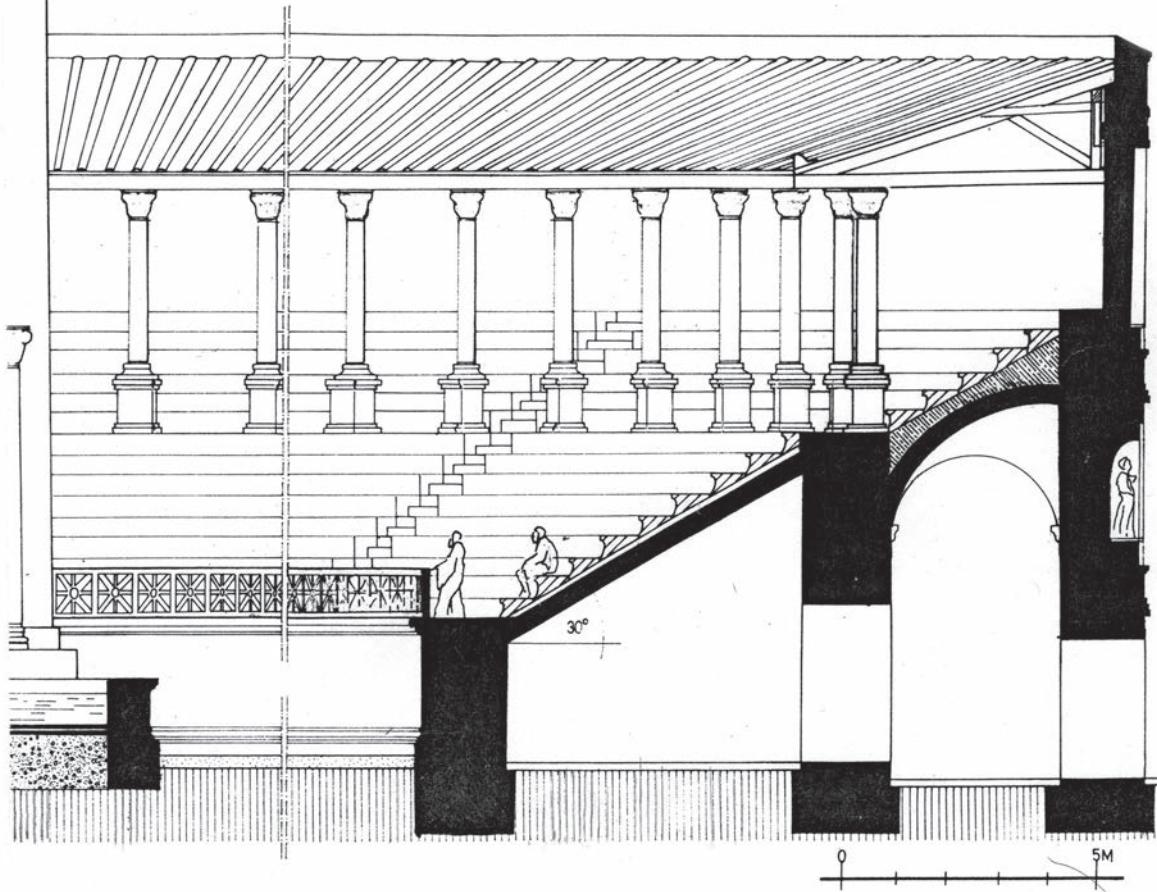
rešenje, može se primeniti i svod, koji u preseku predstavlja četvrtinu kruga (sl. 177 i 178).¹¹⁸

S obzirom na relativno veliku širinu prostora C, ideja V. Popovića i E. Oksenšlagera o postojanju galerije (*moenianum secundum*) sasvim je prihvatljiva, kao i identifikacija baza i kapitela (sl. 169 i 170/b), nosećih elemenata zaštitnog krova nad galerijom.¹¹⁹ U tom slučaju (kako je i na preseku naznačeno), potrebna visina bi se mogla obezbediti postavljanjem baze na kubični postament. Ne treba isključiti mogućnost da su prvih godina, pre izgradnje galerije, na spoljnoj strani gornjeg ogradnog zida hipodroma, u udubljenjima dvostrukog niza konzola (slično Koloseumu u Rimu), bili postavljeni brojni jarboli, koji su u letnjim mesecima nosili kao zaštitu od sunca *velarium*, tekstilni pokrivač, pričvršćen za radijalno postavljene zategnute konopce.¹²⁰

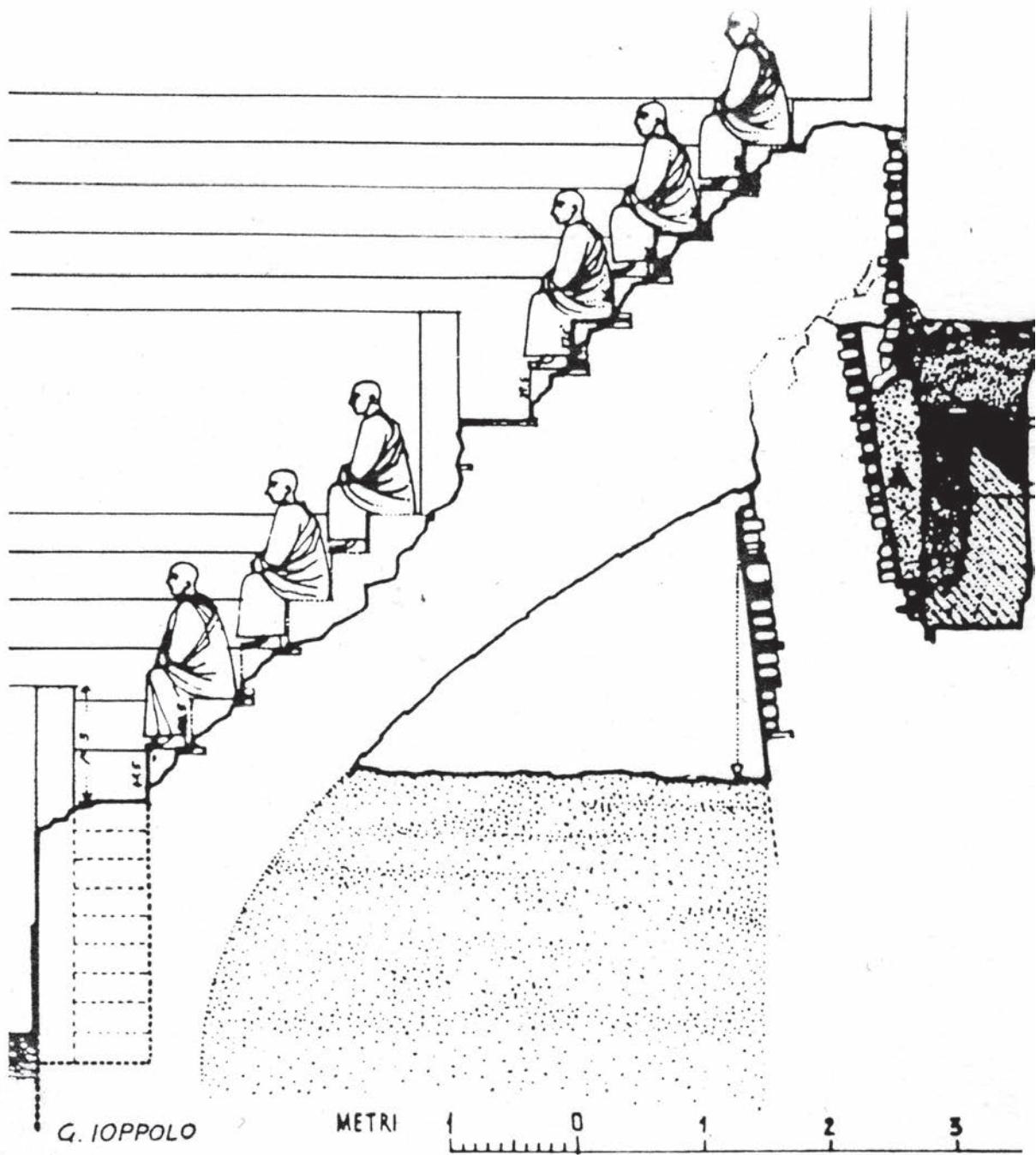
Kada je reč o teoretskoj rekonstrukciji V. Popovića i E. Oksenšlagera, korekcija koju mi predlažemo odnosi se na ugao nagiba gledališta. U deskripciji strukture južnog trakta gledališta autori predlažu nagib od 25–30° (opredeljujući se konačno za nagib od 25°) (sl. 164).¹²¹ Ako kao prosečne dimenzije sedišta u gledalištu usvojimo visinu od 40 cm i širinu od 60 cm,¹²² ugao nagiba gledališta će iznositi 34°30'. Ovakav nagib je pouzdano zabeležen na delu severnog gledališta na lok. 66 (sl. 179 i 180). Prema zapažanjima V. Popovića i E. Oksenšlagera, reklo bi se da je nagib gledališta na južnom traktu blaži (25–30°). Nagib od 25°, kao rezultat

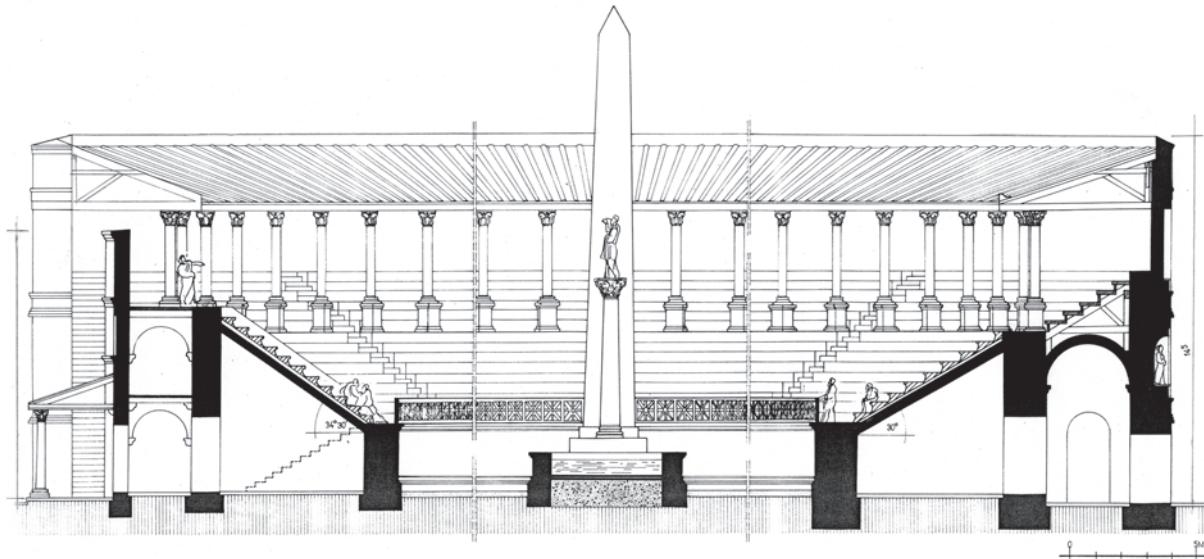
Sl. 177. Pokušaj rekonstrukcije južnog trakta sirmijanskog hipodroma u varijanti sa 1/2 svoda kao konstruktivnim rešenjem za galeriju i sfendone hipodroma (M. Jeremić)

Fig. 177 Theoretical reconstruction of the south tract of the Sirmium hippodrome in a variant with 1/2 vault as support for the gallery and sphendone (M. Jeremić)

Sl. 178. Rešenje substrukcije gledališta sa izvođenjem 1/2 svoda u Maksencijevom hipodromu u Rimu (J. Humphrey, Fig. 281)
Fig. 178. Supstructure of auditorium with 1/2 vault in Maxentius' hippodrome in Rome (J. Humphrey, Fig. 281)

Sl. 179. Pokušaj rekonstrukcije sirmijumskog hipodroma. Poprečni presek (sa pogledom na sfendon) (M. Jeremić)
Fig. 179. Theoretical reconstruction of the Sirmium hippodrome. Cross-section (view towards the sphendone) (M. Jeremić)

odnosa visine i širine stepenika, daje nepovoljan ugao vizure posmatrača trka. Ugao od 30° je za gledaoce mnogo povoljniji, a sem toga omogućava i uvećanje broja redova gledališta.¹²³ U tom slučaju, prvi trakt gledališta imao bi 9, a drugi 6 redova, što ukupno čini 15 redova. Time bismo dobili pet redova više u odnosu na predloženu teoretsku rekonstrukciju V. Popovića i E. Oksenšlagera. Za izračunavanje ukupne visine južnog trakta hipodroma, polaznu tačku svakako čini niveleta staze na vrhu podijuma ogradnog zida arene (zid I), odakle počinje nagib gledališta. Očuvana visina podijuma na južnom, kao i na severnom traktu iznosi oko 2,00 m. Dodavanjem debljine svoda, podnog popločanja i venca, dobićemo približnu visinu podijuma od 2,70 m. Sve do poslednjeg reda na drugom traktu gledališta, visina se bez teškoća može sračunati sabiranjem parcijalnih visina sedišta. Dodavanjem na sve to i minimalnih 2,50 m visine do plafona nadstrešnice (mereno od nivelete poslednjeg sedišta), koliko približno iznosi i visina nazitka krova, ukupna visina južnog trakta iznosila bi oko 15,00 m (sl. 177).

Severni trakt

Teoretska rekonstrukcija severnog trakta, naizgled jednostavnija, takođe nas dovodi pred izvesne dileme i otvorena pitanja. Jasno je da spoljni zid III (zapadno od lok. 66), sa svojih 60 cm širine, nije mogao da prihvati bočne potiske potpornog svoda nad prostorom C, a sa njim i opterećenje od eventualne galerije, čak i da je čitava galerija imala samo drvenu konstrukciju. Najzad, u tom (gornjem) traktu ne bi ni bilo moguće postaviti više od tri reda sedišta. Mogli bismo zato prepostaviti da je ovaj prostor, širine 2,90–3,60 m, bio namenjen za komunikaciju posetilaca, u slučaju da se gledalište popunjavalо sa gornje strane. To bi se moglo rešiti postavljanjem spoljnog dvostranog stepenišnog kraka. Konstrukcija ovog stepeništa (sa jakim bočnim kontraforima) mogla bi istovremeno činiti i potporu spolnjem obimnom zidu.¹²⁴ U tom slučaju, bilo bi najcelishodnije da se uz ovaj zid, idući ka istoku (počev od tačke spoja istočnog bedema II veka sa hipodromom na lok. 66), na određenim razmacima postavi uz spoljni zid severnog trakta veći broj ovakvih

Sl. 180. Hipodrom - lok. 66, severni trakt. Pregradni zid (zid I), sa početkom kosog svoda (N. Borić)

Fig. 180. Hippodrome – locality 66, north tract; partition wall (wall I), with beginning of slanting vault (N. Borić)

stepenišnih konstrukcija. Takva rešenja nisu nepoznata u graditeljskoj praksi na italskom tlu (sl. 181). Druga solucija za rešenje prostora C zasnivala bi se na mogućnosti da se visina spoljnog zida spusti na niveletu dosta nižu od poslednjeg reda sedišta. Drugim rečima, prostor C, u ovoj varijanti sada niži, imao bi ulogu kuloara ili portika. Istovremeno, njegovi poduzni i poprečni zidovi činili bi oslonac jednovodnog krovnog pokrivača sa nagibom ka severu (sl. 179). Iz ovako koncipiranog prostora C, uz pomoć stepeništa postavljenog u zasvedenim prostorijama – *cavea*, distribucija posetilaca bila bi efikasnija. On bi služio kao spoljni koridor hipodroma, a istovremeno bi povezivao zasvedene prostore prizemlja (u kojima nije bilo stepenišnih krakova), od kojih bi mnogi mogli imati funkciju butika i taverni. Kada je reč o severnom gledalištu (prostor B), ono bi, prema ustanovljenom nagibu od $34^{\circ}30'$ i pretpostavljenim dimenzijama sedišta od 40×60 cm, moglo imati 11 redova. Sa visinom podijuma od 2,70 m, visinom gledališta od 4,80 m i nazitkom na spolnjem zidu III od oko 2,00 m, ukupna visina severnog trakta mogla bi iznositi desetak metara.

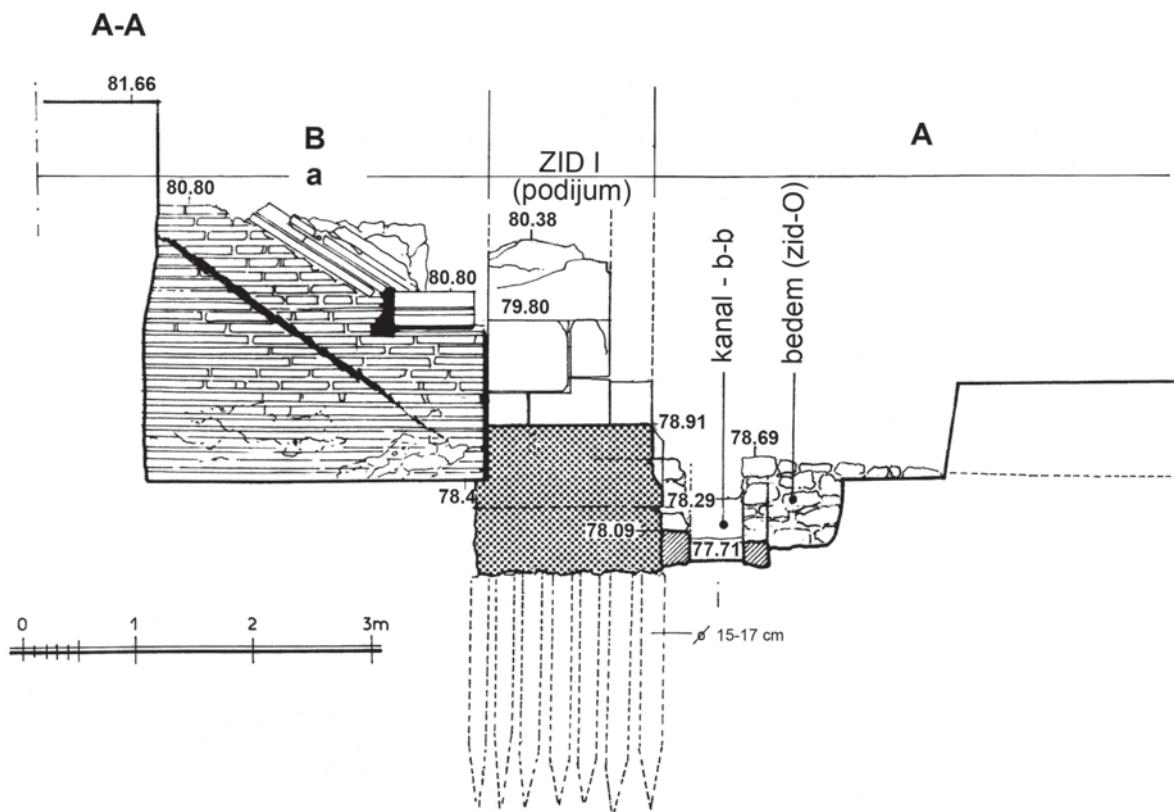

Sl. 181. Amfiteatar u Pompeji sa spoljnim stepeništem

Fig. 181. Amphitheatre at Pompeii with external stair-case

Kapacitet hipodroma

Sračunavanje broja gledalaca koje hipodrom maksimalno može da primi jeste, krajnji i veoma važan rezultat naše teoretske rekonstrukcije. Dužina gledališta oba trakta hipodroma (bez sfendona) iznosi 465 m, a ukupan broj redova sa sedištima je 26, što daje ukupno 12.090 m dužine. Ako jedan posetilac zauzima prosečno 0,50 m,¹²⁵ onda će na pomenutom delu hipodroma moći da se smesti 24.180 gledalaca. Prosečna dužina jednog reda sedišta na delu sfendona iznosi 135 m, što pomnoženo sa 15 redova daje 1.850 m dužine. Broj posetilaca na delu sfendona (sa 0,50 m po gledaocu) iznosi ukupno 3.700. Time smo dobili ukupan broj od 27.880 gledalaca. Ako pretpostavimo da interni prolazi i stepeništa u gledalištu oduzimaju od površine sedišta oko 10%,¹²⁶ onda bi ukupan broj gledalaca koje bi hipodrom Sirmijuma mogao da primi iznosio oko 25.000. Malo je verovatno da je Sirmijum *intra muros* imao dovoljno stanovnika koji bi popunili čitavo gledalište u vreme održavanja trka na kočijama.¹²⁷ Koliko se zna, na čitavom prostoru južne Panonije, sem sirmijumskog, nije zabeležen drugi primer hipodroma. Stoga je logično da u vreme trka, kojima je prisustvovao i sam imperator, Sirmijum bude stecište populacije čitavog regiona (*territorium*) koji je bio pod njegovom jurisdikcijom. U takvim momentima, duž prilaznih puteva, a posebno na prostoru oko gradskih kapija i rečnog pristaništa, zanatlje, trgovci, gostioničari i prijateljice noć imali su pune ruke posla. Prema V. Popoviću i E. Oksenšlageru, funkcija hipodroma se gasi tokom poslednjih decenija IV veka, verovatno već posle 379. godine,¹²⁸ kada dolazi do ključnih promena, bitnih ne samo za opstanak Sirmijuma već i čitave imperije.

Sl. 182. Hipodrom. Poprečni presek (A-A) kroz „podijum“. U elevaciji je prikazan izgled poprečnog zida (zid I) u prostoru B („cavea“), ostaci ulaza u arenu, kao i šipovi ispod temelja zidova (M. Jeremić)

Fig. 182. Hippodrome. Cross-section (A-A) of the "podium". The elevation of transversal wall (wall I) in area B ("cavea"), remains of the entrance to the arena and piles under the foundation of the podium wall (M. Jeremić)

Ostali objekti kompleksa palate

Uklanjanjem zgrade starog istražnog zatvora krajem devedesetih godina XX veka na prostoru severoistočno od lok. 37, sa severne strane Ulice Vuka Karadžića, oslobođen je prostor poznat kao arheološki lokalitet 85, veličine od oko 2.500 m^2 , na kome su 2002. godine započela sistematska arheološka istraživanja. Nažalost, sticajem specifičnih okolnosti ona još nisu završena.¹²⁹ Arheološke kampanje na ovom lokalitetu u vremenu od 2002. do 2006. godine odvijale su se katkad i paralelno sa komunalnim radovima u gradu, bilo da je reč o reviziji kanalizacione mreže ili postavljanju cevi gradskog toplovoda, telefonskih kablova i vodovodnih instalacija. U krajnjem ishodu, ukupni rezultati su znatno doprineli uobičavanju gabarita kompleksa palate. Stoga ćemo u najkraćim crtama dati pregled rezultata dobijenih tokom poslednje tri decenije XX i u prvoj deceniji XXI veka, bilo da oni potiču sa komunalnih radova u Sremskoj Mitrovici ili sistematskih arheoloških istraživanja Sirmijuma.

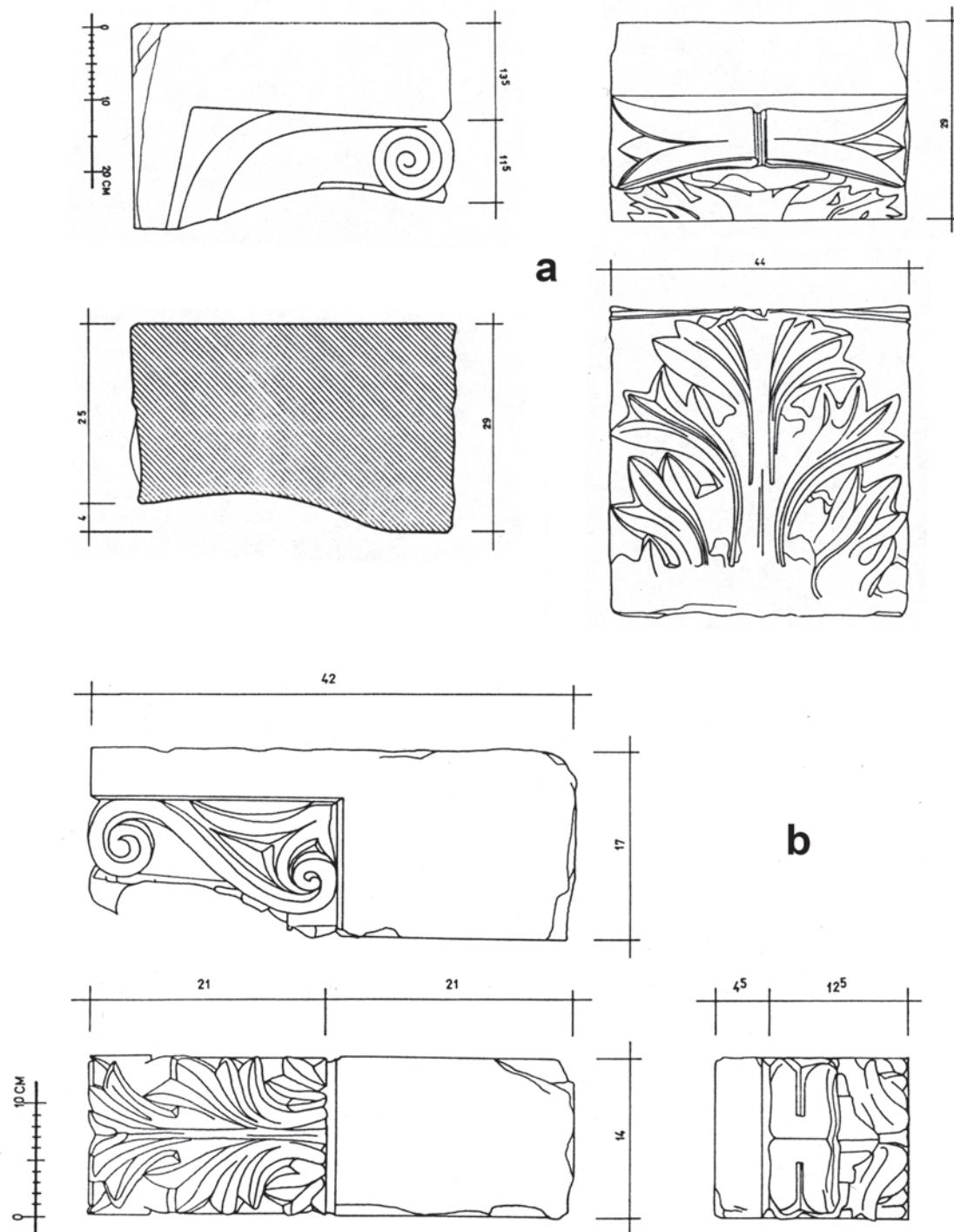
Lokaliteti 31 i 85 (sektor D)

Prepostavka o poziciji zapadne granice kompleksa palate proizašla je uglavnom iz dispozicije objekata na njenom zapadnom delu. Na lokalitetu 31 otkriveni su segmenti pet objekata različitih namena (obeleženih od A do F na sl. 142). Objekti A i B predstavljaju dva skladišta različitog prostornog i konstruktivnog koncepta, koji se bez sumnje nalaze u okviru kompleksa palate. U početnom periodu istraživanja na lok. 31, oni su

identifikovani kao žitnice (*horrea*), dok je danas sasvim uobičajeno da ih nazivamo *carskim žitnicama*. Gradnja i jednog i drugog objekta odslikava želju investitora za što ekonomičnjim pristupom. Tako su delovi južnog bedema u IV veku iskorišćeni i kao spoljni zidovi skladišta A i B (sl. 138 i 142). Kada je reč o starijem skladištu B, njegov spoljni južni zid činio je svojevremeno bedem II veka.¹³⁰

Objekte C, D i E, sudeći po nalazima suspenzura, kao i polukružnom bazenu (u objektu C), mogli bismo okvalifikovati kao delove termi. Ipak, s pravom možemo postaviti i pitanje da li se ovde radi o jednoj, dve ili čak tri prostorno odvojene građevinske celine, što bez naknadnih iskopavanja ne možemo pouzdano dokučiti. Građevina C, sa apsidom, mogla je imati funkciju kupatila (*thermae*), ali ostale dve građevine, D i E, mogle su (i pored suspenzura hipokausta) imati sasvim drugaciju namenu. Kako je poznato, i skladišta su mogla imati instalacije grejanja, kako bi se istovarena vlažna roba osušila, što se odnosi koliko na tekstil, koliko i na žitarice, tovare soli, kao i sve vrste lekovitih trava. No, bez arheoloških istraživanja ostaje nam da funkciju pomenutih objekata i dalje nagadamo.¹³¹ Ono što posebno pada u oči jeste suviše iskošen položaj objekta E ka istoku. On je arheološki delimično istražen još 1886. godine.¹³² Njegova pozicija, kao i upadljivo odudaranje od pravca zidova građevina A–E, smatrani su dugo greškom I. Junga, koji je u vreme iskopavanja bio autor plana ove građevine (sl. 15 i 25). Prema podacima iz katastarskog plana Mitrovice s kraja XIX veka, može se zaključiti da je Jung granice parcela zajedno sa izgrađenim objektima tačno zabeležio, pa stoga njegov plan možemo smatrati verodostojnim. Uostalom, ukoliko je tokom iskopavanja objekta E Jung načinio na svom planu kakav propust, to svakako nema razmeru greške koja bi radikalno promenila poziciju Ljubićeve rimske građevine o kojoj je reč.

Po našem mišljenju, iskošena pozicija objekta E posledica je njenog prilagođavanja pravcu pružanja zapadnog kraka južnog bedema, koji je od kružne kule usmeren ka karcerusu hipodroma (sl. 142). Možemo takođe prepostaviti da pomenuti zapadni bedem palate prati pravac pružanja glavne ulice sever–jug Sirmijuma, *cardo maximus*, čiji je nastavak južno od tzv. drugog foruma ili trga ispred ulaza u kompleks palate, prolazeći kroz glavnu južnu gradsku kapiju, vodio dalje ka pristaništu, reci i mostu. Širina unutrašnjeg dugačkog dvorišta u okviru skladišta A teoretski omogućava postavljanje kapije upravno na podužnu osu istok–zapad dvorišta između oba trakta skladišta A. Ali, kako je upravo na tom mestu tokom ranijih iskopavanja otkriven visoko očuvani zid bedema, takvu mogućnost moramo odbaciti.¹³³ Tokom iskopavanja građevine A, kao i u kasnijem periodu, od 1973. do 1978. godine, pokazalo se da na čitavoj dužini istočnog kraka bedema, sve do fronta južne gradske kapije, bočnog ulaza sa zapadne strane u prostor građevine A nije bilo. Sudeći prema dispoziciji objekata C, D i E (sl. 142), komunikacija sa skladištima sa zapadne, kao i sa severne strane, teoretski je bila moguća, ali to ne bismo mogli smatrati *čistim* rešenjem.¹³⁴ Ostaje nam još ugao koji čine južni bedem i njegov krak pravca sever–jug na istočnom kraju građevine A. Ovo mesto je, po svemu sudeći, najpristupačnije za transport i snabdevanje, ne samo skladišta A i B već i čitavog prostora palate. Treba napomenuti da su tokom iskopavanja istočnog dela skladišta A, 1962. godine, upravo na tom mestu nađeni brojni komadi arhitektonskе kamene plastike (delovi kapitela i dekorativne kamene opalte), koja je verovatno tokom vremena tu razvučena sa rezidencijalnog dela palate. Za našu prepostavku o poziciji pomoćnog ekonomskog ulaza indikativni su komadi masivnih konzola od krečnjaka (sl. 183). Sudeći po brojnim primerima gradskih kapija, bilo je uobičajeno da se na platnu bedema iznad kapije simetrično postavi najmanje jedan par masivnih konzola, nosača koloneta povezanih lucima. U vertikalnoj osovini iznad vrata je obično postavljana i zasvedena niša. Ne treba isključiti mogućnost postojanja i niše sa statuetom kakvog božanstva.¹³⁵ Položaj kapije u samom *mrvom* uglu utvrđenja garantuje efikasnu odbranu u slučaju opasnosti. Uzimajući u obzir velike potrebe stanovnika palate za zalihama hrane, ogreva i druge raznovrsne robe, pomoćna kapija je verovatno imala dobro organizovane komunikacije sa rečnim pristaništem. Stoga možemo zaključiti da su građevine A–D svakako bile deo sadržaja kompleksa palate. Interna komunikacija sever–jug, koja se od pomenutog bočnog ekonomskog ulaza pružala između bedema i građevine F *intra muros* (sl. 142), činila bi u izvesnom smislu granicu između ekonomskog dela na zapadu i rezidencijalnog sadržaja palate na istoku.

Sl. 183. Konzole a i b – registrovane verovatno na prostoru palate (lok. 31?) (M. Jeremić)

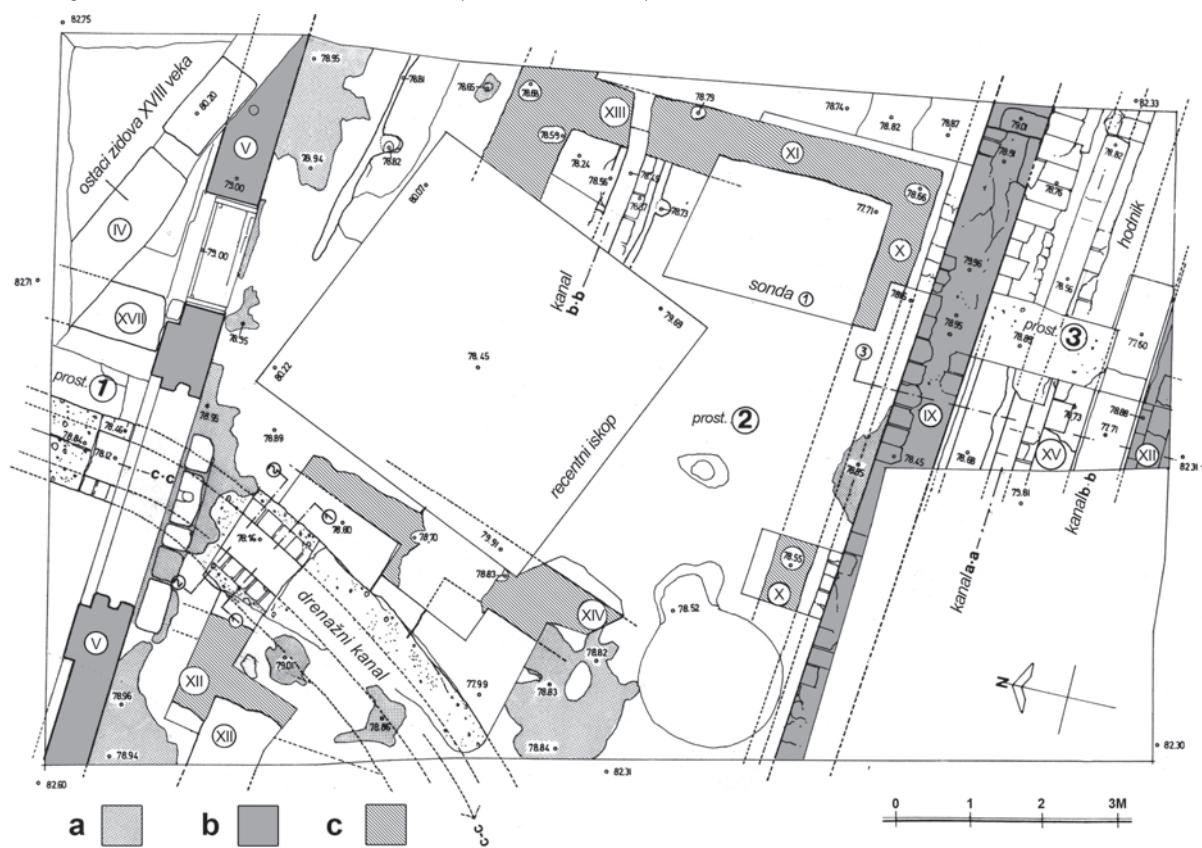
Fig. 183. Consoles a and b – recorded perhaps on the of imperial palace area (loc. 31?) (M. Jeremić)

Lok. 85. Građevina F (sektor D)

Kompleksu palate pripadao je i objekat F, ali, nažalost, njegova osnova nam nije poznata u celini (sl. 142, 185 i 186).¹³⁶ Od ove građevine, tokom iskopavanja 2005. godine, otkriven je veći deo jedne prostorije (u daljem tekstu prostorija 2) sa hodnikom duž njenog južnog zida. Razmak između severnog i južnog zida prostorije 2 (oba širine od 80 cm), iznosi 9 m. Njena dužina nije mogla biti registrovana, ali ima indicija da je premašivala 12 metara. Na njenom podu nije bilo nikakvih tragova koji bi ukazivali na postojanje stubova ili stubaca, nosača krovne konstrukcije. Nema sumnje da je prostor širine 9 metara očigledno bio premošćen drvenim lučnim rešetkama. Nije isključeno da su pomenuti zidovi prostorije 2, zajedno sa onima iz obližnje sonde JB/87, kopane davne 1962. godine na lok. 31, činili delove građevine F (sl. 15). Pod prostorije 2 presvučen je mozaičnim tepihom sa geometrijskom ornamentikom, gde prevladaju krstoliki motivi (sl. 187 i 188). Obnavljanja poda nije bilo, već su oštećenja, nastala verovatno u drugoj polovini IV veka, bila krpljena belim teselama, bez ikakvih rekonstrukcija nekadašnje ornamenterike (sl. 189). Istovetni slučajevi zabeleženi su i u prostorijama 14 i 16 palate na lok. 1/a (sl. 150). Instalacije grejanja toplim vazduhom nisu konstatovane. U severnom zidu prostorije otkriven je njen originalni ulaz, širine od 1,60 m, sa potpuno očuvanim monolitnim pragom od krečnjaka (sl. 185). Paralelno sa njenim južnim zidom, pruža se hodnik širine 2,90 m, popločan opekom. Ispod poda hodnika zabeležena su dva zidana kanala, pravca istok–zapad, sa padom prema zapadu (sl. 184). U prostoriji 2 je registrovano mnoštvo fragmenata fresaka, zidne mermerne oplate i jedan fragment statue od belog mermera.¹³⁷

Sl. 184. Šematski plan građevine F (prostorija f), na lok. 85 u sektoru D palate (prema M. Jeremiću)

Fig. 184. Plan of structure F (room f), at locality 85 at section D of palace (after M. Jeremić)

Ispod njenog mozaičnog poda, konstatovani su i nivelišani zidovi starijeg perioda (II–III vek) (sl.186). Za razliku od centralnog dela palate na lok. 1/a, gde su popravke i adaptacije prostorija tokom IV veka bile vrlo česta pojava, u prostoriji 2 su zabeležene zidarske intervencije u nešto kasnijem periodu, verovatno krajem IV ili s početka V veka. Tada je na zapadnoj polovini njenog severnog zida probijen ulazni otvor širine od oko 3,00 m. Duž čitave unutrašnje ivice ovog ulaza instaliran je stepenik od više komada kamena, uzetog sa jednog od okolnih objekata. Stepenik je postavljen direktno na površinu mozaičnog poda (sl. 189). U oštećenjima poda na zapadnom delu prostorije 2 otkriven je deo zidanog kanala, zasvedenog opekom (sl. 190), koji je skretao ka jugozapadu, prema Savi. Reč je o nastavku pomenutog drenažnog kanala hipodroma, pravca sever–jug, čija je jedna deonica konstatovana na lok. 85 (sektori A–C) (sl. 191).

Velike dimenzije prostorije f, bez stubova u unutrašnjem prostoru, ukazuju na objekat posebne namene. Da li je reč o gradevini kultnog, vojnog ili ekonomskog karaktera, to će zasada ostati pod znakom pitanja. Zbog ograničenog vremena kopanja, kao i relativno malih dimenzija iskopa, funkcija prostorije 2, kao i veza gradevine F sa ostalim delom palate na lok. 1/a, nije mogla biti konstatovana, ali je izvesno da je ona pripadala kompleksu palate. U prilog tome govori i činjenica da su, sem istih ili sličnih motiva njenog mozaičnog poda sa onima na lok. 1/a i 37, kao i popravke, bolje reći krpljenja podova, izvedeni na potpuno isti način.

Sl. 185. Prvobitni ulaz u prostoriju f (foto: M. Jeremić)
Fig. 185.Original entrance to the room f (photo: M. Jeremić)

Sl. 186. Zidovi starije građevine zabeleženi u jugoistočnom uglu prostorije f (foto: M. Jeremić)
Sl. 186. Fragments of earlier building recorded in the southeast corner of room f (photo: M. Jeremić)

Lokaliteti 37 i 85 (sektori A-C)

Lok. 85, istraživan u periodu od 2002 do 2006. godine na sektorima A–D, otkrio nam je karakter spoja centralnog i zapadnog dela kompleksa palate (sl. 142 i 191). Sticajem okolnosti, pomenuti lokaliteti su kopani u različitim periodima.¹³⁸ Drugim rečima, nalazi zabeleženi na lok. 37, a kasnije i na lok. 85 ukazuju na postojanje trga sa peristilom, ovičenog gradevinama različitih namena (sl. 191). Gornje slojeve oba lokaliteta karakterišu nalazi brojnih grobova višeslojne srednjovekovne nekropole, koja je formirana u periodu od kraja XIII pa do prve četvrtine XVI veka, kada Mitrovicu definitivno preuzimaju Turci. Njen fokusnu tačku činila je velika gotička crkva Sv. Marije Magdalene, podignuta s kraja XIII ili s početka XIV veka.¹³⁹ Nešto kasnije, sa severne strane njene apside podignuta je i jedna manja kapela (sl. 197). Sem srednjovekovnih grobova, u donjim slojevima sektora A (u gradevini J i aneksu K) zabeležena su i tri germanska groba. Na lok. 37, šezdesetih godina XX veka zabeleženi su srednjovekovni stambeni objekti sa podrumskim prostorijama, a u nižim slojevima i gepske kolibe, o čemu će kasnije još biti reči.

Nalazi u probnoj sondi iz 2002 godine, postavljenoj između lokaliteta 37 i 85, ukazuju na uklanjanje prvobitnih objekata iz vremena uspostavljanja tetrarhije i formiranje manjeg trga na tom prostoru, u drugoj polovini IV veka. Tom prilikom, u sloju sa nasutim materijalom (iz druge polovine IV veka) zabeleženi su

Sl. 187. Mozaični pod u prostoriji f: zona bordure sa krstolikim motivom (foto: M. Jeremić)

Fig. 187. Mosaic flor in room f: border zone with cross-like motif (photo: M. Jeremić)

Sl. 188. Mozaični pod u prostoriji f: centralni deo prostorije sa kombinovanim motivima (foto: M. Jeremić)

Fig. 188. Mosaic flor in room f: segment of central zone, with geometric ornaments in diaper pattern (photo: M. Jeremić)

Sl. 189. „Zakrpa“ od belih tesela na mozaičnom podu prostorije f (foto: M. Jeremić)

Fig. 189. "Patch" of white tesserae on the mosaic floor in room f (photo: M. Jeremić)

Sl. 190. Drenažni kanal ispod poda prostorije f (foto: M. Jeremić)

Fig. 190. Drainage chanel under the floor of room f (photo: M. Jeremić)

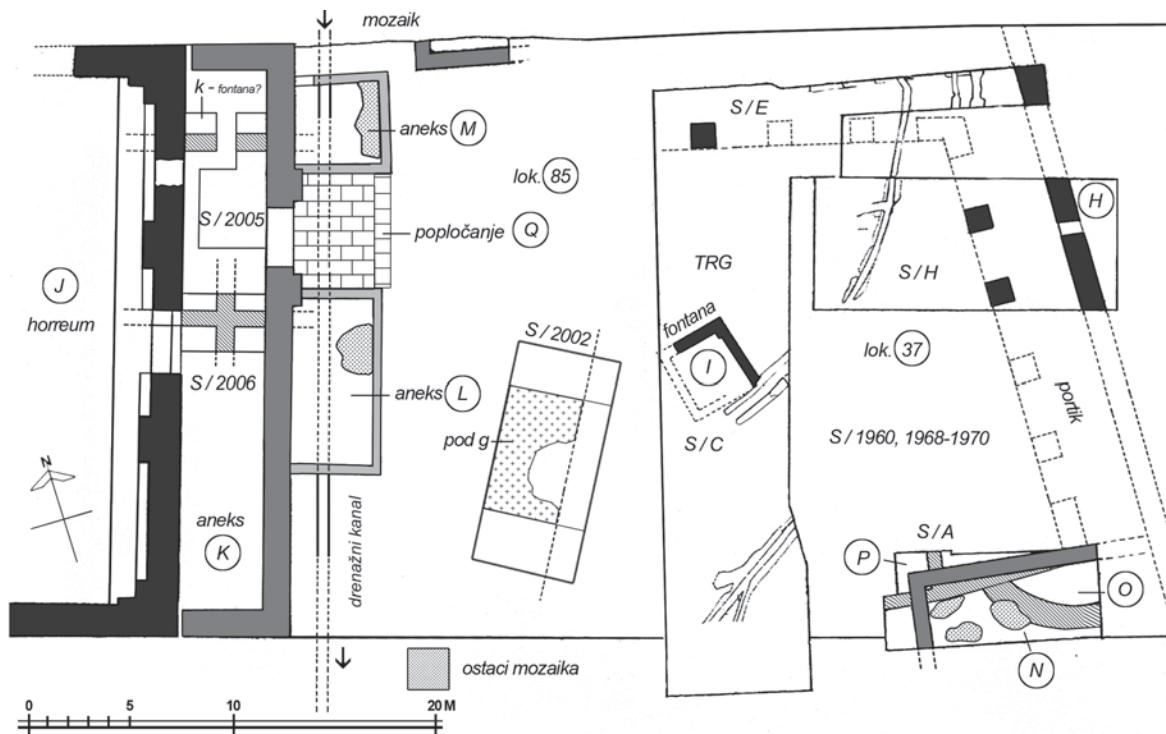

fragmenti zidne oplate od skupocenog mermera, komadi arhitektonske dekorativne plastike i jedan obrađen komad (skulpture?) od crvenog porfira sa vegetabilnom ornamentikom (sl. 192). Zabeležen je veliki broj raznobojnih tesela podnog mozaika, kao i onih, manjih dimenzija, od staklene paste sa pozlatom, koji su mogli poticati sa kakvog zidnog medaljona.¹⁴⁰ U istoj sondi zabeleženi su i fragmenti fresaka, komadi novca iz vremena Licinija I, Konstantina i njegove porodice, kao i jedan nečitak primerak iz druge polovine IV veka (možda Valentinijan?).¹⁴¹ Generalno gledajući, rezultati iz ove sonde su, bez sumnje, potvrdili da je u centralnom delu kompleksa carske palate bilo radikalnih promena u vidu povremenih rušenja, prepravki i dogradnji.¹⁴²

Trg sa peristilom imao je nepravilnu trapezastu osnovu (sl. 191). Sa severne strane, duž južnog spoljnog zida hipodroma, bile su podignute manje prizemne građevine sa portikom, okrenute licem ka trgu. Na istočnoj strani, duž Ulice Sv. Save, trg zatvara monumentalna građevina pravca sever-jug, od koje je zabeležen samo deo njenog zapadnog masivnog zida (sl. 193). U veoma uskom prostoru između istočnog profila sonde (uz sam trotoar ulice) i zida pomenute velike građevine zabeleženi su dobro očuvani ostaci instalacija hipokausta. Verovatno je reč o građevini reprezentativnog dela palate, koja se dalje širila ka istoku. Sa zapadne, spoljne strane pomenutog masivnog zida ove građevine pružao se istočni portik peristila, koji se, idući ka severu, spajao sa severnim portikom trga, postavljenim duž hipodroma. Od portika su sporadično zabeleženi jedino ostaci masivnih temelja, nosača baza stubaca ili stubova. U središnjem delu trga registrovani su ostaci profilisanog kamenog okvira manje fontane, kvadratne osnove (sl. 193). Na ovim ivičnjacima od krečnjaka, jednostavne profilacije, zapaženi su šlicevi za fiksiranje parapetnih ploča. Fontana je postavljena dijagonalno u odnosu na pravce pružanja okolnih zidova. Popločanje trga nije zabeleženo, ali je

Sl. 191. Plan kompleksa imperijalne palate u IV veku. Lok. 37: H - deo građevine sa portikom; I - fontana; N - ostaci mozaičnog poda; O i P - ostaci građevina starijih od IV veka. Lok. 85: J - skladište (žitница); K - naknadno dozidani aneks; M i L - naknadno dodati aneksi i Q - popločanje kvaderima (prema M. Jeremiću)

Fig. 191. Layout of the imperial palace complex in the 4th century; Locality 37: H - section of the building with portico; I - fountain; N - remains of mosaic floor; O and P - remains of the buildings from the time before the 4th century; Locality 85: J - storehouse (granary); K - additionally built annex; L and M - additionally built annexes and Q - stone pavement (after M. Jeremić)

Sl. 192. Fragment (skulpture?) od crvenog porfira nađen na severnom delu lokaliteta 85 (foto: S. Maksić)
 Fig. 192. Fragment (of sculpture?) of red porphyry in the north section of locality 85 (photo: S. Maksić)

na više mesta uočena masivna podloga od nekoliko slojeva maltera, od kojih je gornji posebno velike debljine. Ispod pomenute malterne podloge zabeleženi su ostaci dovodnih i odvodnih kanala, namenjenih, između ostalog, i za funkcionisanje fontane. Atmosferska voda sa trga prikupljana je putem masivnih slivnika. Jedan potpuno očuvan primer ovakvog slivnika od žućkastog krečnjaka zabeležen je na lok. 37 (sl. 194).¹⁴³ Sa južne strane trga, na lok. 37, u arheološkoj sondi duž Ulice Vuka Karadžića, otkriven je deo prostorije palate sa mozaikom geometrijske ornamentike, već videne u prostoriji F (sektor D), kao i u prostoriji 14 na lok. 1/a (sl. 150). U istoj sondi, ispod nivele pomenutog mozaičnog poda otkriven je i deo apsidalne prostorije starijeg datuma (II–III vek) (sl. 191/N).¹⁴⁴

Delovi zapadnog portika trga, koji bi se mogao očekivati ispred aneksa L i M, na lok. 85 nisu otkriveni *in situ*. On je, nažalost, uništen tokom gradnje srednjovekovnih sakralnih i stambenih objekata, kao i dubokim ukopima austrijskih podruma u XVIII veku. Na njegovo postojanje ukazuju sporadični nalazi kapitela, baza i fragmenata stabla stubova (sl. 195 i 196/a–b). Kako se baze i kapiteli pojavljuju u parovima, može se zaključiti da je peristil trga na najvećem delu svog obima imao galeriju. Drugim rečima, bazama jednostavne profilacije odgovaraju kapiteli sa punim listovima, dok složenije profilisanim stopama odgovaraju korintski kapiteli, od kojih su, nažalost, nađeni samo fragmenti.

Na zapadnoj strani trga (lok. 85) otkriveno je nekoliko objekata. Osnova najvećeg među njima, građevine J, iznosi približno 30 x 40 m (sl. 197/J), sa debljinom zidova od oko 1,50 m. Dva niza masivnih stubaca, dimenzija 2 x 2 m, dele njegov unutrašnji prostor na tri broda.¹⁴⁵ Naspram masivnih stubaca, na unutrašnjim stranama zidova raspoređeni su snažni pilastri, što ukazuje na čitav raster masivnih stubaca, čija su kvadratna polja verovatno bila presvedena krstastim svodovima.¹⁴⁶ Građevina J imala je, bez sumnje, i sprat. Ono što odmah pada u oči, jeste njen ulazni otvor sa visoko očuvanim dovratnicima od krečnjaka (sl. 198) i pragom od belog mermera (sl. 199). Širina ulaznog otvora građevine J iznosi oko 3,00 m. Obrada

Sl. 193. Kamenno postolje fontane na trgu (foto: A. Milošević)

Fig. 193. Curbstones of the fountain on the city square (photo: A. Milošević)

Sl. 194. Kameni slivnik na trgu. Dimenzije 66 x 66 x 20 cm (foto: M. Jeremić)

Fig. 194. Stone-gully in the city square. Dimensions: 66 x 66 x 20 cm (photo: M. Jeremić)

zidova i podova ovog monumentalnog objekta je krajnje skromna. Zidovi su omalterisani relativno tankim slojem krečnog maltera, a pod u unutrašnjosti objekta popločan je običnim gradevinskim opekama. Iako ova građevina nije u potpunosti otkrivena, nećemo pogrešiti ako je okvalifikujemo kao skladište (*horreum*). Prema njenoj lokaciji, konceptu osnove, konstruktivnom sklopu i dimenzijama gabarita, ona se najpre može porediti sa velikom žitnicom na lokalitetu 30 u centralnoj zoni Sirmijuma.¹⁴⁷ Nešto kasnije, duž čitave njene istočne strane dograđen je aneks K (sl. 197 i 200). Širina aneksa iznosi oko 4,00 m, a debljina njegovih zidova 1,30 m. Pod u prostoriji K činila je kaldrma od mešavine krečnog maltera, fragmenata opeka i lomljenog krečnjaka (sl. 200).¹⁴⁸ Kao i zidovi građevine J, zidovi aneksa K bili su presvućeni slojem običnog krečnog maltera. Aneks je imao dva ulazna otvora, asimetrična u odnosu na ulaz u građevinu J.

U severnom delu aneksa K konstatovani su ostaci poda fontane ili latrine (sl. 197). Tu su, u sekundarnoj upotrebi, kao podno popločavanje, zabeleženi brojni komadi ploče od mermera *pavonaceto*.¹⁴⁹ Njen format pravilne pravougaone osnove jasno se očituje kao pravougaoni otisak u sloju od crvenog hidrauličnog maltera.

Sl. 195. Mermerna baza zapadne kolonade peristila
Fig. 195. White marble base of the peristil west colonade

Sl. 196. Korintski kapitel sa punim listovima od belog mermera, zabeležen na lok. 85 (foto: M. Jeremić)
Fig. 196. White marble Corinthian capital with flat leaves recorded on locality 85 (photo: M. Jeremić)

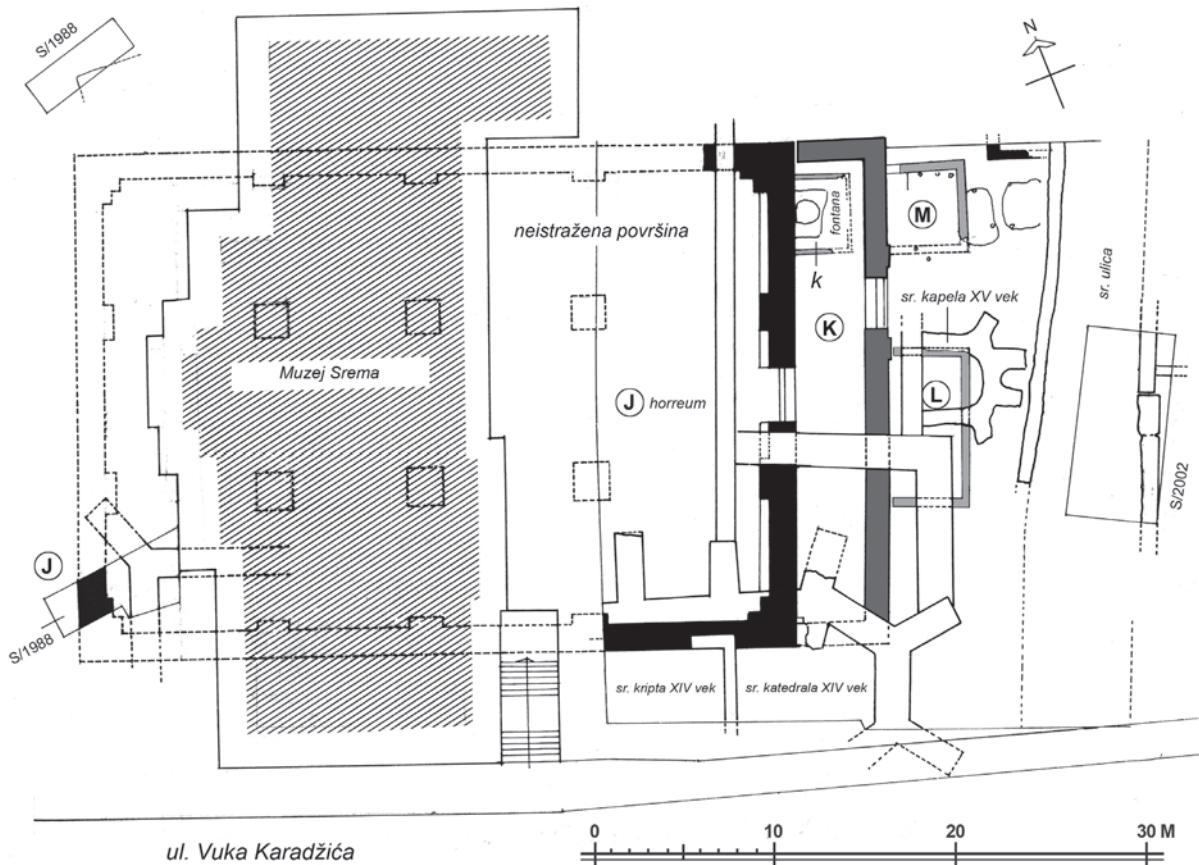

Nije isključeno da je ploča uzeta iz jednog od bazena spine hipodroma, koji već u poslednjoj četvrtini IV veka više nije bio u upotrebi. Nešto kasnije, uz spoljnju stranu zida aneksa K, simetrično u odnosu na ulazni otvor, prizidana su dva manja aneksa, L i M nejednakih dimenzija. Između njih, u osovinu ulaznog otvora u aneks K, oformljena je platforma od krečnjačkih kvadera, verovatno u sekundarnoj upotrebi. U unutrašnjosti oba aneksa (L i M), zabeleženi su fragmenti mozaičnih podova sa prepoznatljivim motivima geometrijske ornamentike. U sektoru A, u šutu, nešto istočnije od pomenute platforme, nadjeni su delovi dekorativnih koloneta od žučkastog krečnjaka: jedna baza, dva kapitela, kao i dve konzole, koje su očito imale funkciju nosača koloneta (sl. 201/a-d).¹⁵⁰ Očigledno je da je reč o jednoj dekorativnoj celini, koja je mogla biti postavljena nad ulazima u anekse L i M, ili je možda pripadala fontani na centralnom delu trga (sl. 191/i)?

Treba imati na umu da su i građevina J i njen aneks K bili spratni objekti sa, možda, presvedenim prostorijama. Tokom iskopavanja 2003. godine, u severnom delu aneksa K i istočnom delu građevine J zabeležene su velike količine šuta od srušenih zidova, lukova i svodova. Sudeći po nalazima velike količine olova u sloju gareži na popločanju između aneksa L i M (sl. 202), sva je verovatnoća da su sferne površine svodova nad aneksom K, a mozda i građevine J, bile pokrivene olovnim folijama. U poglavlju II ove monografije pomenuli smo koncentraciju gareži i stopljenog olova na kamenoj platformi uz prag aneksa K (sl. 26), kao posledicu velikog požara na zapadnom delu palate. S obzirom da je građevina J najverovatnije bila žitница,

Sl. 197. Šematski plan građevina kompleksa palate na lok. 85: J - skladište (žitница); K - naknadno dozidani aneks; M i L - naknadno dodati aneksi i Q - popločanje kvaderima (prema M. Jeremiću)

Fig. 197. Graphic outline of the palace complex structures at locality 85: J - storehouse (granary); K - additionally built annex; M and L - additionally build annexes and Q - stone pavement (after M. Jeremić)

Sl. 198. Lok. 85. Ulaz u žitnicu (J) iz aneksa (K)

Fig. 198. Locality 85. Entrance to granary (J), from the annexe (K)

Sl. 199. Detalj praga ulaza u žitnicu (J) od belog mermera (foto: M. Jeremić)

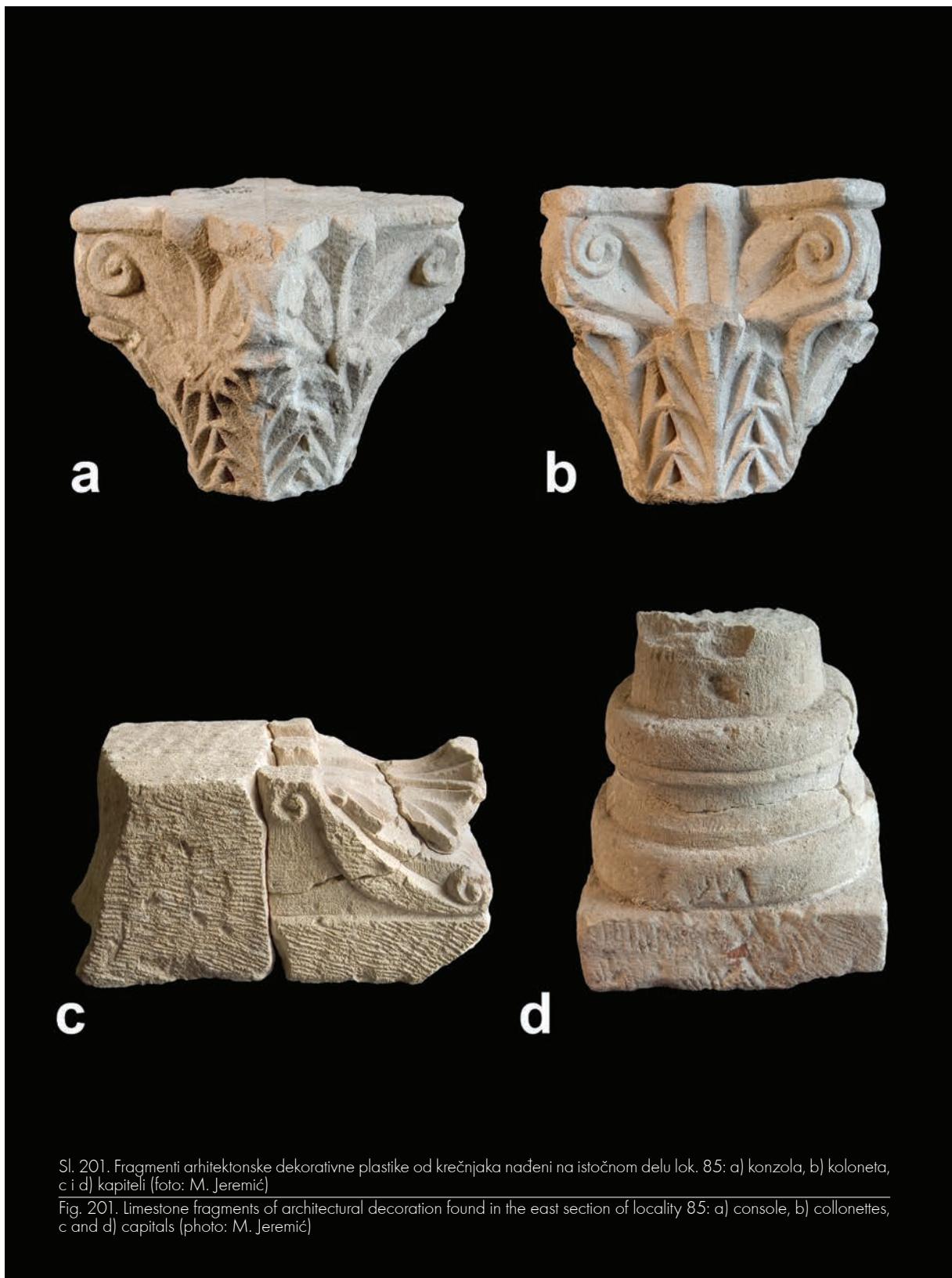
Fig. 199. White marble threshold at the granary entrance (photo: M. Jeremić)

Sl. 200. Lok. 85. Pogled na unutrašnjost aneksa (K) (foto: M. Jeremić)
 Fig. 200. Locality 85. View to the interior of annex (K) (photo: M. Jeremić)

vratitićemo se začas na ranije pomenuti Marcellinov podatak o velikom požaru na prostoru palate, koji je bio izazvan udarom groma. Na osnovu pažljivo očišćenih podnih površina, posebno platforme između aneksa L i M, sa velikom dozom sigurnosti možemo konstatovati da se linija od koje je požar krenuo ka zapadu približno poklapa sa istočnom linijom gabarita aneksa L i M. Verovatno je atmosferski elektricitet, privučen olovnim pokrivačem zasvedenih prostorija na zapadnom krilu palate, bio uzročnik požara. U tom kontekstu, moramo naglasiti da tokom dosadašnjih istraživanja palate (lok. 1/a, 37 i 85 – sektor D), na podovima prostorija nigde nije zabeležena tolika koncentracija gareži i paljevine kao na podovima gradevine J (žitnice), njenog aneksa K i platforme između aneksa L i M (sl. 193). Najveće količine istopljenog olova, pomešane sa moćnim slojem gareži i ulomcima keramike IV veka, registrovane su upravo na platformi ispred ulaza u aneks K (sl. 202, 203 i 204). Ako ponovo *oslušnemo* Marcellina, podsetićemo se da je, sem palate, požar zahvatilo i *forum i kuriju*.¹⁵¹ Stoga treba imati na umu da se forum (poznat i kao *drugi forum*), zajedno sa kurijom i možda još kojim značajnim objektom, najverovatnije nalazio ispred samog ulaza u kompleks palate, nedaleko od zapadne fasade gradevine J.¹⁵² Ukoliko je gradevina J zaista bila skladište žitarica, što sasvim opravdano prepostavljamo, onda nam ne treba mnogo maštete da zamislimo kakvom se brzinom požar širio, pogotovu ako je plamen zahvatio lako zapaljivu robu uskladištenu u gradevini J.

Sl. 201. Fragmenti arhitektonske dekorativne plastike od krečnjaka nađeni na istočnom delu lok. 85: a) konzola, b) koloneta, c i d) kapiteli (foto: M. Jeremić)

Fig. 201. Limestone fragments of architectural decoration found in the east section of locality 85: a) console, b) collonettes, c and d) capitals (photo: M. Jeremić)

Sl. 202. Ostaci paljevine i gareži na kamenom popločanju (Q) (foto: M. Jeremić)

Fig. 202. The remains of fire and soot on the stone pavement (Q) (photo: M. Jeremić)

Nalazi na lok. 85, koji sem komada porfira sa biljnim ornamentom (sl. 192), i fragmentima pilaster kapitela sa tragovima pozlate, idu u prilog našem uverenju da smo u vreme od 2002. do 2006. godine zaista istraživali zapadno krilo carske palate Sirmijuma. To uverenje osnažila su još dva izuzetna nalaza. Godine 2003, u sektoru A, na podu aneksa K, ispod moćnog sloja antičkog šuta, otkrivena je glava boginje Dijane od penteličkog mermera (sl. 205).¹⁵³ Godine 2005, na sektoru B, otkrivena je glava boginje Tihe (sl. 211), zaštitnice Sirmijuma (o kojoj će još biti reči), isklesane u kararskom mermeru.¹⁵⁴

Grad u gradu

Iako ne poznajemo do tančina planimetriju kompleksa carske palate, možemo smatrati da se ona ne razlikuje mnogo od one koja je već konstatovana na zapadnom delu južne polovine grada (sl. 137). Bilo da je reč o položaju bedema ili pravcima zidova građevina, organska šema kompleksa palate, kao rezultat prilagođavanja morfološko-hidrografskim karakteristikama lokacije, dosledno je bila zastupljena na čitavom prostoru. O ukupnoj fizičkoj strukturi ne možemo govoriti, s obzirom na mali stepen njene istraženosti. To nas ipak ne sprečava da u grubim crtama prikažemo teoretsku rekonstrukciju rasporeda njenih funkcionalnih zona (sl. 206). Palata, iako izolovana celina, bila je kao pupčanom vrpcom vezana za grad velikom južnom saobraćajnicom sa lok. 28. Nije isključeno da je ispred ulaza u kompleks palate na mestu ukrštanja *cardo maximus*-a i pomenute južne ulice bio postavljen i *pravi* tetrapilon (sl. 142)? Čitav zapadni deo kompleksa palate, gde su koncentrisani objekti ekonomskog karaktera (skladišta A, B i J), termalni objekti C, D i E, i građevina F, predstavljao je u izvesnom smislu zaštitnu – tampon zonu.¹⁵⁵ Rezidencijalni deo palate je verovatno okupirao

Sl. 203. Komadi istopljenog olova sa krovnog pokrivača
(foto: M. Jesretić)

Fig. 203. Pieces of melted lead from the roof cover
(photo: M. Jesretić)

Sl. 204. Komadi opeke i kamena sa srušenih zidova, sjedinjeni u
vreme požara sa istopljenim olovom (foto: M. Jesretić)

Fig. 204. Pieces of brick and stone from collapsed walls fused with
melted lead during fire (photo: M. Jesretić)

Sl. 205. Glava boginje Dijane od penteličkog mermara (kraj I ili poč. II veka) (foto: M. Jeremić)

Fig. 205. Head of the goddess Diana carved of Pentelicon marble (end of 1st or the beginning of 2nd century) (foto: M. Jeremić)

centralni deo kompleksa (lok. 1/a i lok. 37), gde bi trebalo očekivati i kultne objekte. Idući dalje ka istoku, sledila je zona odmora i rekreacije (stadion i vrt)(sl. 206). Najzad, ne treba zaboraviti da palata podrazumeva i prostor za dvorskiju administraciju, vojnu posadu, kao i za sve druge neophodne potrebe, od ishrane do higijene.

Tipologija kasnoantičkih carskih palata u pravom smislu reči ne postoji. Ali, ako bismo sirmijumsku palatu rangirali prema konceptu njenog plana, mogli bismo zaključiti da je ona bliža primerima iz Soluna¹⁵⁶ i Konstantinopolja (sl. 207 i 208) nego primeru iz Antiohije na Orontu (sl. 210). Ali, ono što karakteriše sva tri navedena primera, jesu njihove znalački odabrane lokacije, koje im daju obeležja *novog grada* ili, drugačije rečeno, *grada u gradu*.¹⁵⁷ Namera da ovi kompleksi budu posebno obezbedeni ne ogleda se samo u vodenom

okruženju i snažnim bedemima, već i u obaveznom prisustvu jedne od najpopularnijih ličnosti i grčke i rimske mitologije. Reč je o starogrčkoj boginji Tihe (rimска Fortuna), garantu sreće i prosperiteta gradske populacije. Njena predstava, bilo da je reč o bareljevu ili skulpturi, morala je biti istaknuta na vidnom mestu i u gradu i na kompleksu imperijalne palate.¹⁵⁸ Obično je predstavljena sa rogom izobilja u jednoj ruci i s krunom na glavi, u vidu gradske kapije sa bedemima i kulama (sl. 211), mada izbor atributa nije ograničen. Boginja Tihe drži ponekad u ruci snop žita, ili točak, kao simbol neizvesnosti i promenljivosti sreće. Kasnije je dobijala attribute i drugih boginja: Atine, Demetre, Ree (*Rhea*), Kibele ili Viktorije. U svim krajevima imperije bilo je uobičajeno da je nišu iznad jedne od glavnih gradskih kapija krasila predstava Tihe. Najčešće je primenjivana tehnika bareljefa, kao u slučaju Salone, na primer, gde je njen poprsje, sa krunom od gradskih bedema na glavi, sasvim dobro očuvano.¹⁵⁹

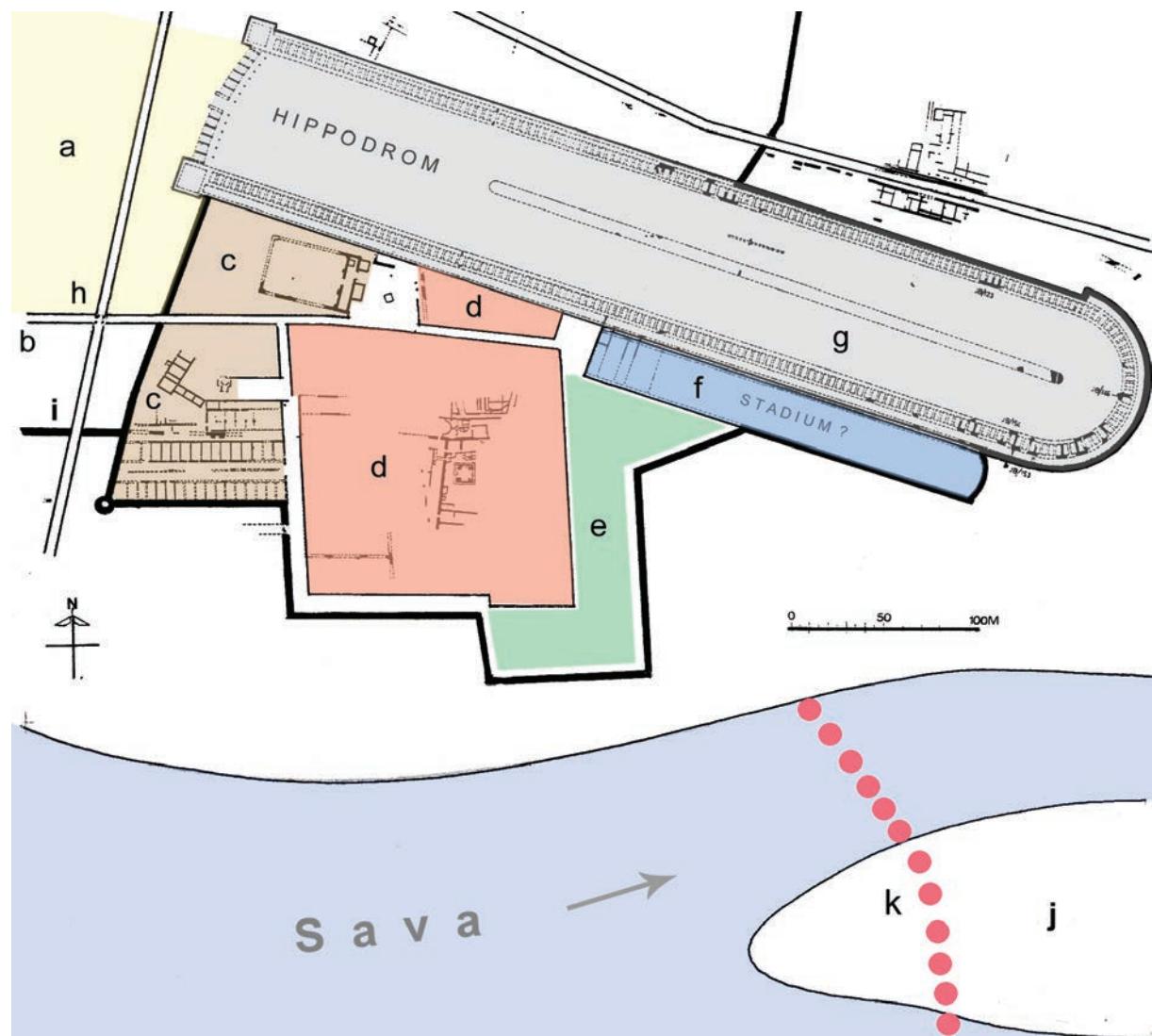
Ne treba sumnjati da je Sirmijum, kao jedan od najznačajnijih panonskih gradova, imao bistro ili bareljeff Tihe iznad jedne od svojih glavnih kapija (sl. 211). Okolnosti u kojima je njena glava nađena na lok. 85 ne govore nam ništa o njenoj prvoj lokaciji. Žigovi utisnuti na zlatnim ingotima iz sirmijumske kovnice otkrivaju nam uglavnom ikonografski podudarna rešenja njene predstave. Na njima je Tihe prikazana iz profila na tronu, sa rogom izobilja u levoj ruci, dok je u desnoj držala palmu ili snop žita.¹⁶⁰ Tihe svakako nije bila puki skulptoralni dekor koji se mogao postaviti bilo gde. S obzirom da je kompleks palate tretiran kao posebna urbana celina (*grad u gradu*), tamo je Tihe svakako morala biti prisutna. Nije isključeno da je njena statua bila postavljena u niši iznad glavne kapije kompleksa palate. Ali, da li je to i jedina lokacija gde je ona mogla biti postavljena? Sudeći po primerima iz Konstantinopolja, njena predstava je više puta umnožavana i postavljana na najrazličitijim mestima. Stoga, pogledajmo šta nam o lokacijama ove veoma popularne boginje govore rezultati proučavanja istorijskih izvora, pre svega u kontekstu njene uloge u javnom i političkom životu Konstantinopolja prve polovine IV veka.

Inauguracija starog grada Bizanta u Konstantinopolj izvedena je pompeano 11. maja 330. godine na hipodromu, sa ambicijama Konstantina da grad sa njegovim imenom bude viđen kao *Novi Rim*. Ova ceremonija nije bila ništa drugo do oponašanje proslava godišnjice osnivanja samog Rima (*Natalis Urbis*), koje su se održavale na hipodromu *Circus Maximus*.¹⁶¹ Kako nas izveštava Malala, tokom svečanog defilea na hipodromu u Konstantinopolju, u *solarном* četvoropregu, nalazila se pozlaćena drvena statua samog Konstantina, na čijoj je desnoj ruci sedela Tihe (*Tyche Anthousa*), takođe urađena u drvetu sa pozlatom, samo nešto manjih dimenzija.¹⁶² Pošto bi prošetala čitavom arenom, povorka bi se zaustavila ispred carske lože (*kathisma*), gde bi se imperator poklonio boginji u kočijama. Obe statue bi zatim bile smeštene u carsku ložu.¹⁶³ Ovim činom, boginja sreće i prosperiteta grada uvedena je u imperijalni kult, a istovremeno i u propagandno-politički program Konstantina, tvorca *Novog Rima*.

Da je posle inauguracije Bizanta u Konstantinopolis Tihe imala primat nad ostalim boginjama, svedoči monumentalni stub *milion* (miljokaz),¹⁶⁴ podignut na raskrsnici južno od Sv. Sofije i svečanog ulaza u kompleks imperijalne palate – Šalke. Postolje miljokaza činio je zasvedeni tetrapilon, a na vrhu stuba bile su postavljene skulpture Konstantina, Helene (sa kopijom krsta sa Golgotе koji je, prema predanju, *augusta* otkrila na licu mesta) i Tihe, koja je sedela na tronu sa skiptrom u jednoj i globusom (*orbis terrarum*) u drugoj ruci. Na vrhu globusa bio je postavljen krst.¹⁶⁵

Tihe je pod imenom Flora predstavljana i na podnim mozaicima u mnogim gradovima na prostoru Bliskog istoka, u kontekstu ciklične smene godišnjih doba.¹⁶⁶ Kao Fortuna ili Flora, ona je prisutna i u mnogim rimskim lučkim gradovima. Ona je, na primer, u Ostiji, ravenskoj luci Klase (*Classe*), kao i u samom Rimu bila zaštitnica brojnih skladišta žita.

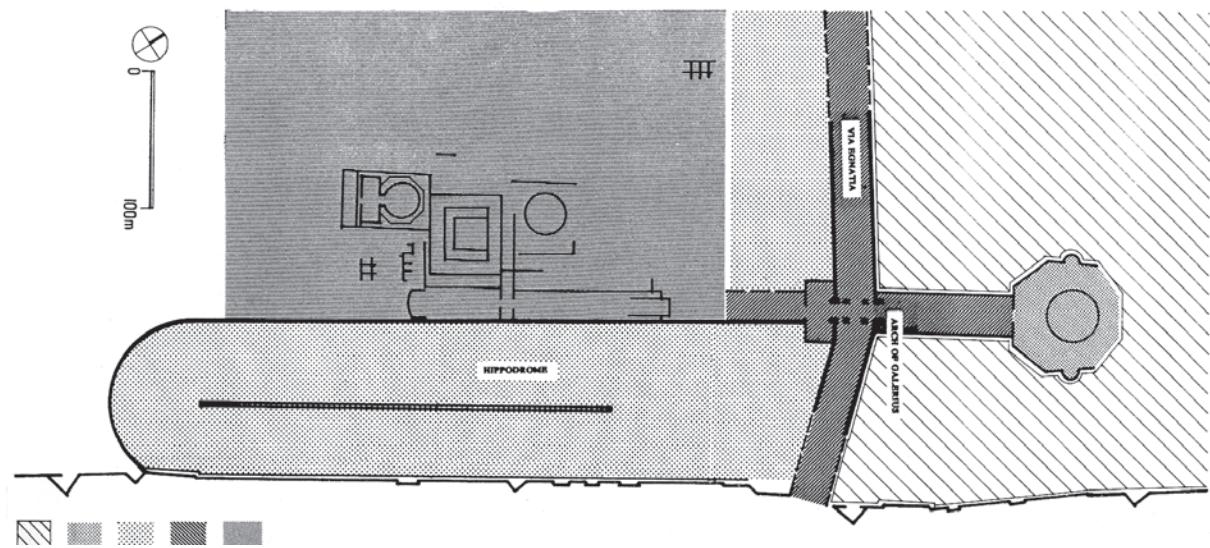
Pošto smo pomenuli veći broj lokacija odakle je zračila magija ove popularne boginje, počev od Konstantinopolja, preko Salone, Madabe, Ostije, Ravene, do Rima, pogledajmo za momenat gde bi sirmijumska Tihe sa lok. 85 mogla biti postavljena (sl. 211)? Već smo pomenuli da je Tihe mogla biti postavljena u niši iznad

Sl. 206. Generalni plan kompleksa palate: a) drugi forum, b) cardo maximus, c) zaštitna zona (termalni kompleks i stovarišta), d) rezindecijalni deo, e-f) zona rekreacije (stadion i vrtovi), g) hipodrom, h) pretpostavljena pozicija tetrapilona, i) pozicija južne gradske kapije (prema M. Jeremiću)

Fig. 206. General plan of the palace complex: a) second forum, b) cardo maximus, c) buffer zone (complex of thermal and economic structures), d) residential quarters, e-f) recreational area (stadium and gardens), g) hippodrom, h) assumed position of tetrapylon, i) position of the south city gate (after M. Jeremić)

kapije kompleksa palate. Naravno, treba imati na umu da je, teoretski uvezvi, puna visina njene statue (čija je glava nađena) jedva prelazila 80 cm. Na taj način, ona je štitila i ulaz u kompleks palate i veliki *horreum* (građevina J, na lok. 85) nedaleko od kapije. Da je bila postavljena i na prostoru luke, na obalama Save i Čikasa, ne treba sumnjati. U tom kontekstu treba naglasiti da je Sirmijum bio poznat kao jedna od najfrekventnijih panonskih luka. Kada je reč o sirmijumskom hipodromu, mala je verovatnoća da je ona, sa visinom od 80 cm, mogla parirati dominantnim eksponatima na spini. To svakako ne znači da njena figura nije bila klesana u različitim dimenzijama, uz dodavanje različitih atributa. Na predstavi hipodroma na mozaiku iz Barselone, na spini se jasno mogu uočiti dva visoka stuba. Na svakom je stajala po jedna ženska figura sa krilima, od kojih je ona na desnoj strani u ruci držala venac. Nije isključeno da je reč o dve boginje, Viktoriji i Tihe.¹⁶⁷ Prisustvo Tihe na hipodromu bilo bi sasvim logično, jer, kako znamo, same trke na kočijama simbolično predstavljaju ciklično

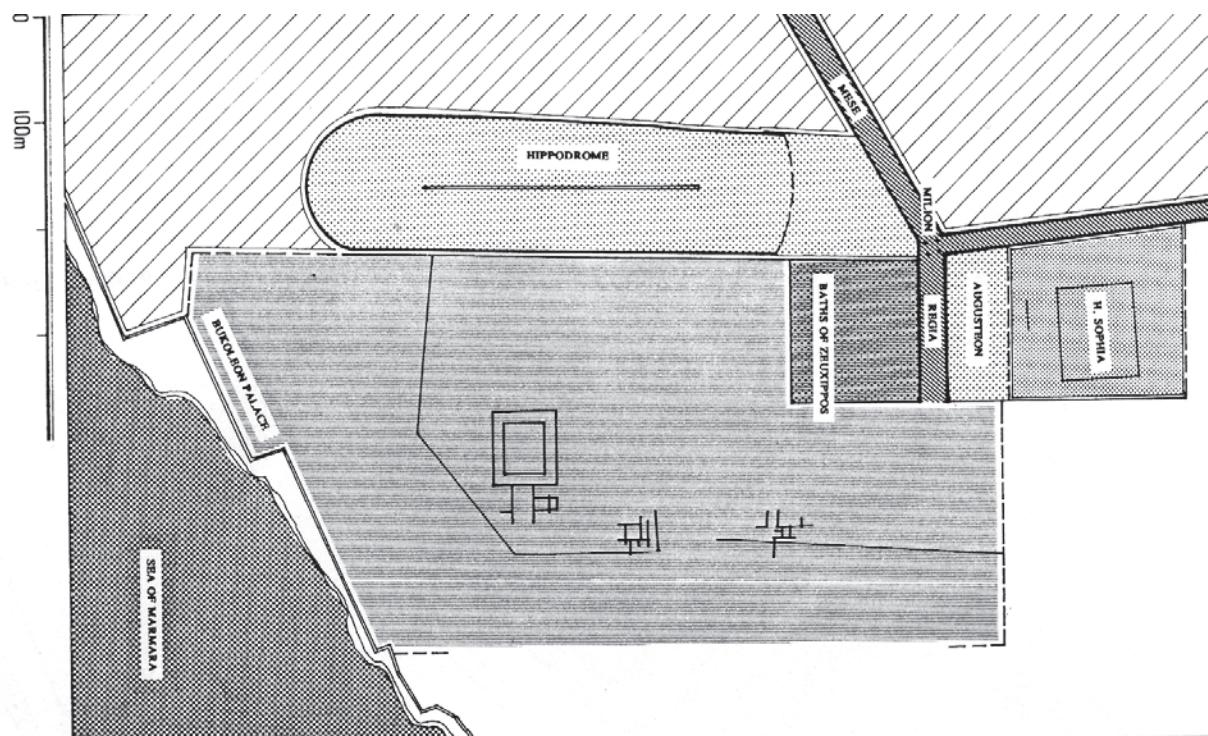

Sl. 207. Solun kao komparativni primer odnosa palate i hipodroma (S. Ćuričić, Ars orientalis, 1993)

Fig. 207. Thessalonica as comparative example for the relationship between palace and hippodrom (S. Ćuričić, Ars orientalis, 1993)

Sl. 208. Konstantinopolj kao komparativni primer odnosa palate i hipodroma (S. Ćuričić, Ars orientalis, 1993)

Fig. 208. Constantinople as comparative example for relationship between palace and hippodrom (S. Ćuričić, Ars orientalis, 1993)

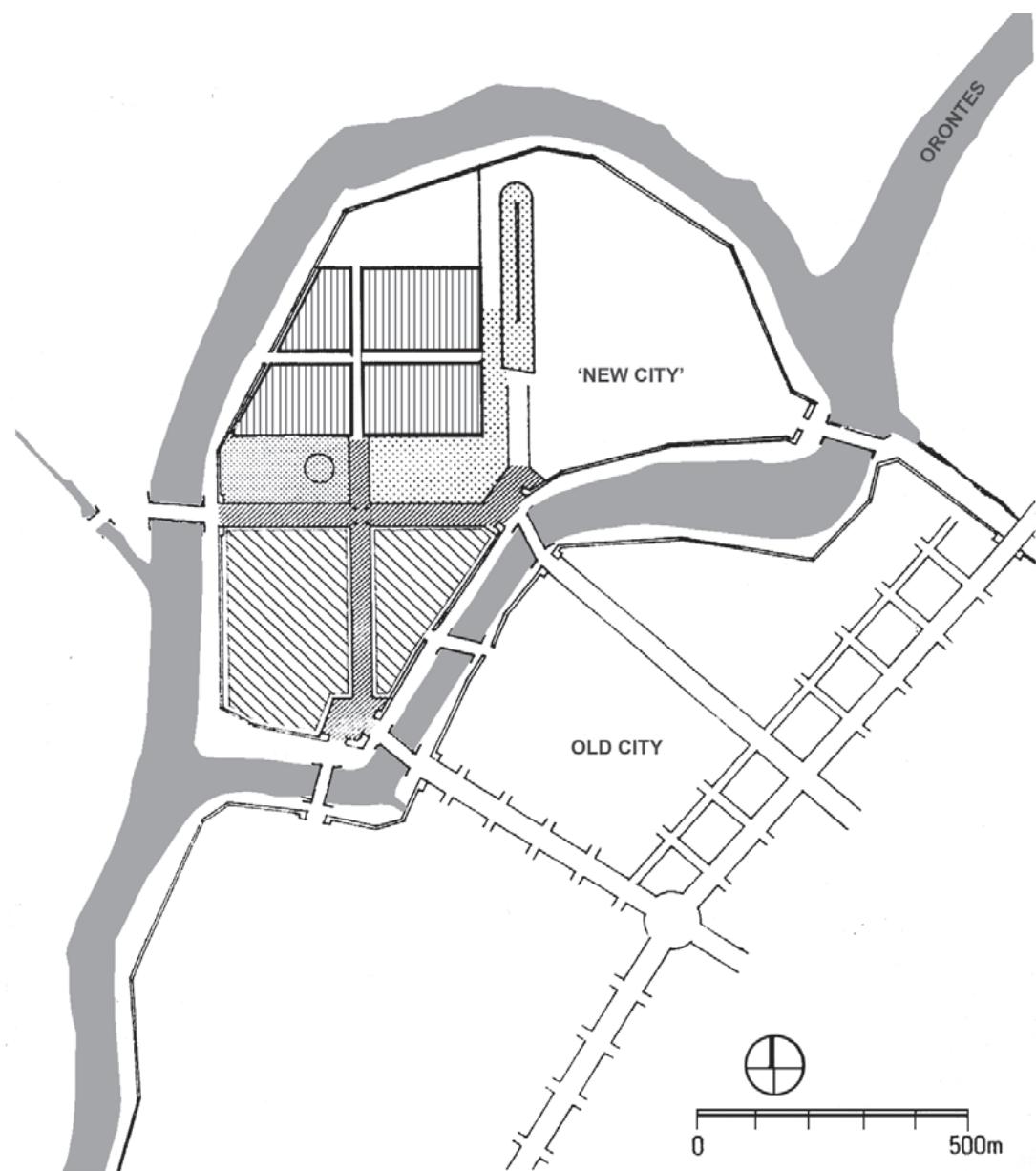

Sl. 209. Konstantinopolj kao komparativni primeri izolacije carskih palata zvanih „grad u gradu“ (Ćurčić, Ars Orientalis, 1993)

Fig. 209. Constantinople as comparative example for self-isolation of the imperial complex, known as "city within a city" (Ćurčić, Ars orientalis, 1993)

smenjivanje četiri godišnje sezone, čega je i sama Tihe bila personifikacija. Sirmijum je u vreme tetrarhije u izvesnom smislu predstavljao i sedište imperatora, pa je stoga i Tihe morala imati svoje mesto u kontekstu carske ideologije. Uostalom, u dalekom Konstantinopolju, bez Tihe na stubu – *milion*, ni Konstantin ni Helena ne bi mogli biti dovoljno ubedljivi garanti zaštite, sreće i prosperiteta ni gradu ni imperiji. Tihe je kao zaštitnica gradskih bedema imala svoje mesto i u carskoj palati u Konstantinopolju. Stoga je sasvim prirodno da jednu od njenih lokacija treba videti i u carskoj palati Sirmijuma, tim pre što su i Konstantin i članovi njegove porodice u ovom gradu često boravili.

Sl. 210. Antiohija kao komparativni primer izolacije carskih palata zvanih „grad u gradu“ (Ćurčić, Ars orientalis, 1993)

Fig. 210. Antiochia as comparative example for self-isolation of the imperial complex, known as "city within a city" (Ćurčić, Ars orientalis, 1993)

Sl. 211. Glava statue boginje Tihe, zaštitnice grada, sa krunom od gradskih bedema i kula na glavi - „corona muralis”, što kompleksu palate simbolično daje značaj novog grada (foto: M. Jeremić)

Fig. 211. Head of the goddess Tyche, patroness of the town, with "corona muralis", whose position above the palace complex gate provides to the entire complex the importance of "new city" (photo: M. Jeremić)

NAPOMENE

1. Ovakav utisak bio je saobražen stepenu iskustva arheologa i obimu poznavanja antičke arhitekture. Kako se kasnije pokazalo, kvalitet fresaka, klesanog ukrasa i motiva podnog mozaika ne izdvajaju ovu građevinu od kakvog bogatijeg gradskog domusa. U tom kontekstu, jedino su nalazi fragmenata porfira bili ozbiljnija indicija.
2. Tomović, 1992, p. 18.
3. Istini za volju treba reći da je osnovni razlog postavljanja sondi bilo definisanje trase južnog i istočnog gradskog bedema, pa su stoga sonde u kojima su konstatovani delovi zidova i bedema i hipodroma nosile oznaku JB (južni bedem).
4. Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 64. Kako dalje navode autori, palata će (nam) biti sa leve strane hipodroma ako je posmatrač ledima okrenut karceresu a licem ka polukružnom kraju hipodroma – sfendonu.
5. Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 172–173.
6. Pretpostavku o postojanju carskog ceremonijala u palati u Sirmijumu izneo je V. Popović: Popović, 1993, p. 24. N. Dival je smatrao da tetrarhijske palate nisu bile inspirisane Palatinom, već su služile uglavnom kao boravište cara: Duval, 1985, 463–490; Duval, 1997, p. 152–153.
7. Smith, 1956, p. 70–72.
8. O kasnoantičkoj koncepciji podizanja hipodroma uz carsku palatu videti: Frazer, 1966, p. 386–387.
9. Imperatora je, zavisno od stepena zasluga i popularnosti, moglo dočekati oduševljenje publike koliko i potpuni muk ili gundanje, uglavnom zbog neefikasnih političkih poteza ili vojnih neuspeha. To se, na primer, dogodilo Kaliguli i Septimiju Severu. O atmosferi na hipodromu tokom cirkuskih igara, videti studiju Jocelyne Nellis-Clement. Autor je, koristeći autentične izvore, posebno zapise Dio Kasija, predstavila veoma slikovito atmosferu na tribinama hipodroma u vreme održavanja trka na kočijama: Nélis-Clément, 2008, p. 451–453.
10. Videti poglavljje III.
11. Jalija je reč turskog porekla i označava neplodan (jalov), ničiji, barovit i neupotrebljiv teren.
12. Možemo samo pretpostaviti da je rezidencijalni deo palate bio instaliran na spratu i okrenut ka najpovoljnijoj, južnoj ili jugoistočnoj strani, sa vizurom na reku i raskošne vrtove.
13. Reč je o produžetku zapadnog krila južnog bedema, koji se od kružne kule odvaja ka severu.
14. Ćurčić, 1993, p. 79, Fig. 1.
15. Mirković, 2006, p. 56.
16. Ibid., p. 61.
17. Marcellinus, XXX, p. 5, 16.
18. Reč je o temeljnim zidovima širine 60–70 cm i očuvane visine od oko 50 cm. Građeni su od kamena u krečnom malteru. Solidnost njihove gradnje dozvoljava i podizanje sprata nad prizemljem. Gornja površina temeljnog zida je skoro svuda idealno ravna, što asocira na dalje zidanje operekom u superstrukturi (ukoliko u pojedinim slučajevima nije bilo i primene drveno-skeletnih konstrukcija). No, to bi mogao biti rezultat sticaja okolnosti u vreme nivelišanja njenih zidova pred početak gradnje nove carske rezidencije. Sve u svemu, ne možemo se oteti utisku da ostaci ovog starijeg kompleksa građevina pokazuju uniformnost gradnje, slično vojnoj arhitekturi.
19. Videti poglavljje II ove knjige.

20. Tu računamo *Ljubićeve terme* – E (otkrivene krajem XIX veka), kompleks carskih žitnica A i B na lok. 31, zajedno sa novootkrivenim delom južnog bedema IV veka (sa kružnom kulom), kao i veliku žitnicu J (sa aneksom), na lok. 85. Videti sl. 16, p. 29.

21. Te prednosti će i te kako biti iskorišćene mnogo vekova kasnije na Vobanovim utvrđenjima.

22. Reč je o prostoru I, između građevina palate na lok. 37 i 85.

23. Milošević, Milutinović, 1958, p. 5–44; Milošević, 1960, p. 194–197.

24. Za upoznavanje stratigrafske lokaliteta i hronološkog razvrstavanja građevinskih faza palate, od posebnog značaja je rad O. Brukner: Brukner, 1982, p. 5–43 i planovi 1–12.

Palata je sistematski istraživana u periodu od 1957. do 1960. godine od strane PZNS. Kasnije su u još dva navrata obavljena manja zaštitna arheološka iskopavanja. Godine 1971, mešovita jugoslovensko-američka ekipa, u organizaciji Arheološkog instituta iz Beograda, kopala je u prostorijama 2, 3 i 23, na površinama sa kojih je tokom konzervatorskih radova podignut mozaik. Radove na konzervaciji mozaika vodio je Bogdan Kovačević, konzervator. Godine 1974, O. Brukner je tokom konzervatorskih radova na mozaičnom podu u prostoriji 16 palate, opet u organizaciji PZNS, obavila arheološka istraživanja, koja su dala veoma vredne rezultate, pre svega na planu fiksiranja apsolutnih hronoloških okvira njenih razvojnih etapa.

25. O broju stanovnika Sirmijuma videti u zaključnim razmatranjima.

26. Planovi dela palate na lok. 1/a, sa naznačenim građevinskim fazama autora A. Milošević, prvi put su publikovani uz izveštaj o jugoslovensko-francuskim istraživanjima na lok. 31, 1973. godine: Bošković, Duval, Gros, V. Popović, 1974, p. 86-1, Fig. 11.

27. Na primer, A. Milošević je prostoriju 2 hronološki izjednačila sa prostorijama 1, 3 i 23 (sl. 143), dok ih je N. Dival s pravom hronološki razdvojio (sl. 144). S druge strane, N. Dival stavlja *tetrapilon* u mlađu fazu, u odnosu na prostorije 3 i 23, dok ga A. Milošević s pravom pripisuje starijem periodu, što je i po našem mišljenju ispravnije. Duval, 1979, p. 76, Fig. 5.

28. Uzgred rečeno, za ovaj treći predlog (možda ne i poslednji?) opredelio se i V. Popović, dugogodišnji rukovodilac arheoloških istraživanja Sirmijuma.

29. Tom prilikom je otkriven najstariji naseobinski horizont kasnog latena s početka nove ere, a zatim slede ostaci arhitekture od nabroja (takođe iz I vek n. e.). Brukner, 1982, p. 18–19 i pl. 12.

30. O. Brukner ih je slovima A, B, C obeležila idući hronološki retrogradno: Brukner, 1982, 6–16. Mi ćemo ih ovde predstaviti hronološki sukcesivno, počev od poda C.

31. Brukner, op. cit., Pl. 8.

32. Brukner, op. cit., p. 11–13 i Fig. 10.

33. O. Brukner smatra da su figuralne predstave božanstva u medaljonima mozaika date u maniru severijanskog vremena: Brukner, 1982, p. 21.

34. B. Kovačević 1982, p. 243.

35. Ibid., p. 22.

36. Brukner, 1982, p. 6, Pl. 2 i 2a.

37. Ibid., 7, Pl. 5 i 6.

38. Sličan primer je zabeležen u Domaviji: Radimski, 1894, p. 16, sl. 27.

39. Videti izveštaj o rezultatima istraživanja prostorije 16: Brukner, Petrović, 1976, 65–67. Iskopavanja su

izvedena 1974. godine, paralelno sa radovima na konzervaciji mozaika. O samoj konzervaciji videti: Kovačević, 1982, p. 239–246.

40. B. Kovačević, op. cit.

41. Kovačević, op. cit., p. 242.

42. Ne treba zaboraviti da su istraživanja i premise grčkih filozofa, matematičara i astronoma (Pitagore, Euklida, Platona, Aristotela, Vitruvija...) činile osnov doktrine apstraktnog slikarstva druge decenije XX veka. Svakako ne smemo zaobići ni srednjovekovne naslednike antičkih teoretičara proporcija, Leonarda Fibonačija ili Luka Pačolija. Teorija o harmoničnim odnosima površina u vizuelnoj umetnosti (počev od zlatnog preseka) biće vjeruju Pita Mondrijana, Lisickog, Maljevića; Grassi, 1974, p. 107–108; Sefor, 1961, p. 191–193. O teoretičarima proporcija videti: Petrović, 1967.

43. Kvadrat, krug, pravougaonik, trougao – bili su (prema antičkim teoretičarima) suštinski elementi reda i harmonije i na zemlji i u kosmosu. Posle više od dve i po hiljade godina, oni će biti oslonac teorija rodonačelnika suprematizma Kazimira Maljevića i Vasilija Kandinskog; Beks-Malorni, 1994, p. 120–149.

44. Autor teoretske rekonstrukcije motiva plafona, koji su nađeni u fragmentima, bio je D. Nonin, konzervator u PZNS.

45. Slična šema dekoracije plafona sa imitacijom kasetirane tavanice zabeležena je na prostoru vojnog logora u Akvinkumu; Madarssy, Zsidi, 2003, p. 249, Fig. 9.

46. Ovaj zaključak treba primiti svakako sa velikom dozom rezerve, jer ostaci fresaka nađenih na prostoru palate još čekaju detaljnu reviziju i konačnu ekspertizu.

47. *Tetrapilon* je otkriven tokom arheoloških kampanja na lok. 1/a u vremenu od 1958. do 1960. godine.

48. P. Milošević, 2001, p. 36.

49. Duval, 1979, p. 65 (Fig. 5) i 77.

50. Smith, 1956, p. 22–23.

51. Pomenimo primere u Palmiri, Gerasi, Leptis Magni, Gamzigradu.

52. O sirmijumskom tetrapilonu na lok. 1/a videti: Jeremić, 2003, p. 141– 144.

53. Za tehničke podatke o objektu korišćen je opis arhitekture lok. 1/a (iz dnevnika iskopavanja iz 1960. god.), autora O. Milutinović (Brukner). U to vreme, planove otkrivenih objekata izradio je student arhitekture M. Petrović.

54. Prosečne dimenzije krečnjačkih kvadera iznose 70 x 60 x 30 cm.

55. Visina temeljnih stopa stubaca iznosi 75 cm. Građene su (kao i perimetralni temeljni zid) od kamena i fragmenata opeka u krečnom malteru. Deo iznad temelja, očuvan u visini od dva reda tesanika, redukovani je na širinu od 1,50 m. Osovinski razmak kvadratnih stopa iznosi 5,50 m. Na zapadnoj strani, približno u središnjem delu, obimni zid je bio proširen (u dužini od oko 3,00 m) do spoljne ivice temeljnog prstena. Prema mišljenju O. Brukner, na ovom delu zida je možda mogao biti ulaz u hram. Perimetralni zidovi objekta iznad sokla, širine od oko 70 cm, izvedeni su u opeci, čineći tako kvadratnu prostoriju unutrašnjih dimenzija 8,40 x 8,40 m.

56. Podlogu poda čini sloj građevinskog šuta u visini od 34 cm.

57. Videti dnevnik iskopavanja O. Milutinović (Brukner) iz 1958. godine.

58. Tokom arheoloških iskopavanja, između ovog objekta i prostorije 23 zabeležen je komad stuba od pseudoporfira. No, on je mogao pripadati i samoj palati?

59. Videti šematski pregled ovakvih tipova hramova u: Wright, 1970, Fig. VI, VIII i IX.
60. Prema drugoj varijanti, sa spoljne strane su četiri široka portika, koja okružuju manju kvadratnu zasvedenu prostoriju (bez stubaca ili stubova).
61. Autor ovog slogana G. R. H. Wright, bavio se studiozno pitanjima konstruktivnih sklopova kulturnih građevina sa šemom upisanog krsta: Wright, 1979, p. 216–228 i Fig. V–10.
62. U Giru, na primer. Ibid., p. 216–218.
63. Prema istraživanjima G. Dagrona, od vremena Avgusta, pa do Justinijana, trke kočijama na hipodromu bile su izraz solarne kosmologije: Dagon, 1974, p. 333.
64. Ibid., p. 331.
65. Ibid., p. 331.
66. O istorijatu cirkuskih igara videti: Humphrey, 1986, p. 5–10.
67. Možemo ozbiljno sumnjati da i u današnje vreme oni koji se iz različitih pobuda (svadbe ili vašari, na primer) uhvate u popularno kolo (koje se obično odvija po kružnoj putanji) znaju da je reč o ritualnoj igri sa solarnom simbolikom, koju su krajnje savesno upražnjivali naši daleki paganski preci.
68. Popović, Ochsenschlager, 1976, 57–70; Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 156–181.
69. Ibid., p. 64.
70. U tom smislu, podaci iz kanalizacionog rova u Masarikovoj ulici bacaju novo svetlo na nerešeno pitanje dužine hipodroma. Radi se o kanalu, širine 1,20 m, dubine od 2,30 do 3,50 m i dužine od oko 280 m, koji je postavljen duž severne ivice kolovoza u pomenutoj ulici. U njemu su, po svemu sudeći, otkriveni delovi zidova karceresa, to jest kapije hipodroma. Tehnička dokumentacija koja se odnosi na ostatke ovih zidova nalazi se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Sremska Mitrovica.
71. Skretanje podužne ose sirmijumskog hipodroma ka severu iznosi približno 22°.
72. Zapravo, takmičar bi po završenoj trci morao još jednom da obide prvu okretnicu (*meta prima*), a zatim i drugu (*meta secunda*), pre nego što se zaustavi pred ložom imperatora gde je bio krunisan pobedničkim vencem.
73. Na rastojanju od 5–6 m istočno od karceresa, u pomenutom kanalizacionom rovu zabeleženi su ostaci masivne zidane konstrukcije. Ukoliko ona ne pripada starijoj urbanoj fazi, kada je bila negirana gradnjom hipodroma, onda bi mogla predstavljati konstrukciju za koju je bio fiksiran niz od 12 pokretnih kapija. Ona se kao svojevrstan portik pružala istočno od karceresa, pravcem sever–jug. Jedna takva, dobro očuvana noseća konstrukcija kapija za kočije (koje su se posredstvom preciznih mehanizama otvarale sinhronizovano), zabeležena je na hipodromu u gradu Leptis Magna; Humphrey, 1986, p. 48, Fig. 28.
74. Popović, Ochsenschlager, 1975, p. 61–63 i Pl. II i T. II.
75. Na isti način, to rastojanje je sračunato u radu V. Popovića i E. Oksenšlagera: Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 58.
76. U tom slučaju, takmičar koji je najbliži spin pređe u jednom krugu najmanje 660 m. S obzirom da jednu trku čine sedam krugova, isti takmičar će tokom čitave trke preći nešto više od 4,6 km.
77. Autori V. Popović i E. Oksenšlager nisu u pomenutoj publikaciji naveli ukupnu širinu građevine. Parcijalne mere prostorija ispod gledališta (*cavea*) jesu poznate, ali one variraju od trakta do trakta, od prostorije do prostorije, pa se neminovalno moraju sračunavati srednje vrednosti. Pomenimo kao primer južni koridor, čija se širina kreće u rasponu od 3,55–370 m; Popović, Ochsenschlager, 1976, 60.

78. Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 58.
79. Ibid.
80. Ibid., plan I, plan II.
81. Tako, hipodrom u Kartagini (gde dužina arene iznosi 496 m) ima širinu arene od 78 m, skoro kao i hipodrom *Circus maximus* u Rimu (79 m), mada u odnosu na Kartaginu, ovaj u Rimu (koji se smatra prototipom svih ostalih hipodroma) ima dužu arenu za skoro 100 m; Humphrey, 1986, p. 124 i p. 302–303.
82. Roberti, 1984, p. 63.
83. Prema Hamfriju, dužina arene hipodroma *Circus maximus* iznosi 580 m: Humphrey, 1986, p. 124. U Antiohiji ona iznosi 492 m: Campbell, 1934, p. 35, Fig. 4. Prema Gijaru, u Konstantinopolju, njena dužina je oko 350 m: Guillard, 1970, p. 9. Prema Vickersu, dužina solunskog hipodroma meri nešto više o 400 m: Vickers, 1972, p. 29.
84. Jedan od bolje očuvanih primera spine zabeležen je na hipodromu Leptis Magna-e. Visina njenih bazena iznosi 1,60 m (u odnosu na niveletu piste), dubina unutrašnjosti bazena 1,00 m, a dubina vode 80 cm. Detalje videti u: Humphrey, 1986, p. 38–40.
85. Detaljan spisak savremenih predstava hipodroma videti u: *Encyclopédia dell'arte antica (classica e orientale)*, Vol. II, Rome, 1959, p. 647–655. O eksponatima na spini i njihovoj simbolici videti takođe: Bergmann, 2008, p. 361–388.
86. Njih je 1600. godine zabeležio na graviri Venecijanac Onofrio Panvinio. O antikvitetima na spini hipodroma Konstantinopolja videti: Basset, 1991, p. 87–96.
87. Dagron, op. cit., p. 331.
88. Obelisk je nađen u vremenu neposredno pred II svetski rat. Ne zna se pouzdano da li je ovaj komad nađen u Sremskoj ili Mačvanskoj Mitrovici. O tome je pisao visokotiražni list Politika od 3. XII 1939. god.: Popović, 1981, p. 125. N. Dival smatra da je reč o pseudoobelisku, a ne o egipatskom originalu. Prilikom jednog od svojih boravaka u Parizu, autor ove monografije je bio u prilici da konsultuje egiptologe Muzeja Luvr, ali pokušaj dešifrovanja hijeroglifa uklesanih na *obelisku sirmijumskog* hipodroma nije dao očekivane rezultate.
89. Popović, Ochsenschlager, 1976, 63. U sondi 148 konstatovana su dva hronološki razdvojena sloja kolovoza. Njega čini sloj sitnijeg šljunka, pomešanog sa peskom, u debljini od 30 cm, a ispod njega se nalazi tanji sloj krečnog maltera preko podloge od lomljene opeke (Ibid., p. 61).
90. Ibid.
91. Ibid.
92. Reč je o kanalu, preseka 40 x 50 cm (širina), sa bočnim zidovima od kamena u krečnom malteru. Dno kanala činio je sloj ilovače. Kanal zapravo predstavlja zaštitu keramičkih vodovodnih cevi, od kojih je jedan komad nađen *in situ*. Ove cevi, unutrašnjeg prečnika 170 mm, mogле su emitovati 26 lit. vode u sekundi ili 1.460 litara na čas.
93. U južnom traktu hipodroma, dimenzije prostorija supstruktura gledališta (prostor B) iznose 5,80–5,95 x 265–295 m. Zidovi I, II i III u temeljnoj zoni imaju debljinu od 2,00 m, a iznad sokla 160–170 m. Poprečni zidovi (br. 1) debljine su 0,90–1,00 m. Gradnju karakteriše kameni materijal u tehnici *opus mixtum*. Na pojedinim mestima zabeležene su i partie oblaganja jezgra zida kamenim blokovima *opus quadratum*. Popović, Ochsenschlager, p. 59–60 i T. I/1 i T. I/4.
94. Popović, Ochsenschlager 1976, p. 62–63 i sl. 5.

95. Ibid., p. 61.
96. Ibid., p. 65.
97. Reč je o fragmentima mermernih koloneta, kapitela, kao i fragmentima mermernih pločica zidne inkrustacije.
98. Ibid., p. 61.
99. Nekoliko godina po istraživanju lok. 66, godine 1995. kopan je kanal toplovoda pravca sever–jug na oko 7 m zapadno od lok. 66. Time je praktično presečen čitav severni trakt hipodroma. Otkriveni ostaci zidova hipodroma u ovom kanalu bili su dragoceni za teoretsku rekonstrukciju severnog trakta.
100. Pri tome je zabeleženo da je prostor C pregrađen poprečnim zidom, u kome je sačuvano lice ulaznog otvora širine 90 cm.
101. Ibid., p. 61.
102. Suprotno severnom traktu, zidovi prostorija supstrukcije na južnom traktu hipodroma (prostor B) imali su najčešće međusobnu organsku vezu, kako to pokazuju spojevi zidova I i I ili zidovi I i II; Popović, Ochsenschlager, 1976, Abb. 9, T. 28–Abb. 1
103. Na lok. 34 i 66, svi zidovi su izvedeni isključivo u opeci. Na delu sonde 123, na manjim partijama pregradnih zidova upotrebljen je i kamen, u tehnicu koja asocira na *opus mixtum*.
104. Jezgro masivnog zida podijuma (zid I), širine 115 m, činila je opeka, a zatim je sledilo oblaganje kvaderima debljine 35 cm (sl. 174), što daje ukupnu širinu zidne mase od 1,50 m. Ista dimenzija zida I zabeležena je i u sondi 123.
105. One su tokom iskopavanja hipodroma nalažene u prostoru arene (lok. 25), ali i na širem prostoru oko hipodroma. Dve takve ploče ugrađene su još u XVIII veku u istočni zabatni zid zgrade sadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici. Jedna je nađena na lok. 4, a jedna na lok. 9 kod Kamenite čuprije.
106. Možemo prepostaviti i da je pomenuta dekorativna oplata bila postavljena iznad pomoćnog ulaza u arenu (sl. 174) na lok. 66 ili da su njeni delovi kao spolije bili korišćeni za dekor stambenog objekta, koji je nad ruševinama severnog trakta hipodroma (na istom ovom lokalitetu) bio podignut u vreme V–VI veka?
107. Nažalost, zbog ograničenih dimenzija sonde 123, zid III nije mogao biti otkriven.
108. Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 61–62.
109. Popović, Ochsenschlager, 1976, p. 168, Abb. 11.
110. Ibid., p. 62.
111. Ibid. Opeke su postavljane u posteljicu od krečnog maltera. To ne mora značiti da je pod bio postavljen po čitavoj površini južnog aneksa, već samo kao šetna staza uz unutrašnju stranu njegovih zidova.
112. U gornjoj zoni zida galerije mogao je biti postavljen čitav niz lučnih prozora.
113. Ovaj objekat u sklopu carske palate imao je portike po svom unutrašnjem obimu.
114. Humphrey, 1986, p. 620. O takozvanim *Garden Stadium*, videti u istom delu, p. 268–582. O privatnim hipodromima videti takođe: Settim, 1982, p. 525–527.
115. Tu je otkriven deo njegovog severnog zida. Međutim, jedan deo dobro očuvanog njegovog južnog zida, na oko 130 m zapadno od velike apside, zabeležen je još 1995. godine u podrumu jedne stambene zgrade, takođe u dvorištu vatrogasnog doma. U kanalu toplovoda, u istom dvorištu, zabeleženi su ostaci i manje apsidalne

prostorije sa ostacima hipokausta (starijeg datuma), koja je (s obzirom da se podužni zidovi aneksa nastavljaju ka zapadu) bila delimično negirana u IV veku gradnjom ovog velikog objekta.

116. Autori navode brojne nalaze krovnih crepova, tragove drveta, gvozdene klinove i fragmente fresaka, dakle sve što je u jednom momentu zajedno sa bazama i kapitelima palo u prizemlje prilikom rušenja. S druge strane, ovaj arheološki materijal je mogao dospeti u prizemlje zajedno i sa ostacima srušenog svoda.

117. Time bi se praktično ponovila konstrukcija kosog svoda iz prizemlja, s tim što bi sada bočne potiske svih pomenutih elemenata (lukova, kosih zidova i svodova) morali da prime masivni obimni zidovi II i III.

Slično rešenje je zabeleženo na primeru teatra u Bordou. Zidovi supstrukcije sedišta (koji su radikalno raspoređeni) međusobno su spojeni lukovima. Svodova nije bilo, a potporna konstrukcija sedišta bila je drvena.

118. Takav konstruktivni sistem je primenjen u prvom traktu gledališta na milanskom hipodromu. Videti: Roberti, 1984, p. 67, Fig. 63.

119. Popović, Ochsen Schlager, 1976, p. 63.

120. Rešenje sa jarbolima i tekstilnim prekrivačima bio je omiljen i uobičajen mediteranski *specijalitet*. Ovaj način zaštite od sunca pomenuli smo u poglavlju III ove monografije, na str. 107 i 108 (sl. 76 i 77), u komentaru o eventualnoj predstavi sirmijumskog mosta IV veka na jednom medaljonu iz Mađarske.

121. Ibid., p. 60.

122. Prema Vitruviju, najmanja dubina sedišta trebalo bi da iznosi dve stope, to jest oko 60 cm: Vitruvius, 6,3. Takve dimenzije imaju sedišta hipodroma u Gerasi, dok u Leptis Magni iznose 33 x 50 cm: Humphrey, 1986, p. 501 i 33.

123. Nagib gledališta na najvećem rimskom hipodromu, *Circus maximus*, kreće se od 32°–36°. Mere su uzete sa preseka plana ovog hipodroma u publikaciji: Vitucci, 1990, p. 61. Nagib gledališta velikog amfiteatra u Rimu iznosi 33°30': Carpano, Luciani, 1981, p. 13, Fig. 2.

124. U slučaju hipodroma u Toledo, stepenišni krakovi su postavljeni uz fasadni zid: Humphrey, 1986, p. 353.

125. E. Digve napominje da prema dosadišnjim saznanjima širina sedišta po gledaocu može iznositi od 32–50 cm. U svojoj kalkulaciji broja gledaoca u amfitetru Salone, Digve se opredelio za 50 cm po gledaocu; Dyggve 1933, p. 131. S druge strane, Humfri navodeći moderne standarde, predlaže na primeru hipodroma u Toledo takođe 50 cm po gledaocu. Humphrey 1986, p. 354.

126. Prema kalkulaciji Digvea, gubitak korisne površine na primeru amfiteatra u Saloni iznosi 10%: Dyggve 1933, p. 131.

127. O mogućem broju stanovnika Sirmijuma videti zaključna razmatranja u ovoj monografiji.

128. Popović, Ochsen Schlager, op. cit., p. 70.

129. Prestanak finansiranja arheoloških istraživanja lok. 85 u poslednjih pet godina zvanično se smatra posledicom opšte ekonomske recesije.

130. Kasnije, zbog oštećenja južnog bedema II veka, skladište B je dobilo sopstveni novoizgrađeni južni zid i ostalo je i dalje u upotrebi. Duval, Popovic, 1977, p. 63 i Fig. 26.

131. Srećom, građevine D i E nalaze se na prostoru gradskog parka, zapadno od hotela „Sirmijum”, tako da su, teoretski uvezši, iskopavanja većih razmara u bližoj budućnosti moguća.

132. Ljubić, 1886, p. 3–5 i T. I.

133. Sondažna iskopavanja (sonda JB/84) izvedena 1962. godine pokazala su da postojanje kapije na tom po-

tezu ne može biti realna opcija.

134. Na zapadnoj, kao i na severnoj strani građevine B konstatovani su ulazni otvori, ali se oni ne mogu smatrati lako dostupnim prilikom istovara ili utovara zaprežnih vozila. Oni su pre podizanja objekata C, D i E izvesno vreme mogli biti u punoj funkciji, ali to ne možemo pouzdano znati, jer još nije utvrđena tačna relativna hronologija ovih objekata.

135. Ovakvih primera sa konzolama i nišama iznad kapija ima bezbroj na čitavom prostoru Rimske imperije. Pomenimo samo primer dekora severne kapije Dioklecijanove palate u Splitu: Cambi, 2005, p. 165 i sl. 241.

136. Povodom obeležavanja sektora (A–D), dužni smo čitaocima kratko objašnjenje: tokom iskopavanja na lok. 85, počev od 2002. godine, pokazalo se da otkrivena arhitektura pripada jednoj istoj celini. Stoga nije bilo svrhe imenovati nove lokalitete, već je površina terena na lok. 85, koji je zasada samo delimično istražen, izdeljena na četiri sektora: A, B, C i D. Prva tri sektora (A–C) nalaze se jedan do drugog, na prostoru istočno od upravne zgrade Muzeja Srema, na platou severno od Ul. Vuka Karadžića. Na oko 50 m južno od nje nalazi se sektor D. Drugim rečima, ovaj sektor (D) predstavlja istočni nastavak lok. 31.

137. Reč je o šaci sa delom nadlanice. Videti: I. Popović 2008, p. 162–163.

138. Istočna polovina kompleksa, poznata kao lokalitet 37, kopana je sondažno u vremenu od 1968. do 1970. godine, a druga, zapadna, obeležena kao lok. 85 (na sektorima A–C), istraživana je od 2003. do 2006. godine u širokom iskopu, izuzev manje probne sonde iz 2002. godine.

139. Na severnom i istočnom zidu kripte otkriveni su segmenti fresko-slikarstva vizantijske provenijencije. U nešto kasnijem periodu, kripta je zatrpana. U gornjim slojevima nasipa kripte zabeležen je segment nadgrobne ploče hrvatskog bana, o čemu svedoče tekst i porodični grb (orlova kandža sa krilom). Zahvaljujem mom kolegi arhitekti i vrsnom poznavaocu heraldike D. Acoviću, koji je konstatovao da je reč o porodičnom grbu ugledne plemičke porodice Kanjižaj. Kada je reč o latinskom natpisu, zahvaljujem najtoplje profesorki epigrafije iz Rima, Flaviji de Rubeis, na epografskoj ekspertizи. Prema njenoj analizi, tekst sa nadgrobne ploče potiče s kraja XIII veka.

140. Kada je reč o teselama zidnih mozaika, njihovo opredeljenje ipak treba prihvati sa izvesnom dozom rezerve, jer mnogi primjeri, kako u Sirmijumu tako i širom nekadašnje Rimske imperije, pokazuju da su tesele od staklene paste korišćene zajedno sa kamenim teselama prilikom izrade mozaičnih podova.

141. Jeremić, I. Popović, 2004, 284–288; Heijmans, Jeremić, 2004, p. 684–690.

142. Rezultati iz probne sonde pokazali su podudarnost ne samo kada je reč o palati već i o fazama razvoja Sirmijuma starijeg datuma, uključujući tu i ostatke naselja kasnog latena. To će se kasnije ponoviti i u druge dve probne sonde postavljene u prostoru aneksa K 2005. i 2006. godine.

143. Slivnik, dimenzija 65 x 65 x 20 cm, kao sekundarni elemenat bio je ugrađen u masivni podrumski zid srednjovekovne kuće podignute na prostoru pomenutog trga.

144. Na južnom delu lok. 37, ispod nivelete trga, zabeleženi su objekti iz najmanje još tri starije građevinske faze, od kojih je najstarija svakako prethodila vremenu izgradnje tetrarhijske palate.

145. Njen istočni zid je uhvaćen u punoj dužini, ali, iz razloga bezbednosti postojeće zgrade Muzeja Srema, širenje iskopa ka zapadu nije bilo moguće. Srećom, prilikom kraćih sondažnih arheoloških istraživanja 1988. godine zabeležen je u gradskom parku njen jugozapadni ugao, što nam je omogućilo da rekonstruišemo i ukupnu dužinu ovog monumentalnog objekta.

146. Heijmans, Jeremić, MEFRA, 2004, p. 688.

147. Horeum na lok. 30 je skoro istih dimenzija i istog prostornog sklopa kao i građevina na lok. 85. Njen plan je prvi put objavljen 1962. godine. Videti: Jović, 1962, p. 144–150.
148. Prag aneksa – K je sastavljen od četiri komada krečnjačkih blokova, spojenih medusobno gvozdenim klamfama.
149. Ova monolitna ploča je nađena u fragmentima. Njene rekonstruisane dimenzije iznose 2,40 x 1,20 x 0,05 m.
150. Jeremić, 2009, Fig. 21–24.
151. Marcelinus, XXX, 5, 14–17.
152. Ispred ulaza u palatu zasigurno ne treba očekivati koncentraciju stambenih objekata. Palatu je od ostalog dela grada razdvajao prazan prostor, trg (*drugi forum*), na kome su, sem kurije, mogli biti hram, fontana ili miljokaz?
153. Jeremić, I. Popović, 2004, p. 286–287, sl. 6.
154. Detaljnije o nalazima mermernih delova skulptura glava boginja Dijane i Tihe i delova ramena i ruke, verovatno, kakvog božanstva, njihovoј hronologiji i stilskim osobenostima videti: I. Popović 2008, p. 153–166.
155. U svom radu o kasnoantičkim palatama, S. Ćurčić ovakvu zonu na ulazu u konstantinopoljsku imperijalnu palatu naziva *buffer Zone*, i smatra da bi njen položaj imao puno opravdanje u slučaju izbjegavanja požara u gradu: Ćurčić, 1993, p. 71.
156. Kada je reč o poređenju sa Solunom, misli se pre svega na položaj palate u odnosu na hipodrom, kao i u slučaju Sirmijuma, o čemu smo već govorili.
157. Videti: Ćurčić, 1993, p. 71.
158. Ibid., 69. S. Ćurčić smatra da su predstave boginje Tihe u kasnocarskim imperijalnim palatama simbol identifikacije palate sa gradom.
159. Prema deskripciji N. Cambija, njen obnažen desni deo grudi, kao i *modius* na koji naslanja levu ruku sa klasjem žita, ukazuju na atribut plodnosti, blagostanja i prosperiteta grada. U desnoj ruci, Tihe drži *labarum* sa inicijalnim slovima punog imena Salone. Pretpostavlja se da je salonitanska Tihe mogla biti postavljena iznad *Porta Caesarea*. Inicijali glase *MIVS/F*, to jest *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)*: Cambi, 2005, p. 164, sl. 240 i nap. 611.
160. O ovim i drugim primerima (iz Krasne u Rumuniji, npr.) videti: Popović 2008, p. 159–161 i Fig. 5a.
161. Izvori nam govore da je Hadrijan 121. godine, na hipodromu (*Circus Maximus*) organizovao svečanost povodom godišnjice osnivanja Rima 874. god. pre n. e. O tome videti: Dagron, p. 308–310; Limberis 2002, p. 17–18; Bergman, 2008, p. 387.
162. Smatra se da je postojbina boginje (*Tyche Anthousa*) Atika, gde je bila slavljena kao *Flora*.
163. Dagron, p. 308–310.
164. *Milion* je podignut po ugledu na miljokaz u Rimu, koji se smatra nultom tačkom, to jest polazištem svih rimske puteva.
165. Pentcheva, 2006, p. 18.
166. Avner-Levy, 1996, p. 368, 369.
167. Pentcheva, op. cit., p. 19.

DEVELOPMENT OF SIRMIUM
ARCHITECTURE AND URBANISM
FROM THE 1ST TO THE 6TH CENTURY
SUMMARY

INTRODUCTION

Sremska Mitrovica located on the left bank of the Sava river about 70 km to the west of Belgrade is small but picturesque Srem city with rich urban and architectural heritage developed in the course of past two millennia. First six centuries of that period pertain to Sirmium, which extends underneath the entire central zone of the modern city as archaeological investigations revealed.

The urban archaeology in Sremska Mitrovica coexists with contemporary city for many decades by now. Publishing of results of archaeological excavations (mainly as preliminary reports) was regular in the beginning but became more and more sporadic in the course of time and in the last few years it almost stopped entirely. Therefore, full amount of former results of investigations of Sirmium could not be completely perceived on the basis of available archaeological literature. Of particular significance are, however, the indispensable texts of synthetic character by Professor Vladislav Popović that appeared in stages and in relation with the accumulation of the relevant data.

It is, however, the fact that in spite of unreduced archaeological activities in the last twenty years there were no fresh information and new interpretations about the development of architecture and urbanism of Sirmium that have been reasonably expected having in mind the amount of collected data. Thus, this publication resulted from the necessity to present more complete and more authentic picture of Sirmium than previously known. Such picture is drawn on the basis of former data, the analysis of the new (unpublished) results, the revision of old (published) data or the comparison and summary of old as well as new information.

The greatest attention in analyzing the main topic of this publication is paid to Sirmium in first four centuries of its history, i.e. to the period that can generally be divided into four phases of urban development. Despite the periodical political and economic crises of the Roman Empire it was the period of continuous development of Sirmium and permanent transformation of its physical structure, first of all when its spatial expansion is concerned. The material remains of Sirmium architecture are the most numerous for the 4th century, so, naturally, also the analyses of the structure of the Roman city are more abundant and more precise for this phase (phase IV of Sirmium urban development).

Incomparably less space is devoted to the phase V of urban development, i.e. to the period of decline and cessation of urban development of Sirmium (5th and 6th centuries) until its final collapse. The degree of presentation of this part of Sirmium history is in relation to the amount of data about its physical structure. The main characteristic of Sirmium of that period is disintegration and ruralization of the city as well as the significant reduction of its size.

A) *Urban archaeology in Sremska Mitrovica*

In the past four and a half decades about 600 archaeological trenches have been excavated and more than 80 localities have been investigated. We can conclude on the basis of the analyses of the obtained results that vertical and horizontal stratigraphy of Sirmium is established with certainty while its physical structure is only partially recognized; because six-century existence of this Roman city resulted not in one but in many superimposed urban horizons. Unfortunately, different horizons are investigated in a different degree, i.e. rather disproportionately and that is clearly visible on the presented plans of Sirmium for each phase of urban developmental respectively (Figs. 19-20).

The so far investigated area of the Roman city in comparison with its total area (*intra muros*) of about 74 hectares does not exceed 8%. This figure we can increase for another 3% if we take into account the investigated areas of Roman necropoles (*extra muros*). This statistic index of 11% is mathematically correct when we consider the size of archaeologically excavated area but its disposition in relation to the investigated structure reveals completely different results. Thus, for instance, the lines of city fortification walls, segments of city communications and somewhat later also the walls of the rooms of certain monumental structures in Sirmium were discovered and reconstructed (in drawings) very successfully as a result of quick trenching only at specific points in the city in the first few years of investigation. Here is more persuasive example: according to the results from about thirty trenches covering an area of about 1,800 square meters, it was possible to reconstruct in drawing the plan of the hippodrome covering almost 5 hectares (Fig. 158).

It is not possible to talk about urban archaeology of Mitrovica without mentioning Ignjat Jung, local schoolteacher, amateur archaeologist, enthusiast and pioneer of Mitrovica archaeology. His activity was most intensive in two final decades of the 19th century. Although he did not direct excavations himself he always initiated them. He left us maybe technically not faultless but in any case valuable archaeological documentation (Fig. 10).

The results of geotechnical soundings were of great help for the reconstruction of level of the 4th century Sirmium city area (Fig. 51). At the same time this kind of complementary prospection also confirmed the archaeological conclusions that Sirmium buildings were mostly constructed on the more or less filled in terrain or on the leveled rubble of former structures. This situation could be followed from the earliest phases of the city evolution. There were, however, the opposite situations as well. The racing track of the hippodrome was constructed for instance on the natural level of the terrain (Fig. 50).

B) Socio-economic factors in the foundation of Sirmium

Sirmium is situated fifty Roman miles westward of Singidunum at the intersection of important traffic arteries connecting Rome with Constantinople and the Danube limes with Salona. This fact was of major importance for the development of the settlement. The Roman itineraries attribute to it the same importance as to Milan, Aqueleia, Nicomedia, Antioch or Alexandria. The data about these communications from historical sources confronted with the results of archaeological field survey make possible today to reconstruct their lines with considerable accuracy (Fig. 134).

The favorable environmental conditions of the place where Sirmium was established and that were noticed by Romans after their arrival in Pannonia must have been judged in a same way much earlier by the autochthonous pre-Roman population. Either it concerns the suitability of this place for economy, commerce (harbor, river crossing, intersection of merchant routes, rich rural hinterland) or defense, the selection of settlement location by Roman colonists was almost ideal (Fig.1, Fig. 5). The sources inform us that Vespasian considered the ports in Siscia and Sirmium to be of utmost significance. In order to stimulate river navigation he sent as first settlers to the territory of future Sirmium the veteran sailors (*Classiari*). On the other hand the selection of location for founding of Sirmium is totally opposed to the criteria of antique architects as we can also find out in Vitruvius. From that point of view Sirmium was just as the Rome itself was the opposition to the good and premeditated selection of place as ancient experience recommended.

There is no doubt that entirely different factors were decisive for selection of the Roman settlement location by Italic colonists; those that were to guarantee not only fast economic development but also establishing of its military and political influence within entire Roman Empire. Convenient location for river crossing, position of river harbor, intersecting of important land roads and proximity of the Danube limes were given precedence over all environmental shortcomings considered to be possible to eliminate in the course of time by appropriate technical solutions. It was obviously planned that existing marshes suitable at

first as natural barrier against the enemies should be latter eliminated either by filling in or draining and it is actually confirmed by results of urban archaeology. This process was unfortunately rather slow so Sirmium encountered the end of the 4th century with much larger area covered by marshes and swamps then it could have been conceived at the time of settling in the beginning of the 1st century (Fig. 20).

For further development of the Roman city was not only crucial the amount of constant (natural) factors but also of the variable (social, political and economic) ones. Sirmium thus from the settlement of Sirmians and Amantines (*civitas Sirmiensium et Amantinorum*), the Roman oppidum (*oppidum civium Romanorum*) and colony of Roman citizens (*Colonia Sirmium*) in the end of the 1st century became in the time of Diocletian the capital of the province *Pannonia Secunda* and after that the prefecture of large Illyrian diocese, *Italia-Africa-Ilyricum*. In the time of tetrarchy Sirmium since AD 293 was one of four residential imperial cities. Its geographic position was without doubt the main element, which determined a course of its history within the context of changes of the Roman Empire policy.

C) *Phases of Sirmium development*

The phases of Sirmium development identified by Professor V. Popović that are starting point of this analysis have the following chronological limits: *phase I of urban development – 1st century*, *phase II – 2nd–3rd centuries*, *phase III – end of 3rd century and phase IV – 4th century* (Fig.19). Subsequently added phase distinguished in this publication as phase V concerns as we mentioned in the introduction the period of the 5th-6th century. Although this division seems, at first glance too rigid, it could not be essentially different especially as we know that usability of certain structures had much more flexible chronological limits than suggested. On the other hand some structures (that are by coincidence destroyed) could not be more precisely dated while for most other cases it would be necessary to undertake first the detailed analysis, first of all of the portable archaeological material.

Concerning the analysis of Sirmium fortification we must mention that its phases of development do not correspond completely with changes of city structure within walls that we divided in 5 chronologically distinguished phases. This is only logic having in mind that as archaeological practice demonstrated certain segments of the rampart of one building period had prolonged existence independently of phases of development of the city within walls. Thus, according to the former results of the analysis of Sirmium fortification development we can distinguish 3 phases: 1) *Original fortification – 1st century*, 2) *fortification dating from the 2nd century*, and 3) *fortification dating from the 3rd-4th centuries*. For the fortification in the 5th-6th centuries apart from the vague indications we do not have precise data so it was not included in the suggested division.

Concerning the question of settlement of the pre-Roman native population in Sirmium (*intra muros*) the material remains of their agglomeration have been recorded sporadically only at few archaeological sites: locality 1/a (imperial palace), locality 4 (villa urbana), locality 72 (villa urbana), locality 83 (imperial palace). The chronological framework established on the basis of the analysis of portable archaeological material reveal that the earliest cultural layers date from La Tène period and the first decades of the 1st century. Around ten structures represented by the remains of walls (of wattle and daub) and floors of rammed earth as well as the archaeological material, mostly pottery have been recorded at localities 1/a, 37, 85, 1, 72, 49.

Although there is still not enough elements to carry out the analyses of physical structure of Illyro-Celtic population from the period preceding the Roman time (or time of mixing of the La Tène and Roman cultures) it could still be assumed that native population lived in the time of arrival of the Roman legions on the same location where the antique city was to be founded. Mapping of the La Tène architecture and finds of utilitarian objects suggests that pre-Roman settlement was concentrated in the south zone closer to the Sava river. More precisely, the concentration of the mentioned finds indicates that La Tène settlement spread

along a traffic artery, which coincides approximately with the following streets in modern Mitrovica: Pivarska, Vuka Karadžića, Trg Svetog Stefana and Žitna Pijaca. Within this vertical interspace were also the lines of the Roman as well as the medieval city. In other words the native settlement was by all appearances established in the vicinity of the river, swamps and marshes just on the terrain where the Italic immigrants later organized an urban settlement and surrounded it by fortification walls.

1) Phase I of urban development

About the physical structure of the Sirmium earliest building phase (that includes pre-Flavian period and period from foundation of colony Sirmium to the end of the 1st century) we have much less information than for those from the later period. The cause of this is at one hand in the fact that archaeological layers dating from the earliest period of the antique city development are most often covered by underground waters. The fact that should not be disregarded either is that in the later period of mass construction of the structures of solid material the earlier structures made of timber and earth were radically demolished. However, sporadic remains of architectural structures discovered in the course of excavation at the levels higher than the level of underground waters enabled us to gain the idea about their structural and partially also spatial composition.

a) Fortification

The fortification was built in the 1st century, certainly in the time before gaining the status of colony and when maximum of open dry land between swamps, marches and Sava river was enclosed within the ramparts. The ground plan of fortification has generally the shape of an elongated trapeze. The approximate area of the city (*intra muros*) was at that time about 56 hectares.

The initial rampart was made of timber framework filled with earth and other material (e.g. building rubble) as the results from site 45 at the section of northern rampart (Fig. 79) reveal. The frontal covering could have been of sticks, planks or turf. Judging by small diameter of logs (R-10-12cm) (found at the locality 44) we decided for the variant with covering of turf on the slanting frontal side and with escarpment towards the interior of the settlement, (although use of both variants at different sections of the rampart are not impossible).

The original rampart according to the finds from its south and west segment (Fig. 83 and Fig. 89) had been reconstructed in the end of 1st century during the reign of Domitian. The original, gradually damaged cover of wood or turf was replaced with thin masonry covering of stone and brick laid in lime mortar (Fig. 80). The infill was still of earth. As we encountered at locality 56 the segment of old west rampart with wooden cover was demolished and the debris partially filled also the defensive trench (*fossae*). The masonry coverings, 0.70 to 1.00 m thick, were placed on both sides of an earthen fill. The stiffening element of the whole system is still the coffered construction with transversal partitions made either of stone (Fig. 87) or timber. Sides of the rampart are vertical and its width is reduced in comparison with previous variant with escarpments. Works on reconstruction and consolidation of the ramparts were carried out by army units among which is recorded the legion *XIII Gemina* relocated for the occasion from Vindobona to Sirmium.

Information about ramparts from the earliest phase of Sirmium existence that we presented (especially those from locality 45) are absolutely sufficient to identify the usual mode of construction of timber-earthen ramparts that in the 1st century had been built also in other provinces of the Roman empire. Judging by the published examples of timber-earthen ramparts recorded in the territory of present-day England or Germany, our (Sirmium) example does not show any distinct characteristics (Fig. 88).

b) Water supply

The exact date of construction of the Sirmium aqueduct is not known but it is considered that it happened in the 2nd or at the beginning of the 3rd century. Its line from the capping at the south slopes of

Fruška Gora to the entrance into the city has been determined with certainty during site surveying and test-trenching of an earlier date. Before the installation of aqueduct the city population must have looked for other necessary solutions for the water supplying. Without doubt the wells were used that were dug in the courtyards of residential structures or in the area outside the city where such water supplying installations were of the public character. Moreover the skill was necessary to discover a vein of clear drinkable water, which was flowing from the slopes of Fruška Gora. For the time being, as results of recent investigations reveal, the only evidence for this kind of water supplying of the Sirmium inhabitants in the early period of city history are the wells discovered. There has been recorded so far just one well (with remains of wood lining) in a zone of the beneficiary station outside the city rampart (2nd century).

c) *Structure of the city – intra muros*

Our notions about organization of physical structure of the settlement from the phase I of its development are based on small number of individual samples. They are reduced to just a few partially recorded timber-framed structures discovered in a wider area within and without the ramparts (locality 1/a, locality 59, trench 40/sector II, locality 80) (Fig. 134).

As mentioned examples clearly show, the structures at the very beginning of city existence had been built on the existing terrain without prior elevation of the ground level by filling. At that time the configuration of original, natural terrain differed greatly from the situation in the 4th century when large depressions together with marshes and swamps in the suburb were filled with thick layers of debris from demolished buildings from the earlier phases of the city development.

As the mentioned examples illustrate the earliest Sirmium architecture had all the characteristics of the immigrant ‘instant’ architecture, which used material available on the spot and which could be used without considerable preparation (timber and clay). The same material was also used for the structures *intra muros* built simultaneously with the fortification. The residential architecture, which prevailed in the settlement, included the houses of packed earth or timber-framed buildings with filling of wattle, unbaked bricks, or bricks and stones laid in the mud or lime mortar.

Of course it should not be taken literally that the structures of this early Sirmium architecture were entirely constructed of timber and earth. This is after all confirmed by the discovered remains of outside building walls made of brick and stone. At that time, however, they still were not the kind of structures built in considerable quantity. We will not get here into the analyses of the building techniques and variety of building material used in the architecture of the earliest phase of development of the Roman city. For the topic discussed here it is sufficient to conclude that the earliest architecture, timber-framed structures in particular, sustained well the deficiencies of a marshy terrain and certainly amortized without greater consequences the subsidence of the ground resulting from the underground waters or flooding of the Sava river and Čikas stream. After all, such structures could have been relatively easily repaired or replaced with new ones in case of damage.

The network of city communication lines in this period could not be completely reconstructed. Nevertheless, it is logical to consider the retrospective procedures of reconstruction where starting point are the remains of structures of the same purpose and on the same (hypothetical) location dating from the latest urban phase. In that light could be theoretically reconstructed the city communication lines, which were the extensions of the approaching roads, *cardo maximus* and *decumanus maximus*, including also the locations of the gates. The intersection of this two many city communications has been discovered at locality 70 in the north section of the antique city.

d) *Structure of the city-extra muros*

Worth mentioning among the 1st century timber-framed structures recorded outside the city rampart are the remains of a house discovered *in situ* in the trenches at locality ‘Kej’ to the southwest of ‘Mala Crkva’.

The recorded pieces of daub and carbonized fragments of timber framing clearly indicate its structure and the material used. It is the case of traditional architecture beyond chronological and spatial limits. It could be autochthonous as well as Roman or medieval. Its chronological framework is established on the basis of its contents i.e. the archaeological material.

Although fairly small, the results of investigations in the area of the Sava quay (locality "Kej") reveal that the suburbium gradually developed simultaneously with the settlement. The Sirmium harbor was certainly the focal point of the city economic life especially in the period of foundation of the settlement. After all (as historical sources say) we know that veteran sailors (*Classiari*) were stationed as colonist in Sirmium and it could be considered as well thought-out move. Establishing of the port confirmed also by the presence of the river fleet (... *classis primae Flaviae; Ala Sirmiensis*) was of a crucial importance for stimulation of the river traffic and by itself also for an economic expansion of the local economy.

The same location of the Roman bridge (as suggested by V. Popović and confirmed by hydro-archaeological investigations) and the recent pontoon bridge between Sremska and Mačvanska Mitrovica suggests that we should think in the same direction when position of the harbor is concerned. The location of the port thoughtfully selected in the Roman times was repeated also in the later epochs. The recent modern Mitrovica port for instance was on the location, which was marked on the 18th and 19th century Austrian maps as a place where the Sava had been usually crossed.

The zones of the necropoles are no less important source of information about the city life in that period. Because the smaller areas with burials had been discovered sporadically the necropoles are marked on the plan only roughly (Figs. 134-136) and hence do not offer authentic picture of their distribution. In the area of former brick plant (closer to the Sava) and to the southeast of Sirmium 79 graves (of the shaft grave type) with cremated remains of the dead have been discovered in the course of agricultural works. About twenty graves of the same type were recorded in the area of beneficiary station with the shrine of Jupiter (locality 70) (Fig. 135). The 1st century cremation burials have also been encountered in the area to the southwest of 'Mala Crkva' by the Sava river while the graves of Italic colonists were recorded at the western and north-western necropolis (P. Milošević).

2) Phase II of urban development

Constructing roads and aqueducts, opening quarries or organizing mass production of bricks (and all other types of architectural ceramics) is profitable only on condition that the border line between the neighbors is stable and peaceful. Such conditions when Sirmium (established relatively close to the limes) is concerned had been satisfied in the beginning of the 2nd century.

As the degree of investigation of individual structures in the building phase II is also insufficient, the picture of Sirmium as an urban entity remains incomplete also in this period. The beginning of this period is characterized by large building activities. Timber-framed architecture was replaced to a great extent by the structures constructed of more solid material (brick, stone with lime mortar) but construction of timber-framed structures still continued.

a) *Fortification*

Sirmium fortification underwent radical changes in the middle of the 2nd century. The walls and towers constructed of earth and timber were replaced with substantially built ramparts and towers of solid material (stone and brick in lime mortar). The rampart wall above the socle level is between 1.90 m and 2.10 m thick. The newly constructed rampart walls of the 2nd century with insignificant deviation (in a few instances) follow scrupulously the lines of the earlier fortification walls. Thus the perimeter of fortification and city area within walls remained the same (56 ha) in this period as well (Fig. 135). As very important discovery should be

mentioned the segment of massive east rampart found at locality 66 in the hippodrome area (Fig. 93). In the course of hippodrome construction the east rampart was negated in the section corresponding to the complete width of the hippodrome and the south annex (Fig. 173). The largest section of the rampart to the north of hippodrome remained, however, in use even in the later phases of Sirmium development. The remains of this rampart in the immediate vicinity of hippodrome (registered during archaeological surveillance of public works in the city) were preserved almost up to the surface of terrain of the modern city (Fig. 95).

When some of the city gates are concerned we have archaeological confirmation for at least three of them (on locality 56, trenches 79-81; Fig. 89). We can conclude that even those assumed (north and east gate) at the intersection of *cardo* and *decumanus* remained still in use. The small-sized gate (*poterna*) in the south wall was registered in the palace sector (locality 1/a). It remained in use almost to the end of the 3rd century as well as the rampart in this section of fortification. The gate was in the axis of the street laid out also in this period (Fig. 142).

b) *Aquaeduct*

Construction of an aqueduct in the 2nd century provided the inhabitants of Sirmium with complete urban comfort. Simultaneous construction of large number of private and public baths, nymphaeums, fountains and other structures that used running water influenced fundamentally the change of physical structure of the city.

The complete length (14 km) of aqueduct line was established with certainty, from the capping near Mandjelos (on the south slopes of Fruška Gora) to the very entrance into the settlement. According to the archaeological data the aqueduct channel, which was running underground till the entrance to the city was gradually elevated from the ground using massive piers (2 x 2 m) joined by the arches. The plan of Mitrovica from 1780 reveals that much more piers were preserved at locality 13 (about 370 m far from assumed north gate, i.e. the north rampart) before their destruction (due to road construction). So, at that time the first piers were closer to the city for full 100 meters than today.

We know on the basis of at least two tangible examples that aqueduct channel branched after entering the city. One is recorded in the sector of northwestern quarter of the antique city (Fig. 66). There was registered one pier with traces of the arches similar to those on locality 13 (Fig. 132) but of slightly smaller size (Fig. 133). Its location and direction show that it was laid out along the south side of wide urban traffic artery (running east-west) the remains of which are registered on locality 50. It is obvious that it was western branch of aqueduct (*intra muros*) that slowly descended towards the western rampart and the Sava river supplying on its way the sections of the western suburb (*Continentia*) of Sirmium. According to the mentioned data it is possible to determine hypothetically the approximate position of the first water tower.

c) *Structure of the city – intra muros*

The precise disposition and relation of the city communications could not yet be assumed even for this period. Thus the size and arrangement of the urban insulae remain still unknown. We can, however, assume that main city arteries from previous phase of development were also in use in this period.

As new traffic arteries could be considered the streets encompassing the complex of public buildings in the central city zone (localities 29 and 30) (Fig. 135) as well as the section of the street recorded on the location of imperial palace and running in the north-south direction (Fig. 104).

The remains of residential architecture of the period were encountered at certain archaeological localities where the remains of buildings of similar purpose have also been discovered in the upper (later) archaeological horizons. In that regard we can distinguish characteristic examples of residential structures recorded on localities 1, 21 and 72 that actually dates from the 3rd century but large amount of fresco fragments with geometric, floral and figural motives found under the room floors indicate that they originate from the

walls of negated structures of the same purpose dating from the middle of the 2nd century. On the other hand some residential structures (dating also from the middle of the 2nd century) were replaced sometime later (in the 3rd century) with the structures of different character as is the case with public granary (locality 30) (Fig. 137) under which the earlier structures of residential character have been encountered.

The artisan-commercial district had been gradually established at locality 28 starting in the time of Marcomannic wars. Sometime later, in the 3rd century, eight new buildings were added to this artisan complex. The leveled walls of the structures from the previous phase were used as foundations for some of these buildings. Similar situation was recorded on locality 75 (to the northwest of locality 49) where in 1995 has also been encountered the evidence for the continuity of building of the structures of artisan-commercial character. From the 2nd century phase at this locality originates the timber-framed structure with clay floor that was later replaced with structure built of solid material.

d) *Forum*

As the support for assumption about the *forum* location (V. Popović) we can refer to the presence of unidentified monumental structure at the locality 29, to the north of the 'Licinius' thermae' as well as to the discovery of five large Corinthian capitals (to the north of this area) of the same size and dated in the time of Trajan). The function of mentioned large structure preceding the 'Licinius' thermae' has not been explained until these days, although there are assumptions that, according to the plan concept, it could have been the remains of a shrine. The motifs of the lavish decorative architectural sculpture also indicate the cult character of this building.

It could be assumed judging by the remains of massive structures on localities 58, 59 and 43 that it was the south section of the original *forum*. Its north section could have been slightly more to the south of locality 79 where was discovered an intersecting point of two main traffic arteries in Sirmium (fig. 112). Here was discovered, among the structures heterogeneous in function and date of origin, also the row of massive pillars and stylobates (locality 59) that could be dated in the earlier building phase (2nd century ?) These elements could have also belonged to a colonnade of some monumental public building (basilica, macellum or portico). By all appearances the segments of a colonnade were incorporated in the composition of somewhat later built temple of Gallo-Roman type. Sometime later, in the first half of the 5th century, this specific architectural recycle continued in such a way that most of the leveled walls of this temple were used for construction of early Christian three-aisled basilica with transept, known as 'the basilica of St. Demetrius.'

e) *Structure of the city – extra muros*

Simultaneously with the development of physical structure of Sirmium within the walls (in the 2nd-3rd centuries) the area of the suburbium also gradually extended. Large traffic artery leading from the zone of public buildings (localities 29, 30) eastward towards the localities 4 and 35 was laid out in this period (Fig. 135). Taking into consideration the structures in the east suburb (localities 4 and 35) we can assume that it extended outside the east city rampart and even further, i.e. as far as the junction with the major road Sirmium-Singidunum (Fig. 67). The structures most probably of commercial character had been built along this communication in the 2nd century. This is indicated by double tract of rooms running along the north side of the street (locality 35).

The beneficiary station (locality 70) (Fig. 89) was constructed around the middle of the 2nd century in the area to the northwest of the west gate (locality 56), outside the walls and on the north side of the road to Cibalae. This police and customs point (with a garrison of army veterans) was constructed in the section of north-western necropolis, negating at the same time (as we already mentioned) large number of 1st century La Tène shaft graves. In front of the main building of this station was established the shrine dedicated to Jupiter. Eighty-four altars have been registered mostly *in situ* in the course of excavations conducted in 1988 in the shrine sector.

First phase of existence of this station is characterized by construction of the simple timber-framed structure. In the end of 2nd or the beginning of the 3rd century this structure, which perished in the flames was replaced by the new one, made of solid material – bricks and stones laid in lime mortar. The beneficiary station undergoing in the meantime various alterations and additions lasted until the middle of the 3rd century when it lost its function for good.

The extending of areas of existing necropoles was recorded in two instances. First one is recorded slightly to the north of the beneficiary station on the south border of Majurska bara (locality 80). The excavations conducted in 1996 revealed that in this area was established the city dump in order to elevate artificially the level of originally swampy and marshy terrain (Majurska bara) by accumulation of the city waste and thus provide the terrain for future interments. Judging by the funerary ritual this section of the Sirmium necropolis was by all appearances intended for the citizens of the lowest social status (the poor inhabitants and vagrants) or for interment of killed gladiators and executed criminals.

Second case is rather small 2nd century necropolis encountered in the area between the east city rampart and the swamp Salakvača (locality 4 – ‘villa urbana’). There are opinions that this necropolis was established in the area where previously, in the 1st century, were constructed timber-framed structures (possibly of some *fanum extra muros*) from the initial phase of settlement development. We should not rule out that the remains of carbonized wood registered here were components of the waste used to fill in the Salakvača swamp. The reliable evidence for such activity is provided by the results of geotechnical trenches excavated at many points in this part of the city.

3) Phase III of urban development

In the end of the 3rd century the intensified building activities were the result, first of all, of political changes. It was the time of strengthening of the imperial centralism and declining of municipal administration. Introduction of the tetrarchy in AD 293 marks the beginning of the highest prosperity of the city. This trend of changes is materialized in the new complex of imperial palace constructed in the south-eastern part of the city (Fig. 137).

a) *Fortification*

The fortification perimeter within which the city developed remained to the greatest extent unchanged except in its south section. There are, however, indications that at that very time at least part of the rampart wall was constructed in the area to the south of the palace. In other words, rather large segment of the 2nd century south rampart had not been in use any more (at least not for the defense purpose). For instance, the section of the rampart from the previous phase was in the course of palace construction incorporated in the palace structure so in that section the 2nd century rampart lost its initial function. During the installing of heating channels (in the time of the palace building phase I) the thickness of the rampart that was 4 meters (including the stair flight next to the gate) was reduced to 1.40 meters. Thus, one time 2nd century rampart in the sector of imperial palace became its outside south wall (Fig. 96).

This situation at the same time raises the question of chronology of the new rampart complex to the south of the palace because if the existing rampart already lost its function by the end of the 3rd century then the new one must have been constructed in the same section. If not the newly built palace would have been left without defense. In other words this new section of south rampart could not have been constructed in the time of Constantine, as it is supposed but sometime earlier.

Final analyses of the archaeological material and the remains of architecture at locality 1/a have not been carried out completely but for the time being we have at our disposal three variants of absolute and relative chronological limits for different building phases, that is three variants of plans (Fig. 143-145).

Nevertheless, there will probably be more perplexities concerning the building phases and their chronological distinguishing. As the plan of palace segment (from the time when its western wing was not yet extended) reveals a small shrine (*fanum*) of Gallo-Roman type (Fig. 155-156), often incorrectly identified as tetrapylon was erected in the area to the south of the existing structure.

The extensive building activities that were in full swing in the end of the 3rd century and continued in the 4th century have been also encountered in other areas of the city as the reconstructions of existing structures or building of new ones and that was particularly conspicuous on the residential structures. The necropolis at locality 4 ('villa urbana') was from the middle of the 2nd to the middle of the 4th century negated as a consequence of construction of the cult building, which was transformed in later times into the large-size complex building complex with segments of different purpose. From this phase of Sirmium development dates the single-aisled building most probably of cult character (with square apse and four massive pilasters in its corners). Also connected with the cult character of this structure are the thermae (so-called 'small thermae'), which could have been used for purification of the believers in the context of the religious ritual. The suburbs were expanding, so in this building phase were constructed smaller thermae in the south-eastern suburb to the north of single-aisled structure with quadrangle apse (locality 4). The thermae at that instance were not connected to the earlier, above mentioned square building but might have been functionally related if it was perhaps of the cult character (Fig. 35)..

b) *Structure of the city – intra muros*

The buildings dating from the 3rd and 4th century are intermingled at most archaeological sites in city (localities 28, 29, 30, 49, 57, 59, 72 etc). The test trenching of Roman communications undertaken for instance in the eastern section of the city revealed that (either within or without the rampart) the 4th century architecture has been recorded together with the remains of 3rd century architecture almost in every trench. However, because of the limited scope of the excavated areas and the poor state of preservation of architectural remains it was difficult to establish the purpose of discovered Roman structures. The end of 3rd and the beginning of the 4th century is also the time of construction of the luxurious villas particularly in the south section of the city. Under the triclinium of an urban villa at locality 14 (which include also the segment of the building investigated at locality 1) have been discovered the remains of the 2nd century rampart. It is obvious that in the process of expansion of the city to the south the 2nd century rampart lost its original function and had been leveled as it was also encountered in area of the imperial palace. The 4th century rampart (which has not been recorded at locality 14) was certainly shifted more to the south likewise the granary at locality 31.

4) *Phase IV of urban development (4th century)*

The phase IV of urban development of Sirmium is characterized by radical changes of its physical structure onto which the period of tetrarchy left its permanent mark. First half of the 4th century is the time of greatest political and economic prosperity of the city and realization of the large building program inspired first of all by the fact that Sirmium along with Trier, Milan, and Antioch became the imperial residential city. This had an impact not only on the change of former city plan but also on the spatial concepts of individual structures, which were the embodiment of the program of monumental imperial architectural propaganda and social prestige of wealthy segment of the city population. On the other hand, the end of the 4th century was the time of more and more insecure eastern frontiers of the Empire and also of decline of political and economic authority of Sirmium. The invasions of the Goths were at that time just the indication of crucial changes that were to come with invasion of Huns in the middle of the 5th and the Avars in the end of the 6th century.

a) *Fortification*

The city fortification had been adjusted to the new conditions of Sirmium development. However, there were no radical changes of the lines of defensive walls at the largest section of fortification. We can only assume that some segments of the curtain walls of the earlier fortification had been repaired or rebuilt that is apparent on the western section of the south rampart. In the western section of the south rampart, at locality 28 (Žitna Pijaca) segment of the former south rampart was probably shifted slightly to the north because of instability of the marshy terrain. On that occasion it transected the walls of structures of the commercial-artisan complex.

The broken line of the new rampart shadows the palace complex perimeter in the south-eastern section of the city (Fig. 96). Of course, there is still an open question of its absolute chronological limits. Concerning the extension of fortification towards the east and north-east it is not out of the question that outside walls of hippodrome annex as well as of hippodrome itself in the sector of *sphendone* had the function of defensive wall, similar to the antique Milan and Aquileia (Fig. 142).

The results of long-lasting archaeological investigations did not confirm the assumptions that north and east rampart did meet at locality 9 (Fig. 42). On the contrary it is most probable that line of the east rampart established already in the 1st century remained in use also in the 4th century (compare fig. 134 and fig. 137). Thus Salakvača swamp as also other big swamps and marshes in the immediate vicinity of the city (existing in the time of arrival of Italic colonists) still remained outside the rampart. Thus, instead of previously assumed 105-120 hectares, the area of Sirmium (*intra muros*) was around 74 hectares.

b) *Structure of the city - intra muros*

Changes that took place in the physical structure of Sirmium in the 4th century were not conspicuous in the same measure within the entire city area. The most radical changes happened again in the south-eastern city zone where (most probably in the time of Constantine or perhaps Licinius) the hippodrome was also added next to considerably enlarged palace complex (Fig. 142). These two large buildings represent indivisible whole that answered the purpose of court ceremonial and political requirements of emperor himself.

The existing palace rooms underwent reparations and adaptations on several occasions. As an upper time limit of additions and adaptations of the existing palace rooms that happened on many occasions could be assumed the time of Valentinian. The west wing of the palace with strong outside walls divided by pilasters was added. In the interior were set The heating installations were constructed in the inside rooms while floors were covered with mosaic carpets.

At that time the shrine in the area to the south of palace was not in use any more. The ashlar of the shrine were dismantled and used for construction of many praefurnia along the south and west palace walls. This also means that palace rooms which (in the plan) encircle the shrine could not have complete comfort. Despite being arranged around spacious courtyard they obviously were not opening towards it. This area has not the characteristics of peristyle and gardens with fountains entered from wide, luxurious porticos. This courtyard, adorned in the first phase of spatial articulation of the palace with small, lavishly decorated shrine gained in the course of time and after numerous extensions the character of an economic yard. Thus the representative rooms of the palace with peristyles could be rightfully expected more to the north, towards the hippodrome (locality 37 and 85) (Fig. 191).

When it concerns the hippodrome, its plan has been completed by the discovery of *carceres*, which were located by all appearances more to the west than we thought before. Thus its total length of 535 classifies it among the longest structures of that type in the entire territory of the Roman Empire. The calculations suggest that hippodrome could have accommodated about 25,000 spectators.

The palace and hippodrome complex was practically new, fortified city district in Sirmium that covered an area of about 10 hectares. The palace complex probably included also the buildings discovered at

locality 31; both storehouses, **A** and **B** as well as the thermae (structures **C** and **D**) (Fig. 142). An indication for the northern boundary of this complex we have in previously mentioned massive wall of aqueduct at locality 35 (Fig. 21). The western boundary was, certainly, the section of the south rampart (direction north-south) at locality 31 that is extending from the south tower to the north. There is a possibility that it extended as far as the south corner of the hippodrome carceres and thus the imperial residential entity would have been completely defined.

Most of the Sirmium city streets of earlier date remained in use. Many of them were restored by elevating the road pavement to the higher level. Most of the new streets were encountered in the north half of the city. In some instances (as is recorded at locality 52) the new streets were cut through negating as a result certain structures from the earlier phase.

Considerable changes happened also in the central city zone (Fig. 21). We are talking about previously discovered remains of monumental structures at localities 29, 30, 43, 43a, 47 and 59 that we mentioned above. The *nymphaeum* with small baths (locality 73) was discovered in this area in 1994 and in its vicinity could be expected to be one of the secondary water-towers.

The fact that concentration of monumental buildings one of which perhaps was civil basilica (locality 30) has been recorded in this area was good enough reason to look for the forum area in the immediate vicinity of the mentioned structures. The idea that it should be looked for to the south of Licinius' thermae was justly rejected by V. Popović. The area to the north of 'basilica' or to the east of the Licinius' thermae was until recently uninvestigated so it was considered that forum could be located there. However, the recent finds of massive walls (probably of some public building) as well as the remains of hypocaust construction in this area offer an insignificant support to this assumption. The south boundary of the forum could be expected in our opinion in an area to the north or north-east of locality 29 (Fig. 21) in the sector where at one time have been found the capitals from the Trajan's time that might have belonged to *capitolium*. Going northward this section borders on the point of intersection of cardo and decumanus recorded at locality 79. WE should not forget the information provided by Ammianus Marcellinus that lightning struck the palace in the time of Valentinian and that fire spread to curia and forum. It seems that the assumption of V. Popović about the existence of another forum in front of the palace complex is entirely justified. It is also supported by the results of most recent investigations (2002-2006) in the west wing of the imperial palace where another monumental imperial granary has been recorded. Thick layer of soot, burning and melted lead from the roof is lying directly on the floors of the rooms in the west wing of the imperial palace. The finds under this layer date without doubt from the second half of the 4th century.

According to the former results of archaeological investigations in the area within the walls the most numerous among a variety of categories of architectural structures are those of the residential character. And among them the individual residences make the majority. It was already noticed that luxurious urban villas (with elaborate spatial articulation) of the prosperous class of the city population were concentrated in the south half of the city, closer to the Sava river, where the Imperial palace was also located (localities 1, 4, 72). More moderate individual houses with all the characteristics of popular architecture are encountered mainly in the north half of city area (localities 21, 51, 57, 68). The apartment blocks – *insulae* are more difficult to identify and locate for the simple reason that the ground floors of such structures were used in most instances for artisan-commercial activities so we can only assume that upper stories were organized as lodgings. Maybe the structures recorded on localities 2, 22, 36, 49 could be of that kind. When the artisan-commercial structures are concerned their concentration is certainly highest in the central city zone (along main communications, next to the gates and in the harbor area).

Even though the complete investigated area of Sirmium is still small, we have an impression looking at disposition and quality of discovered 'samples' of architecture that the population density is lower and quality of structures more modest in the north half of the city.

c) *Water supply*

In accordance with the needs of users of newly constructed structures in the 4th century the water supplying system became also more complex. Thus in the south-eastern quarter along the large city communication (locality 35) (Fig. 21) was constructed a new aqueduct line that could at the same time represent the north border (defensive) wall of the palace complex. Against that background could be possible explained why that aqueduct line was not constructed using the usual piers (as supports of water channel) but the solid wall. It chronologically corresponds to the time of construction of the palace and the hippodrome.

To what extent after introduction of aqueduct in Sirmium in the 2nd century ceased to function the former sources of supply of drinking water (wells and Čikas stream) we could not know. In any case, the find from locality 68 shows that citizens were thinking of the moment when the city (like even today) could be without water supply for longer or shorter periods. This find is a cistern of rather small size (2.60 x 3.05 m) at locality 68 (Fig. 119) covered with barrel or cross vault made of pre-fabricated hollow elements (tubuli) of baked clay.

d) *Structure of the city - extra muros*

Development of Sirmium in the 4th century was not characterized only by expanding of the settlement within the rampart but also by expansion of the suburbs. It is obvious according to the archaeological data that the authorities in charge of the Sirmium city development planned the increasing of functional urban area and consequently shifting the defensive rampart (probably east one) as well as the expanding of the necropoles. It is reflected in the permanent filling up of the surrounding large swamps as we have already mentioned.

We can tell almost nothing about the appearance and structure of the Sirmium port because of the lack of archaeological data. We can only assume with certainty that it did not change location chosen already in the time of settlement foundation and that massive built breakwater (that in the 2nd century replaced timber and earthen wall) was possibly renovated in the 4th century.

Large thermae were constructed outside the rampart in the zone near the river, along the road to Cibalae (that is an extension of the city communication from locality 28) and not far from city gate. The remains of this structure were encountered under the floor of Mala Crkva and partially next to the church on the outside. On the quay where the remains of the 1st century huts were previously recorded have been encountered the remains of identical structures dating from the 4th century. The north suburb to the south of the traffic artery running westward from the other identified city gate at locality 56 was expanded by addition of few structures built of solid material. In the east suburb, at the right bank of the Čikas (locality 9), large building complex of (approximately) 80 x 50 meters was constructed in the 4th century in the location of a small 3rd century building. Judging by the contents recorded within this structure it was of economic character. There were most probably the artisans' (perhaps potters') workshops, which used large quantities of water for their process of production as it is suggested by their location. The results of investigation at this site as well as the fact that Sirmium ramparts did not get closer to Čikas in the 4th century definitely deny Jung's assumptions about city gate at this location. On the hill Kalvarija (locality 12) as well as at its bottom on the left Čikas bank have been discovered massive walls the purpose of which is still not resolved. The hill itself is of a horseshoe-shape so there were ideas that it was a theatre. For the theatres in the Roman architectural practice had often been chosen the locations where natural slopes of the terrain could have been used for placing the seats (wooden or stone) for the audience. In this case except the mentioned wall and provocative outline of the terrain there are for the time being no other indications, which could justify the assumption about theatre in this location.

In this period the building activities in the south-east suburb (localities 4 and 35) have also been resumed. The building complex in the area of the later structure of complex character (commercial and cult) (locality 4) had been also extended in the beginning of the 4th century. Next to the earlier single-aisled building

large-sized room with portico on the south side was added. After great fire that destroyed the entire building complex, a new building with spacious but very rustic peristyle (drawing 92) was constructed in this place in the middle of the 4th century. Perhaps this was the Christian cult building? At the same time the restoration works were undertaken on both sides of the street in the south section of this building complex (locality 35).

During the 4th century the changes also took place in the areas of the city necropoles. The Christian necropoles were established on the fringes of the pagan necropoles (east, north and north-west). Also the Christian martyria were erected. Basilica dedicated to St Iraeneus was discovered in 1975 at the eastern necropolis. The structure is of the single-aisled type with semicircular apse in the east. The remains of the basilica of St Sineros were discovered (at locality 26) at the north-western necropolis and little more to the south of Majurska bara. This was also simple single-aisled basilica with apse facing west and narrow porch in the east (Fig. 12, 13). The segment of Late Roman martyrium has been recorded on the right Sava bank at the site Širingrad underneath the complex of medieval churches. Judging by the shape of the preserved section of the martyrium plan it seems that this structure was built on a central plan.

To what extent by introduction of aqueduct in the 2nd century ceased to function in Sirmium previous sources of supply of drinking water (wells and brook *Cikas*) we could not know. In any case find from locality 68 shows that citizens were thinking of the moment when city (like today) could be without water supply for longer or shorter period. This find is a cistern of rather small size (2.60 x 3.05 m) on locality 68 (Fig. 119) covered with vaulted or cross-shaped roof made of prefabricated tubes (tubuli) of baked clay.

City Planimetry

The characteristics of city planimetry could be understood within the context of complete city plan which again depends on the amount of data about the city fortification as well as about the city communications. In the course of analyzing the city plan it could have been concluded that the degree of its completeness, i.e. its 'legibility' is increasing in every subsequent chronologically distinguished phase of development of Sirmium from the 1st to the 4th century. Following from this, the city plan from the phase corresponding to the 4th century is the most complete and for us the most interesting even more so as on that very plan are discernible urban elements inherited from the previous phases. It concerns, first of all the city traffic arteries, which because of their long-lasting use could not be (except in individual cases) strictly related to certain chronologically distinguished phases of the urban development of the city. In other words, the basis for the planimetric analysis of Sirmium was to the greatest extent the city plan from the 4th century.

The streets of Sirmium have their history. The earliest of them that date from the time of city foundation most probably reflect in broad outline the lines of communication of the former native settlement. They were without doubt the extensions of approaching roads from the west (*Cibalae*) and east (*Singidunum*), from the north (*Bononia*) and south, from the river bank, i.e. from the zone of city harbor. We have already identified them as main city communications – *cardo maximus* and *decumanus maximus*. During three ensuing centuries the new streets were naturally added and certain number of the later restored old ones retained their initial routes.

Thus in the end of 2nd and the beginning of 3rd century have been laid out the streets in the central city zone, in the area of supposed *forum* (localities 29 and 30) (Fig. 21) as well as to the southeast of it (localities 2 and 22). From the same period dates also the street (its discovered length being about 150 m) running in the north-south direction the east of locality 21. In the 3rd century have been laid out the streets in the south city zone (localities 28 and 49) while the traffic artery from localities 2 and 22 was extended eastward. The hippodrome was constructed along the south side of this traffic lane (locality 35) in the 4th century. The remains of the streets from this period have been recorded also in the north half of the city (localities 50-52)

(Fig. 21). Besides restoration of the old traffic arteries and laying out the new ones some city arteries were completely negated. This is confirmed at locality 71 (south-western part of city) where an earlier street channel was traversed by the walls of a building from the later period.

Most of the Sirmium streets were 4.00 to 5.00 m wide (with porticos 10-12 m) although there were some 6.00 meters wide streets. The width of the streets of secondary importance was between 3.00 and 4.00 meters. The pedestrian passages traversing complexes of insulae were up to 2.00 meters wide.

The comfort of the streets certainly also depended on the existence of porticos. One or two porticos had been constructed depending on the importance of the street. Their width was between 2.60 and 4.00 m. The streets were paved with stone slabs of large dimension and with rounded corners. The inclinations of street channel followed the natural sloping of the terrain. These channels could have been covered with bricks, stone slabs or brick vaults. In that case the inspection chambers covered with big stone slabs of rectangular shape were set at a distance of 3.00 to 4.00 meters (Fig. 128). The Sirmium streets do not differ according to their size and comfort from the examples we encounter in the other cities throughout the Roman Empire. The streets of largest size (6 - 6.50 m, with porticos even 10 - 12 m) could be considered monumental in the context of local conditions of urban development and that also could relate to some of architectural structures (e.g. Licinius' thermae). However, in comparison with large Roman cities, which had also been permanent or temporary residences of Roman emperors (e.g. Rome and Antioch) the Sirmium streets could be considered of small dimensions and that speaks clearly also about the relativity of the concept of city-imperial residence.

The more recent investigations confirmed earlier observations of Professor V. Popović that the street network in the north half of city was more symmetrical or better to say almost orthogonal. In contrast to this the streets in the south half of city were more or less radially laid out because of the disposition of water zones and large bend of the Sava river. The contours and dimensions of insulae, which could have been measured in the north half of the settlement (100 m x 65 m, 100 m x 100 m, 70 m x 140 m, 70 m x 160 m) are identical or similar to the examples encountered in many antique cities throughout the Roman empire.

SIRMIUM BUILDINGS

Archaeological investigations in Sremska Mitrovica differing from locality to locality because of the urban archaeology circumstances are often hindered by unpredictable obstacles; from the limited scope of excavated area to the existing modern infrastructural installations in the area planed for investigation. By a happy coincidence there were from time to time also opportunities to unearth the antique structures if not completely then at least their largest portions. Such examples (recorded within or without the Sirmium ramparts) have been quite a few so it is not difficult to list them: two granaries (localities 30 and 31), tetrapylon (loc. 1/a), *villa urbana* (loc. 4), residential complex (loc. 21), commercial and artisan quarter (loc. 28), beneficiary station (loc. 70), basilica of St. Iraeneus (loc. 55), town church of St. Demetrius (?) (loc. 59). On the other hand, in the areas where spatial concept and structure of buildings were characterized by cellular structure consisting of standard elements as it has been recorded under the stands of Late Imperial hippodrome or within the tracts of one of imperial granaries (loc. 31) it was possible to make theoretical (or ideal) reconstructions of the mentioned buildings using reliable analogies from the entire territory of the Empire. The same situation is also with partially preserved antique buildings where the symmetry of their original plan is obvious. In that case it has been sufficient simply to replicate (like in a mirror) already discovered part of the building plan. The best example is a plan of the building known as 'Licinius' baths' (loc. 29) situated on the south fringes of the city forum.

In the most instances the buildings have been discovered partially and often without enough relevant information about their original function. That situation is not so bad as it might seem is confirmed by the final results of analyses of architectural structures, which we were able to group fairly well into diverse urban functional zones either it concerns military, public, economic, trade and commercial (loc. 28, loc. 4, loc. 35), cult and residential structures. In the further selection the various types could have been identified within each mentioned group of structures but certainly not to the same extent. When, for example, the residential structures are concerned we encountered the remains of storied buildings for collective accommodation – *insulae* (loc. 49) as well as detached family houses (loc. 1, loc. 5, and loc. 21). There existed, side by side, the luxurious urban villas with peristyle (loc. 1) and humble dwellings on contracted plans (with internal corridors) (loc. 21). The state of preservation of certain types of residential structures made possible in some rare instances an attempt to reconstruct at least partially their hypothetical appearance (loc. 1 and loc. 21). By the way, when the building known as 'villa urbana' (loc. 4), which according to the recent investigations was situated outside the east rampart, is concerned it is quite likely that this building was of the cult character but we shall discuss that later.

Depending on the changes of economic and military-political circumstances the original function of certain buildings, disregarding their category, could have been radically changed. Such situations became very frequent from the end of 4th century until the end of 6th century. But there are also examples of complete abandoning of certain structures even in an early period of the city development. Thus, for instance, the beneficiary station (loc. 70) was abandoned in the first half of the 3rd century. Its remains were covered during 3rd and 4th centuries with layers of waste from the large Sirmium west dump area resulting from filling of large nearby swamp known from the Austrian maps as *Majurska Bara*.

When the pagan cult buildings *intra muros* are concerned there are cases when some temples from earlier phases of urban development (2nd - 3rd centuries) had been demolished and buildings of different purpose were constructed at their locations in the 4th century (loc. 29 or loc. 39). Also, there have been recorded the examples of continuity of the cult places. Thus, early Christian town churches (localities 59, 47) were erected in the beginning of the 5th century on top of the remains of pagan temples. Unfortunately, because of insufficient data about the actual number of certain kinds and types of structures their distribution could be only approximately marked on general plans of the antique city. This concerns not only the central city zone but also the zones of urban necropoles and complexes of pottery workshops and brick plants in Sirmium.

PALACE AND HIPPODROME

In the course of archaeological excavations conducted so far in Sremska Mitrovica the palace and hippodrome are only two structural entities discovered among the remains of the Sirmium architecture that are mentioned in the historical sources and whose locations and purpose have been archaeologically confirmed. Already after first archaeological campaign in 1957 the impression of archaeologists that it was the imperial palace was inspired not only by the quality of construction but also by the fact that mosaic floors, fresco-painted walls, stone architectural decoration and central heating installations under almost every room have been discovered. At the same time one smaller structure of square plan with four massive pilasters in its interior was also discovered in an open area somewhat more to the south. The opinion of some archaeologists that it was an imperial tetravylon resulted in the fact that without more serious attempt of identification this term remained in use for many years to come. The more recent analyses revealed that it was not a tetravylon

but a fanum of Gallo-Roman type. This small temple had been demolished already in the second building phase of the palace and its ashlar and bricks were used for construction of many praefurnia next to the newly-built rooms in the so-called 'economic yard' enclosed within south and west outside walls of the palatial complex. Naturally, all the mentioned details indicating comfort of living and luxurious character of the interior need not be understood as reliable indicators of the purpose of certain kind of architectural structures including the imperial residences. If something really could have indicated to the insufficiently experienced pioneers of archaeology in 1957 that they came across the imperial palace these could have been the pieces of sculptured porphyry.

The actual confirmation that the intuition of investigators was fully justified came only in 1970 when it was confirmed that parts of the monumental building discovered in many trenches to the north and east of locality 1/a are sections of the Late Imperial hippodrome. These two monumental structures, palace and hippodrome, covering an area of 20 hectares constituted an organic entity (Fig. 142). This entity, particularly in the time of tetrarchy could be considered also as distinct architectural scenery for the imperial ceremonial as the main star and promoter was the emperor himself either it regards imperial liturgy or chariot races. Within the entire *territorium* of Sirmium the hippodrome was the only structure of the kind. During the races, the divinized emperor appeared publicly in his box before his subjects, who for that occasion flocked in great numbers to Sirmium, the Pannonian metropolis or as Menander put it poetically to the 'densely populated mother of the cities.'

The pragmatic selection of the palace location had to satisfy all the security conditions regarding its inhabitants, first of all the emperor himself and the members of his family. From the north the palace was protected by strong hippodrome structure, which in case of need could have been transformed in some kind of fortification. From the east and south the palace was surrounded by the ramparts of urban fortification and in the west it was protected from possible troubles coming from the city itself by special wall (virtually reconstructed on the plan). In this way the palace was a completely isolated entity or as it is often quoted in literature 'the city within city' as it was also the case with other Late Roman imperial residential complexes (Milan, Aquileia, Thessalonica, Antioch or Constantinople).

The beginning of construction of the Sirmium palace is dated in the end of 3rd century while the hippodrome is considered to have been built between the years 316 and 324, in the time of Licinius or Constantine. The entire earlier southeastern town district had been demolished in order to make room for construction of the palatial complex. Investigations in the 1970s at localities 1/a and 85 revealed that the palace was built on top of the leveled timber-framed structures dating from the 2nd – 3rd centuries. For example, one of earlier city communications running in the north-south direction (2nd – 3rd centuries) together with its main sewer was discovered at locality 1/a. The street ended at rather small gate in the south city rampart dating from the 2nd century. By the way, this horizon was preceded by the La Tène cultural layer with the remains of the wattle and daub houses. In the process of the palace building the street was negated, gateway sealed off and portion of the old rampart curtain wall was incorporated in the palace structure. The new rampart much more to the south than the 2nd century one was built around the new palatial complex. Meandering of the rampart around the palace complex is without doubt the consequence of existing water zones. Swamps and marshes as well as the proximity to the Sava river whose left bank was much closer to the south Sirmium rampart than it is today were in a way a disadvantage for the palace inhabitants but at the same time they were of great importance for their safety. In case of sudden dangers the evacuation to the right river bank could have been carried out quickly and efficiently by the river vessels or the bridge. Hydro-archaeological investigations of the Sava riverbed conducted to the south of the palace in 2004 have not confirmed the location of the bridge with certainty. But it is worth mentioning that divers identified the remains of masonry structures at the river bottom as the indication of a bridge on that location. If further underwater investigations confirm that these are the remains of the Roman bridge then it could be the so-called 'Licinius' bridge' mentioned in the historical

sources within a context of clash between Constantine and Licinius near Cibalae. On that occasion according to the sources, Licinius being defeated quickly evacuated to the right bank of the Sava with his family (and of course the imperial treasure) across that very bridge.

When the residential quarters of the palace are concerned we still do not have enough information for more precise definition of its spatial organization and the purpose of discovered rooms. The only conclusion, which could be drawn on the basis of our investigations is that architectural remains at locality 1/a (investigated from 1957 to 1974), (Figs. 143-146) at locality 37 (investigated from 1968 to 1971) as well as at locality 85 (2002 – 2006) (Figs. 191, 197) belong to the central segment of the palace. At locality 37 is discovered by all appearances large peristyle of trapezoid shape (with a fountain in the center) whose north portico was leaning on the south outside wall of the hippodrome. In that way the emperor had direct approach to the south stands of the hippodrome or to say it precisely to the imperial box. The east portico of the peristyle spread along one massive building with remains of the hypocaust installations. Along the west portico the remains of which were recorded on the locality 85 (excavated between 2002 and 2006) were lined up rather small annexes (with mosaic floors) leaning on to the east wall of a monumental structure 30 x 40 m in size. Considering that just a smaller segment of this structure has been unearthed we can only guess what its function had been. It is not impossible that its massive walls (1.90 m) are the remains of a podium of some temple or perhaps the curia? By the way, the written sources mention great fire in the time of Valentinian that spread over the palace and curia. Our assumption is that this is still another imperial granary, which could be added to the complex of imperial granaries discovered earlier at locality 31 (in the campaigns between 1962 and 1963 and 1973 and 1975). It is not impossible that this entire complex of granaries situated on the western fringes of imperial complex was in fact a 'buffer zone' intended to amortize possible attack attempt on the palace from the west, i.e. from the city.

Be that as it may be, it is certain that architectural remains at localities 1/a, 37 and 85 are the segments of single architectural entity. At the very beginning of a new series of systematic investigations of the imperial palace starting from 2002 we encountered a layer of leveling under the mortar substructure of the pavement of mentioned square in a test trench investigated almost at the border between localities 37 and 85. Fragments of slabs of various thickness made of white marble, green and red porphyry (from the wall facing and pavements), fragments of columns of red porphyry, base and capital of white marble have been recorded in that layer (second half of the 4th century) in the course of excavation. There were also discovered fragments of frescoes and gilded glass paste tesserae from the wall mosaics. The coins from the time of Licinius I, Constantine's family and the coins from the second half of the 4th century have been also encountered and all that fully confirm the same chronological framework on all three mentioned localities (1/a, 37 and 85).

Numerous reconstructions and additions dating from the end of the 3rd century until the end of the 4th century were recorded at locality 1/a and four distinct architectural phases have been distinguished after carefully conducted excavations in rooms 2, 3, 16 and 23. In addition to the new walls and mosaic floors in new rooms the most frequent building interventions were the reinstallations of the hypocaust system on top of the leveled debris of the earlier structures. These fatal floor damages resulted from the activity of the underground waters. So, the reconstruction included new mosaic floors, partial or complete restoration of the stone facing of the walls and new frescoes. Certainly these interventions should not be considered as common characteristic of the entire palatial complex as it is confirmed in the room-f (building-F) in the south section of locality 85 (Figs. 187-190). There were encountered certain interventions on the walls but new mosaic floors have not been reinstalled. Smaller or larger gaps in the polychromatic mosaic floor were simply mended using white tesserae. Such examples have been also recorded at locality 1/a.

The eastern segment of the palace residential section is the one that is the least known to us so far. Only building in that section that was discovered together with the hippodrome is the emperor's private stadium (resembling examples on Palatine in Rome or in Milan). This building is separated from the outside south wall of hippodrome by a narrow cryptoporticus. The total dimensions of this structure were established

not only on the basis of archaeological excavations but also as a result of the communal infrastructural works in that area (installation of heating system, town sewage system and telephone lines). Considering the topographic characteristics of the location the Sirmium palace did not have dominant position like those in Rome, Antioch or Constantinople. As the analyses of documentation revealed the palace ground floor as well as the hippodrome arena spread over the depressed marshy terrain. Therefore, we may assume that representative rooms reserved for the emperor were organized on the upper stories where even small gardens could have also been arranged. The emperor undoubtedly had an access to the south tract of the hippodrome where was his imperial box from the first or second storey.

When the hippodrome is concerned it is conspicuous that a natural depression was used for construction of this building of monumental dimensions. In a way it could be considered as logical choice but on the other hand natural position of the depression dictated unsatisfactory east-west orientation of the longitudinal hippodrome axis and that caused great problems to the competitors on the sunny days. It should not be disregarded that depression of the terrain resulted in perilous effects of the underground waters, which caused damages to the massive hippodrome walls and barrel vaults slanting (supporting slanting rows of seats) although the entire building was properly founded on long oak piles 15-17 cm in diameter. When the spatial articulation, structural constitution and total dimensions of the hippodrome is concerned it was necessary to wait after its discovery in the beginning of the 1970s for almost twenty more years for the new data to complete its plan. We know today that total outside dimensions of the Sirmium hippodrome are 527 x 96 m. Dimensions of the arena are 502 x 70 m. Dimensions of the longitudinal barrier (*spina*) along the longitudinal axis of hippodrome are 328 x 6 m. Longitudinal axis of *spina* was slightly diverted northward, hence the racing tracks were of uneven width, from 29 to 36 meters (Fig. 158). The arena had the drainage channels stretching along the arena podium and transversal, secondary channel flew into it. It is common knowledge that *spina* consists of a series of water pools where the usual mechanical devices for counting racing circles were situated but also various ornamental elements including sculptures and compulsory *spina* element – the obelisk. One rather small fragment of the obelisk with hieroglyphs was discovered in the courtyard of a household in Mačvanska Mitrovica on the right bank of the Sava river in 1939 but sometime later (probably during the war) it disappeared without trace (Fig. 163). The obelisk could have been the symbol of celestial axis or solar ray. The only remnant of the *spina* from the Sirmium hippodrome is a section of the foundations of first turn (*meta prima*) where two building phases have been identified. A monolithic slab of Carrara marble (dim. 1.20 x 2.50 m) was discovered on the floor of an annex of large structure (granary?) at locality 85 excavated in 2004. It was by all appearances taken in the late 4th century from the hippodrome spine where it was a segment of lining of one of the pools and in our opinion it was used for paving the smaller fountain in the large building annex.

When the stands of hippodrome are concerned, the analyses of documentation from the excavations conducted in the north stands area (localities 34 and 66) as well as the finds of architecture in the trenches of the heating system from the end of 1990s brought about considerable surprise. In fact, it turned out that there are differences between the north and south tract as in the structural composition also in the width of the tracts. As the graphic reconstruction of north-south cross section reveals the south tract of hippodrome that was connected with the palace was more massive (Figs. 164, 177) and its two rows of stands (*moenianum primum* and *moenianum secundum*) accommodated much more spectators than the north tract, which was 3-3.5 meters narrower than the south one and thus had just one row of stands. The hemispherical east end of the hippodrome (*sphendone*) with the triumphal arch (*porta triumphalis*) was of the same width as the south tract. The reduction of the north tract width has been established with certainty but it could not be definitely concluded where its limit was. It is not illogical to assume that this transition should be identified in the starting point of the sphendone semicircle. Also, it should not be excluded that the sphendone tract extends in the north tract in its full width until the junction of the north tract and the east town wall. It has been established in the course of archaeological excavations at locality 66 in 1984 that old 2nd century wall had been

completely negated in the sector of hippodrome and palace. The remains of its foundation zone have been clearly identified under the north racing track of the arena. However, the earlier wall (2nd century) starting from the north hippodrome tract and running northward maintained its function as the east defensive town wall (Fig. 173). Among other things, at locality 66 have been noticed the damages on the northern zone of substructure of the north row of stands that is certainly the result of sinking of the marshy terrain.

When it comes to use of the building material, the brick prevail in the north tract while the use of stone predominate in the south one. Of course, the podium faces of both tracts looking toward the arena and exposed to frequent strikes of the chariot wheels were covered with ashlar of hard limestone. In many trenches of an earlier date in the hippodrome zone have been recorded many fragment of marble wall facing with vegetable, anthropomorphic, zoomorphic and floral decoration (Fig. 176). When the capitals are concerned, two types could be clearly distinguished: the quatrefoil type of smaller size (which probably decorated the stands) and the capitals of the Asia Minor type, of larger size and probably used on some representative segments of the hippodrome, the emperor's box or the umpires' seats. When we are speaking of emperor's box, its position should be perhaps expected to the north of localities 37 and 1/a although it should not be considered impossible that it was standing almost in the direction of meta prima. The largest concentration of marble ornamental facing has also been recorded in that section. The hippodrome remained in use until the year 397, which marked the beginning of decisive changes in the territory of Pannonia.

BIBLIOGRAFIJA
BIBLIOGRAPHY

Avner-Levy 1996

Avner-Levy, Rina, A Note on the Iconography of the Personifications in the "Hippolytos Mosaic" at Madaba, Jordan, in: *Liber Annuius (Studium Biblicum Franciscanum)*, 46 1996, 363–374.

Baatz 1976

D. Baatz, Die Wachttürme am Limes. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgesichte, *Südwestdeutschenlands* 15, Aalen, 1976.

Basset 1991

S. G. Basset, The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers* 45, 1991, 87–96.

Barraud, Debord, Gautier 1985

D. Barraud, P. Debord, M. Gautier, *Bordeaux Saint-Chistoly, sauvage archéologique et histoire urbaine*, Bordeaux, 1985.

Barraud, Maurin 1996

D. Barraud, L. Maurin, Bordeaux en Bas-Empire. De la ville païenne à la ville chrétienne (IIIe-VIe siècles), *Aquitania* 14, 1996, 47–57.

Barišić (i drugi) 1955

Византијски извори за историју народа Југославије I, ур. Ф. Баришић, М. Рајковић, Б. Крекић, Л. Томић, Београд, 1955.

Becks-Malorny 1994

U. Becks-Malorny, Wassily Kandinsky 1866–1944, *The Journey to Abstraction* Köln, Benedikt Taschen, 1994.

Bergmann 2008

B. Bergman, Pictoral Narratives of the Roman Circus, in: J. Nelis-Clément, J. M. Roddaz, *Le cirque romaine et son image*, Passac, 2008, 361–391.

Благојевић 1994

М. Благојевић, Насеља у Мачви и птања српско-угарске границе, у: *Ваљево – Постанак и успон градског средишта*, ур. С. Бранковић, Ваљево-Београд, 1994, 78–92.

Бобић 1987

М. Бобић, *Мостови Сремске Митровице*, Сремска Митровица 1987.

Bošković, Duval, Gros, Popović 1974

Dj. Bošković, N. Duval, P. Gros, V. Popović, Recherches archéologiques à Sirmium. Campagne franco-yougoslave de 1973, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 86/1, 1974, 633–656.

Brukner 1959

O. Brukner, O. Brukner, Arheološka iskopavanja 1959. godine u Sremskoj Mitrovici, *Arheološki Pregled* 1, Beograd, 1959, 118–125.

Brukner 1962

O. Brukner, Sirmium, lokalitet 28 (Trg Bratstva i Jedinstva), *Arheološki pregled* 4, 1962, 131–139.

Brukner 1982

O. Brukner, Prilog proučavanju urbanog razvoja Sirmijuma, *Grada za proučavanja spomenika kulture Vojvodine*, XI–XII, 1982, 5–31.

Брукнер 1982–1983

О. Брукнер, Прилог проучавању урбаног развоја Сирмијума. Просторија 16 «царске палате» у Сремској Митровици (Summary: A Study of the Urban Development of Sirmium. Room 16 of the «Imperial Palace» in Sremska Mitrovica), *Грађа за проучавања споменика културе Војводине* XI–XII, 5–43.

Brukner, Petrović 1976

O. Brukner, M. Petrović, Sirmium, Sremska Mitrovica-carska palata, *Arheološki pregled* 18, Beograd, 1976, 65–67.

Брукнер, Даутова-Рушевљан 2004

О. Брукнер, В. Даутова-Рушевљан, Архитектонско-грађевински комплекс виле урбани у Сирмијуму, *Грађа за проучавања споменика културе Војводине* XXI, Нови Сад, 2004, 55–80.

Brunšmid 1895/96

J. Brunšmid, Arheološke beleške iz Dalmacije i Panonije, *Viestnik HAD* I (1895), 1895/96, 148–183.

Brunšmid 1902

J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, Vinkovci u staro doba, *Viestnik HAD* VI, 1902, 117–166.

Brunšmid 1905

J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik HAD* VIII, 1905, 37–106.

Buczymski, Kruhek, Valentić 2000B

A. Buczymski, A. Kruhek, M. Valentić, Hrvatska na tajnim zemljovodimma 18. i 19. stoljeća, *Petrovaradinska pukovija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2000.

Bugarski 2008

I. Bugarski, *Nekropole iz doba antike i ranog srednjeg veka na lokalitetu Čik kod Bačkog Petrovog Sela*, Beograd, 2008.

Cambi 2005

N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije* (Summary: *The Sculpture of the Roman Province of Dalmatia*), Split, 2005.

Connoley, Dodge 2001

P. Connoley, H. Dodge, *The Ancient City: Life in Classical Athens and Rome*, Roma, 2001.

Corti 1958

E. G. Corti, *Vie, mort et résurrection d'Herculaneum et de Pompei*. Paris, 1958.

Coulon, Joly, 1985

G. Coulon, D. Joly, Centre, *Architectures de terre et de bois. L'habitat privé des provinces occidentales du monde romain. Antécédents et prolongements : Protohistoire, Moyen-Age et quelques expériences contemporaines*, J. Lasfargues (Dir.), Paris, 1985, 93–103.

Ćirković 1969

C. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii, Сремска Митровица*, Сремска Митровица, 1969, 59–71.

Čelebi 1967

E. Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, ur. H. Šabanović, Sarajevo, 1967.

Čurčić 1993

S. Čurčić, Late Antique Palaces: The Meaning of Urban Context, *Ars Orientalis* 23, Micingen, 1993, 67–90.

Dagron 1974

G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.

Đurić et al. 2008

B. Đurić, J. Davidović, A. Maver H. Müller, Stone use in Roman towns. Resources, transport, products and clients. Case study Sirmium. First Report, *Starinar* LVI (2006), 2008, 103–137.

Duval 1979

Sirmium «Ville impériale» ou «Capitale» ?, in: *XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1979, 53–90.

Duval 1985

N. Duval, Le système palatial en orient, en Grèce et à Rome, *Actes du Colloque de Strasbourg*, Strasbourg, 1985, 463–490.

Duval 1997

N. Duval, Les résidences impériales : leur rapport avec les problèmes de légitimité, les partages de l'empire et la chronologie des combinaisons dynastiques, *Usurpationen in der spätantike*, eds. F. Paschoud, J. Szidat, *Historia-Einzelschrift* 111, Stuttgart, 1997, 127–154.

Duval, Popović 1977

N. Duval, V. Popović, *Horrea et thermes aux abords du rempart sud. 1. Architecture*, *Sirmium VII*, Collection de l'Ecole Française de Rome 29/1, Roma – Belgrade, 1977.

Džin 2005

K. Džin, Results of the most recent research at the Forum in Nesactium, in: *Illyrica antiqua. Ob honores Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2005, 229–235.

Ercegović-Pavlović 1980

S. Ercegović-Pavlović, Mačvanska Mitrovica – les nécropoles, in: *Sirmium XII*, ed. V. Popović, 1–69.

Ferjančić 1969

B. Ferjančić, *Sirmijum u doba Vizantije*, Sremska Mitrovica, Сремска Митровица, 1969, 33–58.

Frazer 1966

A. Frazer, The Iconography of the Emperor Maxentius Building in Via Appia, *The Art Bulletin* XLVIII, 3–4, 1966, 385–392.

Godra 1873

B. E. Godra, *Monographie von Syrmien. Etnographisch-topographische, kulthistorische und städtische Skizze*, Semlin, 1873.

Гавриловић 1972

С. Гавриловић, Франс Штефан Енгел, Опис Славоније и војводства Срема, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIX 8a971), 1972, 546.

Gibbon 1996

Е. Гибон, *Опадање и пропаст Римског царства*, Београд, 1996.

Gockel 1989

B. Gockel (Hrsg.), Frontinus-Tagung 1988 in Mainz und weitere Beiträge zur historischen Entwicklung der Wasserwirtschaft, *Frontinus-Gesellschaft*, 1989.

Heijmans, Jeremić 2004

M. Heijmans, M. Jeremić, Sirmium (Sremska Mitrovica, Serbie-et-Montenegro). Campagnes 2002/2003, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 116, 2004, 684–690.

Henderson 1989 (1991)

C. G., Henderson, Aspects of the planning of the Neronian fortress of legio II Augusta at Exeter' in Maxfield, V.A. and Dobson, M. J. (eds), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter, 1991, 73–83.

Hoffler 1939

V. Hoffler, *Prologomena zu Ausgrabungen in Sirmium*, Berlin, 1939.

Homo 1951

L. Homo, *Rome. L'impériale et l'urbanisme dans l'antiquité*, Paris, 1951.

Humphrey 1986

J. H. Humphrey, *Roman Circuses*, London, 1986.

Hytrek 1894

A. Hytrek, Starokršćansko grobište sv. Sinerota u Sremu, *Ephemeris Salonitana*, Jadera, 1894, 1–6.

Ilakovac 1982

B. Ilakovac, *Rimski akvedukti na području severne Dalmacije*, Zagreb, 1982.

Jeremić 1985

M. Jeremić, Drveni skelet u arhitekturi Sirmijuma I–IV veka (rés: Squelette en bois dans l'architecture de Sirmium, Ier–IVe siècle), *Starinar* XXXVI, 1985.

Јеремић 2003

М. Јеремић, *Сирмијумски тетрапилон* (Summary: *The «Tetrapylon of Sirmium»*), у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије, Меморијал Драгослава Срејовића. Зборник радова 2*, Крагујевац, 2003, 137–145.

Jeremić 2006

M. Jeremić, Adolf Hytrek et les premières fouilles archéologiques à Sirmium (Резиме: Адолф Хитрек и прва археолошка ископавања Сирмијума), *Starinar* LV (2005), 2006, 115–132.

Jeremić 2008

M. Jeremić, Les temples payens de Sirmium, *Starinar* LVI (2006), 2008, 167–200.

Jeremić 2009

M. Jeremić, The Sirmium Imperial Palace Complex, in Light of the Recent Archaeological Investigations, in: N. Cambi, J. Belamarić and T. Marasović (eds.), *Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence (International Conference, Split, September 2005)*, Split, 2009, 471–499.

Јеремић, Поповић 2004

М. Јеремић, И. Поповић, Археолошка истраживања Сирмијума у Сремској Митровици на локалитетима 79 и 85 (у периоду од 2000. до 2003. године), *Старинар* LIII - LIV: 281–288.

Johnson 1983

A. Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries A.D. in Britain and the German Provinces*, London, 1983.

Јовановић 2007

А. Јовановић, *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*, Beograd, 2007.

Jović 1962

Dj. Jović, Sirmium, lokalitet 30 (ul. B. Kidriča i I. L. Ribara), *Arheološki pregled* 4, 1962, 144–151.

Jung 1886

I. Jung, pismo od 3. studenog 1885, u: *Viestnik Hrvatskog Arheološkog Društva* 8, 1886, 23.

Kanic 1985

Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво, књига I*, Београд, 1985.

Lasfargue 1985

J. Lasfargues (dir.), *Architectures de terre et de bois. L'habitat privé des provinces occidentales du monde romain. Antécédents et prolongements : Protohistoire, Moyen-Age et quelques expériences contemporaines*, coll. Documents d'Archéologie Française n° 2, Paris, 1985.

Lassus 1976

J. Lassus, Quelques Remarques sur les Rues à Portiques, *Palmyre. Bilan et Perspectives* ,01976) 175–189.

Lavedan 1926

P. Lavedan, *Histoire de l'urbanisme. I Antiquité, Moyen Age*, Paris, 1926.

Lengyel, Radan 1980

Lengyel, A., and G. T. B. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Kentucky, 1980.

Limberis 2002

Vassilki Limberis and Orthodox Eastern Church, *Divine Heiress: The Virgin Mary and the Creation of Christian Constantinople*, New York, 2002.

Lombardi, Corazza 1995

L. Lombardi, A. Corazza, *Le Terme di Caracalla*, Rome, 1995.

Loustaud 2000

J. P. Loustard, *Limoges antique, Travaux d'Archéologie Limousine suppl. 5*, Limoges, 2000.

Ljubić 1883

Š. Ljubić, Bazilika sv. Synerotesa u Mitrovici, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 1, V, 1883, 19.

Ljubić 1886

Š. Ljubić, Rimske Thermae u Mitrovici (sa tablom I), *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva* I, Zagreb 1886, 3–5.

Keilbasa 1996

A. Keilbasa, Ksiady Adolf Hytrek 1853–1996, Dzien ikare-ludoznawea-archaeolog, Vox Patrum 32–33, Trzebnica, 1996, 399–417.

Kovačević 1982

B. Kovačević, Konzervatorski radovi na podnim mozaicima prostorije 16 na kompleksu «Carska palata» u Sremskoj Mitrovici, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* XI - XII, 239–246.

Madarssy, Zsidi 2003

P. Zsidi, O. Madarassy, Die Innendekoration der Gebäude in: *Forschungen in Aquincum 1969–2002, Zu Ehren von Klára Póczy / Clarae Póczy Octogenariae*, red. P. Zsidi, *Aquincum Nostrum* II. 2, Budapest, 2003, 245–253.

Marsilius 1726

A. F. Marsilius, *Danubius Pannonic-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus*, Hague, 1726.

Matković 1890

P. Matković, Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567, *Starine JAZU* XXII, 1890, 69–194.

Maurin 2008

L. Maurin, Les édifices de cirque en Afrique: bilan archéologique, in: *Le cirque romain et son image, Actes du colloque tenu à l'institut Ausonius, Bordeaux, 2006, Mémoires*, 20, J. Nélis-Clément, J. M. Roddaz (eds.), Bordeaux, 2008, 91–109.

Mc Nally 1996

S. Mc Nally, *The Architecture Ornament of Diocletian's Palace in Split*, BAR International Series 639, 1996.

Milošević 1969

A. Milošević, Lokalitet 37- rimski i srednjevekovni nalazi, *Arheološki pregled* 11, 1969, 194–197.

Milošević, Milutinović 1958

A. Milošević, O. Milutinović (Brukner), Zaštitna iskopavanja u Sremskoj Mitrovici, *Grada za proučavanja spomenika kulture Vojvodine*, 2, 1958, 5–45.

Milošević 1961

P. Milošević, Raniji antički nalazi u Sirmiumu, *Limes u Jugoslaviji* I, Beograd, 1961, 71–76.

Milošević 1971

P. Milošević, Earlier Archaeological Activity in Sirmium, *Sirmium* II, 1971, 3–14.

Milošević 1985

P. Milošević, Sremska Mitrovica, Sirmium – istočna nekropola, *Arheološki pregled*, Ljubljana, 1986, 130–131.

Милошевић 1993

П. Милошевић, О Игњату Јунгу, великим пиониру истраживања Сирмијума, *Сунчани сат* 2, Сремска Митровица, 1993, 105–114.

Милошевић 1994

П. Милошевић, *Топографија Сирмијума. Археолошка грађа Србије* I/3, Нови Сад, 1994.

Милошевић 1995

П. Милошевић, Римска некропола на излазници митровачке петље, *Археолошка истраживања дуж ауто-пута кроз Срем*, ур. З. Вапа, Нови Сад, 1995, 195–218.

Милошевић 2001

П. Милошевић, *Археологија и историја Сирмијума* (Summary: *Archaeology and History of Sirmium*), Нови Сад, 2001.

Милошевић, Милутиновић 1958

А. Милошевић, О. Милутиновић, Заштитна археолошка ископавања у Сремској Митровици (Summary: Arhaeological Excavations in Sremska Mitrovica, 1957), *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* II, 1958, 5–45.

Mirković 1971

M. Mirković, Sirmium-its History from the I Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, 1971, 5–94.

Mirković 1990

M. Mirković, Sirmium et l'armée romaine (Sažetak: Sirmijum i rimska vojska), *Arheološki vestnik* 41, 631–641.

Mirković 2006

M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica, 2006.

Mirković 1999 (1998)

M. Mirković, The Staff of Imperial Administration in Sirmium in the First Half of the Fourth Century, *Starinar* XLIX, (1998), 1999, 93–101.

Mirković 2008

M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica, Sremska Mitrovica, 2008 (drugo izdanje).

Moczy 1974

A. Moczy, *Pannonia*, London, 1074.

Naveau, Pivette 1994

J. Naveau, B. Pivette, Jamblais (Mayenne) et la circulation de l'eau dans les sanctuaires gallo-romains, in: *Les sanctuaires de tradition indigène en Gaule romaine*, eds. C. GoudemanI, I. Fauduet, G. Coulon, Paris 1994, 99–103.

Nélis-Clément 2008

J. Nélis-Clément, Le cirque romain et son paysage sonore, in: J. Nelis-Clément, J. M. Roddaz, *Le cirque romaine et son image*, Passac, 2008, 431–457.

Neyses, Schwinden 1992

A. Neyses, L. Schwinden, Die römische Wasserleitung nach Trier und die römischen Marmorsägen an der Ruwer, Frontinus-Tagung 1991 in Trier und weitere Beiträge zur historischen Entwicklung der Wassertechnik, Heft 16, *Frontinus-Gesellschaft*.

Ottendorf 1943

H. Ottendorf, *Budáral Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleriása* (ed. F. Egyed), Eggenberger, 1943.

Panella 1987

C. Panella, Gli spaci delle pendici settentrionali del Colle Oppio tra Augusto e i Severi, in: *L'Urbs. Espace urbain et histoire*, ed. C. Pietri, Roma, 1987, 611–651.

Parović-Pešikan 1971

M. Parović-Pešikan, Excavations of Late Roman Villa at Sirmium - Part I- (Резиме: Ископавања касноримске виле у Сирмијуму – I део), *Sirmium* II, 1971, 15–49.

Parović-Pešikan 1973

Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium - Part II (Резиме: Ископавања касноримске виле у Сирмијуму – II део –), *Sirmium* III, 1973, 1 - 44.

Паровић-Пешикан 1973/74

М. Паровић-Пешикан, Локализација старијих налаза римске архитектуре у Сирмијуму у вези са најновијим ископавањима касноримске виле, *Старинар*, XXIX–XXV, 45–56.

Perring 1991

D. Perring, *Roman London*, London, 1991.

Pentcheva 2006

B. V. Pentcheva, *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium Icons and Power*, Pennsylvania State University Press, 2006.

Petrović 1962

J. Petrović, Sirmium, lokalitet Južni bedem, *Arheološki pregled* 4, 1962, 139–143.

Popović 2007

I. Popović, Sirmium. Residenzstadt der römischen Kaiser und Heilige Stätte der frühen Christen: In: U. Brandl, M. Vasić (Hrsg.), Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien, Mainz, 2007, 17–32.

Поповић 2008

И. Поповић, Marble Sculpture from the Imperial Palace in Sirmium (Резиме: Мермерне скулптуре из царске палате у Сирмијуму), *Старинар* LVI (2006), 2008, 153–166.

Popović 1962

V. Popović, Sirmium u 1962. godini, *Arheološki pregled* 4, Beograd, 1962, 111–119.

Popović 1963

V. Popović, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *Arheološki pregled* 5, Beograd, 1963, 63–72.

Popović 1966

V. Popović, Sirmium, Sremska Mitrovica, lok. "Zidine" ili "Širingrad" u Mačvanskoj Mitrovici - Rano-srednjevekovna arhitektura, *Arheološki pregled* 8, Beograd, 1966, 136–137.

Popović 1971

V. Popović, Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba Kasnog Carstva (A. Survey of the Urban Organization and Topography of Sirmium in the Late Empire), *Sirmium* I, Beograd, 1971, 119–148.

Popović 1972/73

V. Popović, Sirmijum - koegzistencija antičkog i savremenog grada, *Zbornik zaštite spomenika kulture* XXII–XXIII, Beograd, 1972–1973, 122–123.

Popović 1975

V. Popović, Le dernier évêque de Sirmium, *Revue des Etudes Augustiniennes* XXI, Paris, 1975, 91–110.

Popović 1978

V. Popović, Un trésor de folles byzantins anonymes de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* VIII, Rome-Belgrade, 1978, 194–195.

Popović 1980

V. Popović, Kultni kontinuitet i literarna tradicija u crkvi srednjovekovnog Sirmijuma (Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium), *Sirmium* XII, Beograd, 1980, I–VII.

Popović 1981

V. Popović, Igre u Sirmijumu (résumé: Les jeux à Sirmium), *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1981, 119–130.

Popović 1982

V. Popović, Desinegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Ilyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr., *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum* (Berlin, 25.–30. November 1979), Mainz, 1982, 545–566.

Popović 1989

V. Popović, Une station de bénéficiaires à Sirmium, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (janvier - mars 1989), Paris, 1989, 116–122.

Поповић 1993

Sirmium. Град царева и мученика, *Римски царски градови и палате у Србији*, Галерија САНУ 73, Београд, 1993, 15–27.

Popović 1993

Sirmium. A Town of Emperors and Martyrs, *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Gallery of the Serbian Academy of Sciences and Arts 73 (a), Beograd, 1993, 15–27.

Popović 2003

V. Popović, *Sirmium – grad careva i mučenika. Sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma*, Sremska Mitrovica, 2003.

Popović, Ochsenschlager 1969

V. Popović i E. Ochsenschlager, Sremska Mitrovica - Sirmium, *Arheološki Pregled* 11, Beograd, 1969, 186–190.

Поповић, Ochsenschlager 1975 (1976)

В. Поповић, Е. Ochsenschlager, Касноцарски хиподром у Сирмијуму, *Старинар* XXVI (1975), 1976, 57–70.

Popović, Ochsenschlager 1976

V. Popović, E. Ochsenschlager, *Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium*, *Germania* 54/1, 1976, 156–181.

Премк 1992

А. Премк, Производња раноцарске керамике у Сирмијуму (summary: Production of the Early Roman Pottery in Sirmium), *Зборник Народног музеја* XIV-1, 363–372.

Премк, Јеремић 1996

А. Премк, М. Јеремић, Sirmium – антички град, *Старинар* XLVII, 300–303.

Прица 1969

Р. Прица, Аутомна градска општина, у: *Сремска Митровица*, ур. Р. Прица, Сремска Митровица, 1969, 119–145.

Schönberger 1957

H. Schönberger, Das Kastell Altenstadt, *Germania* 35, 1957, 54–80.

Schönberger 1959

H. Schönberger, *Das Römerkastell Quintana-Künzing*, München, 1959.

Schönberger 1960

H. Schönberger, Das Nordtor des Römerkastells in HeilbronnBöckingen, *Germania* 38, 1960, 65–75.

Settim 1982

S. Settim, Neue Forschungen und Untersuchungen zur villa von Piazza Armerina, *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, eds. D. Papenfuss, V. M. Strocka, Mainz, 515–534.

Smith 1956

R. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Age*, Princeton, New Jersey, 1956.

Škrivanić 1974

G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd, 1974.

Tomović 1992

M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*. Beograd, Belgrade, 1992.

Zaninović-Rumora 2008

M. Zaninović-Rumora, Hvarske komunalne mjere za dužinu i površinu od 15. do 19. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijestne znanosti HAZU u Zadru* 50, 2008, 105–118.

Василић 1952

Б. Василић, Топографска испитивања Сирмиума, *Зборник Матице српске* 3, 1952, 165–168.

Vickers 1972

M. Vickers, The Hippodrome at Thessaloniki, *Journal of Roman Studies* 62, 1972, 25–32.

Wright 1979

G. R. H. Wright, The Habitat of the Byzantine Cross-in Square Church, *Byzantinoslavica* XXXI/I, 1979, 216–228.

Zeiller 1967

J. Zeiller, *Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romaine*, Roma, 1967.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

904:71/72(497.113)"00/05"

ЈЕРЕМИЋ, Мирослав, 1943-2016

Sirmium - grad na vodi : razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI
veka = Sirmium - City on the Water : urban and architectural
development from 1st to the 6th century / Miroslav Jeremić ; [crtež,
drawings Vesna Generalski, Jelica Jeremić]. - Beograd : Arheološki
institut = Belgrade : Institute of Archaeology, 2016 (Čačak : Grafika
Jureš). - 336 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Posebna izdanja / Arheološki
institut, Beograd = Monographs / Institute of Archaeology, Belgrade ;
br. 59)

"Vladislavu Popoviću u spomen, 1930-1999" --> prelim. str. - Tiraž 300.
- Str. 9-12: Preface / Noël Duval = Predgovor / Noel Dival. - Napomene
uz svako poglavlje. - Bibliografija: str. 323-336.

ISBN 978-86-6439-002-6

a) Архитектура - Сирмијум - 1в-6в b) Сирмијум - Урбанизам - 1в-6в
COBISS.SR-ID 224248076

The book *Sirmium – City on the Water. The Development of Urbanism and Architecture from 1st to the 4th Century*, by the author Miroslav Jeremić (1943–2016), represents a capital work of this Scientific Advisor of the Archaeological Institute in Belgrade, and for many years a co-director of the scientific- researching works in Sirmium. His illness and premature death prevented the author to finish the planned ten chapters, but he has prepared four print only seven of them. But, the present edition of this book shows that this is a work of a prominent expert in ancient architecture and urbanism, who started his work in Sirmium itself, as a member of the international project of this site, while the Institute of Archaeology already in 1974, under the leadership of Vladislav Popović organized researches in cooperation with the University of Sorbonne, Museum of Louvre and the French School in Rome. The director of the French part of this crew was Noël Duval, the prominent professor of Roman and Early – Christian archaeology from Paris. Under the eductions of V. Popović and N. Duval, Miroslav Jeremić acquired an international European support for his history of ancient architecture, specializing his knowledge during his stay in the French School in Rome and in Institute for Ancient Architecture in Peaux (France). He continued his cooperation later, and in 2010 he received the French Medal of le Chevalier of the Academic Palme for the development of Serbian – French relations. The book in front of us is dedicated to the academic Vladislav Popović, the man of wide education, the author of the modern system of archaeological documentation, made in Sirmium itself, while the foreword for it was written by Noël Duval. Miroslav Jeremić payed due respect to his mentors and to the Institute of Archaeology, which was so proud because of his work on research of architecture and urbanism of Sirmium, and of the most important ancient sites in Serbia.

dr Miomir Korać
director of the Institute of Archaeology in Belgrade

